Błażej Muzolf

KOMPLEKS OSADNICZY Z OKRESÓW HALSZTACKIEGO I LATEŃSKIEGO

Uwagi wstępne

Okres halsztacki i lateński jest reprezentowany na stanowisku w Grabku przez przeważającą liczbę obiektów nieruchomych i ruchomych. Z ogólnej liczby około 1600 obiektów, aż około 1200 należy do tego okresu, co stanowi podstawową wartość naukową stanowiska. Jest to kompleks, który składa się z 4 osad oraz niewielkiego cmentarzyska ciałopalnego. Według obowiązujących podziałów kulturowych mamy tutaj do czynienia z trzema osadami kultury łużyckiej oraz jedną osadą i cmentarzyskiem kultury pomorsko–kloszowej. Zdecydowane poprowadzenie granic pomiędzy wymienionymi kulturami w okresie HaD i we wczesnym okresie lateńskim jest w świetle obecnego stanu badań trudne i skłania nas do łącznego omówienia tych materiałów.

Wydaje się, że wspólne rozpatrywanie materiałów z całego halsztacko–lateńskiego kompleksu osadniczego w Grabku umożliwia pełniejsze spojrzenie na przemiany, jakie zachodziły zarówno w rozwoju przestrzennym osad, jak i w stylistyce materiałów ceramicznych. Znacznie łatwiej, naszym zdaniem, jest śledzić w ten sposób relacje zachodzące pomiędzy poszczególnymi zespołami kulturowymi.

Zasadniczym celem pracy jest próba rekonstrukcji rozwoju przestrzennego poszczególnych osad, jak i całego kompleksu, poprzez analizę położenia jasno określonych chronologicznie i charakterystycznych typów obiektów. Rozkład przestrzenny obiektów powinien nam dać odpowiedź na pytanie, jak osady były organizowane wewnętrznie i jaki obejmowały obszar. Aby tego dokonać należało w pierwszej kolejności wyznaczyć zasięgi realnie funkcjonujących podstawowych jednostek organizacyjnych osad, czyli pojedynczych zagród. Z tego też powodu w pierwszym rzędzie zajmiemy się prezentacją podstawowych form obiektów, jakie wystąpiły w Grabku i wyznaczeniem ich skupisk w organizacji przestrzeni osad. Już na wstępie należy stwierdzić, że kompleks w Grabku ma charakter wielofazowy. Aby wydzielić poszczególne fazy przeprowadzono m. in. szereg analiz w oparciu o planigrafię (stratygrafię poziomą), wskazującą na rozkład pewnych charakterystycznych elementów zdobniczych ceramiki, jak i samych form naczyń, czy też typów obiektów.

Czas funkcjonowania podstawowego kompleksu w Grabku obejmuje okres halsztacki (schyłek HaC i D) po środkowy okres lateński. Stwarza więc rzadką okazję prześledzenia relacji pomiędzy osadami „łużyckimi" i osadą pomorsko–kloszową ze współczesnym jej cmentarzyskiem.

Pewien niedosyt w naszych badaniach pozostawia brak na stanowisku zabytków ściślej datujących, w postaci: szpil, bransolet, naszyjników czy też zapinek. Sytuacja taka powoduje, że musimy posiłkować się jedynie analogiami ceramicznymi z innych stanowisk oraz ogólniejszymi ustaleniami dotyczącymi zachodzących przemian kulturowych na obszarze Polski środkowej i obszarach ościennych. Ostatnim zabiegiem jest próba umiejscowienia badanego kompleksu w mikroregionie osadniczym nad środkowym odcinkiem rzeki Krasówki w okresie halsztackim i lateńskim.

Obiekty nieruchome–klasyfikacja obiektów ze względu na ich formę

Badany zespół łużycko–pomorski liczy około 1200 różnorodnych obiektów, co stwarza znaczne trudności w przedstawieniu ich całościowej i pełnej charakterystyki. W takiej sytuacji zdecydowaliśmy się na przeprowadzenie klasyfikacji obiektów. Nie jest to zabieg nowy, gdyż takich prób dokonywano już wielokrotnie, aby tylko tutaj wspomnieć o próbach J. Michalskiego (1983) z obiektami kultury łużyckiej, J. Kruka i S. Milisauskasa (1985) dla neolitycznej osady kultury lubelsko–wołyńskiej w Bronocicach, czy też z wczesnej epoki brązu dla stanowiska w Iwanowicach (S. Kadrow 1991). Jakkolwiek w pracach tych odnajdujemy szereg analogii do form obiektów z Grabka, to w opracowaniach tych autorów nie ma tak szerokiego ich spektrum, stąd zachodzi potrzeba rozszerzenia klasyfikacji.

Interpretacja form obiektów, ich funkcjonalnego przeznaczenia jak i sposobów zadaszania jest sprawą trudną i dyskusyjną. Jednak to właśnie pojedyncze obiekty o zróżnicowanej konstrukcji i funkcji składają się na podstawowe jednostki zagospodarowania osad (zagród), lub też wyznaczają pewne większe strefy o przeznaczeniu czysto gospodarczym, m.in. w postaci palenisk czy też dymarek.

Proponowana klasyfikacja obejmuje, jak się wydaje, wszystkie podstawowe typy obiektów wyróżnione w osadach z Grabka, lecz z pewnością nie jest pełna. Choć wydzielenie niektórych typów obiektów może budzić pewne zastrzeżenia, podobnie jak zaliczenie danego obiektu do wyróżnionego typu lub odmiany, to jednak zamieszczone przykłady poszczególnych typów umożliwiają samodzielną weryfikację. Jest to obecnie, jak się wydaje, najszersza klasyfikacja obiektów łużycko–pomorskich.

W proponowanej klasyfikacji (ryc. 56–58) uwzględniono piętnaście podstawowych typów (I–XV), z wydzieleniem w niektórych przypadkach podtypów, oznaczonych cyframi arabskimi. Typy jak i podtypy wyróżniano generalnie ze względu na kształt profilu oraz niekiedy i funkcję. Zaproponowana klasyfikacja obejmuje większą ilość typów obiektów niż wyróżniono na stanowisku w Grabku. Uogólniając, typy I–VI obejmują obiekty w formie jam o profilach nieckowatych, nieckowato –wannowatych, gruszkowato–trapezowatych i cylindrycznych. Są to obiekty, w których z reguły nie zaobserwowano dodatkowych elementów konstrukcyjnych, które wskazywałyby na sposób ich osłaniania. Typy od VI do XI obejmują obiekty, w profilach których, naszym zdaniem, możemy wyróżnić ślady po słupach wewnętrznych, które mogły wspierać konstrukcję zadaszenia lub też spełniać jeszcze inne funkcje. Do typu XII zaliczono paleniska, ogniska i bruki. Niektóre bruki mogą być pozostałością palenisk, ale w przypadku kilku innych wydaje się, że ich przeznaczenie mogło być odmienne. W typie XIII mieszczą się różnorodne piece; jeżeli nasza interpretacja jest słuszna, na stanowisku w Grabku mamy do czynienia z pojedynczym urządzeniem przemysłowym w rodzaju pieca dymarskiego. Nie odkryliśmy na stanowisku studni, ale dla pełniejszej klasyfikacji utworzyliśmy dla tego rodzaju obiektu typ XIV. W ostatnim z typów, XV, pomieściliśmy obiekty, które dość jednoznacznie identyfikujemy jako relikty dołów posłupowych. Układy składające się z pojedynczych dołów posłupowych wymagają oddzielnej klasyfikacji, którą zaprezentujemy w dalszej części opracowania.

W ramach poszczególnych typów i podtypów funkcjonuje pięć podstawowych odmian, wydzielonych w oparciu o zgeneralizowane plany obiektów. Poszczególne odmiany nie muszą występować w danym typie, ale jest to sytuacja na ogół rzadka. Jako odmiana A występują obiekty o rzucie kolistym, jako B–owalnym, C–zbliżonym do czworoboku z zaokrąglonymi narożnikami, zaś odmianę D tworzą obiekty, które umownie można określić jako zbliżone do trójkąta. Ostatnią odmianę E stanowią obiekty podwójne z przewężeniem w partii środkowej, tworzące formę ósemkowatą.

Typ \ Odm.	A - okrągłe	B - owalne	C - „czworoboczne”	D - „trójkątne”	E - „ósemkowate”
I jamy nieckowate	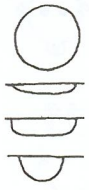	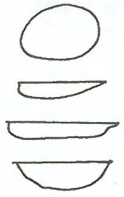	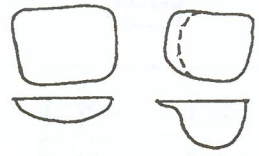		
II jamy nieckowato-wannowate		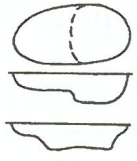	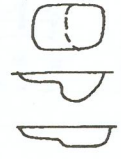		
III jamy gruszkowate		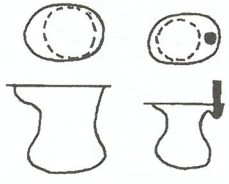			
IV jamy „cylindryczne”	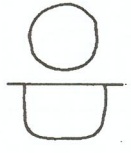	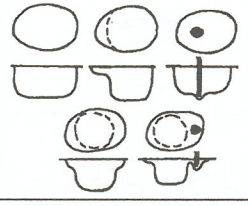			
V jamy podwójne		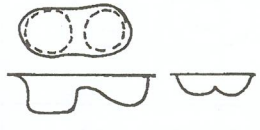		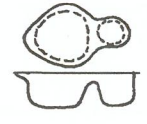	

Ryc. 56. Podział obiektów typu I - V

Typ \ Odm.	A - okrągłe	B - owalne	C - „czworoboczne”	D - „trójkątne”	E - „ósemkowate”
VI jamy z piwniczką		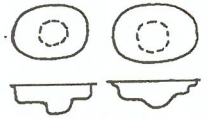	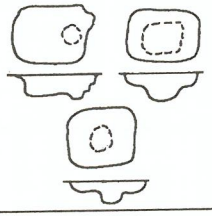	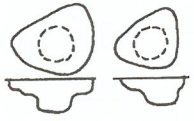	
VII jamy z 1 słupem — 1	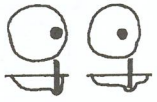		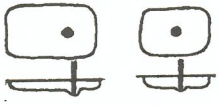		
2	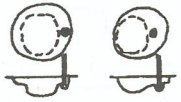				
3		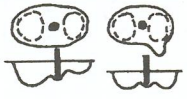		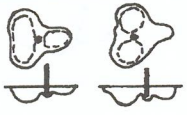	
VIII jamy z 2 słupami	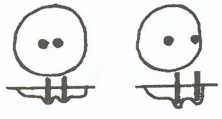		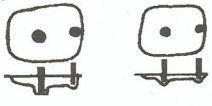	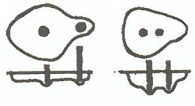	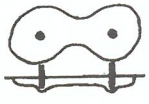
IX jamy z 3 słupami		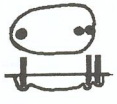	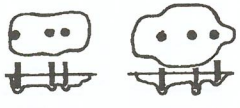		
X jamy wielosłupowe			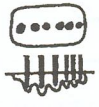		

Ryc. 57. Podział obiektów typów VI - X

Typ \ Odm.	A - okrągłe	B - owalne	C - „czworoboczne"	D - „trójkątne"	E - „ósemkowate"
XI domy wziemne		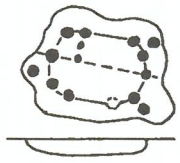	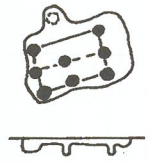		
XII paleniska/bruki	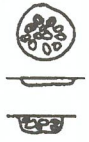				
XIII piece/dymarki	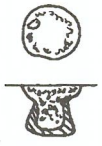				
XIV studnie					
XV doły posłupowe	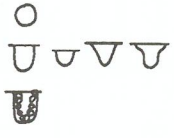	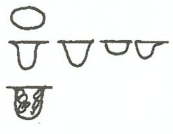			

Ryc. 58. Podział obiektow typów XI-XV

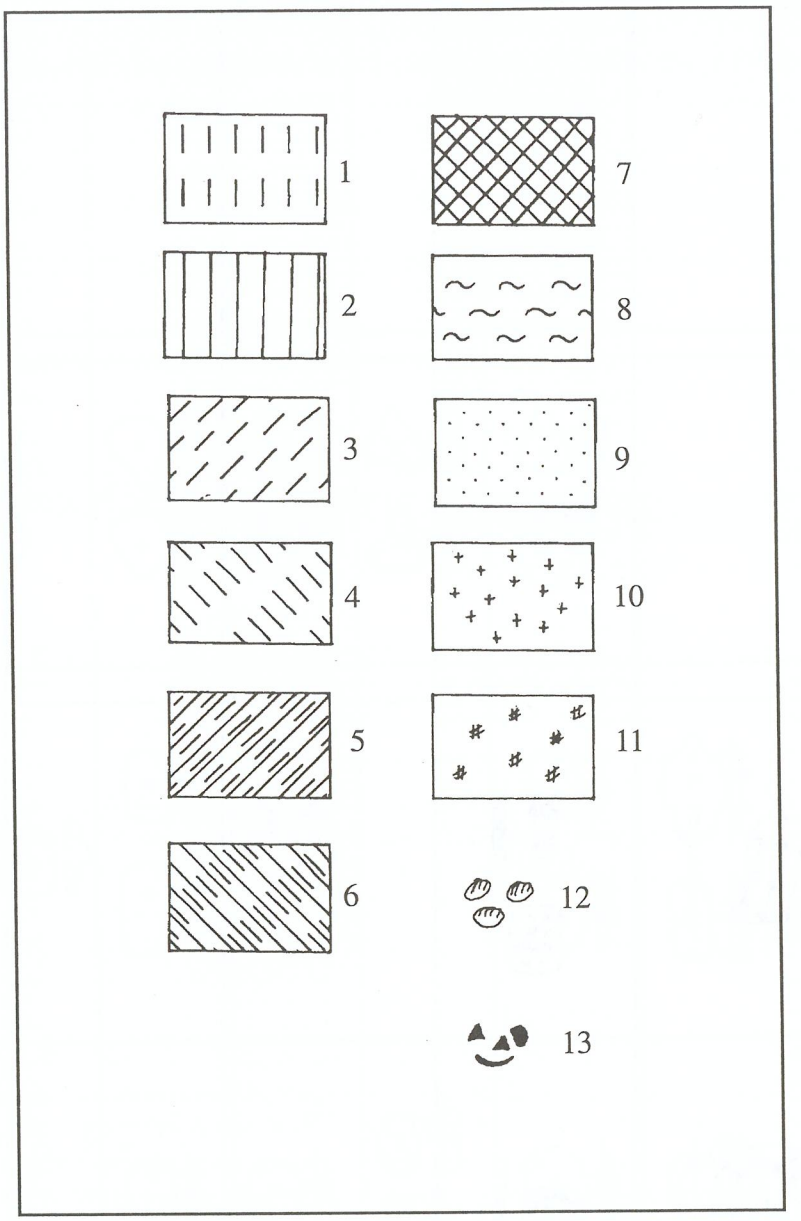

1 - jasnoszara próchnica;
2 - ciemnoszara próchnica;
3 - szara próchnica;
4 - brunatna próchnica;
5 - brunatnoszara próchnica;
6 - ciemnobrunatna próchnica;
7 - czarna próchnica ze spalenizną;
8 - glina;
9 - różnorodne piaski;
10 - przepalone fragmenty kości;
11 - węgle drzewne;
12 - kamienie eratyczne;
13 - fragmenty naczyń glinianych.

Ryc. 59. Grabek st.11. Legenda do planów i profilii obiektów jednostkowych.

Wyróżnione typy i odmiany obiektów pod względem chronologicznym i kulturowym mają charakter uniwersalny, gdyż spotykane są zarówno w różnych osadach pradziejowych jak i z wczesnego średniowiecza.

Klasyfikacja obiektów jamowych

Typ I–jamy o profilu nieckowatym (ryc. 56)

Wśród obiektów tego typu wyróżniono zasadniczo wszystkie odmiany z przewagą trzech: A, B, i C. Ich profile są nieckowate, niekiedy z lekkim rozszerzeniem w partii górnej, tworzącej rodzaj półki. W jamach tego typu spotyka się często znaczną ilość materiału ceramicznego, który pozwala na rekonstrukcje pełnych form naczyń. Występują także i innego typu znaleziska, jak np. rozcieracze i zwykłe kamienie otoczakowe. Wypełniska tego typu jam są z reguły jednorodne. Dla zilustrowania podstawowych odmian prezentujemy kilka przykładów takich obiektów.

Tabela 4. Obiekty typu IA–nieckowate/okrągłe (ryc. 60)

Nr obiektu/hektara/ara	Średnica (w cm)	Głębokość (w cm)
357/III/59	160	23
756/XIII/22-23	90	44
937/XII/58-78	180	64
939/XII/40	220	72
1069/XIII/82	150	14
1256/XVII/85	100	30
	90-100/150 –220	14-72

Jak widać, występują wśród nich obiekty duże, o średnicy rzędu 150–220 cm, ale i małe, o średnicy około 90 cm. W tym drugim przypadku, nasuwa się pytanie, czy jest to jama o przeznaczeniu gospodarczym, czy też dół posłupowy. Biorąc pod uwagę głębokość, zaobserwowano obiekty zarówno bardzo płytkie (14 cm) jak i głębokie (72 cm). Dodając zdjęty nadkład o grubości około 40 cm, otrzymujemy przybliżoną ich głębokość pierwotną, odpowiednio 55 cm i ok. 112 cm, co stanowi już głębokość znaczną. Z reguły nie obserwowano w nich ani też w ich bezpośrednim sąsiedztwie śladów po konstrukcjach towarzyszących (słupach), które mogłyby podtrzymywać zadaszenie.

Tabela 5. Obiekty typu IB–nieckowate/owalne (ryc. 60)

Nr ob./hektara/ara	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Głębokość (w cm)
241/III/38	136	70	28
280/I/62	120	100	22
281/I/62	94	76	14
288/I/62	180	140	34
674/XIII/22	92	70	40
747/XIII/22-23	220	140	18
748/XIII/22	130	96	28
1081/XV/3	120	84	50
1085/XIII/83	190	140	34
1239/XVII/28	74	60	40 słup?
1283/XVII/9	86	60	30 słup?
1238/XVII/28	116	64	34
	74-94/116-220	60-76/64-140	14-40/18-50

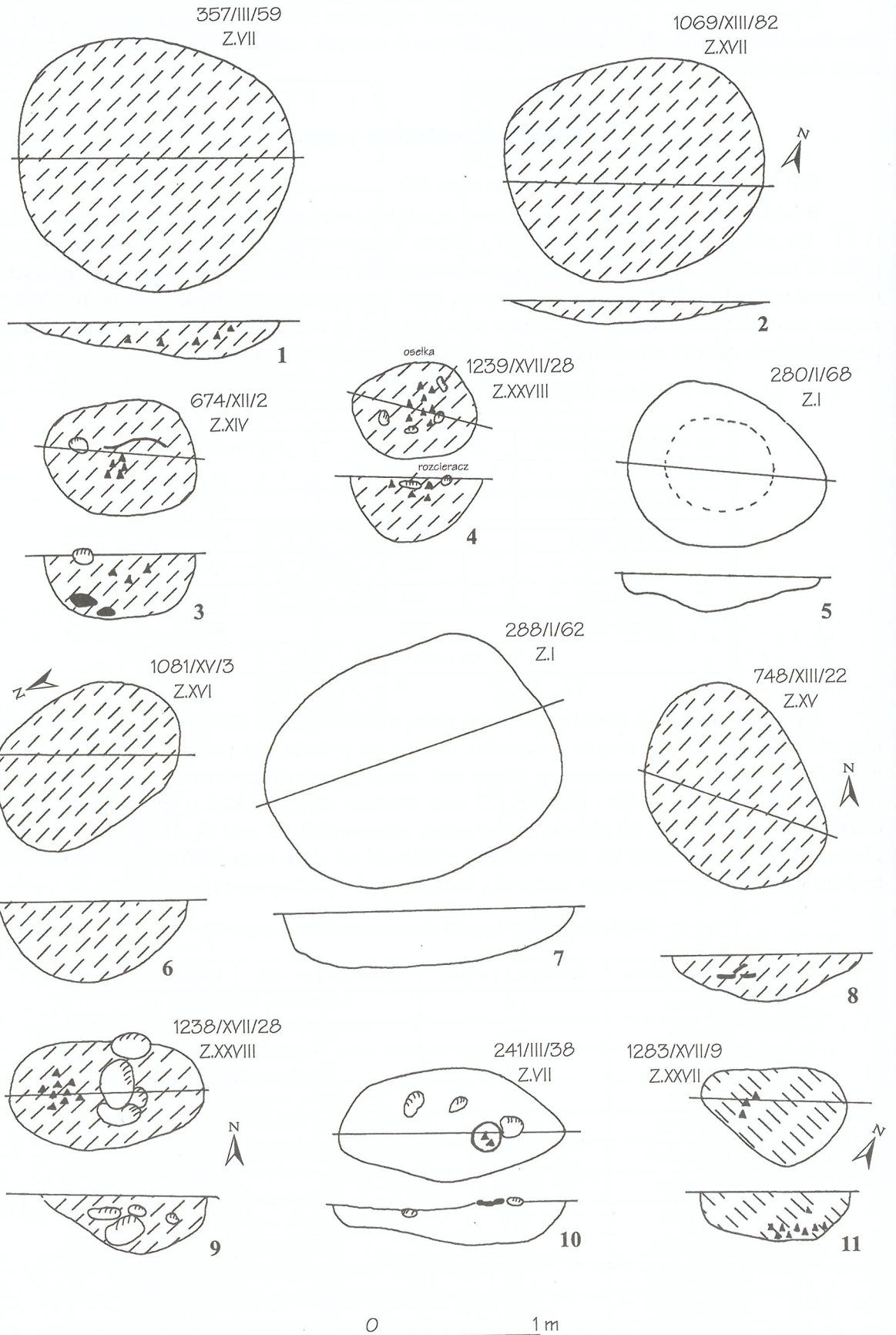

Ryc. 60. Grabek, st. 11. Obiekty typu IA (1 - 5) i IB (6 - 11). Z.VII... – oznaczenie numeru skupiska obiektów, w ramach którego wystąpił dany obiekt.

W odmianie IB mamy do czynienia z dwoma grupami wielkościowymi. Pierwszą tworzą jamy małe w przedziale 74–94 x 60–76 cm o głębokości rzędu 14–40 cm (od pow. 54–80 cm). Drugą grupę stanowią jamy większe w przedziale: 116–220 cm x 64–140 cm i głębokości 18–50 (58–90) cm od powierzchni. Można by przypuszczać, iż grupa obiektów mniejszych jest pozostałością dołów posłupowych, czego nie da się wykluczyć, ale wydaje się temu przeczyć ich zawartość. W ich wypełniskach znajdujemy znaczną liczbę fragmentów naczyń, (np. ob. 674, ryc. 60: 3;), a także, oprócz ceramiki, narzędzia w formie rozcieraczy czy też osełek (np. ob. 1239, ryc. 60: 4;). Można oczywiście zakładać, że trafiły one do tych jam w trakcie wkopywania słupa, jako jego umocnienie, ale nie jest to wytłumaczenie jedyne, gdyż równie dobrze możemy tu mieć do czynienia z niewielkimi jamami odpadkowymi. W kilku przypadkach stwierdzono w ich bezpośrednim sąsiedztwie ślady układu jednego lub dwóch słupów, które wchodziły zapewne w skład ich konstrukcji nakrywających.

Tabela 6. Obiekty typu 1C, nieckowato/czworoboczne (ryc. 61, 62)

Nr ob./hektar/ar	Długość (w cm)	Szerokość (w cm)	Głębokość (w cm)	Powierzchnia w m²
1112/XVI/3	270	250	30	6,75
1195/XVI/67	186	150	30	2,79
1257/XVII/85	140	130	90	1,82
1409/XVII/49	400	300	24	12,00
	140-270	130-250	24-90(64-130 od pow.)	

Na przykładzie wybranych obiektów z powyższej tabeli można się zorientować, że mamy do czynienia z obiektami o powierzchniach bardzo zróżnicowanych, rzędu 2–12 m² i głębokości od pow. ok. 70–130 cm. Mogły one spełniać dwojakie funkcje, magazynowe, zwłaszcza te mniejszych rozmiarów (np. ob. 1257) i znacznie większej głębokości oraz mieszkalne. Odnosi się to do obiektów największych, zwłaszcza do obiektu 1409, o powierzchni około 12m, (ryc. 210) czy obiektu 1112 (ryc. 61: 3). Nie zaobserwowano związanych z nimi dołów posłupowych.

Typ II–obiekty o profilu nieckowato–wannowatym, (ryc. 63)

Są to obiekty, które stanowią rozwinięcie typu I. W odmianach A i B dna tych jam są nierówne, z przegłębieniami. W planie zazwyczaj są wydłużone, czworoboczno–owalne. W profilu charakteryzują się mniej lub bardziej nieckowatym przegłębieniem z jednej strony oraz wannowatym wypłyceniem z drugiej. Odmiany D i E występują sporadycznie.

Tabela 7. Obiekty typu II

Nr ob./ha/ar	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Średnica przegłębienia (w cm)	Głębokość (w cm)	Odmiana
1199/XVI/88	96	-	44	40	A
1237/XVII/28	96	-	50	40	A
1030/XIV/19	220	140	100	70	B Pow. 3,10 m²
1177/XVII/5	200	140	150	62	B
1261/XVII/85	122	100	40	36	B
1279/XVII/9	130	76	40	40	B
139/II/96	166	80	90	16	C
283/I/64	140	94	100	50	C
409/III/60	126	72	84	48	C
	96-220	72-140	44-150	16-70	

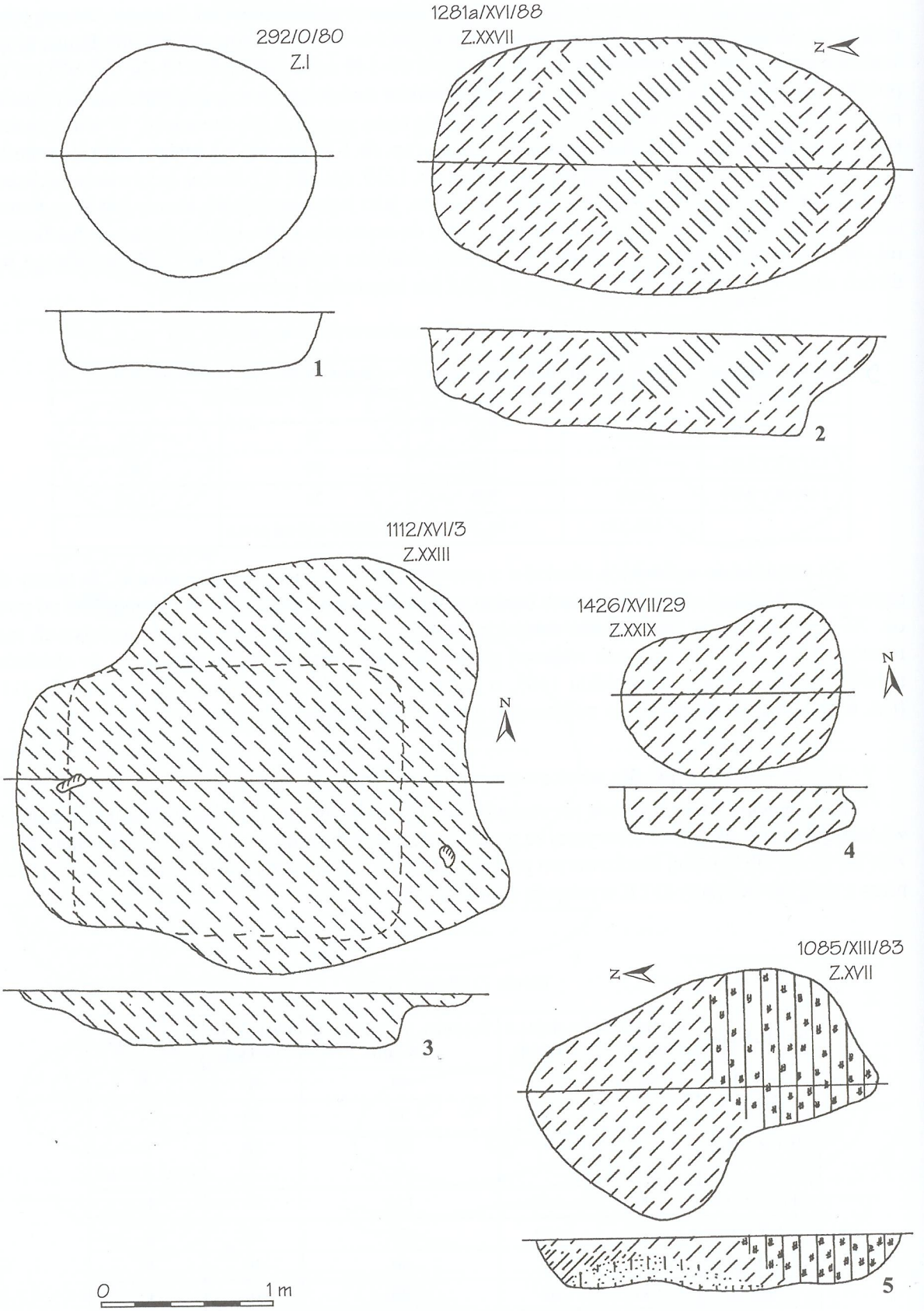

Ryc. 61. Grabek, st. 11. Obiekty typu IA (1), IB (2, 4, 5) i IC (3).

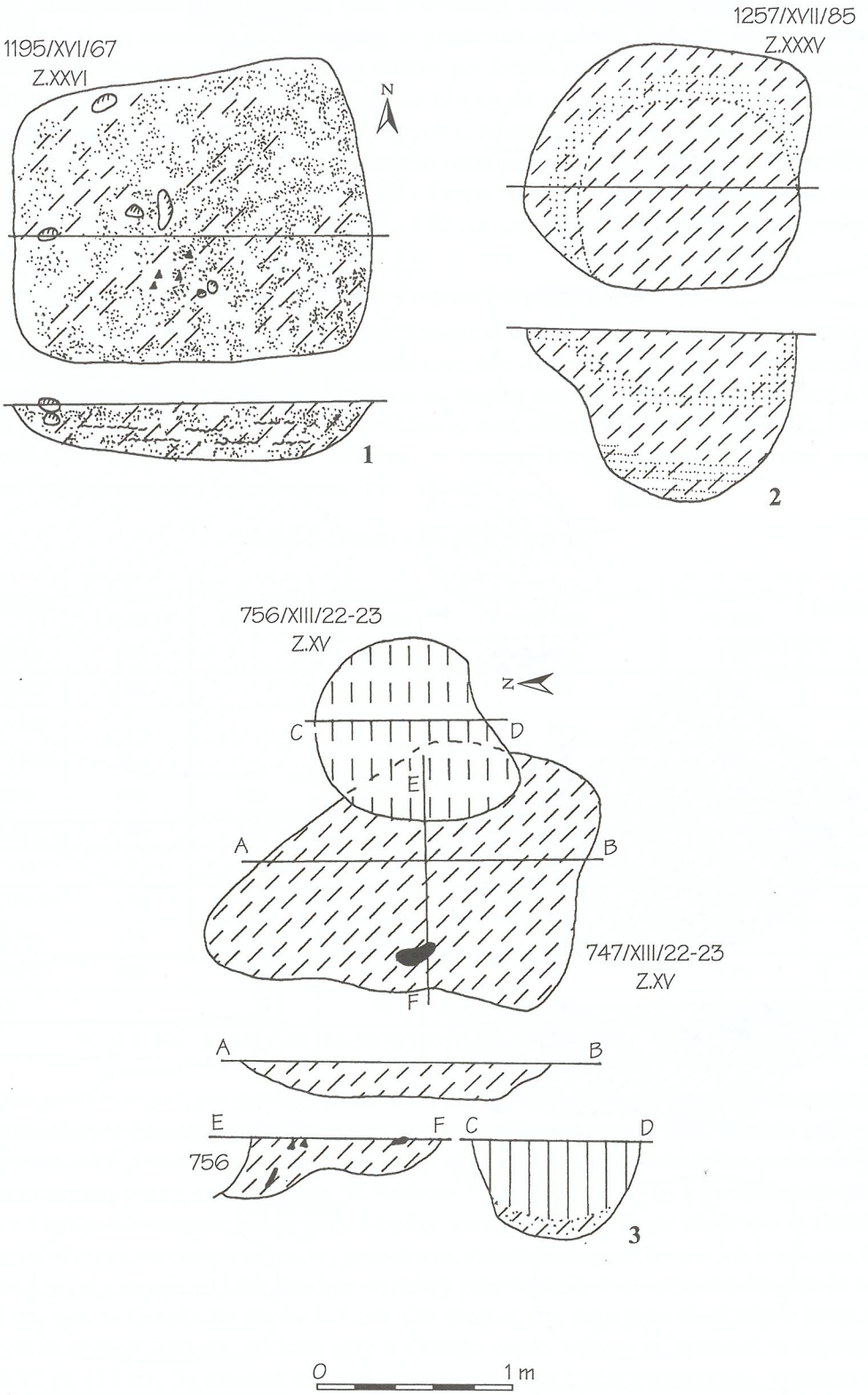

Ryc. 62. Grabek, st. 11. Obiekty typu IC (1, 2) i ID? (3).

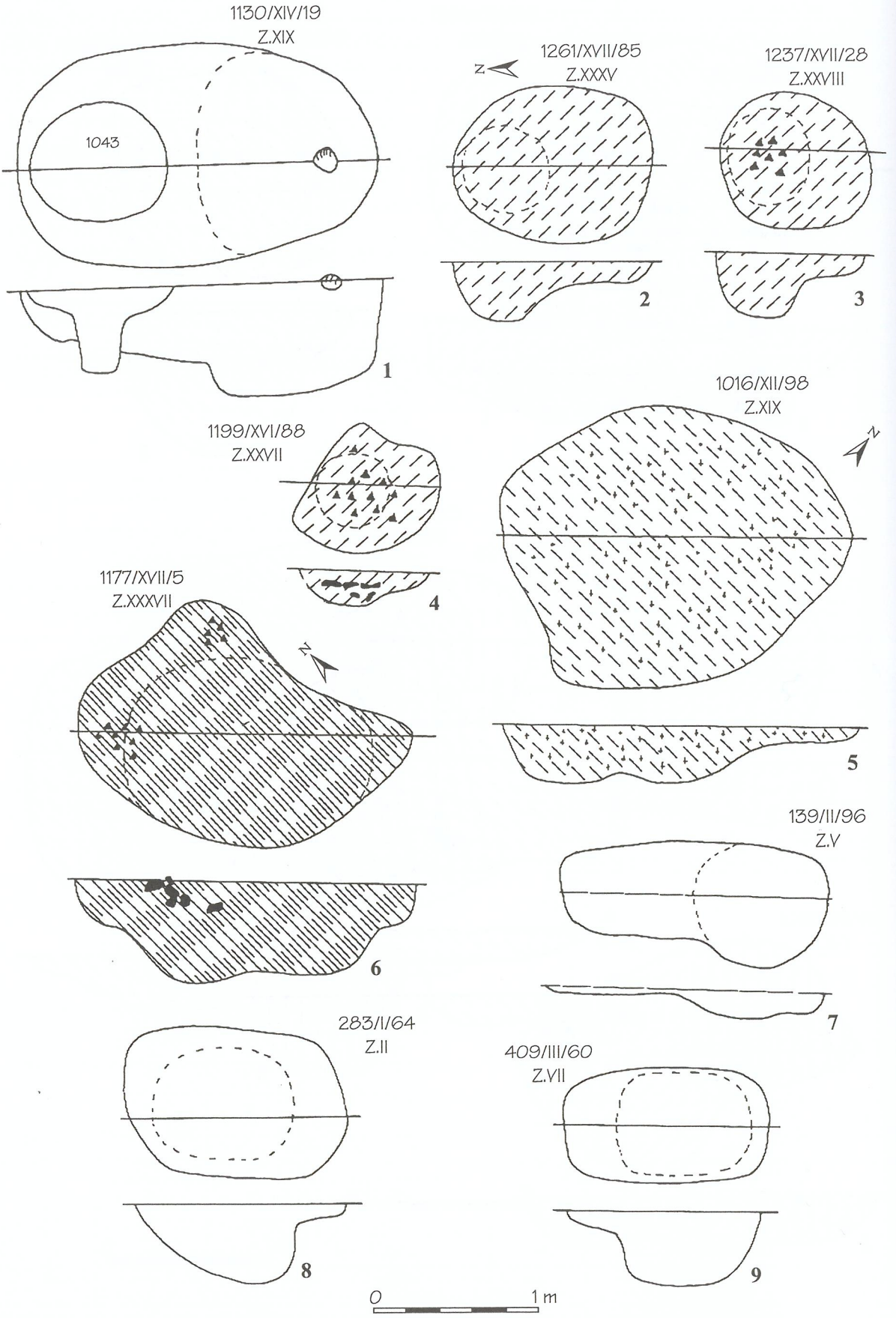

Ryc. 63. Grabek, st. 11. Obiekty typu IIA (3), IIB (1, 2, 4, 6), IIC (7 - 9) i IID (5).

Jak wynika z przykładowego zestawienia kilku tego typu obiektów, występuje wśród nich również znaczne zróżnicowanie wielkościowe, choć przeważają obiekty z reguły duże. Ich głębokości, w zależności od odmiany, mieszczą się najczęściej w granicach od około 16 do 70 cm (od powierzchni 56–110 cm). Nie zaobserwowano wokół nich śladów po dołach posłupowych. Należy jednak w tym miejscu przywołać za T. Malinowskim analogię ze Słupcy ze st. 3, gdzie wg tego badacza, jama nr XLVII była otoczona przez rząd dołków posłupowych (Prahistoria... T .IV, 1979, ryc. 153). To odkrycie posłużyło do przypuszczalnej rekonstrukcji zadaszenia jamy w typie szałasowym (ryc. 92) i określenia jej funkcji jako mieszkalnej. Wielkość jak i forma profilu tej jamy (wymiary tego obiektu to około 160 x ok. 120 cm, z zadaszeniem ok. 200 x 150 cm, przy głębokości rzędu 50 cm), odpowiada zwłaszcza naszemu obiektowi nr 1130 (ryc. 63: 1).

Typ III–obiekty o profilu gruszkowato–trapezowatym (ryc. 64)

Profil tych obiektów jest łatwy do zidentyfikowania. Jedne z nich, o dość łagodnych ściankach, można określić jako klasyczne jamy gruszkowate (ryc. 64: 4, 6; 65: 1, 2), inne, które mają ścianki proste, ustawione zdecydowanie skośnie, zbliżone są do jam trapezowatych (ryc. 64: 1–3; 65: 3–4). Ze względu na kształt w rzucie poziomym wyróżniamy tutaj cztery odmiany: A–okrągłe, B–owalne, C–„czworoboczne" oraz D–zbliżone do trójkąta, (w rzeczywistości są okrągło–owalne z wąskim, językowatym rozszerzeniem z jednej strony (ryc. 65: 4).

Tabela 8. Obiekty typu III (ryc. 64–65)

Nr ob./ha/ar	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Głębokość (w cm)	Średnica przewężenia (w cm)	Średnica dna (w cm)	Odmiana
671/XI/83	140	-	82	100	122	A
676/XI/41	180	-	130	110	120	A
1241/XVII/67	112	-	90	86	96	A
1417/XVII/28	92	-	46	60	60	A
685/XI/61	156	128	94	100	128	B
1180/XVII/5	190	156	86	110	124	B + słup?
1260/XVII/55	120	100	74	90	100	B
1429/XVII/29	122	86	50	68	70	B
525/X/80	140	120	80	114	122	C
859/XIII/25	190	110	80	90	106	C + słup
897XII/19	170	136	70	100	114	D
	92/112 -190	86/100 –156	46-50/70-130	60-68/86-114	60-70/96-128	

Formy powyższego typu znajdują pełne analogie np. na wczesnobrązowym stanowisku kultury mierzanowickiej w Iwanowicach. Dla autora opracowania tego stanowiska, właśnie takie obiekty, zinterpretowane jako piwniczki przydomowe, stały się głównym wyznacznikiem podstawowej jednostki organizacyjnej osady, czyli zagrody (S. Kadrow 1991, s. 36 i n. 79 i n.). Podobieństw pomiędzy obiektami z Grabka i Iwanowic jest więcej. Między innymi znaczna część obiektów w Grabku charakteryzuje się również warstwowanymi wypełniskami, różnica natomiast tkwi w ich wielkości. Obiekty z Grabka są z reguły mniejsze. I tak, średnie wymiary przewężenia w obiektach z Iwanowic wynoszą około 150 cm, gdy w Grabku od 60 do 114 cm. Dla średnic dna tego typu obiektów w Iwanowicach typowy wymiar wynosi 230 cm, podczas gdy w Grabku około połowy tej wartości w największych, czyli od 60/70 po 128 cm. Są również znacznie płytsze, co może być spowodowane, gruntem w jakim je wykopywano, w Grabku w piasku, a w Iwanowicach w lessie. Tym niemniej głębokość naszych jam od pierwotnej powierzchni gruntu wynosi od około 90 do 170 cm, co daje średnią głębokość około 127 cm, czyli są to obiekty na ogół głębokie i w badanym kompleksie z Grabka należą do najgłębszych, co wskazywałoby na ich specjalne przeznaczenie, podobnie jak i w Iwanowicach. W pracy J. Michalskiego (1983) również znajdujemy szereg odpowiedników do tego typu jam z takich

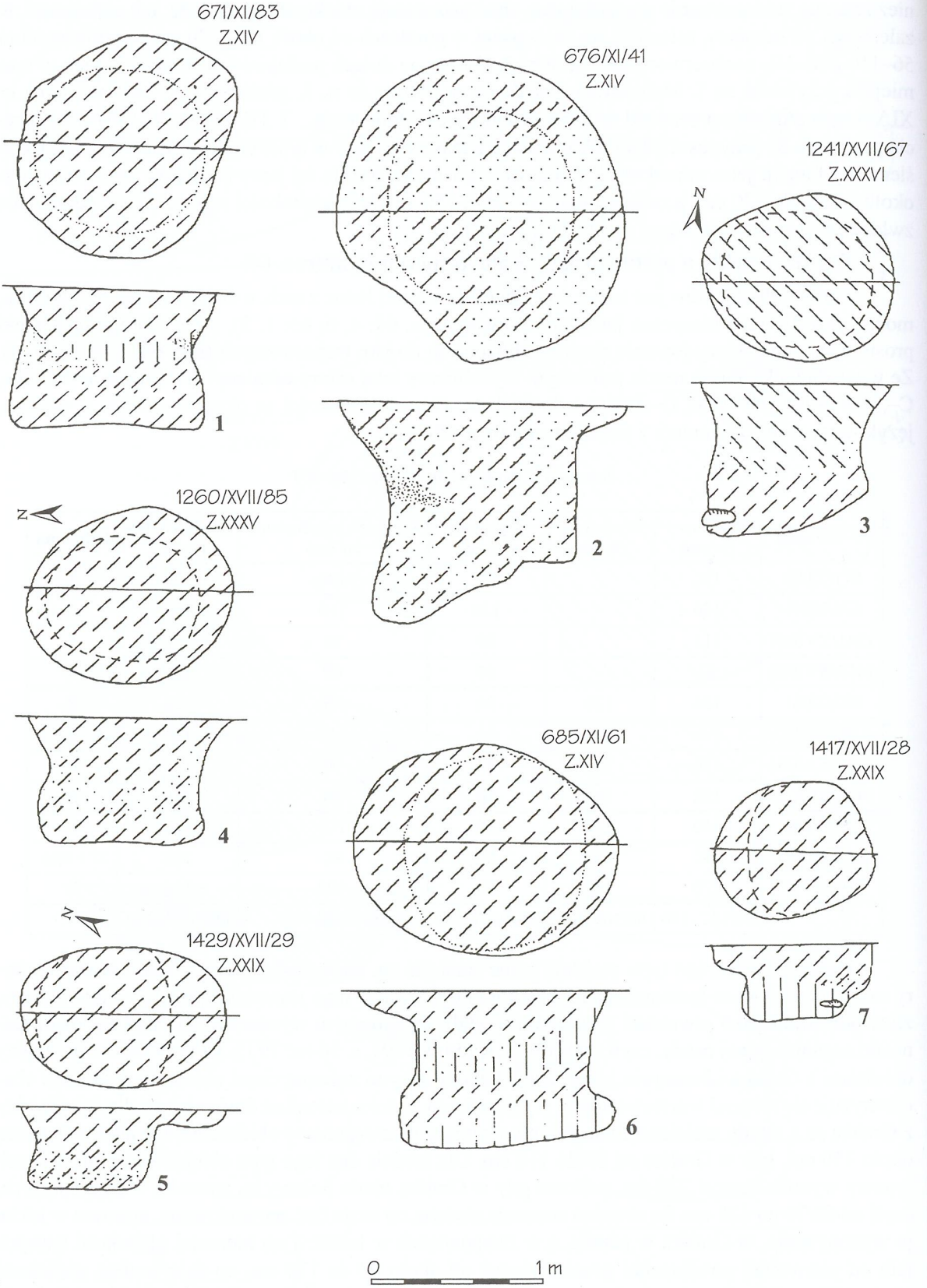

Ryc. 64. Grabek, st. 11. Obiekty typu IIIA (1 -4) i IIIB (5 -7).

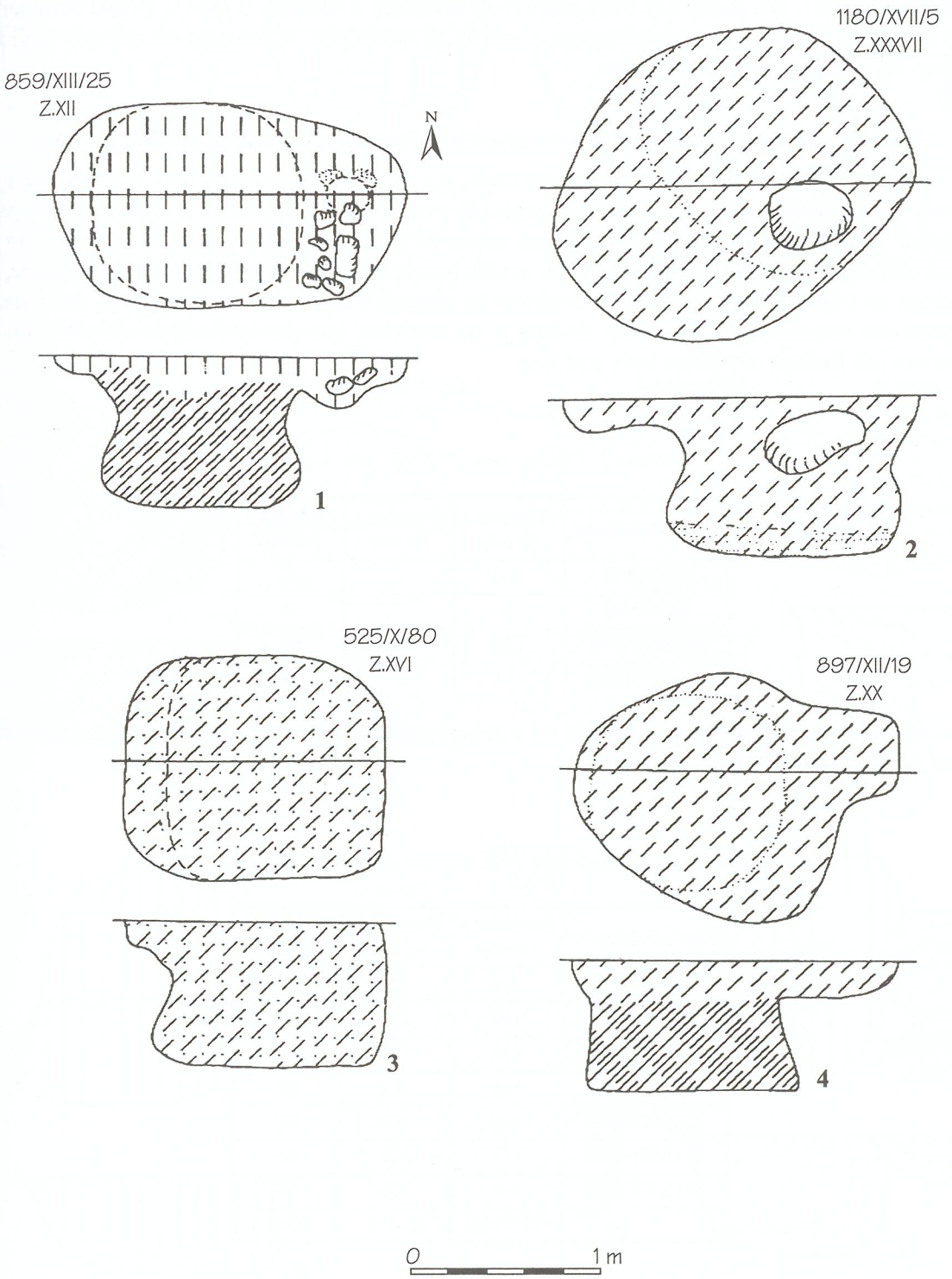

Ryc. 65. Grabek, st. 11. Obiekty typu IIIB (2), IIIC (1, 3) i IIID (4).

stanowisk, jak: Tomice (tamże, jama 3, ryc. 38), Kamionka Nadbużna (tamże, ryc. 43), Miszewko Strzałkowskie (tamże ryc. 44), itd. O analogicznych jamach możemy mówić także w przypadku osady w Nowej Hucie–Mogile, st. 62. Spotykamy tutaj jamy trapezowate o zbliżonych rozmiarach jak i większe, np.: ob.175, 345 itd. (M. Bazielich 1999, s. 90, 104, ryc. 16). Z tym typem mamy także do czynienia w osadzie kultury pomorskiej w Klukowie, st. 2, gm. Złotów, datowanej na okres halsztacki (J. Skrzypek 1987, ryc. 6, ob. 22). Przy niektórych obiektach z odmiany B jak i C można domniemywać obecności śladów słupa wspierającego konstrukcję zadaszenia. Sposobami ich rekonstrukcji zajmiemy się w następnym podrozdziale.

Typ IV –obiekty o profilach prostokątnych i prostokątno–wannowatych (ryc. 66)

Jest to typ dość zróżnicowany wewnętrznie, tak ze względu na profil jam, jak również i ich kształt. Wyróżniono cztery odmiany: A–okrągłe, B–owalne, bez poszerzenia profilu w górnej partii (wariant a), z rozszerzeniem profilu z jednej strony w formie stopnia– półki (wariant b) albo też obustronnym lub dookolnym rozszerzeniem profilu (wariant c), C–w przybliżeniu czworoboczne, D–zbliżone do trójkąta. Wypełniska tych obiektów są czasami warstwowane i dostarczają dużej liczby fragmentów ceramicznych. Te cechy zbliżają je do obiektów gruszkowato–trapezowatych typu III. Zapewne ich funkcje użytkowe były podobne.

Tabela 9. Obiekty typu IVA (ryc. 66: 1–4, 6)

Nr ob./hektar/ar	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Głębokość (w cm)
248a/III/38	110	-	65
249/III/38	90	-	54
1412/XVII/48	120	-	80
1453/XVIII/46	112	-	56

Średnia wartość średnicy obiektów tej odmiany wskazuje, że jest to około 110 cm, przy głębokości od powierzchni około 110–120 cm.

Tabela 10. Obiekty typu IVB, wariant a (ryc. 66: 5–7, 9–11)

Nr ob./hektar/ar	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Głębokość (w cm)
1110/XV/83	140	95	70 + słup?
1167/XVII/6	140	130	54
1179/XVII/5	130	110	54
1231/XVII/6	140	110	66
1242/XVII/67	105	80	68
1318/XVII/27	112	100	66
1415/XVII/29	124	100	56
	105-140	80-130	54-68

Przy odmianie owalnej wariantu a, średnie wymiary wynoszą ok. 128 cm na ok. 104 cm, przy głębokości rzędu 62 cm (od pow. około 100 cm). Należy zwrócić uwagę, że w przypadku niektórych z nich, w środku jamy mógł stać słup (np. ob. 1110, ryc. 66: 10).

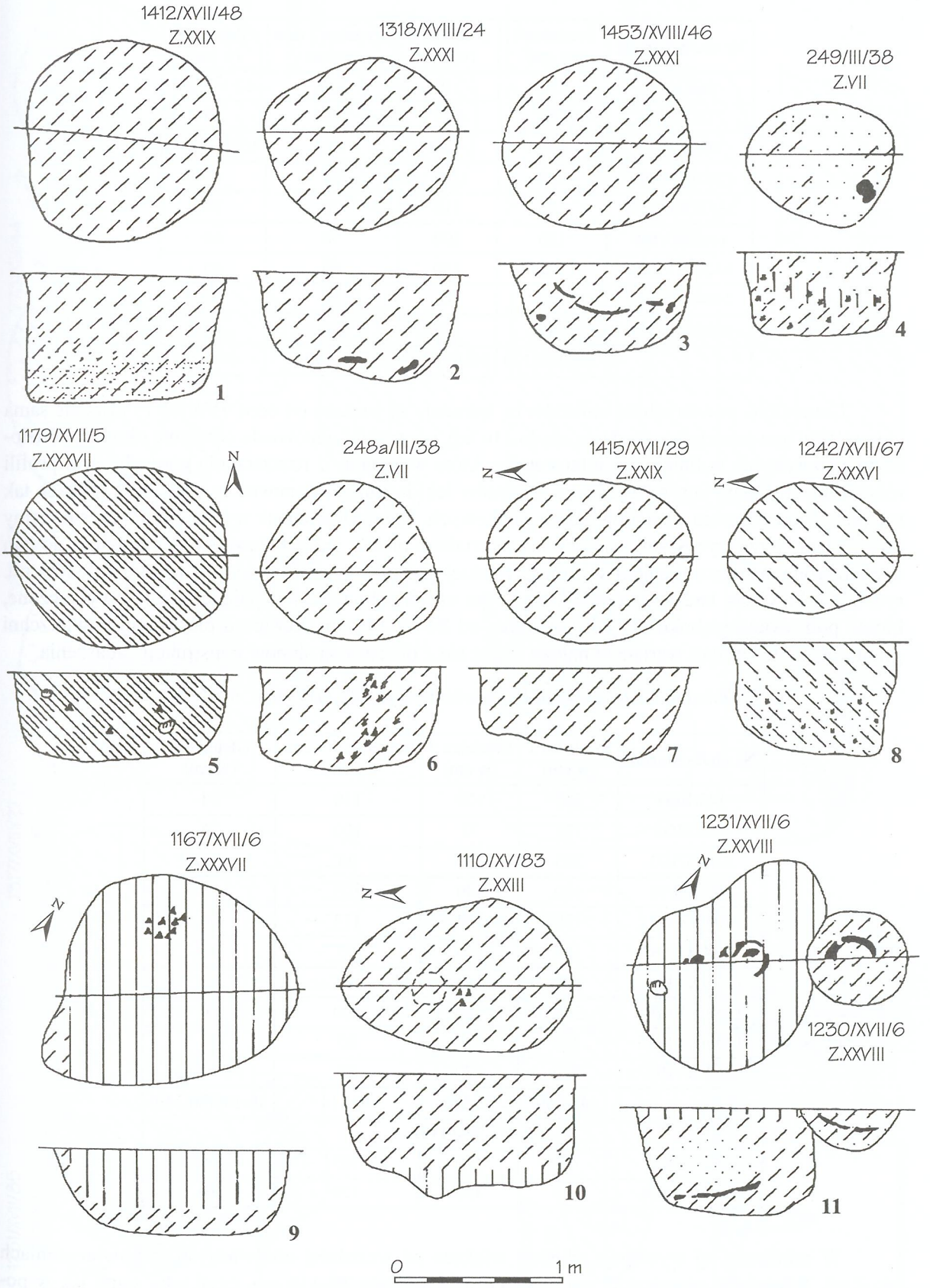

Ryc. 66. Grabek, st. 11. Obiekty typu IVA (1- 4,6) i IVB (5-7,8,9-11).

Tabela 11. Obiekty typu IVB, wariant b (ryc. 67)

Nr ob./hektar/ar	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Średnica 3 dna (w cm)	Głębokość (w cm)
560/X/76	156	110	110	82 + słup?
773/XIII/44	140	105	70	60
968/XII/79	170	150	84	106 + słup ?
1251/XVII/85	130	120	80	44
1317/XVIII/27	126	110	70	70
1419/XVII/9	120	100	96	60
1420/XVII/28	125	100	80	60
1424/XVII/29	100	85	68	80
1425/XVII/29	140	105	90	45
	100/120-170	85/105-150	68-110	44-106

Generalnie, powierzchnie obiektów tej odmiany są większe od odm. IVA jak i IVBa, ale sama „piwniczka" ma przeciętnie średnicę około 110 cm, co w pełni odpowiada odmianie okrągłej. Wielokrotnie spotyka się w literaturze interpretacje, które wskazują, iż rozszerzenia górnych partii profili różnorodnych typów jam są wynikiem procesów ich destrukcji. Zapewne w wielu przypadkach tak mogło być, a zwłaszcza na stanowiskach piaskowych. Nie można jednak wykluczyć, że często mamy do czynienia z rzeczywistym, zamierzonym kształtem profilu jamy. Odnosi się to zwłaszcza do jam z jednostronnym rozszerzeniem w formie wąskiej półeczki–typ IVD (np. obiekt nr 1323, 579 itd. ryc. 67: 7, 8). Część badaczy tłumaczy tego typu uskoki jako rodzaj stopnia, co nie jest wykluczone, biorąc pod uwagę głębokości tych obiektów, od 84 do 146 cm, licząc od pierwotnej powierzchni gruntu. Również w tym wariancie należy liczyć się z obecnością słupów konstrukcji zadaszenia.

Tabela 12. Obiekty typu IVB wariant c (ryc. 68) i IVD (ryc. 67: 7, 8)

Nr ob./hektar/ar	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Średnica 3 – dna (w cm)	Głębokość (w cm)
145/II/97	245	170	110	94
248/III/38	180	72	100	76
534/X/100	205	150	96	100
983/XII/79	160	140	105	46
1053/XV/3	170	124	114	94
1084/XIII/83	144	100	90	70
1146/XVII/43	196	125	90	82
1252/XVII/84	220	160	100	80
1253/XVII/85	250	160	80	72
1262/XVII/27	210	130	90	92 + słup
	144-250	72-160	70-114	46-100(86-140)
Typ IVD				
579/X/96	136	110	105	68
1323/XVII/6	190	120	120	80

W odmianie tej występują obiekty większe od wcześniej omówionych, o powierzchniach ok. 2 m^2. Właściwa „piwniczka" ma średnicę w przedziale 70–114 cm, czyli taką samą jak w poprzednich odmianach. Średnia wartość głębokości tych piwniczek (ok. 79 cm) jest zdecydowanie jednak większa niż poprzednich (odpowiednio: 63 i 64 cm) i od powierzchni wynosi od 86 do 140 cm

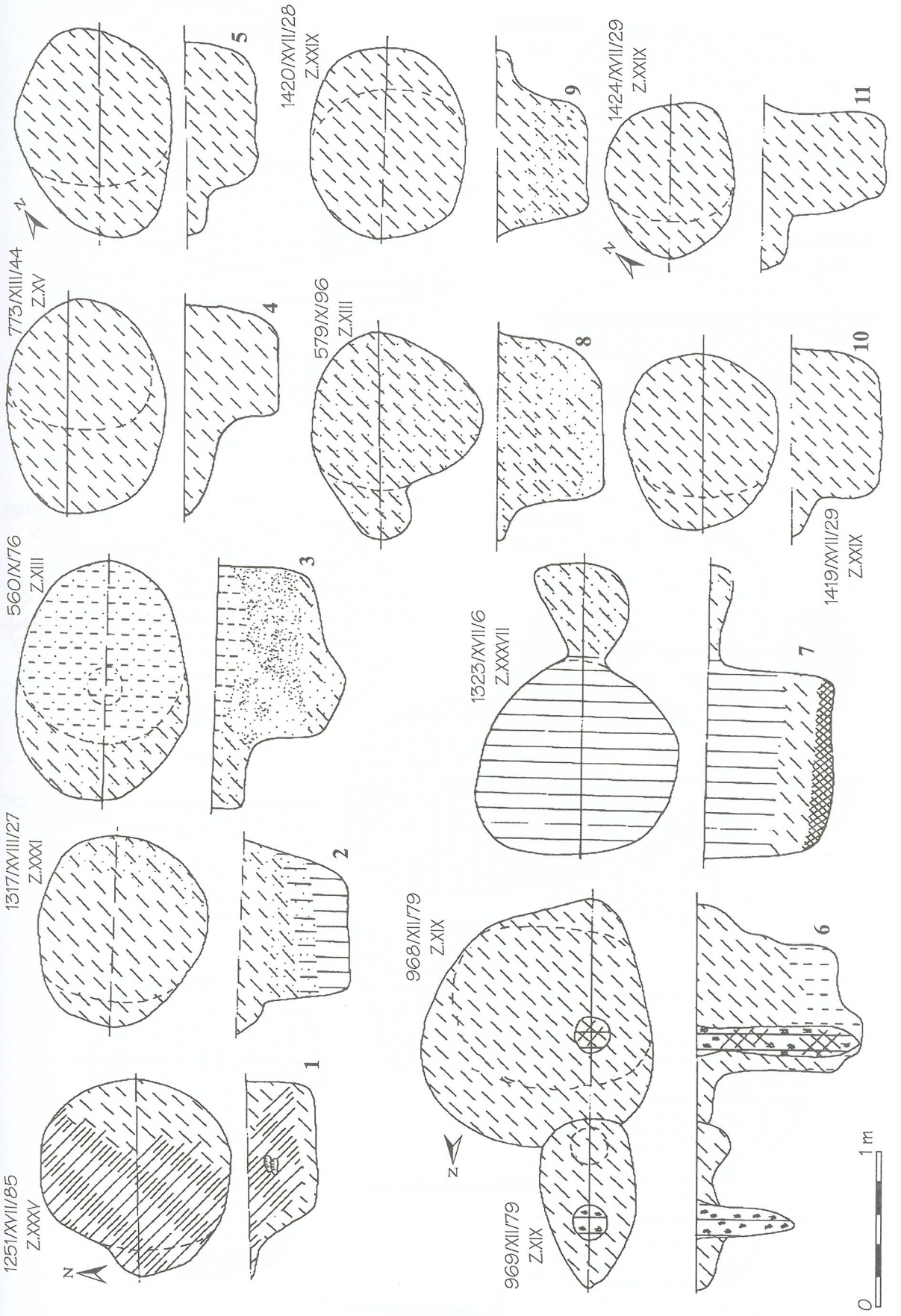

Ryc. 67. Grabek, st. 11. Obiekty typu IVB (1-6,8-11) i IVD (7-8).

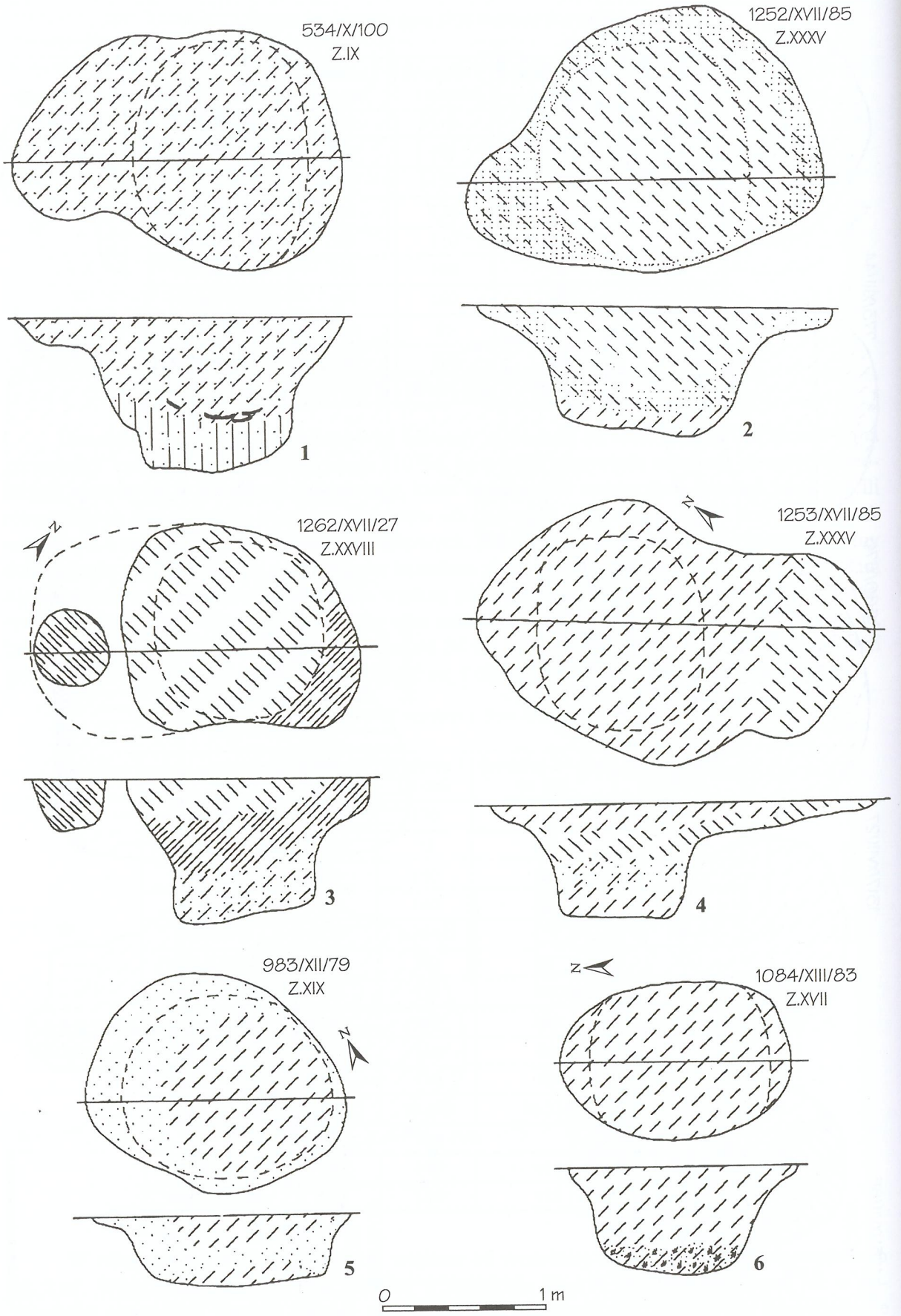

Ryc. 68. Grabek, st. 11/56. Obiekty typu IVB.

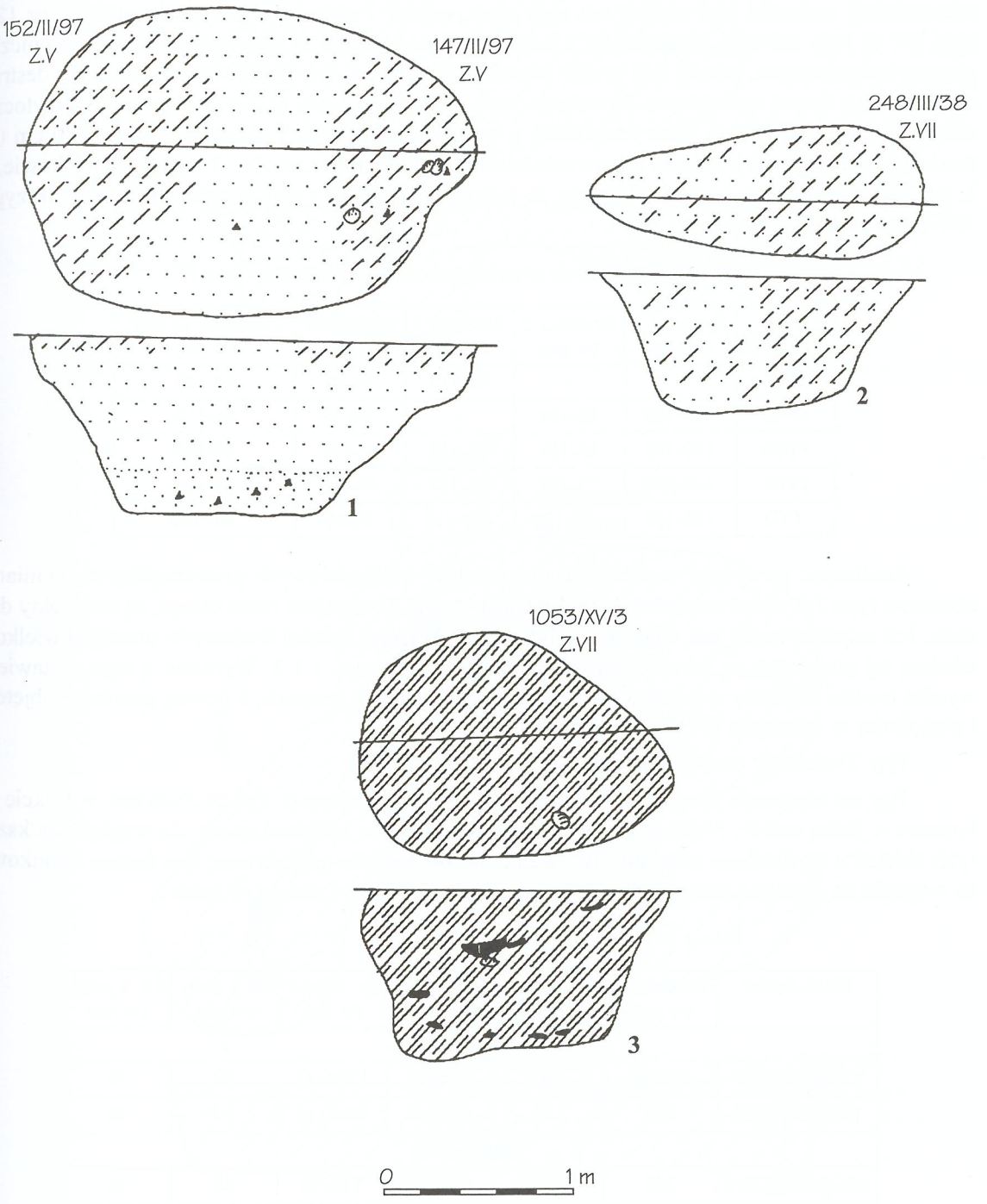

Ryc. 69. Grabek, st 11. Obiekty typu IVB.

(przy średniej około 120 cm). Trzeba przy tym zauważyć, że, biorąc pod uwagę skrajne wielkości, przedział tych głębokości jest prawie taki sam. Na przykładzie obiektów z tej grupy można wykazać, iż rozszerzenia jam w górnej partii są w wielu przypadkach celowe. Obiekt nr 1262 (ryc. 68: 3) został pierwotnie odsłonięty jako dość duża owalno–czworoboczna jama, która w trakcie eksploracji rozdzieliła się na „piwniczkę" właściwą z tkwiącym koło niej dołem posłupowym. Taki układ jednoznacznie wskazuje na ich związek konstrukcyjny i posłuży nam w dalszej kolejności do próby rekonstrukcji zadaszeń nad niektórymi tego typu jamami. Podobnie w przypadku obiektu nr 1253 (ryc. 68: 4) jego znaczne rozszerzenie z jednej strony i płytkość w stosunku do samej „piwniczki" przeczy twierdzeniom, jakoby taki profil i kształt obiektu mógł powstać w wyniku procesów destrukcyjnych. Jako formę analogiczną do naszego typu IVBc (ze słupem w centrum) możemy przytoczyć obiekt nr 402 ze st. Nowa Huta Mogiła 62 o wymiarach 160x170 i głębokości około 170 cm (M. Bazielich 1992, ryc. 21). Z kolei odpowiednikiem typu IVD jest m.in. ob. 17 z osady w Klukowie, st. 2, gm Złotów zaliczony przez J. Skrzypka do kultury pomorskiej z okresu halsztackiego (J. Skrzypek 1987, ryc. 6 –ob.17, ryc. 8–ob. 12)

Tabela 13. Zestawienie przeciętnych wielkości obiektów typu IV

Odmiany	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Średnica 3 (w cm)	Głębokość (w cm)	Głębokość od pow. (w cm)
IVA	-	-	90-112	54-80	94-120
IVBa	105-140	80-130	-	54-70	94-110
IVBb	100-170	85-150	68-110	44-106	84-146
IVBc	144-250	72-170	80-114	46-100	86-140
IVD	136-190	110-120	105-120	68-80	108-120

Analizując powyższe zestawienie przedziałów wielkościowych poszczególnych wymiarów obiektów typu IV widać zbieżności w odmianach A, B i D. Ogólnie rzecz biorąc, są to obiekty dość duże. Ich wspólną cechą jest właściwa „piwniczka". Wymiar trzeciej średnicy to przedział wielkości właśnie tej piwniczki, w odm. IVBa odpowiadają jej średnice 1 i 2. Wyraźnie z tego zestawienia wynika bardzo zbliżony rozmiar tej piwniczki we wszystkich grupach, z pewną przewagą objętości i głębokości w odmianie IVBb, c i chyba IVD.

Typ V–obiekty podwójne (ryc. 56)

Typ ten obejmuje jamy, które powstały w wyniku połączenia dwóch obiektów w trakcie ich kopania w jedną całość. Najczęściej są to jamy cylindryczne lub nieckowate. Ze względu na kształt tych obiektów wydzielono odmiany: B–owalne, D–zbliżone do trójkąta oraz E w formie ósemkowej, ze względu na wyraźne przewężenie w miejscu połączenia dwu jam–piwniczek.

Tabela 14. Obiekty typu V–podwójne (ryc. 70; 71: 1–2; 72).

Nr ob./ha/ar	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Śr. 1 jamy (w cm)	Śr. 2 jamy (w cm)	Gł. 1 jamy (w cm)	Gł. 2 jamy (w cm)
Odmiana VB						
1313/XVII/27	260/340	140	96x340	120x132	60	50
1430/XVII/29	270	116	60x110	106x116	70	50
Odmiana VD						
896/907/XII/19	280	170/90	110x130	120x90	66	66
1431/XVII/29	240	130/70	76x76	70x56	46	46
Odmiana VE						
289/I/62	220	110	110X100	120x110	25	25
1046/XIV/18	430	210	160x200	140x140	70	70
1315/XVIII/27	250	160	100x80	110x100	74	74

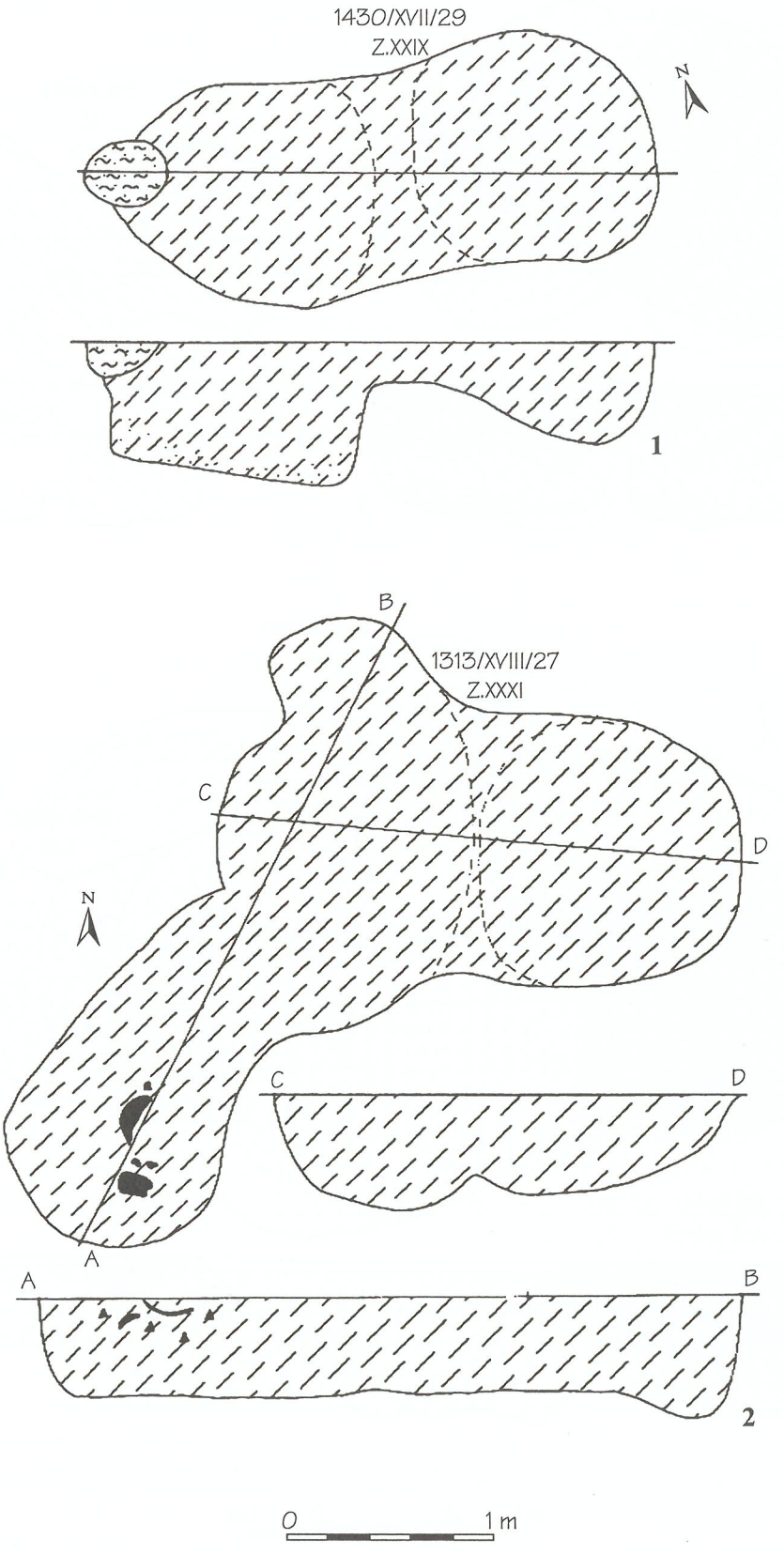

Ryc. 70. Grabek, st. 11. Obiekty typu VB.

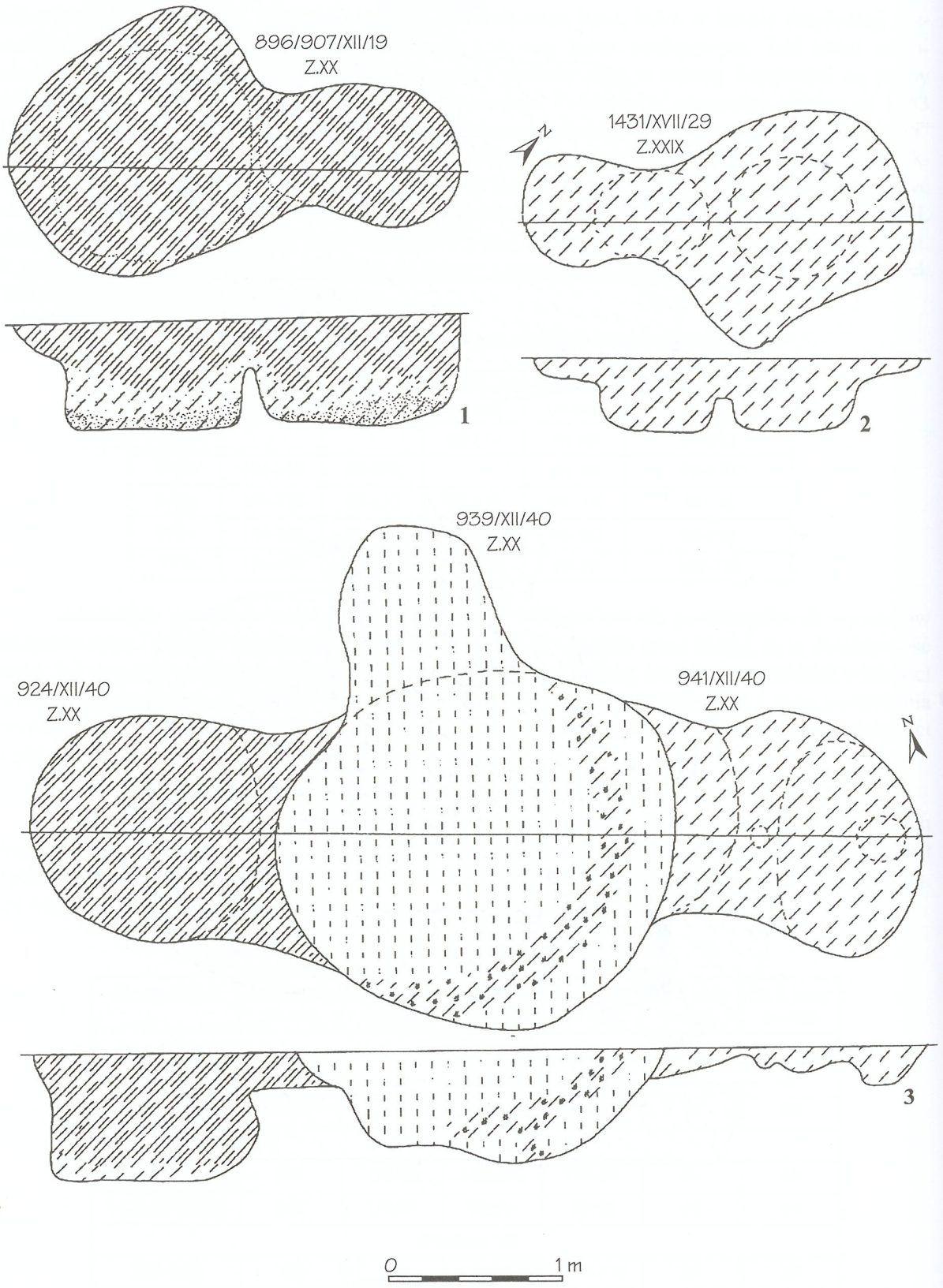

Ryc. 71. Grabek, st. 11. Obiekty typuVD (1, 2) oraz zespół obiektów typu IIIB, I i VIIIE ? (3).

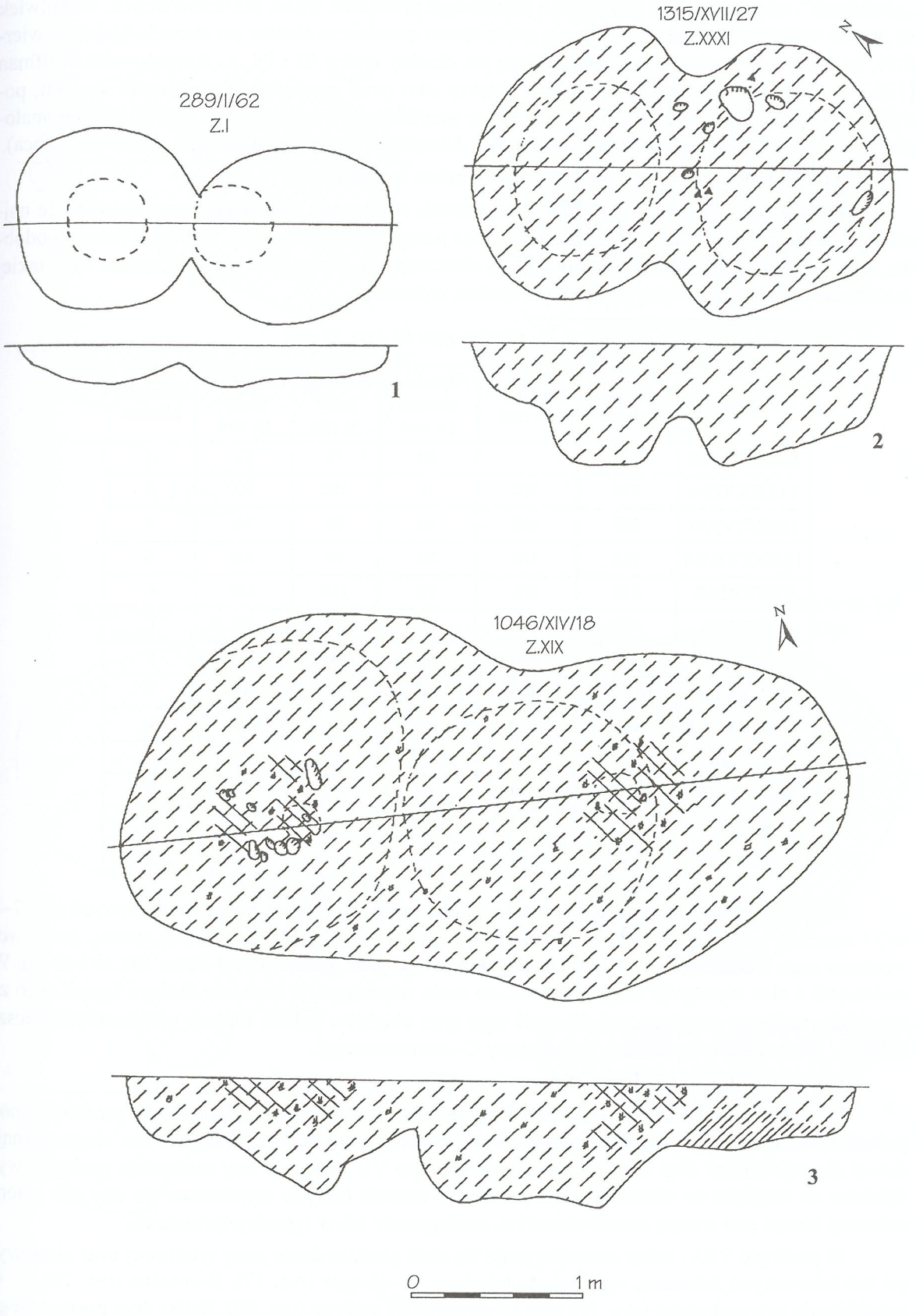

Ryc. 72. Grabek, st. 11. Obiekty typu VE.

Typ V, to na ogół obiekty duże i bardzo duże. Biorąc pod uwagę wymiary poszczególnych jam–„piwniczek", uderza wyraźna zbieżność z rozmiarami piwniczek typów już omówionych, aczkolwiek są pewne wyjątki. W obiektach tych nie stwierdzono zasadniczo śladów po słupach. Należy stwierdzić, że miały one zapewne podobną funkcję jak obiekty typów III i IV. A. Niesiołowska–Hoffman (1963, s. 75) również wyróżnia tego typu obiekty jako jamy gospodarcze zagłębione w ziemi, podwójne, o rzucie ósemkowatym, kolistym lub w przybliżeniu kwadratowym, o wielkościach analogicznych jak w przypadku Grabka (Inowrocław, Kamionka Nadbużna, Lipienica, Pleszów, Słupca).

Typ VI–obiekty wannowate z przegłębieniem w centrum (ryc. 57)

W typie tym uwzględniono obiekty w czterech odmianach, charakteryzujące się tym, że najczęściej w ich centrum znajduje się dość znacznie przegłębiona piwniczka. Jest mało prawdopodobne, aby był to ślad po słupie nośnym, sądząc chociażby po średnicach tych zagłębień, ale i takiej możliwości w niektórych przypadkach nie można wykluczyć.

Tabela 15. Obiekty typu VI (ryc. 73–76)

Nr ob./ha/ar	Średnica 1 (w cm)	Średnica 2 (w cm)	Głębokość obiektu (w cm)	Średnica jamy (w cm)	Głębokość jamy (w cm)	Odmiana obiektu
1042/XIV/19	192	-	50	78	62	A
1135/XVII/4	210	122	45	100	70	B
1208/XVII/9	256	160	40	90	74	B
1350/XVII/84	214	130	50	70	100	B
790/XIII/62	275	180	25	160	120	C
830/XI/85	170	130	40	90	88	C
839a/XIII/5	280	190	60	90	80	C
1131/XVI/63	310/360	260	90	60	104	C
1163/XVI/65	270	260	40	60	70	C
851/XIII/5	230	200	20	80	76	D
892/XII/19	214	130	60	80	92	D
1178/XVII/5	230	190	50	70	90	D
1286/XVI/69	190	170	30	100	60	D

Są to zazwyczaj obiekty o dużej powierzchni, sięgającej kilku metrów kwadratowych (ok. 7–8 m^2) i znacznej głębokości, sięgającej nawet 160 cm od pierwotnej powierzchni gruntu. Jamy wewnętrzne mają średnicę od 60 do 160 cm, a głębokość od pow. pierwotnej od około 100 do 160 cm. W niektórych z nich występują węgle drzewne, co może sugerować, iż spełniały funkcje ognisk, a co za tym idzie, możemy przypuszczać, iż część tego typu obiektów pełniła funkcje półziemianek mieszkalnych. Odnosi się to zwłaszcza do odmiany C–czworobocznej.

Typ VII–obiekty z jednym słupem (ryc. 57)

Typ VII rozpoczyna przegląd obiektów o zróżnicowanych rzutach poziomych i profilach, choć połączonych jedną cechą wspólną, a mianowicie, według naszych interpretacji, w ich wnętrzu znajdował się pojedynczy słup konstrukcji zadaszenia. Typ VII obejmuje trzy zasadnicze podtypy, wydzielone ze względu na ukształtowanie profilu, w ramach których wyróżniono po trzy lub cztery odmiany biorąc pod uwagę kształt obiektów, analogicznie jak w typach poprzednich.

W podtypie VII1 , który charakteryzuje się dość płaskim dnem jamy właściwej oraz pionowymi lub łukowatymi ścianami, wyróżniono odmiany: A–okrągłe (ryc. 77), B–owalne (ryc. 78), C–w przybliżeniu czworoboczne (ryc. 79) oraz D–zbliżone do trójkąta (ryc. 80). Relikt dołu posłupowego był w nich sytuowany bądź przy samej ścianie obiektu, bądź też bliżej centrum lub w samym centrum.

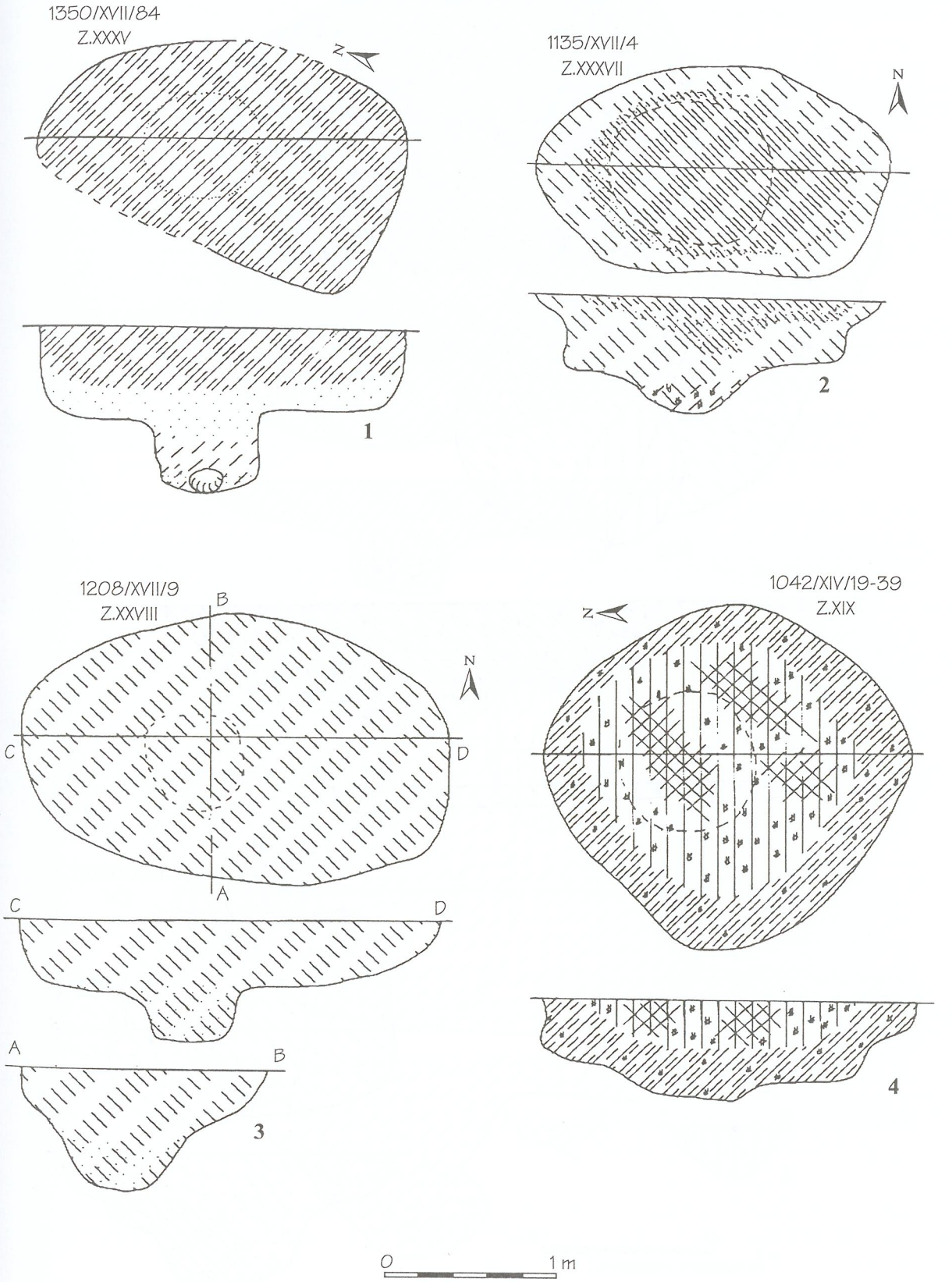

Ryc. 73. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIA (4) i VIB (1 - 3).

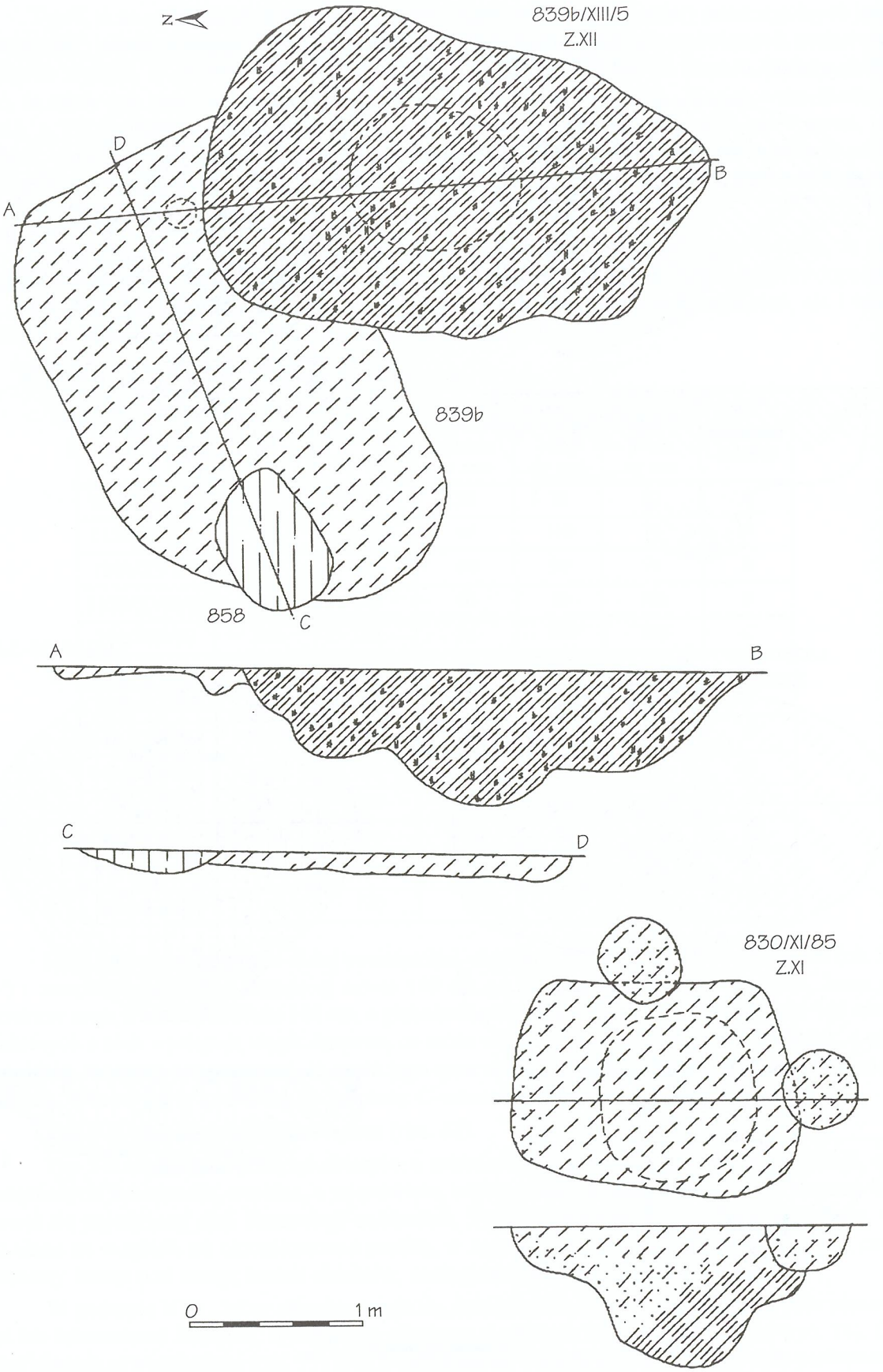

Ryc. 74. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIC.

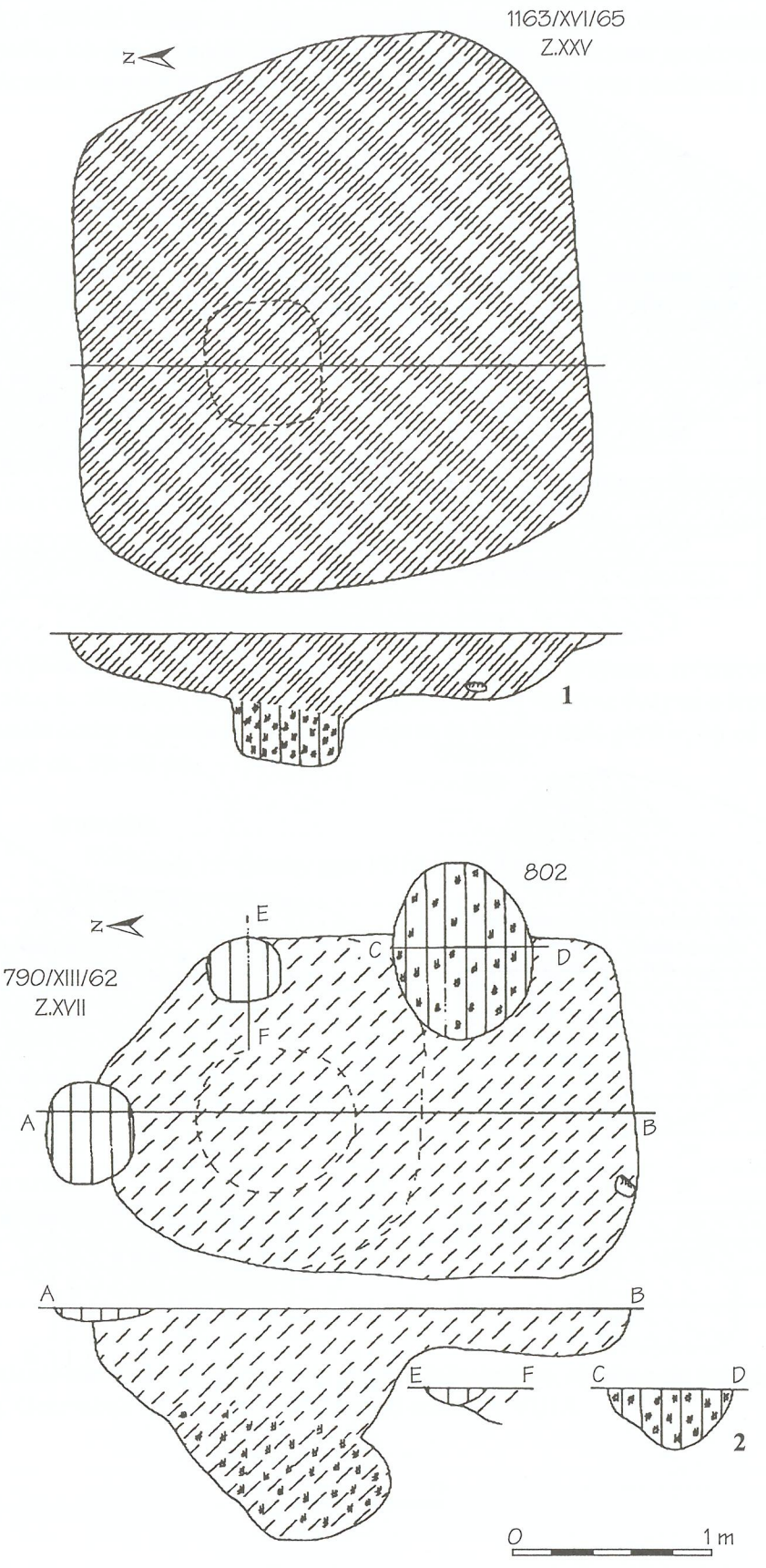

Ryc. 75. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIC.

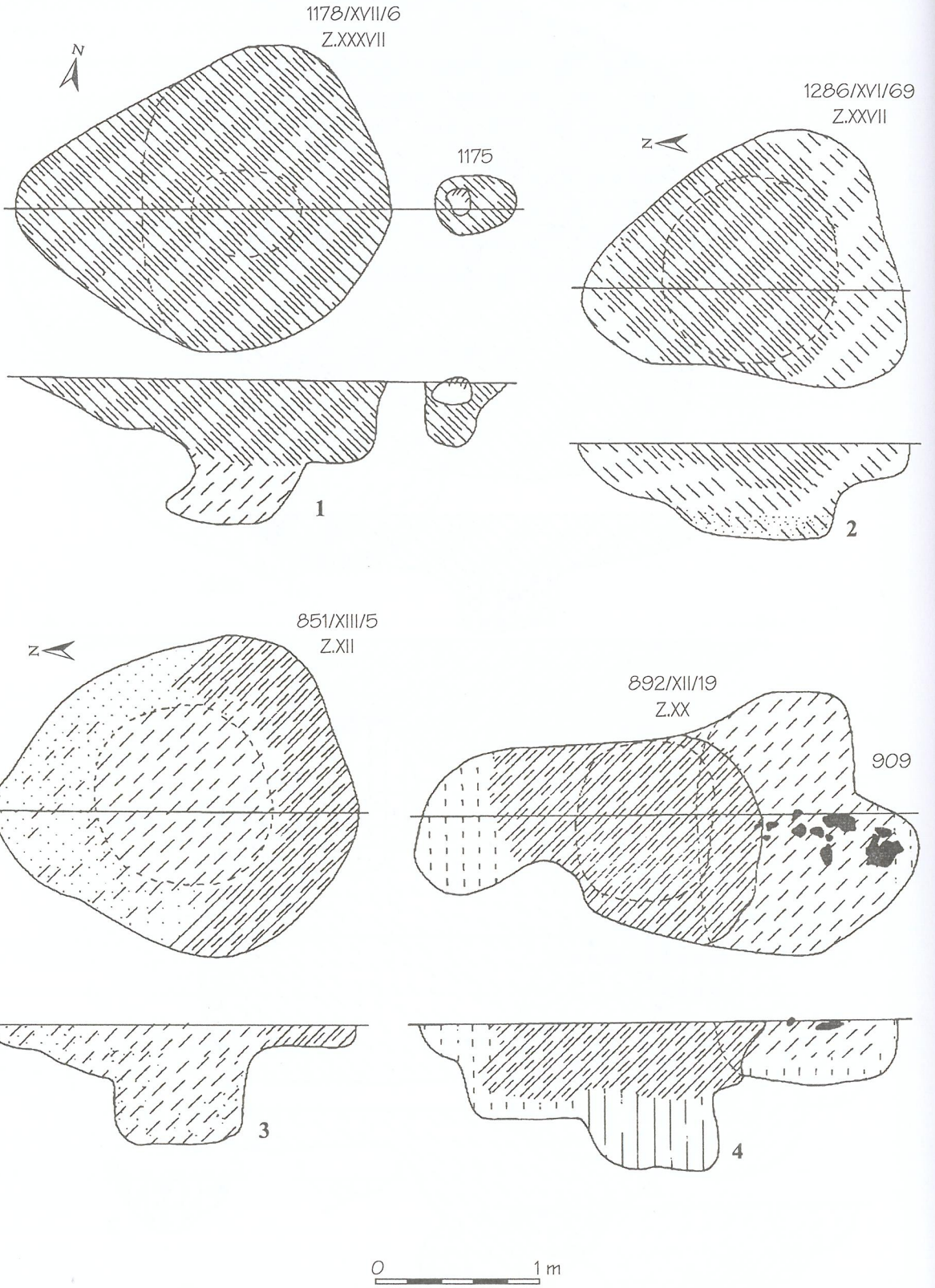

Ryc. 76. Grabek, st. 11. Obiekty typu VID.

Można także zwrócić uwagę na różnice w profilach domniemanych dołów posłupowych. W pierwszym przypadku ich dna są proste lub nieckowate, w drugim zakończone stożkowato. Zapewne jest to ślad zakończenia wstawianego słupa jak i sposobu jego obróbki oraz osadzania (wkopywanie lub wbijanie).

Tabela 16. Obiekty typu VII1A–okrągłe (ryc. 77)

Nr ob./hektar/ar	Średnica jamy (w cm)	Głębokość jamy (w cm)	Średnica dołu posłupowego (w cm)	Głębokość dołu posłupowego (w cm)
302/I/45	156	24	30	40
351/III/59	94	5	30	8
355/II/100	150	8	30	30
1113/XVI/3	170	24	50	54
1199/XVI/88	80	14	40	22
1237/XVII/28	94	14	50	40
	80-94/150-170	5-14/8-24	30-50/30	8-40/40-54

W tym przypadku mamy do czynienia z dwoma wyraźnymi grupami, zróżnicowanymi pod względem wielkości, tj. obiektami dość małymi, o średnicy 80–94 cm oraz dużymi o średnicy od 156 do 170 cm. Pozostałe cechy są porównywalne. Ogólnie są to obiekty dość płytkie, bo od powierzchni gruntu mogły liczyć ok. 50–60 cm.

Tabela 17. Obiekty typu VII1B–owalne (ryc. 78)

Nr ob./hektar/ar	Średnice 1 i 2 (w cm)	Głębokość jamy (w cm)	Średnica dołu posłupowego (w cm)	Głębokość dołu posłupowego (w cm)
4/II/32	182x94	4	34	70
33/II/13	200x130	10	14	10
279/I/62	160x120	20	6	28
311/I/94	148x70	6	20	16
771/XIII/44	300x180	24	30	30
784/XIII/62	166x106	40	30	80
1028/XIV/19	200x146	25	26	50
	122-182x70-106 160-300x120-180	4-40/10-25	6-40	10-80

W tej odmianie również spotykamy dwie grupy wielkościowe, różniące się jednak dość znacznie między sobą. Generalnie są to obiekty większe od odmiany VII1A.

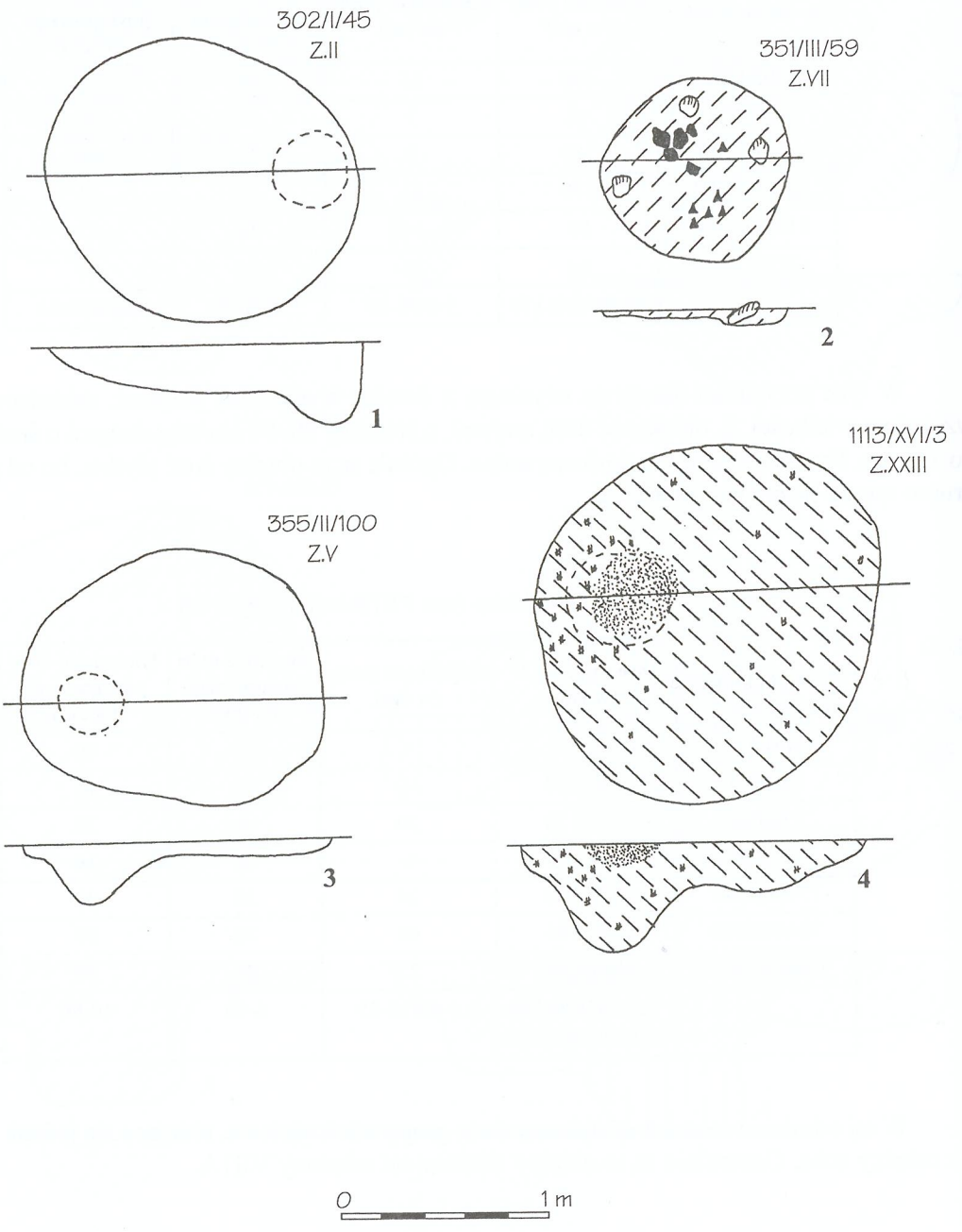

Ryc. 77. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIII1A.

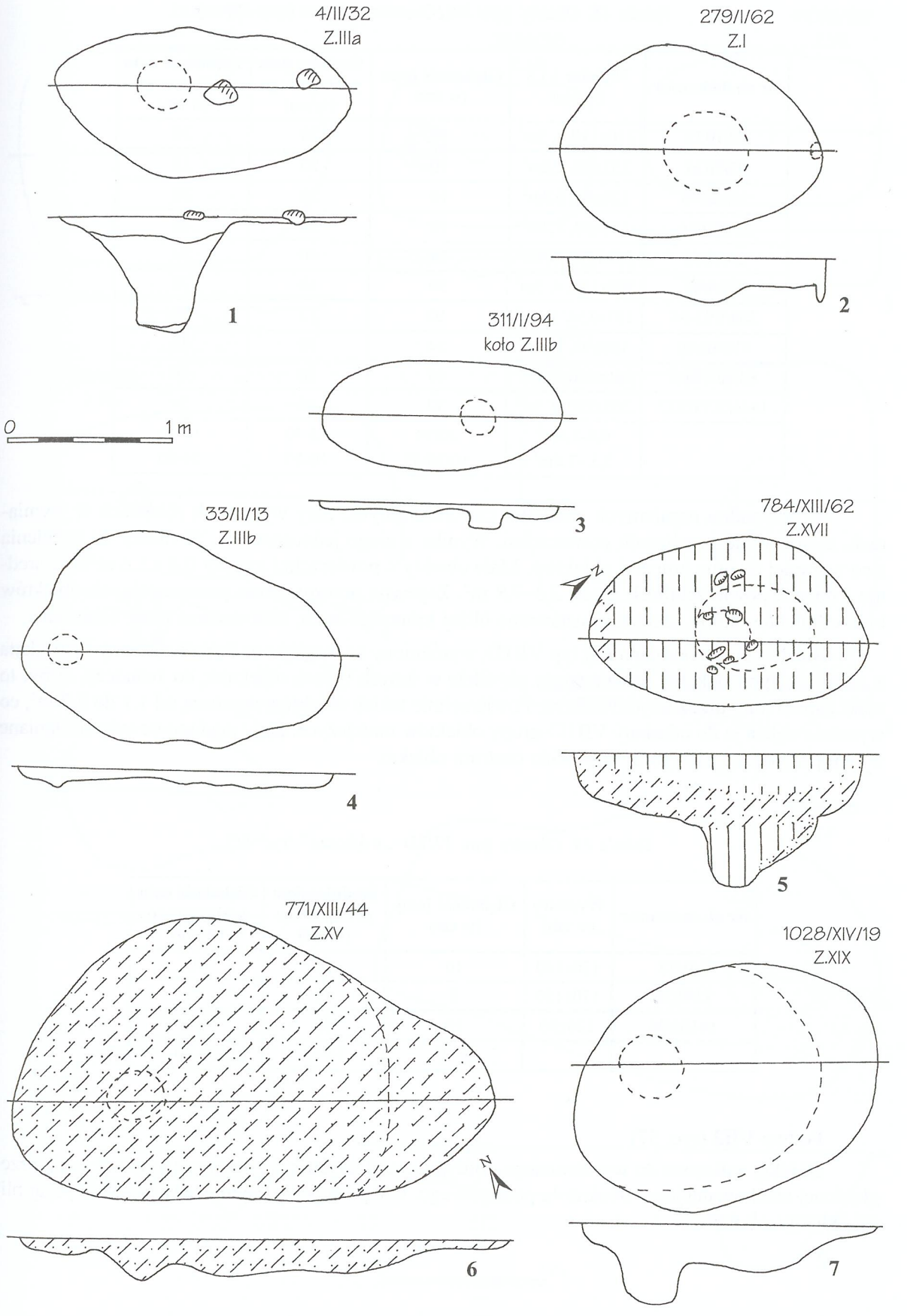

Ryc. 78. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIII B.

Tabela 18. Obiekty typu VII1C–czworoboczne (ryc. 79)

Nr ob./hektar/ar	Wymiar 1 i 2 (w cm)	Głębokość jamy (w cm)	Średnica dołu posłupowego (w cm)	Głębokość dołu posłupowego (w cm)
67/II/33	210x110,2, 3m^2	10	20	38
75/II/36	132x90, 1,2m^2	10	20	18
140/II/96	120x66, 0,8m^2	10	20	26
227/III/16	130x90, 1,2m^2	10	26	26
267/I/65	220x170, 3,7m^2	14	40	34
272/I/45	300x150, 4, 5m^2	30	50	76
309/I/93-94	197x134, 1,6m^2	10	12	20
410/III/60	150x96, 1,5m^2	34	30	44
835a/XIII/5	280x280, 7,8m^2	45	26	80
1444/XVIII/27	260x210, 5,5m^2	30	26	34
	0,8-1,6m^2 2,3 –7,8m^2	10/34 10/30-45	12-30 10-50	18-44 34-80

W przypadku regularnych obiektów czworobocznych, przy wyraźnych różnicach w wymiarach, zastosowano przelicznik powierzchni. Wynika z niego jednoznacznie, że mamy do czynienia z co najmniej dwoma grupami obiektów. Małe obiekty o powierzchni między 0,8 a 1,6 m^2 oraz średnie i duże o powierzchniach rzędu 2,3–7,8 m^2. Zapewne przeznaczenie poszczególnych obiektów było odmienne. Słupy zazwyczaj ustawiano bliżej krótszego boku, choć czasem także centralnie.

Niezbyt liczną odmianą jest typ VII1D, wyróżniony ze względu na kształt zbliżony do trójkąta z zaokrąglonymi bokami, powtarzający się także w innych typach obiektów, co świadczy, iż był to efekt zamierzony przez użytkowników. Powierzchnie takich obiektów wynoszą od 1,1 do 2,2 m^2, co wyraźnie zbliża je do odmiany VII1C–grupy obiektów mniejszych. Doły posłupowe były odsłaniane w tym przypadku, zazwyczaj w pobliżu centrum obiektu.

Tabela 19. Obiekty typu VII1D–„trójkątne" (ryc. 80)

Nr ob./hektar/ar	Wymiary (w cm)	Głębokość jamy (w cm)	Średnica dołu posłupowego (w cm)	Głębokość dołu posłupowego (w cm)
8/II/33	130x140	10	24	40
73/II/29	170x130	8	16	30
141/II/96	120x90	10	26	34
		8-10	16-26	30-40

Podtyp VII2 (ryc. 57)

Obiekty zaliczone do wyróżnionego podtypu charakteryzują się obecnością dodatkowej, przegłębionej nieckowatej jamy obok dołu posłupowego. Dół posłupowy usytuowany jest zazwyczaj bliżej jednego z boków.

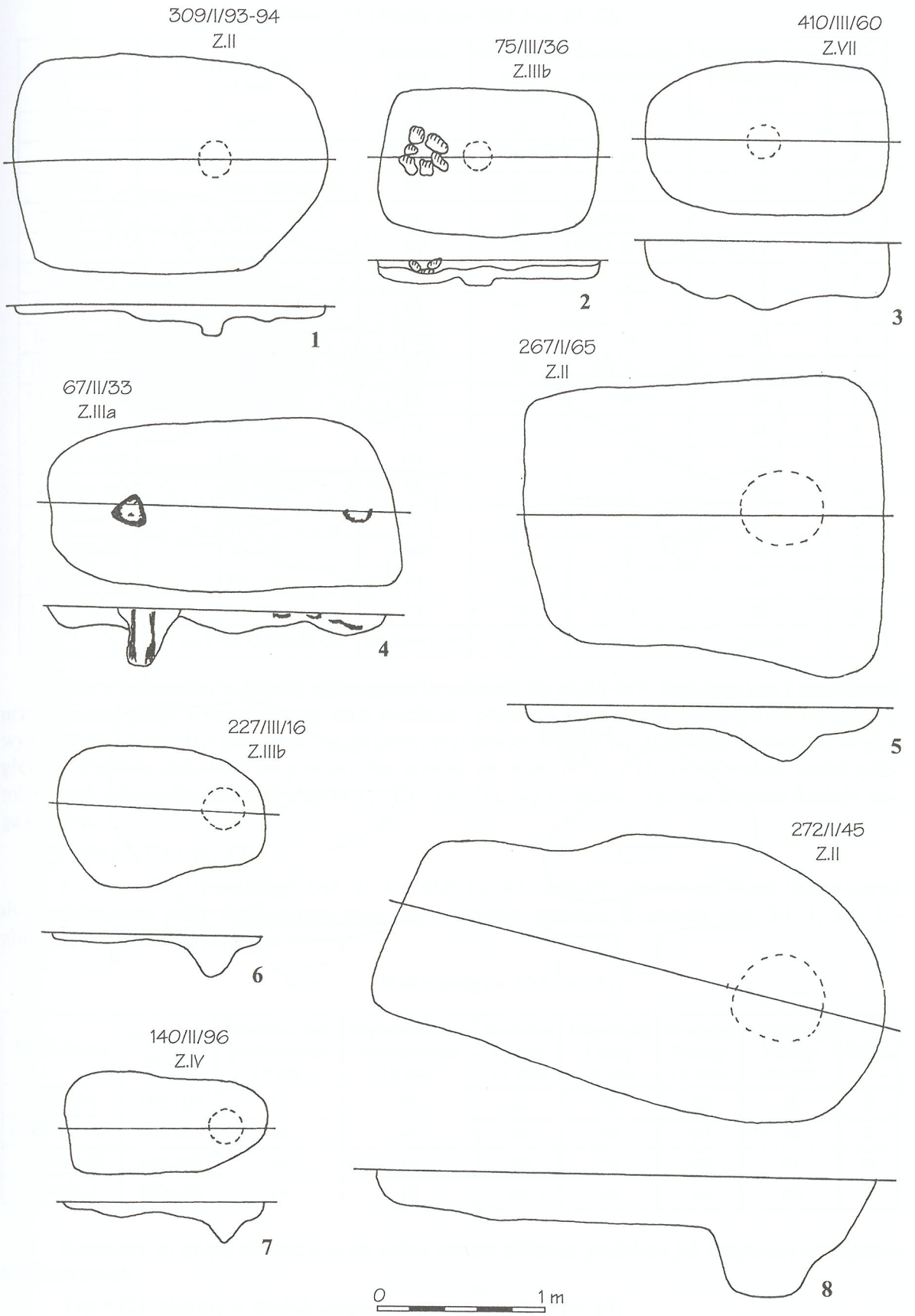

Ryc. 79. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIII C.

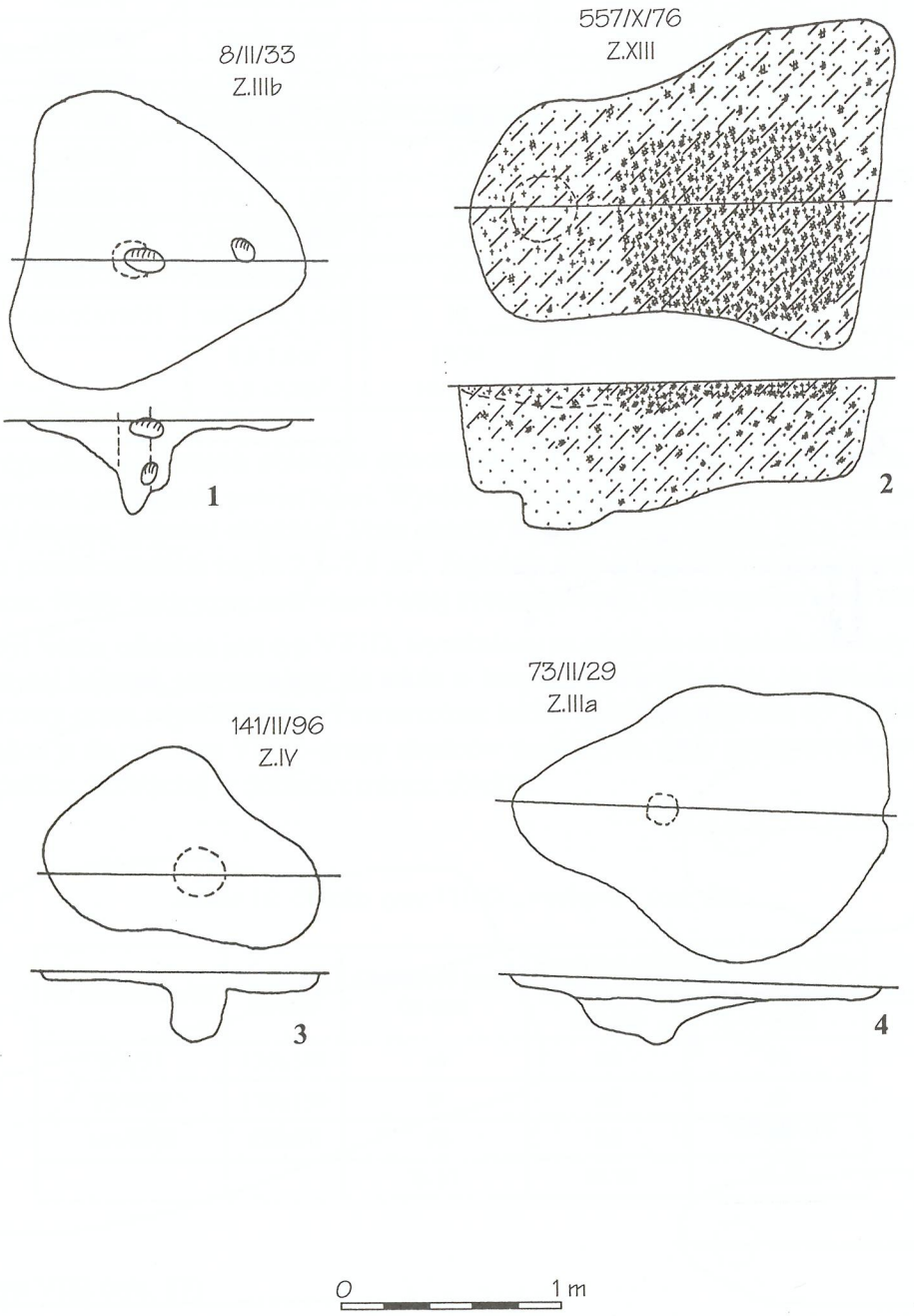

Ryc. 80. Grabek, st. 11. Obiekty typu VII1D.

Tabela 20. Obiekty typu VII2 (ryc. 81–83)

Nr ob./ha/ar	Średnice ob. (w cm)	Średnica jamy (w cm)	Głębokość jamy (w cm)	Średnica dołu posłupowego (w cm)	Głębokość dołu posłupowego (w cm)	Odm.
71/II/29	90	50	24	10	20	A
282/I/62	134	70	24	24	16	A
6/II/33	160x120	70	54	28	48	B
245/III/38	116x70	40	28	30	32	B?
287/I/62	120x84	80	22	20	18	B
380/III/58	210x155	100	84	30	14	B
867/XIII/45	260x130	95	40	20	40	B
868/XIII/45	250x170	130	72	30	60	B
1073/XIII/82	240x160	80	36	20	30	B
1236/XVII/28	196x90	90	50	30	36	B
1413/XVII/28	164x108	100	36	30	62	B
1299/XVI/69	240x160	120	60	30	42	C
49/II/14-34	180x140	76	24	10	28	D
251/I/46	240x200	70	20	16	26	D
731/XIII/62	170x140	90	34	20	44	D
967/XII/79	190x185	92	48	30	18	D
1117/XVI/43	276x186	100	58	18	66	D
	90/116-276x70-90/108-200	50-80/90-130	22-72	10-30	14-66	

Zdecydowanie są to obiekty duże, o powierzchniach do około 4m². Podobnie jest z rozmiarami przegłębionej jamy. Występują tutaj dwie wielkości, pierwsza w granicach 50/70–90 cm i druga powyżej 90 do 130cm. Ich głębokości są zbliżone, aczkolwiek wydaje się, iż obiekty większe są zwykle głębsze. Ogólnie głębokość od powierzchni wynosi od około 60 do 110 cm. Wyraźnie widać natomiast dość jednorodną średnicę słupów (10–30 cm). Ten typ obiektów zapewne spełniał funkcje magazynowe.

Podtyp VII3 (ryc. 57)

Różni się od poprzedniego tym, że w profilu po obu stronach centralnego słupa obserwujemy dwie nieckowate jamy. Rozpoznano dwie jego odmiany, odmianę B–owalną (ryc. 84: 1, 2) i D–zbliżoną do trójkąta (ryc. 84: 3, 4).

Tabela 21. Obiekty podtypu VII3 (ryc. 84)

Nr ob./ha/ar	Wym. Ob. (w cm)	Średnica dołu posłupowego (w cm)	Głębokość dołu posłupowego (w cm)	Średnica 1 jamy (w cm)	Głębokość 1 jamy (w cm)	Średnica 2 jamy (w cm)	Głębokość 2 jamy (w cm)	Odm.
255/III/17	180x100	16	40	60	50	50	20	B
1148/XVII/64	180x100	20	40	50	50	60	46	B
464/III/100	250x240	36	34	80	34	60	24	D
220/III/13	160x140	14	34	60	28	54	40	D

Rozmiary tej grupy obiektów są do siebie bardzo zbliżone, podobnie jak i wymiary elementów wewnętrznych.

Typ VIII–obiekty o dwóch słupach wewnętrznych (ryc. 57)

Cechą charakterystyczną tych obiektów, która posłużyła do ich wydzielenia jest obecność w profilach śladów po dwóch domniemanych słupach, ustawionych na osi wzdłużnej. Ustawiano je albo

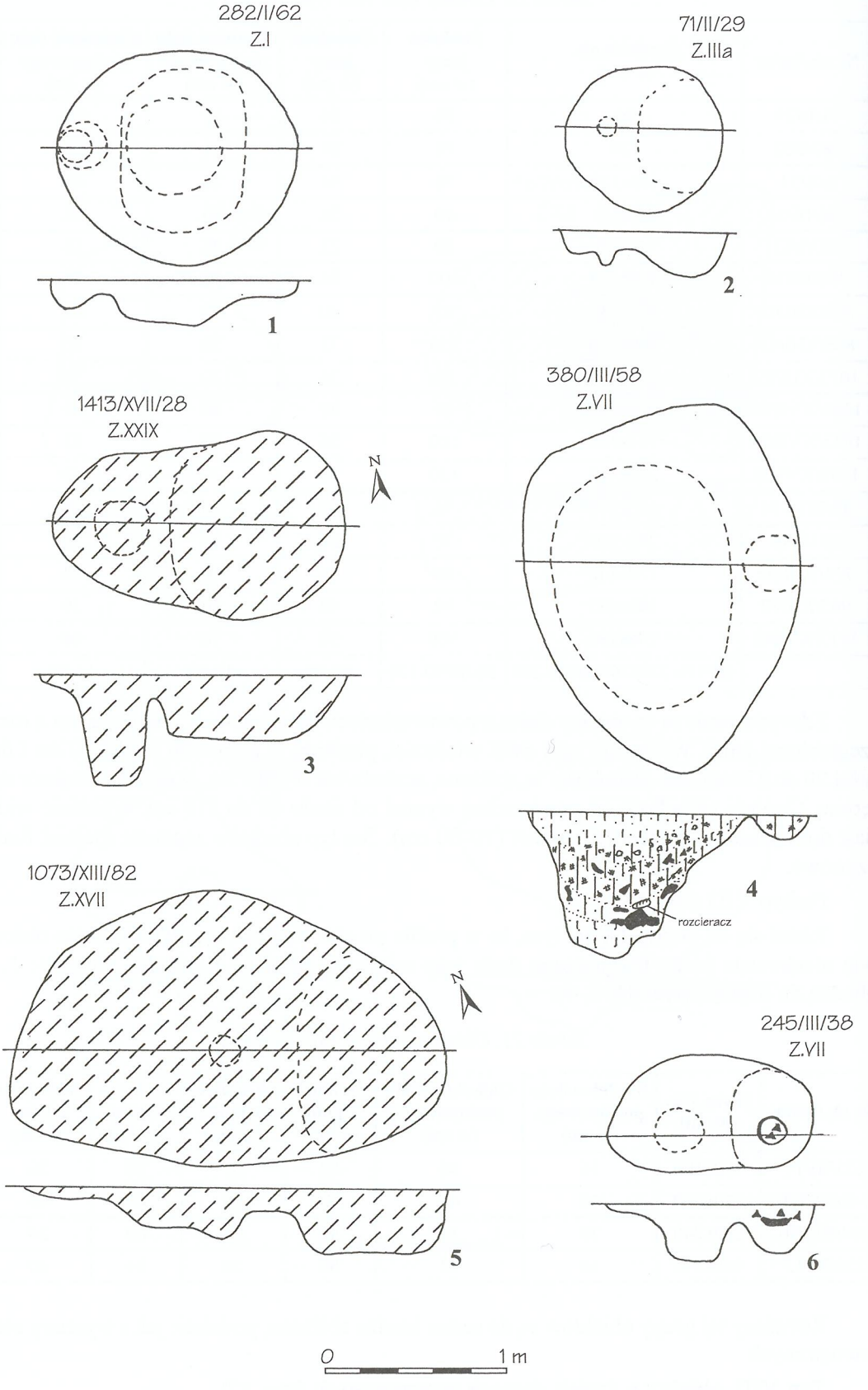

Ryc.81. Grabek, st. 11. Obiekty typu VII2A (1, 2) i VII2B (3 - 6).

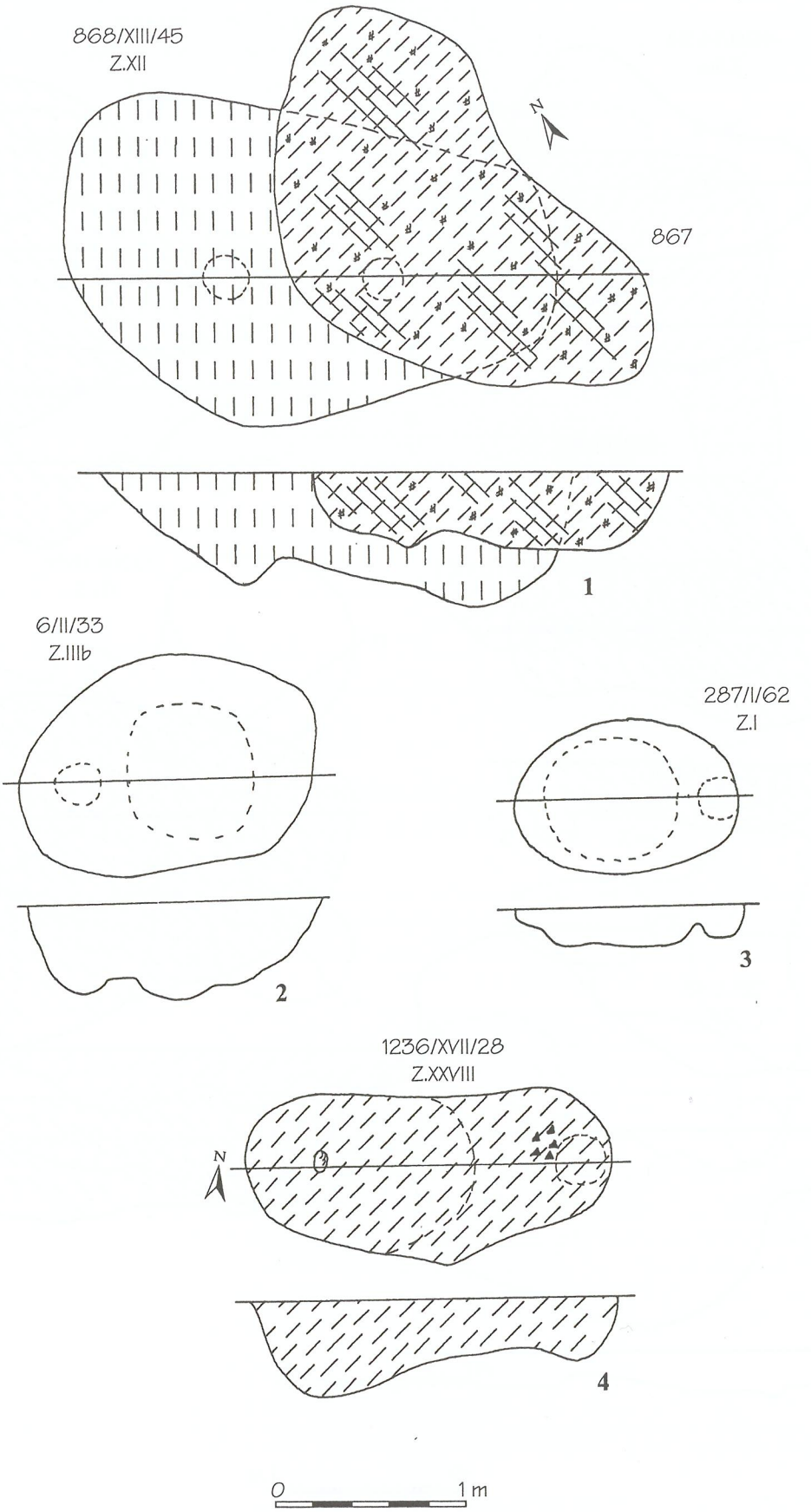

Ryc. 82. Grabek, st. 11. Obiekty typu VII2B.

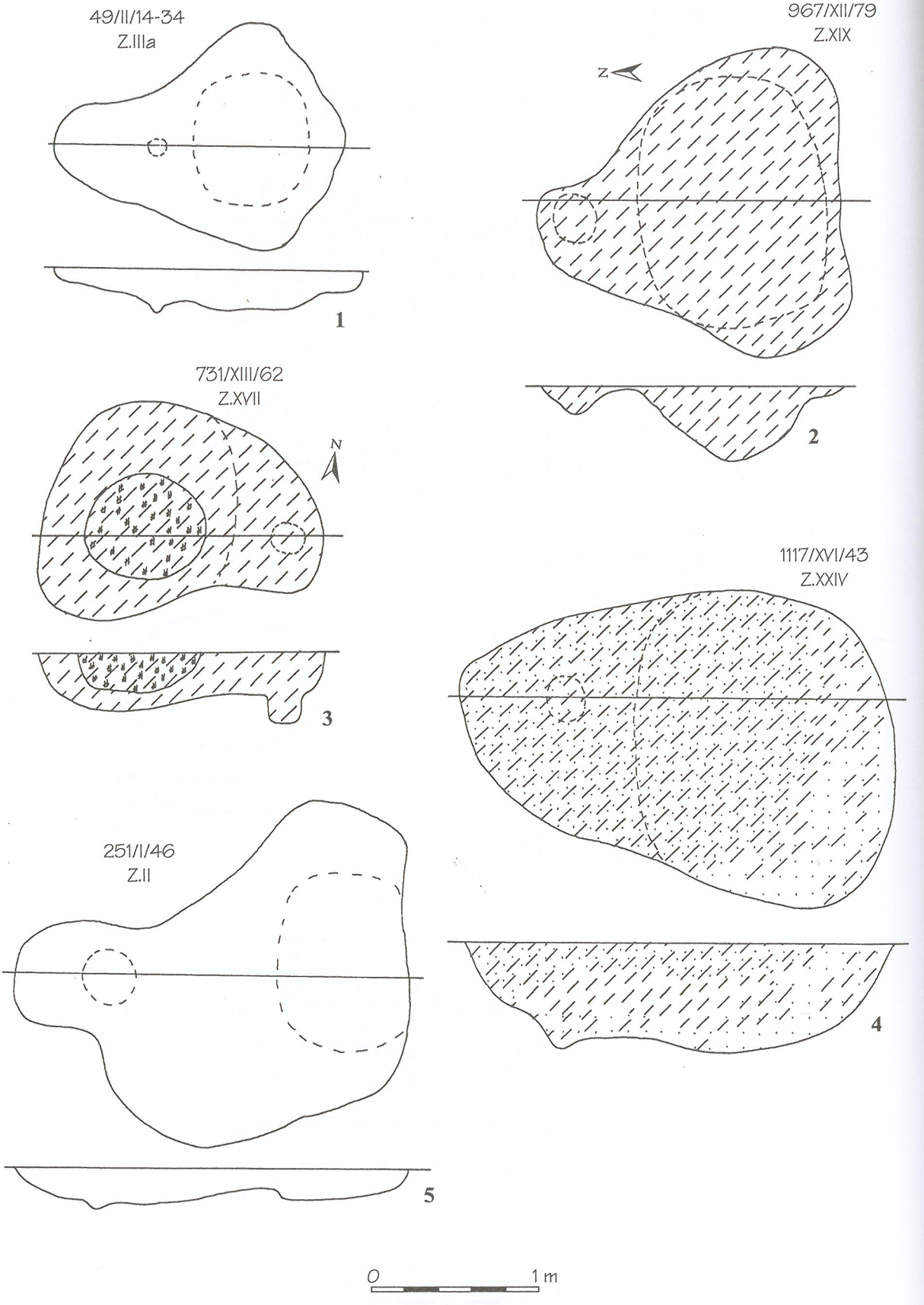

Ryc. 83. Grabek, st. 11. Obiekty typu VII2D.

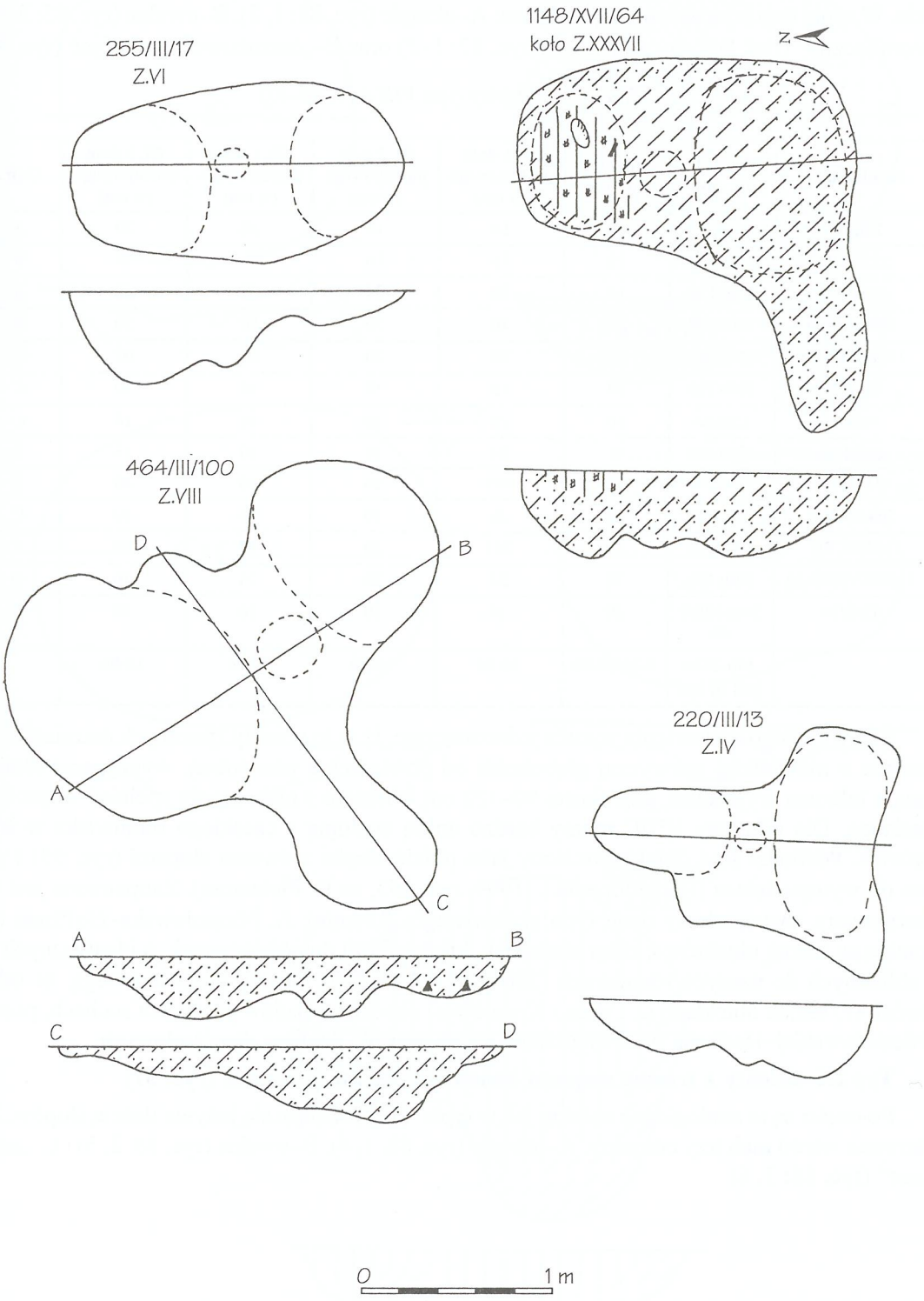

Ryc. 84. Grabek, st. 11. Obiekty typu VII3B (1, 2) i VII3D (3, 4).

blisko siebie w centrum obiektu (ryc. 85: 1, 3–5), albo też jeden bliżej centrum, a drugi koło jednego z boków (ryc. 85: 2; 86, 1–4). Ich dna są zazwyczaj dość płaskie, bez dodatkowych przegłębień, co czyni z nich odpowiednik obiektów typu VII1. Rzadko osiągają większą głębokość, z reguły są dość płytkie. W typie tym wyróżniono pięć odmian: A–okrągłe (ryc. 85: 1, 2), B–owalne (ryc. 85: 3–5), C–„czworoboczne" (ryc. 86), D–„trójkątne" (ryc. 87: 1–3) oraz E–„ósemkowe" /podwójne (ryc. 87: 4).

Tabela 22. Obiekty typu VIII (ryc. 85–87)

Nr ob./ha/ar	Wym ob. (w cm)	Gł. ob. (w cm)	Śr. 1 dołu posłupowego (w cm)	Śr. 2 dołu posłupowego (w cm)	Gł. 1 dołu posłupowego (w cm)	Gł. 2 dołu posłupowego (w cm)	Odm.
72/II/29	156	14	14	10	18	20	A
222/III/15	220x174	19	16	16	36	34	B
495/X/94	180x120	12	30	24	28	22	B
1024/XII/99	140x110	28	10	10	60	50	B
1138/XVII/24	210x198	50	28	20	60	62	B
21/III2	140x120	14	18	18	16	20	C
79/II/31	120x84	10	28	20	26	18	C
250/I/66	220x160	8	24	26	20	18	D
312/I/43	214x146	30	40?	26	30	40	D
764/XIII/24	220x120	36	36	10	96	30	C
1049/XV/2	254x110	80	34?	30	90	86	C
1187/XVII/45-46	320x190	36	34	30	74	76	D
42/II/34	246x120/100	20	10	10	16	20	E
	140-254x 84/110-198	8-36/50-80	10-34	10-30	16-96	18-86	

Z powyższego zestawienia wynika jednoznacznie, iż są to obiekty znacznych rozmiarów, a jednocześnie o niewielkiej zazwyczaj głębokości od powierzchni pierwotnej, wynoszącej około 50–90 cm, z kilkoma wyjątkami, głębokości 90–120 cm. Niektóre z nich, mogły spełniać wręcz funkcje mieszkalne. Dla odmiany VIIIC mamy bardzo dobrą analogię z czeskiego stanowiska w Mšecke Zehrovice. Pochodzi stąd obiekt określony jako półziemianka z dwoma słupami (ryc. 93) i paleniskiem do wytopu żelaza (Encyklopedia..., 1999, ryc. 353, za R. Pleinerem). Zaopatrzona jest w zrekonstruowany, dwuspadowy dach typu szałasowego. Również A. Niesiołowska–Hoffman (1963) wskazuje na szereg obiektów z kilku stanowisk, które zalicza do półziemianek, o identycznych wręcz lub zbliżonych do naszych rozmiarach (200–320 x 100–230). Należy zwrócić uwagę, że odkrycie w dwóch (?) takich obiektach (z Tyńca i Krzanowic) obecności śladów po dwóch sochach, pozwoliło A. Niesiołowskiej–Hoffman na stwierdzenie występowania dachów dwuspadowych.

Typ IX–obiekty z trzema słupami konstrukcyjnymi wewnątrz (ryc. 57)

Po części są to analogiczne obiekty jak w typie VIII, różniące się jedynie ilością słupów. Zidentyfikowano wśród nich trzy odmiany: A–okrągłe (ryc. 88: 1, 4), B–owalne (ryc. 88: 2, 5) i C–„czworoboczne" (ryc. 88: 3, 6)

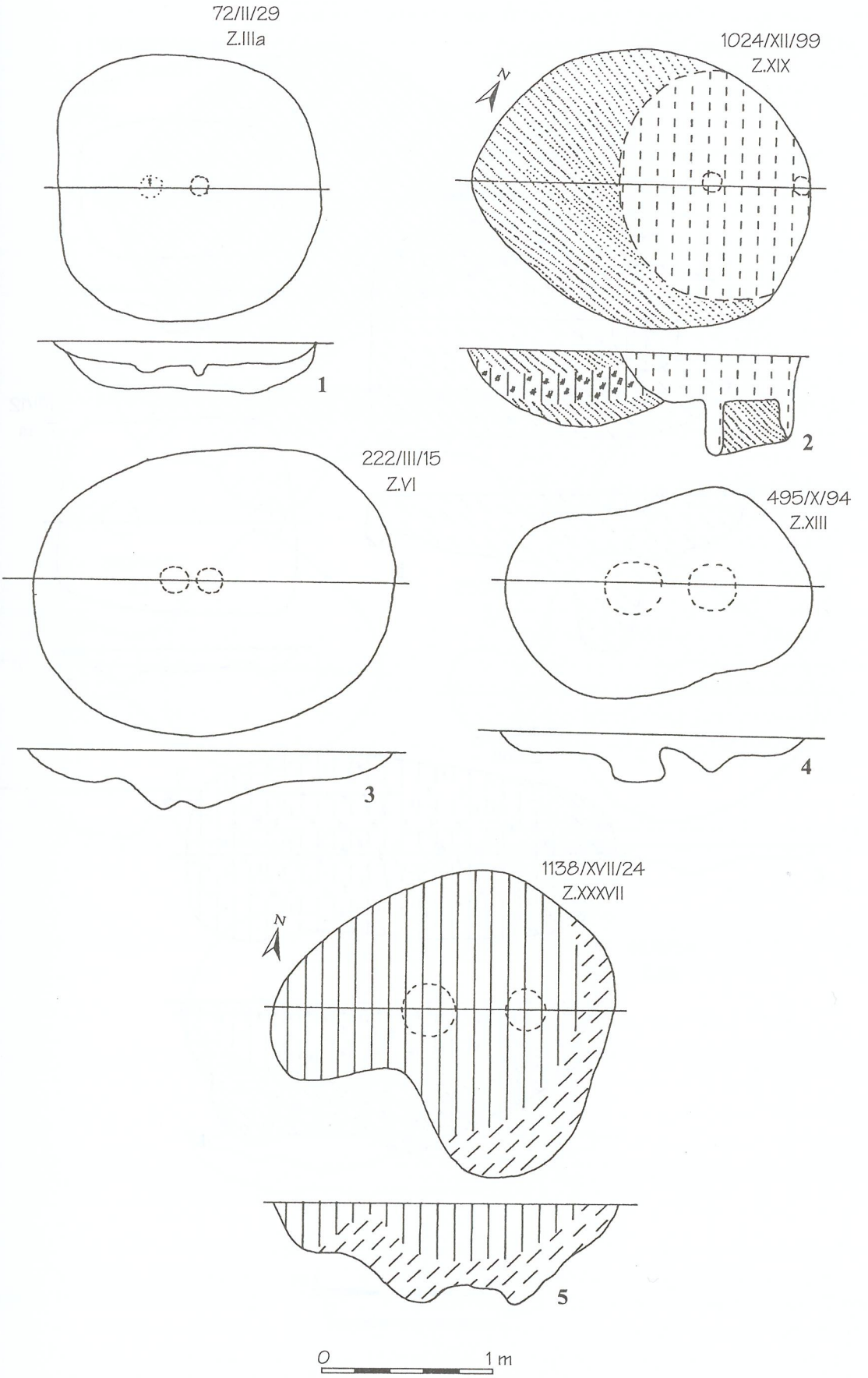

Ryc. 85. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIIIA (1, 2) i VIIIB (3 -5).

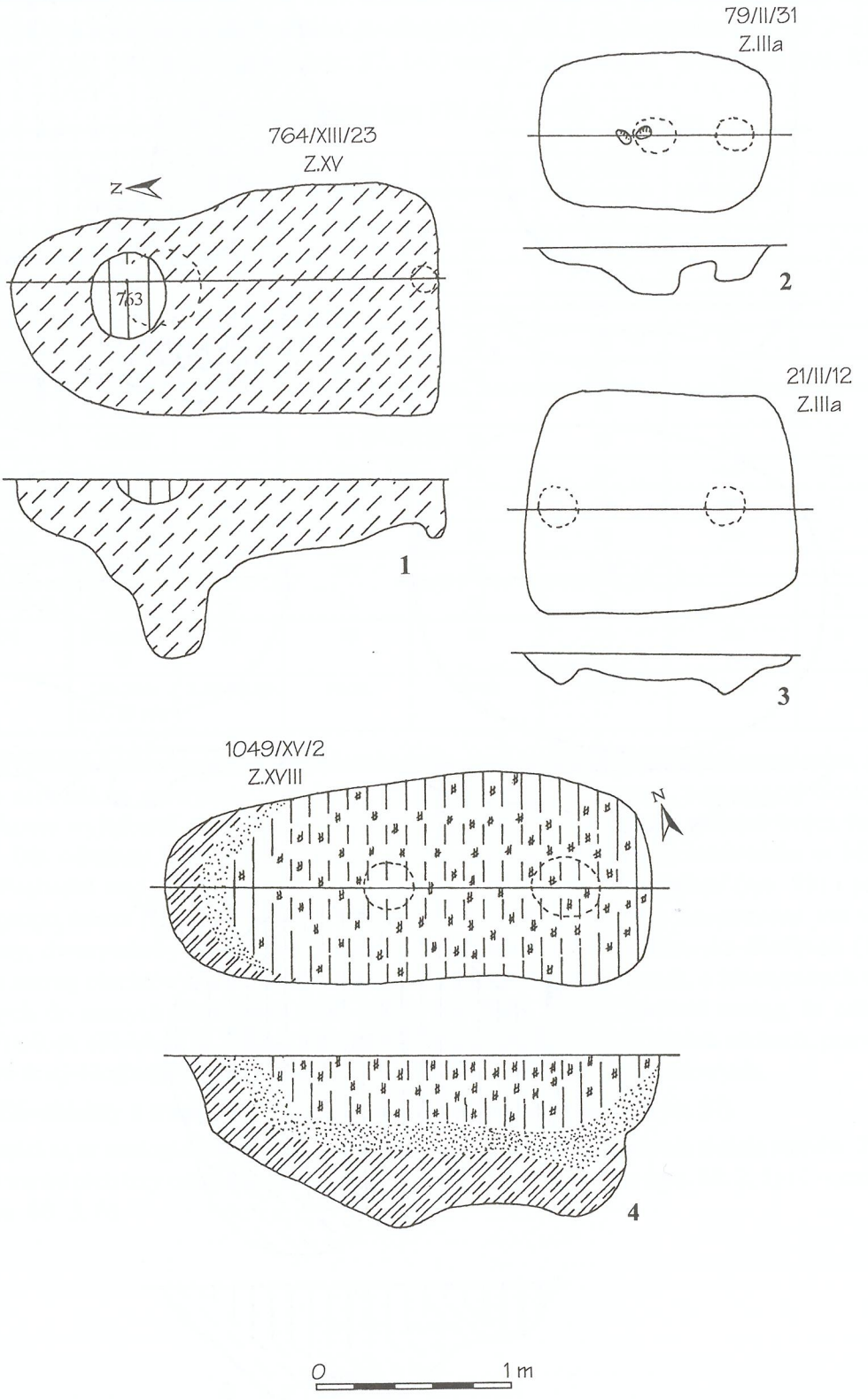

Ryc. 86. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIIIC.

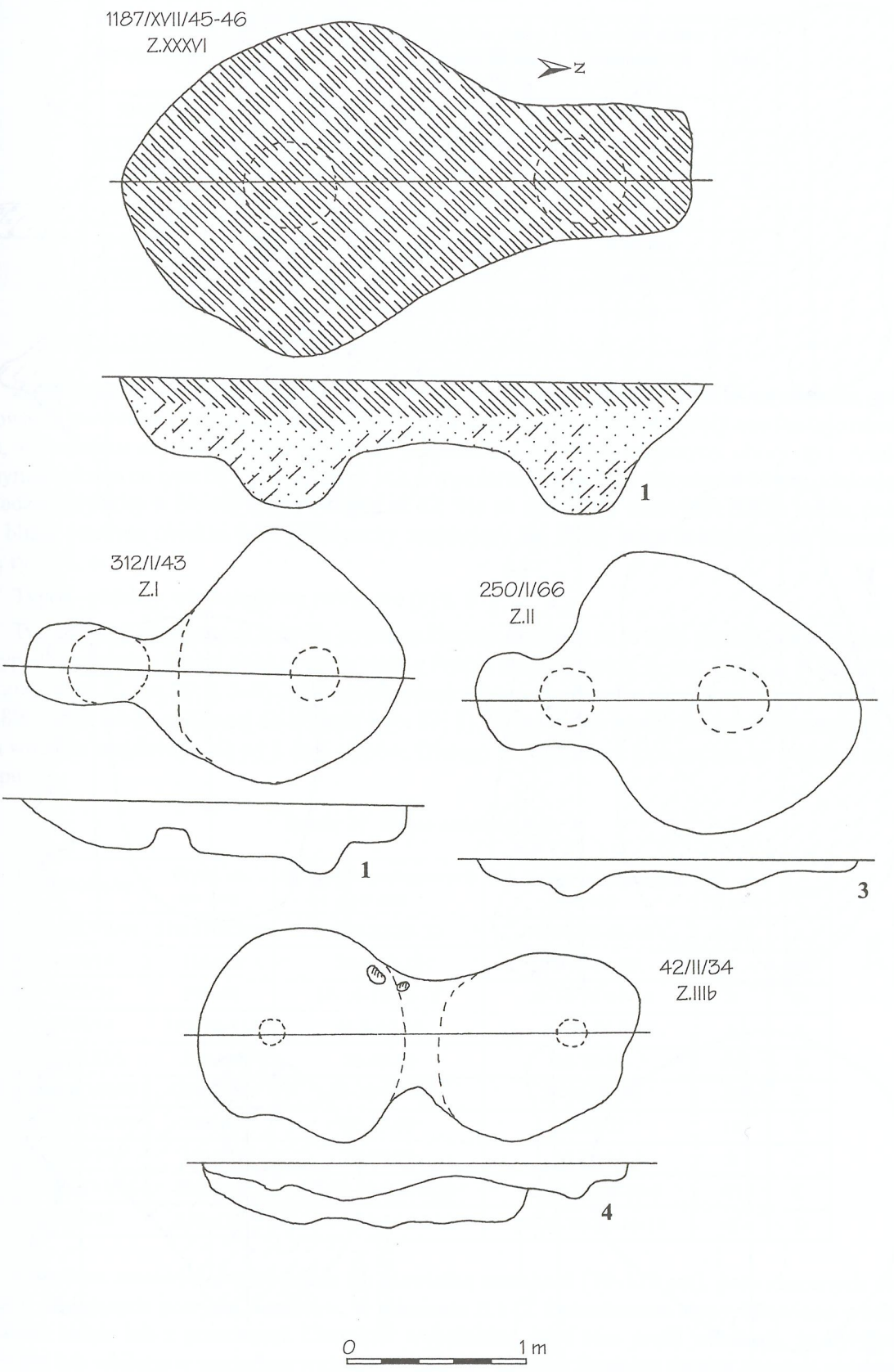

Ryc. 87. Grabek, st. 11. Obiekty typu VIIID (1 -3) i VIIE (4).

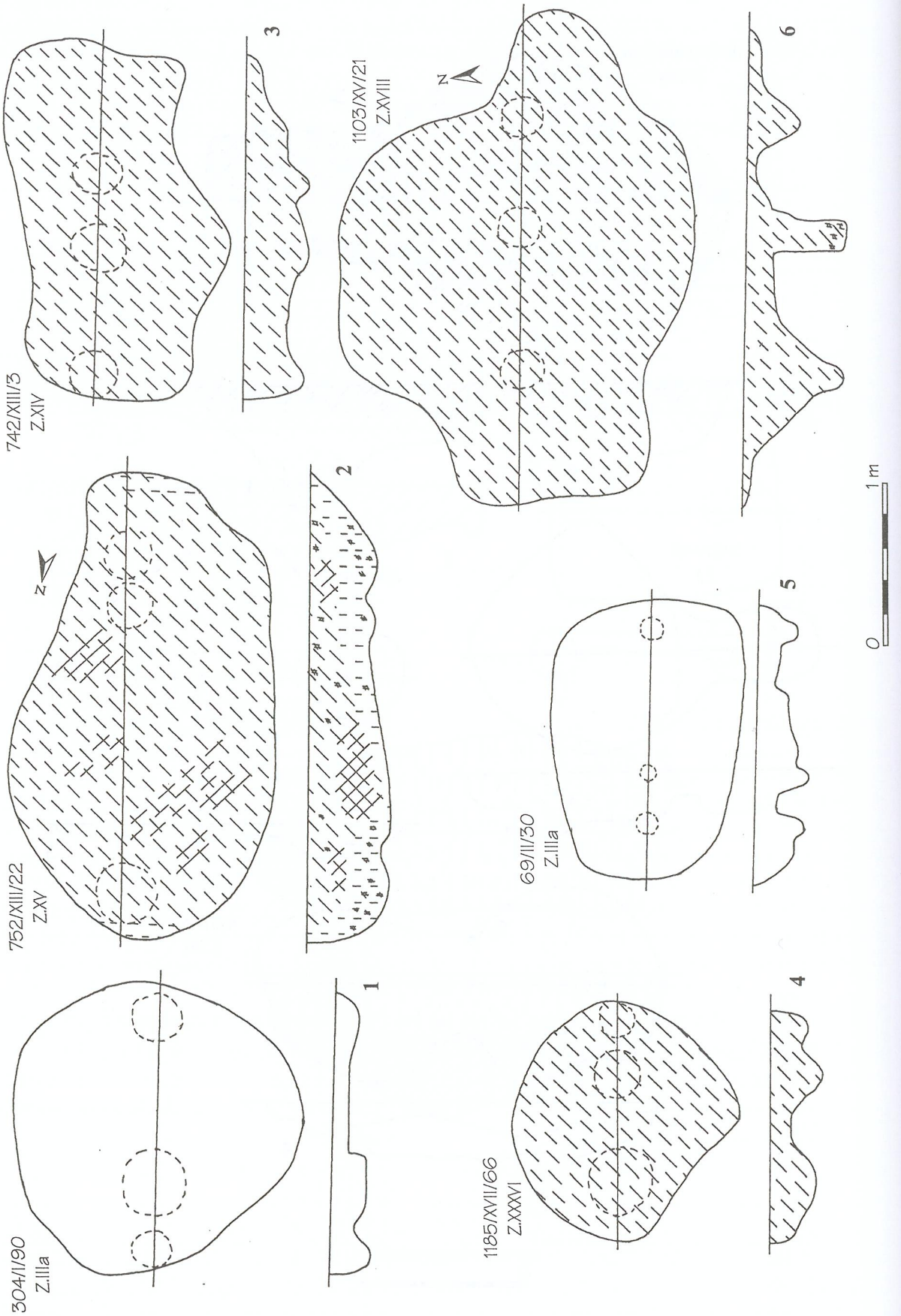

Ryc. 88. Grabek, st. 11. Obiekty typu IXA (1, 4), IXB (2, 5) i IXC (3, 6).

Tabela 23. Obiekty typu IX

Nr ob./ha/ar	Wymiary ob. (w cm)	Gł. ob. (w cm)	Średnice dołów posłupowych (w cm)	Głębokość dołów posłupowych (w cm)	Odm.
304/I/90	180	10	24-40-30	24-20-14	A
1185/XVII/66	150	14	40-26-16	28-30-22	A
69/II/30	176x120	30	10-10-14	30-32-24	B
752/XIII/22	290x164	50	30-20-30	50-40-40	B
742/XIII/3	220x120	30	24-30-20	38-40-40	C
1103/XV/21	310x220	18	20-26-30	60-62-34	C
	150-310x 120-220	10-50	10-40	14-60	

Z porównania wielkości typów VIII i IX wynika, że średnio obiekty typu IX są większe, przy zachowaniu porównywalnych innych parametrów. Możliwe, że po części spełniały one funkcje mieszkalne, ale zapewne najczęściej były to obiekty gospodarcze (spichrze, magazyny, obory itp.). Analogicznym obiektem do typu IXC jest obiekt nr 112, o wymiarach 320x230 i głębokości 60 cm, odsłonięty na osadzie łużyckiej w Nowej Hucie–Mogile st. 62. Ma on dwa słupy ustawione blisko siebie, położone bliżej centrum obiektu oraz pojedynczy znajdujący się bliżej boku krótszego (M. Bazielich 1992, ryc. 98, s. 97).

Typ X–obiekty wielosłupowe rowkowe (ryc. 57)

Typ ten przy interpretacji sprawia poważne kłopoty. Z reguły są to dość wąskie, ale w większości wypadków bardzo długie obiekty, zazwyczaj o formie owalnej (odm. B–ryc. 90: 1, 2, 4) lub czworobocznej (odm. C, ryc. 90: 3, 5–8). Zdarzają się jednak także rozbudowane obiekty odmiany A–okrągłej (ryc. 89: 2) lub też D–zbliżonej do trójkąta (ryc. 89: 1). W oparciu o profile można przypuszczać, że w ich wnętrzu znajdowało się od 3 do 6 słupów. Dlatego też niektóre z nich można by zaliczyć także do typu IX.

Tabela 24. Wybór obiektów typu X

Nr ob./ha/ar	Wym. ob. (w cm)	Śr. dołów posłupowych (w cm)	Gł. dołów posłupowych (w cm)	Gł. ob. (w cm)	Odm.
1254/XVII/46	220(330x260)	32-30-20-20-32	58-36-50-48-40	ok.20	A
48/II/14	116x80	20-6-10-10	30-12-14-10	8	B
45/II/34	280x86	10-16-18-10-16	20-14-18-14-14	8	B
50/II/14	310x74-114	44-8-40-20	16-20-28-24	4	B
675/XIII/3	230x66	20-40-30	30-30-16	14	B
1244/XVII/47	270x110	40-20-40-28	36-30-40-50	20	B
1297/XVI/89	260x90	50-40-60	22-32-32	14	B
51/II/14	146x70	18-26-20	14-20-14	8	C
1114/XVI/24	200x106	10-20-20-16-14-20	32-44-30-14-10-6	4?	C
56/II/35	220x180	24-14-14-14-50-30	30-30-26-20-16-14	8	D

Powyższe zestawienie potwierdza ich niewielką szerokość (70–110 cm), przy znacznych długościach sięgających powyżej 3 metrów, w odmianie B i C. Domniemane słupy ustawiano wzdłuż osi, blisko siebie lub z przerwami. Charakter wypełniska, jak i sam profil wskazuje, że były one wstawiane lub wbijane w uprzednio wykopaną jamę czy też rów. Średnice słupów oscylują przeważnie w przedziale od 8 do 30 cm. Usytuowanie tych obiektów w większych kompleksach nie wskazuje jednoznacznie, aby wszystkie wchodziły w skład większych budowli naziemnych, aczkolwiek zdarzają się i takie przypadki. Często występują samodzielnie.

Kierując się powyższymi przesłankami, możemy założyć cztery możliwe interpretacje tego typu obiektów:

I – jako elementów środkowych, palisadowo zbudowanych ścianek budowli o dwuspadowej konstrukcji dachu typu szałasowego;

II – jako zewnętrzne ściany obiektów o dachu jednospadowym;

III – jako elementów ścian zewnętrznych dużych obiektów naziemnych;

IV – jako wolnostojących konstrukcji słupowych o różnorodnym przeznaczeniu.

Wydaje się, że mogły spełniać wszystkie te funkcje, biorąc pod uwagę ich zróżnicowanie formalne.

Należy zwrócić uwagę na pojedynczy obiekt zaliczony do odmiany A (ryc. 89: 2), który wystąpił samodzielnie na obszarze wydzielanego przez nas placu w jednym z zespołów obiektów. Wystąpiły w nim trzy słupy ustawione na obwodzie koła, co 90^0. Dwa z nich powiązane z dwoma słupami w centrum obiektu są ustawione na osi NW–SW, a jeden na osi NE–SW. Być może, iż obiekt ten miał jakieś znaczenie kultowe.

Typ XI–wielosłupowe obiekty jamowe (ryc. 58)

Jest to grupa wyróżniająca się w całym zespole obiektów jamowych odkrytych na stanowisku w Grabku. Ogólnie można je scharakteryzować jako obiekty duże i bardzo duże, zazwyczaj o rzucie poziomym zbliżonym do czworoboku, odm. C (najczęściej prostokątna ryc. 125, 126, 131, 134, 136), aczkolwiek spotyka się wśród nich także obiekty zbliżone do wieloboku–odm. B (ryc. 157). Wykonane profile wskazują na ich zazwyczaj niewielką głębokość i dość płaskie wyrównane dno. Eksploracja wypełnisk ujawniła obecność dołów posłupowych, zarówno wzdłuż krawędzi jam, jak i w ich centrum. Bardzo nieczytelne w wielu wypadkach doły posłupowe, utrudniają jednoznaczne określenie techniki wznoszenia jak również formy w partii naziemnej. Wieloma cechami typ XI jest zbliżony do niektórych obiektów odmiany C, w typach VIII i IX. W przypadku jednego obiektu (nr 724), ze względu na jego głęboki profil i kształt odbiegający od pozostałych, zdecydowaliśmy się wyróżnić go jako podtyp 2 w odmianie C. Poza swoją głębokością charakteryzuje się on centralnie umieszczonym słupem (?) i reliktami 2–3 (?) słupów na obrzeżu (ryc. 168). Jest to zapewne pozostałość obiektu, który możemy określić mianem półziemianki o głębokości liczonej od powierzchni gruntu około 140 cm. W przypadku podtypu 1 jest to przedział 50–80 cm.

Z poniższej tabeli (Tabela 25), w której zestawiono większość tego typu obiektów, wyłania się obraz kilku przedziałów wielkościowych: I–rzędu 48 m^2, II–pomiędzy 30 a 38,5 co daje średnią powierzchnię w granicach 33,8m^2, i III–od 10,6 po 16,7 m^2, ze średnią około 13,6 m^2. Należy zwrócić jednak uwagę, że zarysy jam nie zawsze pokrywają się z rzeczywistymi wymiarami obiektów słupowych wzniesionych w ich obrębie.

Tabela 25. Obiekty typu XI

Nr ob./ha/ar	Wym. obiektu (w cm)	Głębokość ob. (w cm)	Pow. Obiektu (w m^2)	Podtyp/odmiana
3/II/32	720x440	56	31,7	1/C
14/II/12-32	610x600	32	36,6	1/C
82/II/72-92	450x380	40	17,1	1/C
118/II/75	760x720	20	54,7	1/C
136/II/94-95	720x560	16	40,3	1/C
260/I/65-66	480x220/360	32	10,6	1/C
601/IX/21	640x560	40	35,8	1/B
1255/XVII/66	420x320	20	13,4	1/C
724/XIII/4	480x320	100	15,4	2/C

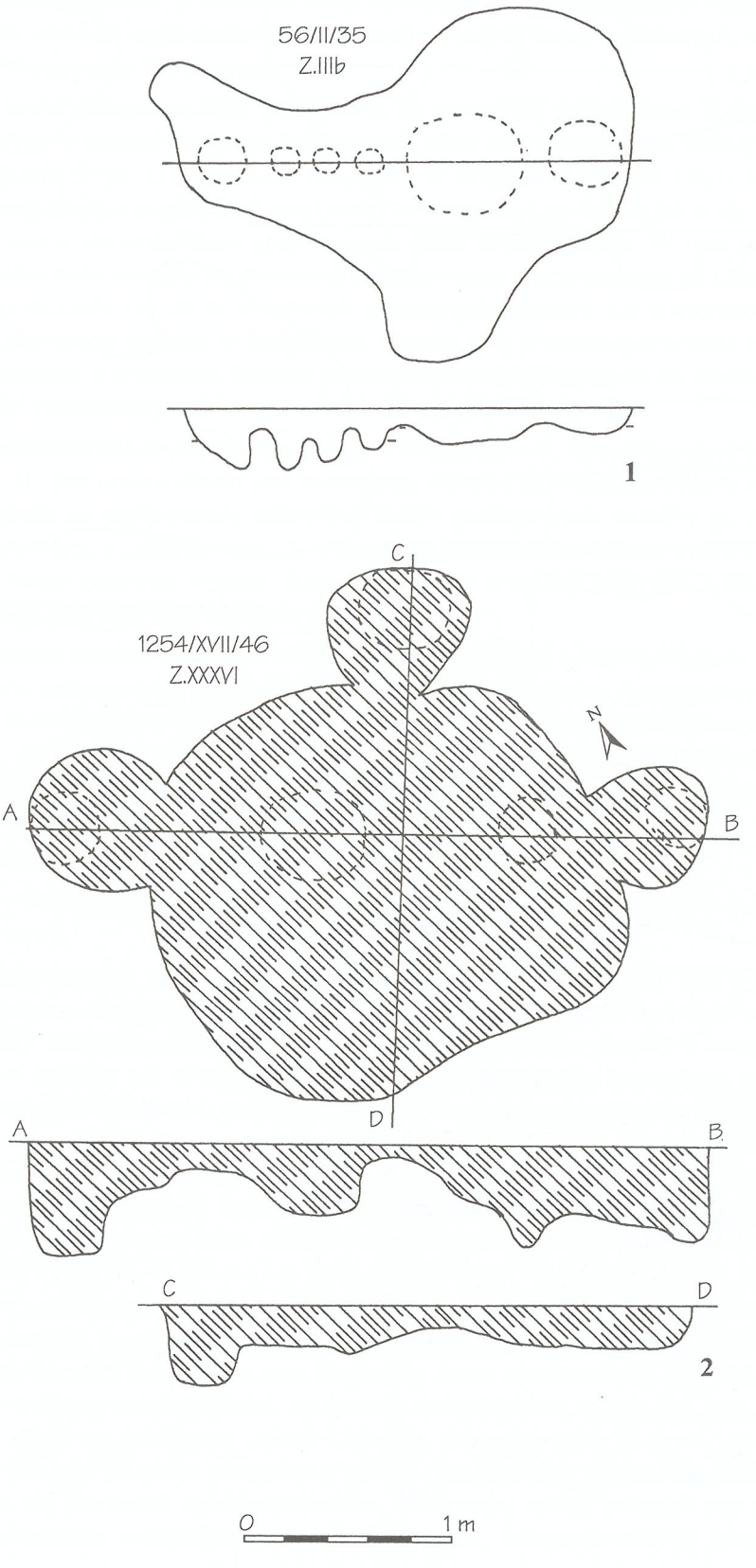

Ryc. 89. Grabek, st. 11. Obiekty typu XA (2) i XD (1).

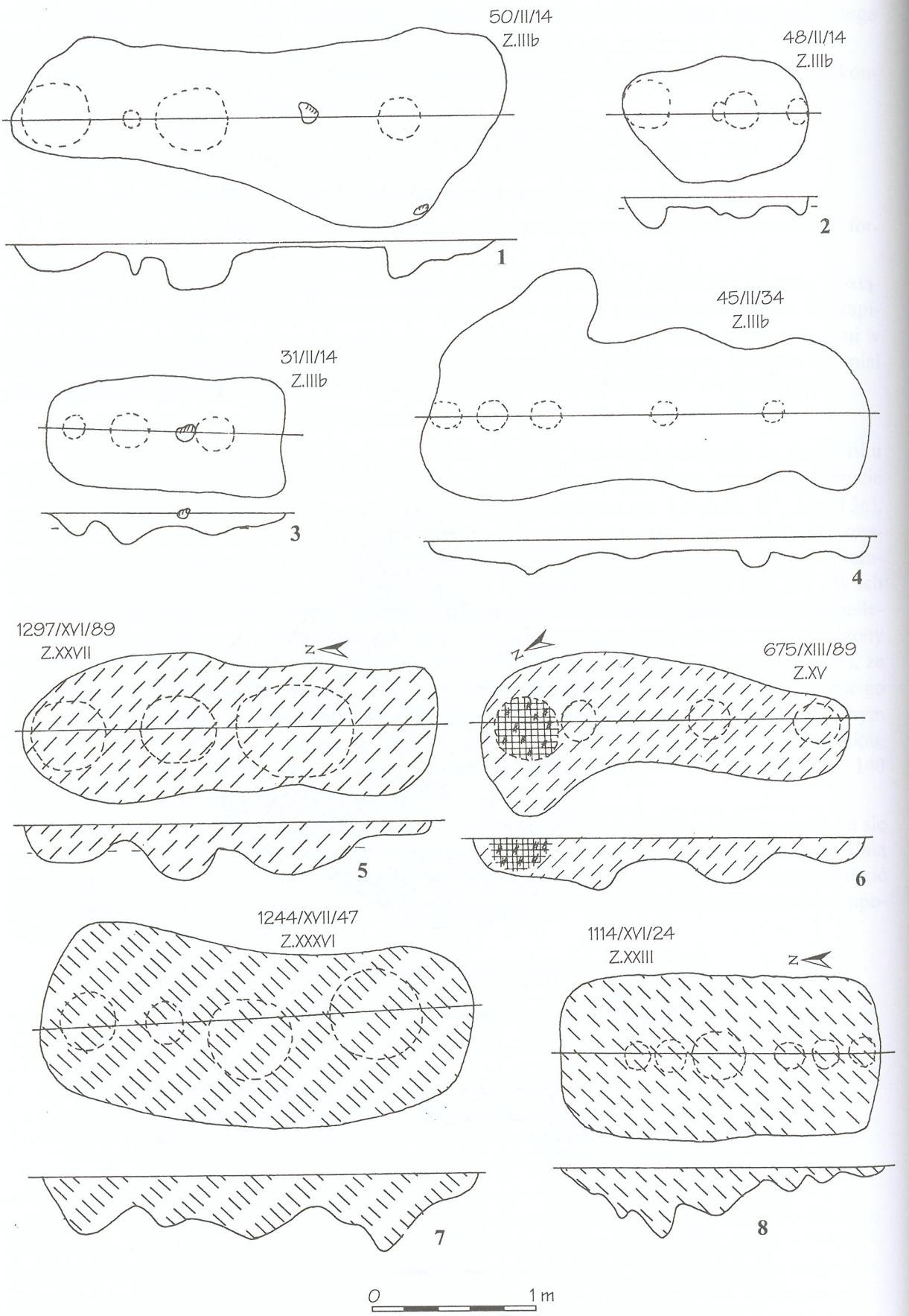

Ryc. 90. Grabek, st. 11. Obiekty typu XB (1, 2, 4) i XC (3, 5 - 8).

Wymiary powyższych obiektów skłaniają nas do uznania ich za relikty budowli mieszkalnych, wznoszonych zasadniczo w technice słupowej na sumik i łątkę. Za typem mieszkalnym większości tych obiektów, oprócz rozmiarów, przemawia także obecność w ich wypełniskach reliktów palenisk i bruków kamiennych, znaczne nagromadzenie fragmentów i całych naczyń glinianych, obecność przęślików, tłuczków i rozcieraczy kamiennych.

Odkrywane towarzyszące im doły posłupowe, są zazwyczaj pozbawione dodatkowych konstrukcji umacniających w postaci wieńców kamiennych, choć konstrukcje takie wystąpiły zwłaszcza w obiektach dużych (ob. 3, 14, 118, ryc. 125, 126, 136). W przypadku obiektu 3 były to słupy usytuowane na jego osi, wspierające więźbę dachową (sochy wewnętrzne), podobnie jak w ob. 118. W obiekcie 14 takie umocnienia stwierdziliśmy przy słupach ścian zewnętrznych. W tym miejscu można zwrócić uwagę na obecność kamieni na stanowisku. Stanowisko zlokalizowano na piaskach i w trakcie jego eksploracji okazało się, że w warstwach naturalnych kamieni nie stwierdzono. Kamienie odkryte na stanowisku, a tym bardziej w budynkach, zostały tutaj przytransportowane z odległości co najmniej kilkuset metrów, z wychodni bruków polodowcowych, położonych na zachód od stanowiska (najbliższe bruki morenowe).

Większość obiektów zaliczyliśmy do podtypu 1 w odmianie C, czworobocznej, jeden, ob. 601, do podtypu 1 odm. B. Ten ostatni obiekt jest szczególny i trzeba poświęcić mu nieco więcej miejsca (ryc. 157). Ze względu na usytuowanie odkrytych dołów posłupowych musimy go rekonstruować jako budynek wieloboczny, z „absydowym" 3–4 bocznym zamknięciem boków krótszych. W jednym z nich było usytuowane zapewne wejście. Rekonstruowane wymiary budynku właściwego to ok. 400 x 350 cm, co daje powierzchnię rzędu 14 m^2.

Najbliższa, znana autorowi analogia takiego obiektu pochodzi z terenu Niemiec. W literaturze niemieckiej, budowle naszego typu XI są określane mianem–Grubenhaus. Analogiczny obiekt wieloboczny odkryto m. in. w osadzie w Wuste Kunersdorf, okr. Seelow w skupisku osadniczym nad środkową Łabą i Hawelą. Jest to budowla zagłębiona ok. 50 cm w grunt, o wymiarach około 300x200cm (sama jama ok. 470x320). Jest ona mniejsza, ale charakteryzuje się dwubocznym zamknięciem boków krótszych (H. Seyer 1982, rys. 17, s. 52–53, tam dalsze analogie).

Typ XII. Paleniska, ogniska i bruki

Jak wykazały badania na stanowisku 11 w Grabku, jednoznaczne wyróżnienie tego typu obiektów nie jest wcale łatwe.

W sumie odsłonięto ich niewiele. W naszym podziale wprowadziliśmy trzy podstawowe rodzaje tego typu obiektów. Za relikty ognisk uznaliśmy obiekty pozbawione dodatkowych elementów w postaci konstrukcji kamiennych. Paleniskami natomiast, określamy obiekty z konstrukcjami kamiennymi w postaci bruków lub obwarowań. W pierwszym przypadku najczęściej były to okrągłe lub owalne płaty przegrzanego piasku z niewielką ilością węgielków drzewnych. Można zakładać, że część wyższa z wyraźniejszymi śladami palenia ognia została zniszczona. W przypadku drugim były to okrągłe lub owalne, niekiedy czworoboczne, jamy o dość płytkich nieckowatych lub wannowatych w profilu przekrojach, wypełnionych kamieniami i węglem drzewnym oraz przegrzanym piaskiem. Jednak w grupie tej występuje także kilka obiektów związanych z domami wziemnymi typu XI, które prezentują odmienną formę. Są to owalne lub czworoboczne (ryc. 91), niezbyt ścisłe bruki kamienne wykonane ze średniej wielkości otoczaków. Brak w nich węgli drzewnych, czy też wyraźnych śladów działania ognia. Natomiast nagminnie pomiędzy kamieniami tych bruków występują liczne fragmenty naczyń, kamienne tłuczki i rozcieracze oraz fragmenty żaren nieckowatych (ob. 258, ob. 228; ryc. 91: 5, 6). Można w takiej sytuacji zakładać, że funkcja tych obiektów mogła być inna, gospodarcza. Takie rozwiązanie zdaje się podsuwać obiekt 136–dom wziemny typu XI (ryc. 136), gdzie obok opisanego bruku wystąpiło skupisko przepalonej gliny i przegrzanego piasku. Skupisko to sugeruje, że tutaj znajdowało się pierwotne ognisko/palenisko. Zazwyczaj relikty palenisk czy też ognisk odsłanialiśmy poza obiektami wziemnymi, czy też słupowymi, interpretowanymi jako obiekty typu mieszkalnego.

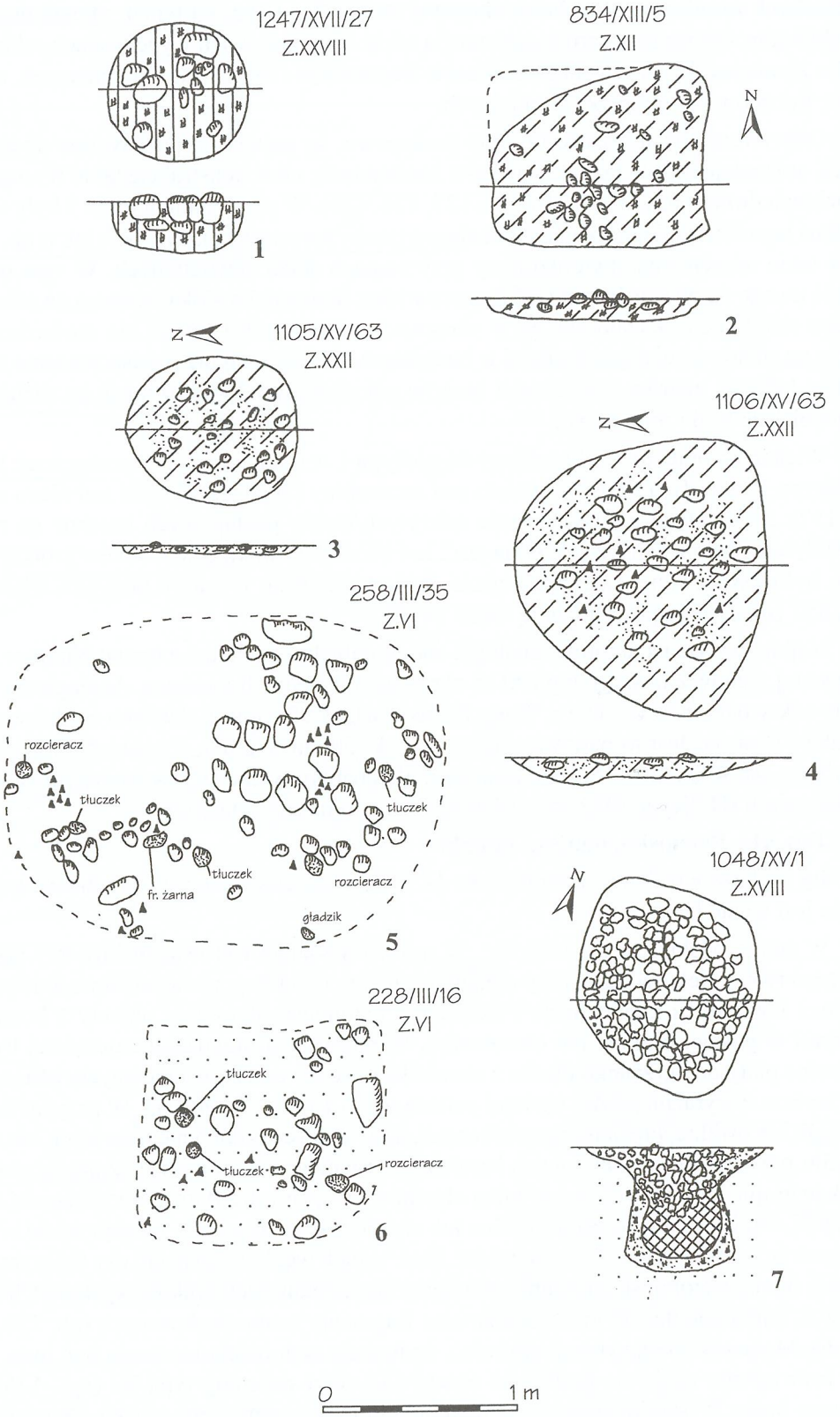

Ryc. 91 Grabek, st. 11. Obiekty typu XII-paleniska/bruki; XIIA (1), XIIB (3 - 5), XIIC (2, 6) oraz obiekt typu XIII-piec/ dymarka? (7).

Tabela 26. Przykłady ognisk, palenisk i bruków

Nr ob./ha/ar	Wymiary (w cm)	Głębokość (w cm)	Inne elementy	Odmiana
1247/XVII/27	72	28	Kamienie	A
258/III/35	230x170	5	Kamienie, rozcieracze, tłuczki, gładzik, fr. żarna, fr. naczyń	B1
601/IX/21	90x80	5	Kamienie, fr. naczyń, tłuczek, przegrzany piasek	B1
1105/XV/63	90x80	5	Kamienie	B
1106/XV/63	140x130	14	Kamienie	B
136/II/94-95	120x100	10	Kamienie, rozcieracze, tłuczki	C1
228/III/16	125x100	10	Kamienie, rozcieracze, tłuczki, fr. naczyń.	C1
834/XIII/5	110x100	10	Kamienie	C

Charakterystyczne, że obiekty odmiany B1 i C1, czyli zawierające pomiędzy brukiem narzędzia i fragmenty naczyń, są z reguły obiektami dużymi, z nielicznymi śladami działania ognia, a ponadto wiążą się z domami wziemnymi typu XI zgrupowanymi głównie w partii stanowiska, określanym ogólnie jako strefa pomorsko–kloszowa. W partii „łużyckiej" stanowiska nie stwierdzono takich obiektów.

Typ XIII–piece.

Na stanowisku w Grabku nie odkryto pieców do wypału naczyń czy też wapna (wapienniki), ale w jednym przypadku zachodzi podejrzenie, że odkryty obiekt jest pozostałością pieca do wytopu żelaza, czyli dymarką. Jest to obiekt 1048/XV/1 (ryc. 91: 7; skupisko nr XVIII, ryc. 184). W momencie odkrycia prezentował się jako okrągło–owalne skupisko silnie przepalonych bryłek polepy z odciskami prętów, o średnicy około 90 cm. Wykonany przekrój ujawnił jamę o profilu stożkowatym, z przewężeniem w górnej partii do około 40 cm i głębokości 60 cm. Górną partię wypełniska tworzyły zwalone do wnętrza bryły przepalonej polepy, natomiast dolną część węgle drzewne i spalenizna. Nie stwierdzono jednak w wypełnisku obecności żużli, aczkolwiek takowe na stanowisku się trafiały. M. in. z ob. 335b/III/39 wydobyto fragment żużla z zielonkawym szkliwem, o zachowanych fragmentarycznie zaokrąglonych bokach oraz dnie, z przylepionym piaskiem. Odtworzona średnica pierwotnej bryły mogła mieć około 22 cm. Żużel poddano analizie w laboratorium Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi[4]. Obiekt ten odsłonięto w strefie A stanowiska (skupisko nr VII, ryc. 142). Inny fragment żużla pozyskano z obiektu 836/XIII/5, znajdującego się w tej samej strefie B stanowiska co obiekt 1048/XV/1. Znaleziska te dopuszczają możliwość interpretacji, że mamy tutaj do czynienia z jakimś piecem i to niewykluczone, że o przeznaczeniu metalurgicznym, zwłaszcza iż forma jak i wielkość odkrytego obiektu 1048 temu nie przeczy. Mógł on służyć do przetapiania brązu ale również do produkcji żelaza czy też szkła.

Jakkolwiek nie jest jeszcze do tej pory powszechnie przyjęty pogląd o wczesnym opanowaniu produkcji żelaza przez ludność kultury łużyckiej, to jednak szereg znalezisk może świadczyć o takiej produkcji już około 500 r. p.n.e. czyli w HaD (A. Gardawski 1979, s. 276–267, tam dalsza literatura). W tym miejscu można przypomnieć znalezisko żelaznej zapinki z rombowato ukształtowanym kabłąkiem (odmiana zapinek z łukowatym kabłąkiem) i długą nóżką z Dzietrzkowic, która jest niewątpliwym miejscowym naśladownictwem zapinek wykonywanych z brązu o proweniencji południowej i zachodniej (B. Abramek 1991, ryc. 2, s. 175–176). Zapinki tego typu możemy jednoznacznie umieszczać w późnym HaD, zapewne około przełomu HaD2/HaD3. O możliwości występowania w tym rejonie Polski produkcji dymarskiej mogą świadczyć żużle z dymarek odkryte na stanowisku w Bębnowie nad Wartą, na NW od Grabka (tamże, s. 176, przypis 16).

Wobec powyższego, przedstawiona interpretacja odkrycia z Grabka nabiera cech prawdopodobieństwa. Znalezisko to byłoby jednym z nielicznych namacalnych śladów istnienia wytopu dymarkowego w późnej kulturze łużyckiej

[4] *Ekspertyzę wykonała mgr inż. H. Młodecka.*

Typ XV–doły posłupowe

Niewątpliwie jednym z większych problemów badawczych osad jest właściwe rozpoznanie śladów po słupach. W wielu wypadkach trudno jednoznacznie określić ich kształt i wielkość. Doły posłupowe inaczej zachowują się w gruncie piaszczystym, inaczej w gliniastym. Również technika ich powstawania była zróżnicowana, w zależności od tego czy słupy wkopywano, czy też je wbijano, względnie wstawiano w większych obiektach wziemnych. Tym niemniej z obserwacji terenowych, jak i z wielu publikacji wynika, że są to z reguły obiekty o niewielkiej średnicy, oscylującej w granicach od około 10 cm do około 30 cm. Średnice te odpowiadają najczęściej średnicy użytego do konstrukcji, pnia drzewa. Fakt, że średnice te były niewielkie wynikał zapewne z rodzaju narzędzi, jakimi dysponował ówczesny drwal. Wg J. Michalskiego, ślady po słupach wbijanych są przeważnie koliste, nie przekraczają 40 cm średnicy i w profilu odpowiadają śladowi wbitego pala. Natomiast jamy po słupach wkopywanych są, zdaniem tego autora, większe i mają od 60 do 100 cm średnicy. W rzucie poziomym są przeważnie koliste lub owalne, natomiast w profilu: prostokątne, nieckowate lub trójkątne (J. Michalski 1982, s. 182). Niekiedy w takich jamach znajdują się kamienie tworzące wieniec umacniający ustawiony słup. W przypadku osad w Grabku mamy do czynienia z dużą różnorodnością jam, które identyfikujemy jako doły posłupowe. Jakkolwiek osady w Grabku usytuowano na podłożu piaszczystym, co powoduje, że szereg dołów posłupowych może mieć średnice nieco większe, rzędu 60–100 cm, to występuje tu znaczna liczba obiektów o średnicy rzędu 10–40 cm. Profile dołów posłupowych z Grabka mogą sugerować, że mamy do czynienia tak ze słupami o końcach zaostrzonych, jak i płaskich.

Ogólnie, w Grabku wydzielono doły posłupowe bez konstrukcji dodatkowych (a), jak i z konstrukcjami w formie pojedynczych kamieni lub też pełnych obstaw kamiennych (b). Ze względu na kształt w rzucie poziomym, wydzielono okrągłe (A) i owalne (B). Profile ich są zróżnicowane: od workowatych, przez prostokątne, nieckowate do trójkątnych (ryc. 58). Ukształtowanie profilu oraz wielkości obiektu mogą w wielu wypadkach prowadzić do błędnej jego klasyfikacji (niektóre można zaliczyć do jam zasobowych typu I, II, choć równie dobrze mogą one należeć do typu IV). W takich sytuacjach decydującą rolę odgrywa całościowa analiza układów przestrzennych obiektów na planie zbiorczym osady. Grupa (b) dołów posłupowych, czyli z konstrukcjami wzmacniającymi, zdecydowanie najczęściej występuje na stanowisku w wydzielonej przez nas strefie A oraz sporadycznie w strefie B. W przypadku obiektu 75/II/36 mamy do czynienia, jak się wydaje, z wstawieniem słupa odmiany (b) w starszy obiekt typu VIIC ze słupem centralnym (ryc. 79: 2). Przecinanie się dołów posłupowych z innymi obiektami występuje na stanowisku wielokrotnie, co potwierdza wielofazowość tego stanowiska w ramach poszczególnych skupisk obiektów i długotrwałość ich użytkowania.

Przypuszczalne rekonstrukcje zadaszeń obiektów gospodarczych

Duża liczba odkrywanych na stanowiskach osadowych wszelakiego rodzaju jam, określanych w literaturze jako: odpadkowe, śmietniskowe, zasobowe, itp., skłania do poszukiwania dodatkowych przesłanek, które umożliwiłyby dokładniejsze określenie ich funkcji. Wydaje się, iż takie możliwości stwarzają jamy, w których zidentyfikowano dodatkowe elementy konstrukcyjne, jak np. wylepianie ścian gliną, wykładanie drewnem czy też lokalizowanie w ich wnętrzach pozostałości dołów posłupowych. Temu też celowi, służyło stworzenie klasyfikacji obiektów jamowych. Nie ulega wątpliwości, że różnego typu jamy, które spełniały funkcje magazynowe itp., musiały mieć wszelakiego rodzaju zadaszenia, a zwłaszcza te, które znajdowały się na zewnątrz budowli słupowych. Jest to zrozumiałe ze względu na warunki klimatyczne ziem polskich oraz potrzebę zabezpieczenia przed zwierzętami. Wobec tego można przypuszczać, że wszelkie jamy, w których stwierdzono umocnienia ścian oraz ślady po słupach, nie miały przeznaczenia odpadkowego, czy śmietniskowego, lecz spełniały funkcje magazynowe (np. przechowywanie zboża, itp.) i hodowlane, a w niektórych sytuacjach i mieszkalne.

Niestety, w wielu wypadkach odkrywane jamy pozbawione są śladów umocnień ścian, jak i śladów po słupach czy żerdziach. Często jest to spowodowane rodzajem gruntu, w jakim je wykonano (słabszy stopień zachowania np. w gruncie piaszczystym), ale zapewne częściej sposobem kon-

struowania ich zabezpieczeń. Zabezpieczenia mogły być dwojakie: w formie płaskiego nakrycia spoczywającego bezpośrednio na powierzchni gruntu, co było niezbyt skuteczne oraz w postaci różnorodnych zadaszeń typu szałasowego. Również ten drugi sposób, znacznie doskonalszy, był zróżnicowany. Świadczą o tym ślady po słupach głównych, podtrzymujących całą konstrukcję, przy jednoczesnym braku śladów po słupach–żerdziach ścian dookolnych. W przypadku całkowitego braku śladów po słupach, możemy dopuszczać możliwość, że albo jama była przesłaniana jedynie ruchomym nakryciem–pokrywą, lub też stała nad nią lekka konstrukcja szałasowa oparta bezpośrednio na powierzchni gruntu. Zapewne właśnie takie konstrukcje zadaszeń wokół większości jam nie pozostawiły śladów po dołach posłupowych. Wyjątkowo na st. 3, w miejscowości Słupca zachowały się ślady po żerdziach konstrukcji szałasowej. (A. Gardawski 1979, ryc. 153).

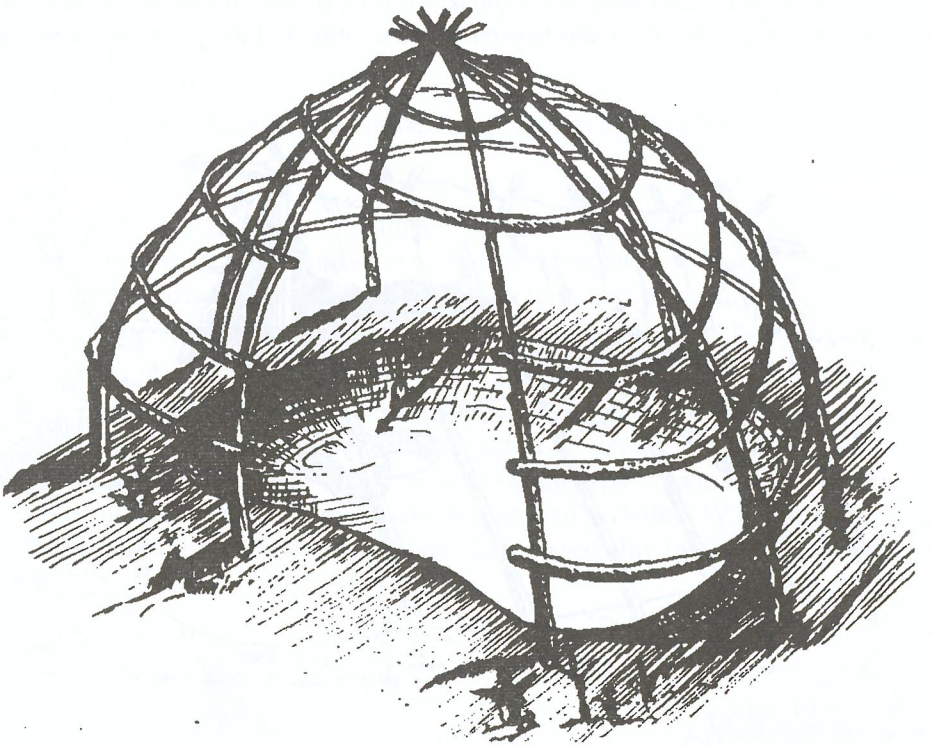

Ryc. 92. Rekonstrukcja zadaszenia obiektu ze stanowiska 3 w Słupcy (d. woj. konińskie)

Powyższy typ zadaszenia mógł przeważać wśród szeregu jam z osad w Grabku. Odnosi się to zwłaszcza do obiektów z typu I–VI oraz konstrukcji „ścian" jam z typów VII–IX. Na tak skonstruowanym szkielecie zadaszenia można było mocować skóry, gałęzie, czy stosować pokrycia ze słomy.

W przypadku niektórych obiektów z typów III i IV oraz w typach VI–IX zadaszenie wykonywano odmiennie. Były to z reguły konstrukcje znacznie bardziej stabilne i mocniejsze. Pozostałością po nich są odkrywane ślady dołów posłupowych na skraju jam lub też w ich wnętrzu, w liczbie od jednego do trzech, w zależności od wielkości obiektu. W odkrywanych dołach stały sochy wspierające elementy poziome lub skośne dachu właściwego. Usytuowanie tych słupów jest różne; od położenia centralnego po lokalizację przy jednym lub też dwu bokach krótszych (zwłaszcza przy obiektach owalnych i czworobocznych). Analogii do takich obiektów z Grabka dostarcza szereg odkryć dokonywanych na wielu stanowiskach pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Jednak w znacznej części dotychczasowych opracowań, nie zwracano większej uwagi na tego typu elementy, nie mówiąc już o próbach interpretacji funkcji obiektów.

Odpowiednikiem obiektów typu VIII, zwłaszcza odmiany C, może być jama z rekonstruowanym zadaszeniem wspartym na dwóch sochach ze stanowiska Msecke Zehrovice (ryc. 93). Według autora badań tego stanowiska R. Pleinera była to półziemianka z paleniskiem do wytopu żelaza (Encyklopedia... ryc. 353).

W oparciu o te i inne rekonstrukcje zadaszeń proponujemy przyjąć podobne rozwiązania konstrukcji dachowych w obiektach z Grabka.

Należy przypuszczać, że w wypadkach poświadczonego jednego dołu posłupowego, w zależności od jego usytuowania i kształtu jamy, mogły występować co najmniej trzy typy zadaszeń. Wobec słupa ustawionego przy ścianie obiektu, był to zapewne dach dwuspadowy z żerdzią skośnie wspartą o sochę, na której opierano szkielet połaci dachowych (ryc. 94–95.). Wejście znajdowałoby się wówczas w ścianie szczytowej. W przypadku usytuowania słupa bliżej środka lub w środku obiektu, najpewniej socha wspierała dwie żerdzie dla oparcia szkieletu dachu (ryc. 94). Wejście być może znajdowało się wtedy w jednej ze skośnych połaci dachowych. Jednak i wtedy socha mogła wspierać wiele żerdzi, co w ostatecznym kształcie dawało zadaszenie koliste, owalne lub czworoboczne (czterospadowe). Tylko w nielicznych obiektach wznoszonych na planie zbliżonym do trójkąta (Typ VII 1D), istniały zapewne trzy żerdzie i dach trójspadowy, w obrębie którego znajdowało się wejście.

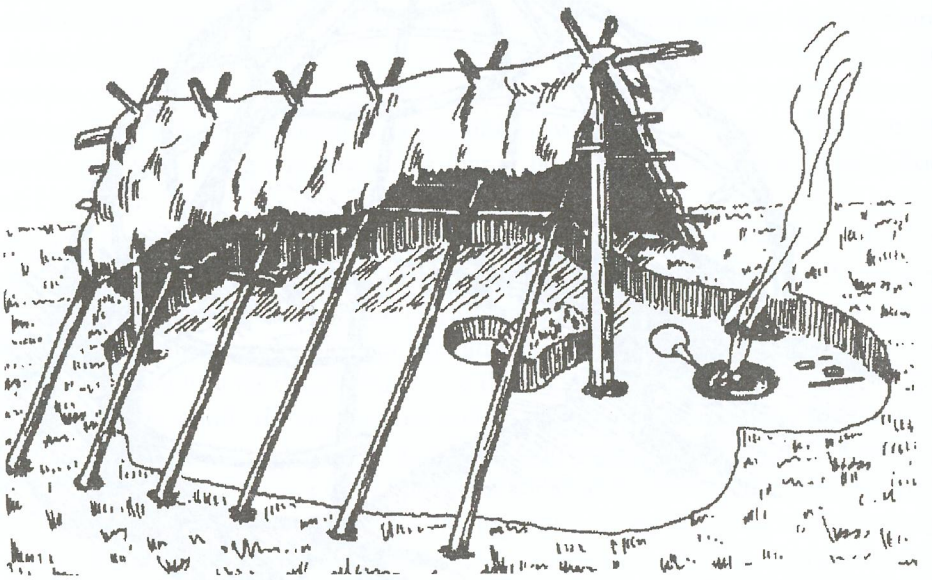

Ryc. 93. Półziemianka z paleniskiem do wytopu żelaza z miejscowości Msecke Zehrovice (za R. Pleinerem, Czechy)

Obiekty z dwoma lub trzema dołami posłupowymi (typy VIII i IX) miały zapewne również zróżnicowaną konstrukcję zadaszenia. W przypadku dwóch słupów oddalonych od siebie, niewątpliwie spoczywała na nich żerdź pozioma (kalenica), podtrzymująca dwuspadowy dach, które to rozwiązanie konstrukcyjne znane jest z terenu Czech. Mogły to być obiekty otwarte, częściej jednak zamknięte. W takiej sytuacji, wobec obiektów o jednym słupie usytuowanym blisko jednego z boków jamy (zazwyczaj krótszego), można przypuszczać, iż tworzono w tym miejscu ścianę szczytową z otworem wejściowym, natomiast z drugiego boku obiekt zadaszano w oparciu o jedną lub kilka skośnych żerdzi wspartych o sochę usytuowaną bliżej środka jamy. Pokrycie takiej konstrukcji tworzyło półkoliste zamknięcie obiektu szałasowego. Takie rozwiązanie mogło mieć miejsce w obiektach typu VIIIA, C, D i E, jak również w typie IXA–C. Podobne rozwiązanie półkolistego zamknięcia obu krótszych boków mogło funkcjonować m. in. w odmianie VIIIE, IXA i IXC. W obiektach, gdzie odkryte ślady dwu dołów posłupowych występują bardzo blisko siebie (np. obiekty typu VIIIA, C i D) zachodzi duże prawdopodobieństwo, iż wsparto na nich po dwie lub trzy skośne żerdzie konstrukcji dachu. Takie ich ustawienie mogło tworzyć konstrukcje wielospadowe lub czterospadowe dachów.

Z powyższego wynika, że konstrukcja dachów w obiektach typu szałasowego mogła być silnie zróżnicowana. Możemy ogólnie stwierdzić, że ze względu na formę dachu obiekty te przyjmowały

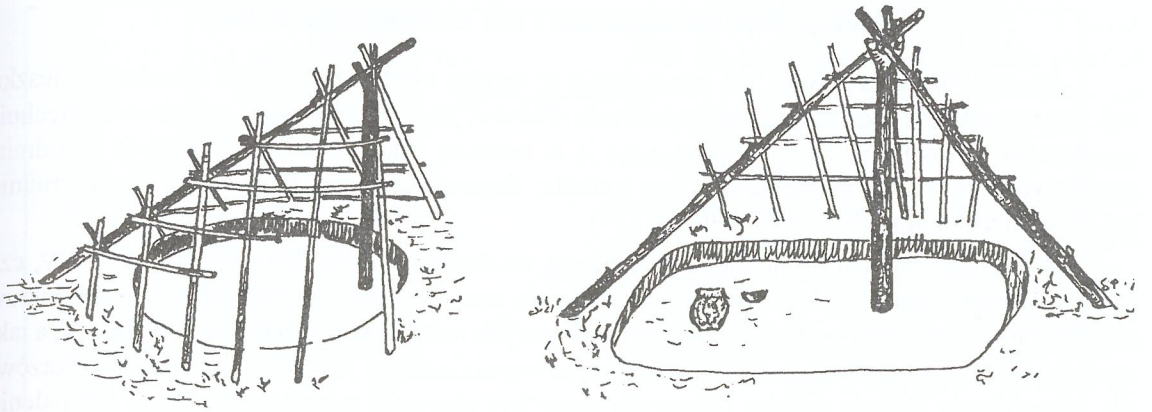

Ryc. 94. Przypuszczalna rekonstrukcje zadaszeń obiektów typu VIIA-C

kształt okrągły, wydłużonego owalu, trójkątny lub czworokątny. Nie można także wykluczyć obecności odmian tych konstrukcji z jednym bokiem otwartym, zapewne w ścianie szczytowej. Usytuowanie wejść było także różne, ale wiele przemawia za tym, że oprócz umieszczania ich w ścianach szczytowych zapewne sytuowano je także w otwieranych połaciach dachowych jednego z boków.

Omawiane wyżej typy obiektów, określane tutaj jako typu szałasowego, o różnorodnym przeznaczeniu gospodarczym, znajdują się we wszystkich skupiskach poszczególnych osad w Grabku. W zasadzie w każdej z wyróżnionych przez nas zagród występuje ich po kilka, położonych zazwyczaj w odległości kilku metrów od obiektów słupowych typu wziemnego (typ XI), jak i budowli słupowych naziemnych interpretowanych jako budowle mieszkalne. W niektórych przypadkach ich rozmiary wskazują, że mogły mieć również charakter mieszkalny (np. w wypadku osady C). Występują one licznie w strefie A i B, mniej zaś licznie w strefach pozostałych. Obiekty typu szałasowego są nieodłącznym składnikiem zabudowy zagród obok domów wznoszonych np. w technice słupowej.

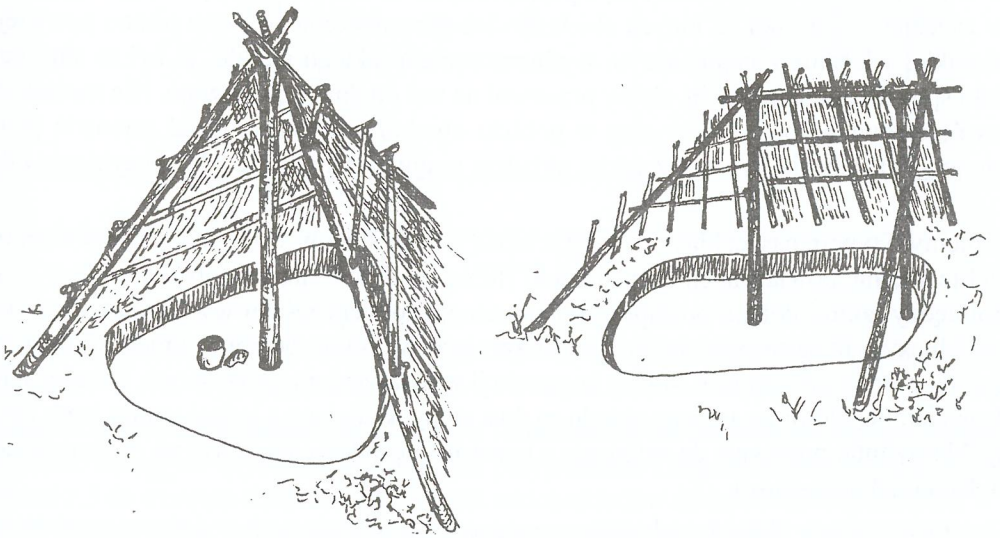

Ryc. 95. Przypuszczalne rekonstrukcje zadaszeń obiektów typu VIIID (lewy) oraz typu VIIIC (prawy)

Obiekty słupowe naziemne i ich domniemane układy

Sprawą zasadniczej wagi jest wyznaczenie w obrębie osady pozostałości zabudowy mieszkalnej. Jest to trudne ze względu na stan zachowania reliktów, jak i ze względu na zróżnicowaną technikę wznoszenia budowli. Najczęściej wznoszono je w technice słupowej. Notujemy wiele jej odmian: sumikowo–łątkową lub plecionkową, oraz technikę słupowo–zrębową, która jest znacznie trudniejsza do identyfikacji (J. Michalski 1983, s. 137).

Z tego też względu w przyjętej klasyfikacji obiektów wziemnych wydzielono typ XV, czyli same doły posłupowe. Ich wyróżnienie ma zasadnicze znaczenie przy wyznaczaniu zarysów budowli słupowych. Nie możemy wykluczyć, iż niektóre z małych rozmiarowo jam typów I, II, III i IV, a także może i typu V, są pozostałością po słupach, o czym wspominaliśmy już wcześniej. Pewną wskazówką dla wyznaczania zasięgu domów słupowych może być obecność pozostałości ognisk lub palenisk, skupiska polepy, fragmenty naczyń lub narzędzi kamiennych, związanych z obróbką ziaren zbóż, itp. Niestety w wielu przypadkach i takimi pozostałościami nie dysponujemy. W takiej sytuacji pozostają nam najczęściej jedynie zespoły blisko siebie położonych dołów posłupowych, które wskazują, że możemy mieć w tym obszarze do czynienia ze słupową budowlą naziemną. Na tej podstawie możemy wnosić o przypuszczalnej liczbie zagród, jak i o rozplanowaniu przestrzennym całej osady. Rozmieszczenie skupisk dołów posłupowych w wielu wypadkach nie wyznacza jednoznacznie zarysu budynku mieszkalnego. Trudność wyznaczenia pełnej liczby słupowych obiektów mieszkalnych związana jest przede wszystkim ze stanem zachowania samych dołów posłupowych, z których część mogła być pominięta w trakcie badań. Mimo to, przeprowadzono próbę hipotetycznego wyznaczenia budowli naziemnych w Grabku. Trzeba zaznaczyć, że nie wszystkie zachowane ślady po słupach tworzyły pierwotnie konstrukcję budynków, gdyż znaczna ich część mogła istnieć samodzielnie. Układy pojedynczych słupów mogą być pozostałościami płotów, brogów, ostrzewek, pomostów palowych dla przechowywania słomy i siana, suszarni, wiat itp. Pomocną może być tutaj praca K. Moszyńskiego, „Kultura ludowa Słowian" (1967), gdzie podane są liczne przykłady tego typu obiektów. Schemat podstawowych układów słupowych na st. 11 w Grabku przedstawiono na ryc. 96. Ich interpretację rozpoczniemy od układów najprostszych.

W wielu wypadkach spotykamy się z pojedynczymi dołami posłupowymi (typ Ia), położonymi często w znacznej odległości od innych obiektów. Ich przeznaczenie, o czym pisano powyżej, może być wielorakie, włącznie z najprostszym wytłumaczeniem takiego układu, iż był to słup centralny stogu. Taki sposób układania m. in. słomy przetrwał na wsi do dnia dzisiejszego. Nie można wreszcie wykluczyć, że również pojedynczy słup w pobliżu obiektu jamowego, mógł stanowić pierwotnie podparcie jego zadaszenia (typ Ib). Z takim układem mamy w Grabku st. 11 do czynienia kilkakrotnie.

Kolejnym typem naszej klasyfikacji jest układ dwóch słupów, ustawionych w pewnej odległości od siebie, ale nie powiązanych bezpośrednio (funkcjonalnie) z innymi obiektami (typ IIa). Odległości pomiędzy takimi dołami posłupowymi są różne, choć najczęściej wynoszą około 3–4 m. Nie można wykluczyć, iż są to pozostałości po suszarniach w formie poziomo umocowanych drągów, wspartych na pionowych słupach lub też konstrukcji z zadaszeniem szałasowym, tworzących lekkie budowle naziemne. Odmianą takiego układu są dwa słupy ustawione z jednej strony jamy zasobowej (typ IIb). Mamy tutaj ponownie do czynienia z konstrukcją zadaszenia jamy (np. w formie jednospadowego dachu z 3 ściankami).

Często występuje układ trzech dołów posłupowych ustawionych w jednym rzędzie. Ich długość waha się w granicach od 4 do 6,5 m. Usytuowane są one często w pewnej odległości od innych obiektów, co wskazuje, że tworzyły konstrukcję samodzielną (typ IIIa). Czasami doły posłupowe są umocnione kamieniami, co sugeruje istnienie w tym miejscu trwalszej konstrukcji. Mogą być zasadniczo dwie interpretacje takiego układu. W pierwszej możemy przyjąć, że są to sochy podtrzymujące poziomą belkę w rodzaju suszarni. W drugim przypadku, mogą to być sochy podtrzymujące kalenicę dwuspadowego dachu obiektu typu szałasowego, postawionego bezpośrednio na powierzchni terenu, lub nawet budowli wzniesionych w konstrukcji zrębowej, których przypuszczalne powierzchnie wy-

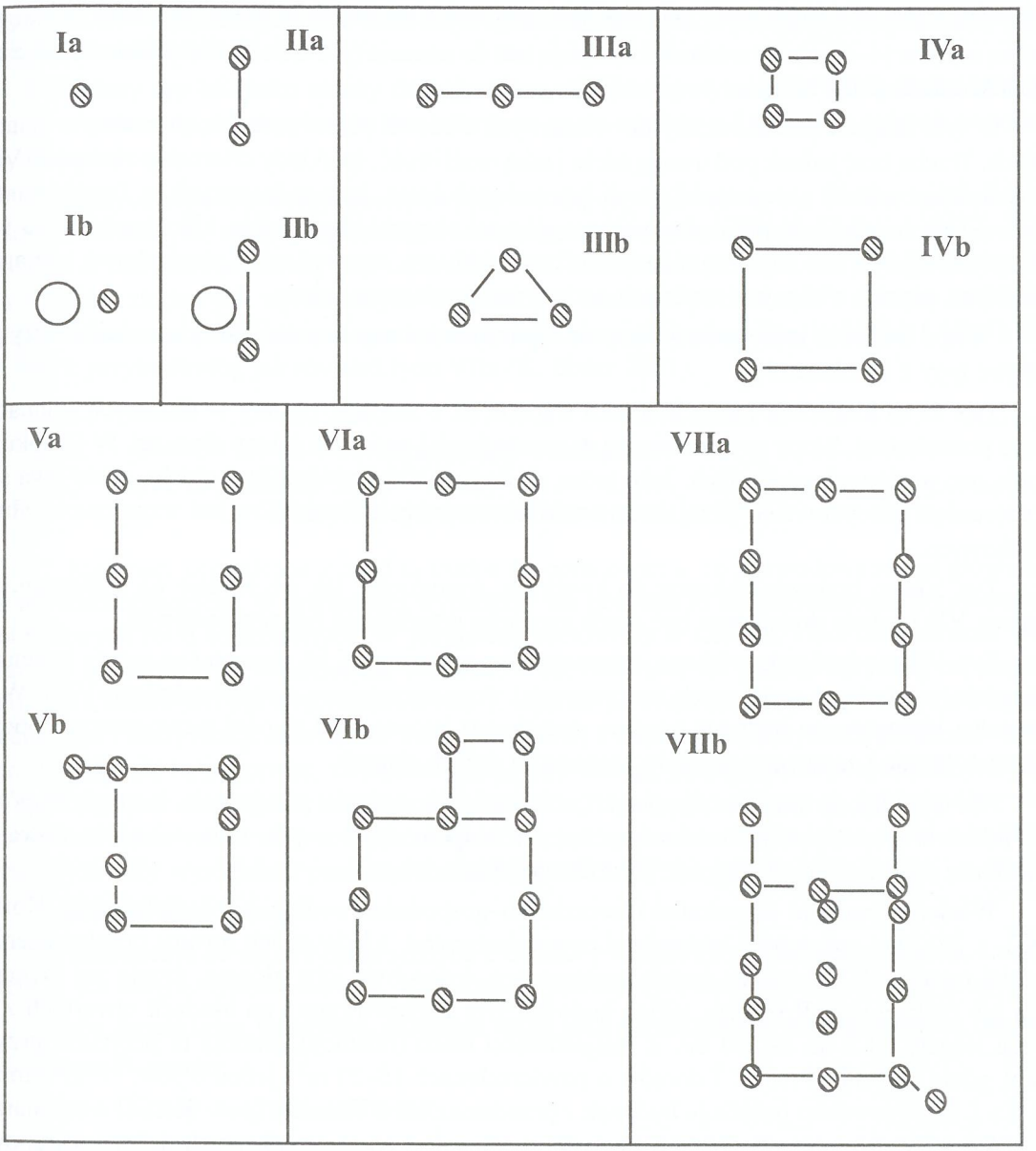

Ryc. 96. Schematy podstawowych układów konstrukcji słupowych kompleksu osadniczego na stanowisku Grabek 11

nosiłyby: 5–6,5 m na około 3 m czyli ok. 15–19,5 m². Ich przeznaczenie byłoby zapewne głównie gospodarcze.

Innym układem jest ustawienie słupów w formie mniej lub bardziej foremnego trójkąta. Z takimi zespołami mamy do czynienia w kilkunastu przypadkach. Długość boków trójkąta wynosi odpowiednio od 2,5 do 4 m (typ IIIb). Do wydzielenia takich układów skłoniło nas ich położenie w stosunku do innych obiektów. Ich interpretacja jest już jednak trudniejsza, gdyż nie można wykluczyć, że stanowiły pozostałość pomostów palowych, być może zadaszonych, podobnie jak to jest przy klasycznych brogach.

Wśród układów czterosłupowych możemy wyróżnić, jak się wydaje, co najmniej dwie odmiany różniące się wymiarami, a tym samym zapewne i przeznaczeniem. Typ IVa, to cztery słupy ustawione w niezbyt dużych odległościach w czworobok, o jednolitych wymiarach w granicach 2–2,5 x 2–2,5 m. Mogą być one podobnie pozostałością stogów na platformach palowych lub też wzmiankowanych brogów (K. Moszyński, 1967, s. 244–245, ryc. 202, 203, 204). Odmianą IVb są analogiczne

układy czterosłupowe, przy czym długości poszczególnych boków są tutaj znacznie większe, sięgające kilku metrów (4–6 m.). Te wielkości skłaniają nas do uznania tych układów za pozostałości jeszcze innych konstrukcji niż brogi.

W tym miejscu przechodzimy do właściwych budowli przestrzennych, to znaczy o ścianach pełnych. Trzeba brać jednak pod uwagę także i taką możliwość, że układy czterosłupowe typu IVb, są pozostałością budowli „otwartych", czyli bez pełnych ścian, lecz zadaszonych w formie wiat. W takich układach odległość pomiędzy poszczególnymi słupami często sięga kilku metrów, co może wskazywać, nie tyle na klasyczną ścianę sumikowo–łątkową, lecz być może plecionkową, wspartą na mniejszych, płyciej wbijanych żerdziach podtrzymujących samą ścianę.

Wśród budowli, które zaliczyliśmy do typu mieszkalnego wyróżniliśmy zasadniczo trzy podstawowe typy z odmianami.

Typ Va to klasyczna forma budynku wsparta na 6 słupach, po trzy w dłuższych ścianach, o formie prostokątnej. Słupy usytuowane są w narożnikach i pośrodku ściany dłuższej. W Grabku występują one w różnych wariantach. Jako jedną z odmian (Vb) wyróżniliśmy obiekt, gdzie dwa słupy są przesunięte zdecydowanie bliżej dwu narożników, a jeden z narożników jest wzmocniony słupem dodatkowym.

Typ VIa to budowle zbliżone do kwadratu, wzniesione, jak się wydaje na 8 słupach. Jego odmiana VIb posiada dodatkowo być może niewielki przedsionek lub przybudówkę.

Typ VIIa to budowle większe, wzniesione na co najmniej 10 słupach (po cztery w ścianach dłuższych i po jednym w ścianach szczytowych). Jego rozwinięcie stanowi odmiana VIIb. W tym przypadku hipotetyczny budynek zawiera dodatkowo jeszcze rząd słupów wewnętrznych podtrzymujących ślemię i zapewne podcienie, wsparte na dwóch słupach.

Nie wyróżniono układów słupowych, co do których zachodzi podejrzenie, iż mogły współtworzyć budowle o konstrukcjach mieszanych, czyli słupowo–zrębowych. O nich będzie mowa przy omawianiu poszczególnych skupisk obiektów na stanowisku.

Właściwe budynki mieszkalne i mieszkalno–gospodacze według A. Niesiołowskiej–Hoffman (1963, s. 33) były najczęściej budowlami czworobocznymi, z jednym lub dwoma pomieszczeniami, rzadziej trzema. W przypadku dwóch pomieszczeń, jedno było izbą główną, drugie zaś przedsionkiem lub podcieniem. Rozmiary takich budowli były zróżnicowane i na osadach otwartych z tego okresu sięgały od 8 do ok. 50 m^2. Z miejscowości Buch (Niemcy), autorka ta przytacza przykład osady, gdzie odsłonięto m. in. 7 domów o powierzchniach 15–20 m^2 i jeden o pow. 70 m^2 (tamże, s. 36). Za J. Kostrzewskim publikuje budynek z przedsionkiem z Tarnowy (pow. Konin) o wymiarach 4 x ok. 6,5 m (tamże, ryc. 2). W tym wypadku istotny jest rozstaw odkrytych dołów posłupowych tworzących ściany, gdzie odległości te oscylują w przedziale od 120–250 cm. Również Z. Bukowski w swym zestawieniu budynków z osad halsztackich stwierdza, że ich powierzchnie liczyły zazwyczaj od 7,3 do 28 m^2, jednak najczęściej od 10 do 20 m^2. Interesujące są przytaczane wymiary takich budynków. I tak, przykładowo z osad w Dębnicy (woj. wrocławskie): 4,7 x 3,0 m, 4,8 x 3,4 m, a z Konina 3 x 3,5 m, 4 x 4 m i 3,5 x 3,5 m (Z. Bukowski 1979, s. 238, zestawienie 8). W wielu wypadkach są to wielkości odpowiadające budowlom z osad w Grabku.

W Grabku jedynie w dwóch przypadkach z całą pewnością udało się ustalić wielkość domów i sposób rozstawienia słupów. Są to budynki określone przez nas jako typ Va–ob. 233 ze skupiska/zagrody V (ryc. 138) oraz 497 ze skupiska/zagrody XIII (ryc. 171). W pierwszym wypadku wymiary tego budynku wynoszą 3,0 x 4,8 m, a w drugim, bardziej nieregularnym, 3,3 x 3,5/4,5 m. Daje to powierzchnie odpowiednio: 14,4 i około 14,0 m^2.

W przypadku tych budynków wszystkie słupy były umocnione kamieniami. Jednak wewnątrz obu budynków trudno jednoznacznie stwierdzić obecność palenisk czy też ognisk, ich zarys podkreślało nagromadzenie przepalonych grud polepy z odciskami żerdzi i belek. W przypadku budynku ob. 233 w polepie wystąpiły znaczne ilości domieszki roślinnej w postaci traw, słomy i liści. Nie ulega wątpliwości, że ściany obu budowli były wylepiane polepą. Jeden z nich wystąpił w strefie A,

drugi zaś w strefie B. Zarówno forma jak i wymiary oraz technika ich wznoszenia mogą wskazywać na ich bliskoczasowość.

Powyższy typ budynku należy do najprostszych i jest spotykany na wielu obszarach. Jego wymiary w pełni odpowiadają budowlom odkrytym np. w osadzie w Dębnicy, o których wspominaliśmy powyżej.

Dla innych układów dołów posłupowych, w których dopatrujemy się śladów budowli o charakterze mieszkalnym, spotykamy analogie na szeregu stanowiskach. Między innymi dla typu VIIb, na osadzie w miejscowości Buk, woj. szczecińskie (Z. Bukowski 1979, ryc. 138). Najpełniejszą analogią układów słupowych wyróżnionych w Grabku są budowle pochodzące z obszaru nad Soławą (Sallą) w Niemczech. Wyróżniono tam odpowiedniki naszych typów: IVa, b, Va jak i VIa, a także typu VIb z przybudówką, jak również typu VIIa (K. Ebner 2001).

Materiały ruchome

Klasyfikacja materiałów ceramicznych

Materiały ceramiczne z osad są trudne do opracowania, co spowodowane jest głównie silnym ich rozdrobnieniem. W większości wypadków nie pozwala to na jednoznaczne przypisanie ich do określonych form ceramicznych. W przypadku stanowiska w Grabku, które ma charakter wielokulturowy i wielofazowy, rozdzielenie materiałów schyłkowych faz kultury łużyckiej od zespołów pomorsko–kloszowych jest wręcz niemożliwe. Z tego też powodu została podjęta decyzja o łącznym opracowaniu i klasyfikacji materiałów kultury łużyckiej z materiałami horyzontu pomorsko–kloszowego. Wydaje się to poprawne, zwłaszcza biorąc pod uwagę, przynależność wspomnianych jednostek kulturowych do szeroko rozumianej „łużyckiej" tradycji kulturowej. Ich wspólne zatem opracowanie może wręcz ułatwić wydzielanie form, jak i sposobów zdobnictwa, które z kolei będą charakteryzowały wyróżniane poziomy chronologiczne.

Typologia form naczyń

W odniesieniu do naczyń ceramicznych z Grabka przyjęliśmy podział na sześć grup, z wydzielaniem w ich obrębie typów i odmian. Klasyfikacja podstawowa obejmuje następujące grupy:

Grupa A–naczynia wazowate, określane także jako dwustożkowe, dwustożkowate, baniaste;

Grupa B–garnki;

Grupa C–misy, naczynia misowate;

Grupa D–dzbanki i kubki;

Grupa E–czerpaki;

Grupa F–naczynia sitowate;

Grupa G–talerze/podkładki.

W przypadku grupy D połączono razem dwie kategorie naczyń, gdyż nie zawsze możemy jednoznacznie zdecydować, czy mamy do czynienia z dzbankiem czy też z kubkiem. Podobnie wygląda sprawa czerpaków i tzw. czarek. Te ostatnie, są to zazwyczaj formy bezuche, o niewielkich rozmiarach i trudnej do określenia funkcji. Ponieważ mogły one równie dobrze pełnić rolę kubków, dlatego też umieszczamy je w obrębie grupy D. Wyróżnianie w literaturze naczyń miniaturowych być może jest zabiegiem słusznym, ale naszym zdaniem nie jest to oddzielna grupa, lecz co najwyżej odmiana grup podstawowych, ściśle naśladująca określoną formę. Problem jest także z tzw. amforami, są to w przeważającej mierze naczynia wazowate (w naszym przypadku grupa A) zaopatrzone w dwa dolepione ucha, i jako takie winny stanowić jedynie podtyp, czy też odmianę/wariant naczyń wazowatych. W przypadku Grabka, jako że nie uzyskano pełnej formy takiego naczynia, a jedynie 2–3 fragmenty uch, które mogą pochodzić z amfor, zaniechano wydzielania dla nich oddzielnej odmiany.

Przy wyróżnianiu typów naczyń w ramach grup brana była pod uwagę obecność poszczególnych elementów morfologicznych danego naczynia (A. Buko 1990). Drugim kryterium podziału było

miejsce usytuowania maksymalnej wydętości brzuśca, w stosunku do jego wysokości, obejmujące trzy pozycje: w 1/2 wysokości–odmiana A, w 2/3 wysokości–odmiana B oraz w 3/4 wysokości i wyżej – odmiana C. Nie stwierdzono w zasadzie z drobnymi wyjątkami pozycji poniżej połowy wysokości naczynia, czy też w 1/3 wysokości naczynia. Dla dalszych podziałów wykorzystaliśmy dwa współczynniki metryczne. Było to konieczne, aby ukazać różnice pomiędzy naczyniami, pod względem proporcji. Nie była tutaj istotna ich wielkość, gdyż w każdej grupie wystąpiło bardzo duże jej zróżnicowanie. Było to zapewne spowodowane ich różnorodnym przeznaczeniem. Uważamy, że najistotniejszymi są tutaj dwa wskaźniki, które określiliśmy jako: współczynnik smukłości (wysokości) naczynia, oznaczony literą–W oraz współczynnik profilacji naczynia oznaczony literą–P. Współczynnik W, to stosunek całkowitej wysokości naczynia do maksymalnej średnicy jego brzuśca, którego wartość liczbowa oscyluje wokół 1. Naczynia wysokie, smukłe, mają współczynnik powyżej 1, naczynia standardowe, około 1, z niewielką tolerancją powyżej lub poniżej tej wartości, natomiast naczynia przysadziste, krępe, niskie, mają współczynnik zdecydowanie poniżej wartości 1. Współczynnik W ma ważne znaczenie, zwłaszcza przy wyróżnianiu naczyń misopodobnych, mis, kubków i czerpaków.

Współczynnik P–profilacji naczynia, to stosunek średnicy wylewu do maksymalnej średnicy brzuśca. Jego wartość oscyluje w zasadzie poniżej wartości 1. Im współczynnik niższy, tym naczynie jest silniej profilowane i jest naczyniem wąskootworowym. Współczynnik bliższy 1 oznacza słabszą profilację i cechuje naczynia, które możemy określać jako szerokootworowe. Do tej ostatniej grupy należą głównie misy i naczynia misopodobne, ale nie tylko. Możemy zaobserwować sytuacje, gdzie współczynnik ten może być większy niż jeden (np. w przypadku mis o silnie rozchylonych wylewach tzw. kołnierzowate). Jest jeszcze jedno odstępstwo od reguły, a mianowicie odnoszące się głównie do form czteroelementowych, czyli określanych inaczej jako esowate. W przypadku silnego odgięcia wylewu, jego średnica ulega zwiększeniu, zbliżając się do średnicy brzuśca. Współczynnik P przyjmuje wówczas wartość bliską 1, co pozornie mogłoby wskazywać na słabą profilację i szerokootworowość naczynia. W takiej sytuacji, przy wyliczeniu tego współczynnika, bierzemy pod uwagę nie średnicę wylewu na wysokości krawędzi, lecz właściwą średnicę wylewu w miejscu maksymalnego przewężenia szyjki (często krótkiej, zredukowanej do samego przewężenia). Podstawę dalszych podziałów, niższego rzędu, stanowią pozostałe cechy naczyń związane m.in.: z technologią obróbki ich powierzchni, elementami dodatkowymi, jak np. ucha (amfory), rodzajem zdobnictwa czy barwą powierzchni. Trzeba tutaj zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt naszej klasyfikacji, a mianowicie ten, że obejmuje ona całość materiałów ze stanowiska w Grabku, bez rozdzielania na materiały „łużyckie" i „pomorsko–kloszowe". Dlatego ważną rolę w zaproponowanych podziałach formalnych odgrywa taki szczegół jak karbowanie krawędzi. Jakkolwiek kwestie te omawiamy przy okazji ornamentyki naczyń, to należy tutaj wspomnieć, że rozróżniamy kilka rodzajów karbowania krawędzi, aby wymienić podstawowe: I–proste lub skośne nacinanie krawędzi cienkim narzędziem (np. nożem), II–wygniatanie krawędzi od góry dołkami palcowo–paznokciowymi i III–„szczypanie" krawędzi wykonywane dwoma palcami, modelującymi ją na podobieństwo sznura lub warkocza. Powyższe typy „karbowań" krawędzi mają, naszym zdaniem, walor datujący i ponadto wskazują na powiązania z określonymi grupami kulturowymi.

Grupa A–naczynia wazowate (ryc. 98)

Omówienie tej grupy naczyń nastręcza znaczne trudności, co jest spowodowane nie tylko rozdrobnieniem materiałów osadowych, ale także znacznymi rozbieżnościami w literaturze w określaniu takich form. W przypadku stanowiska w Grabku umieszczono w grupie A naczynia określone przez T. Węgrzynowicz (1973, s. 31, 33) mianem wazowatych i dwustożkowatych. Odpowiednikiem naczyń dwustożkowatych według tej autorki, jak również R. Mikłaszewskiej–Balcer i J. Miśkiewicza (1968, s. 4) jest wyróżniony u nas typ I, pozostałe, według nazewnictwa ww. autorów, to naczynia wazowate. W przypadku Grabka z bardzo licznych materiałów osad „łużyckich" udało się zrekonstruować, niestety, jedynie kilka całych naczyń, które uzupełniono o wazy z osady i cmentarzyska pomorsko–kloszowego. Podstawą podziału naczyń wazowatych jest ilość elementów składowych budowy morfologicznej naczynia. Właściwy podział na typy opiera się generalnie na sposobie formowania brzuśca naczynia i jego szyjki. Podstawą wyróżniania odmian jest miejsce usytuowania

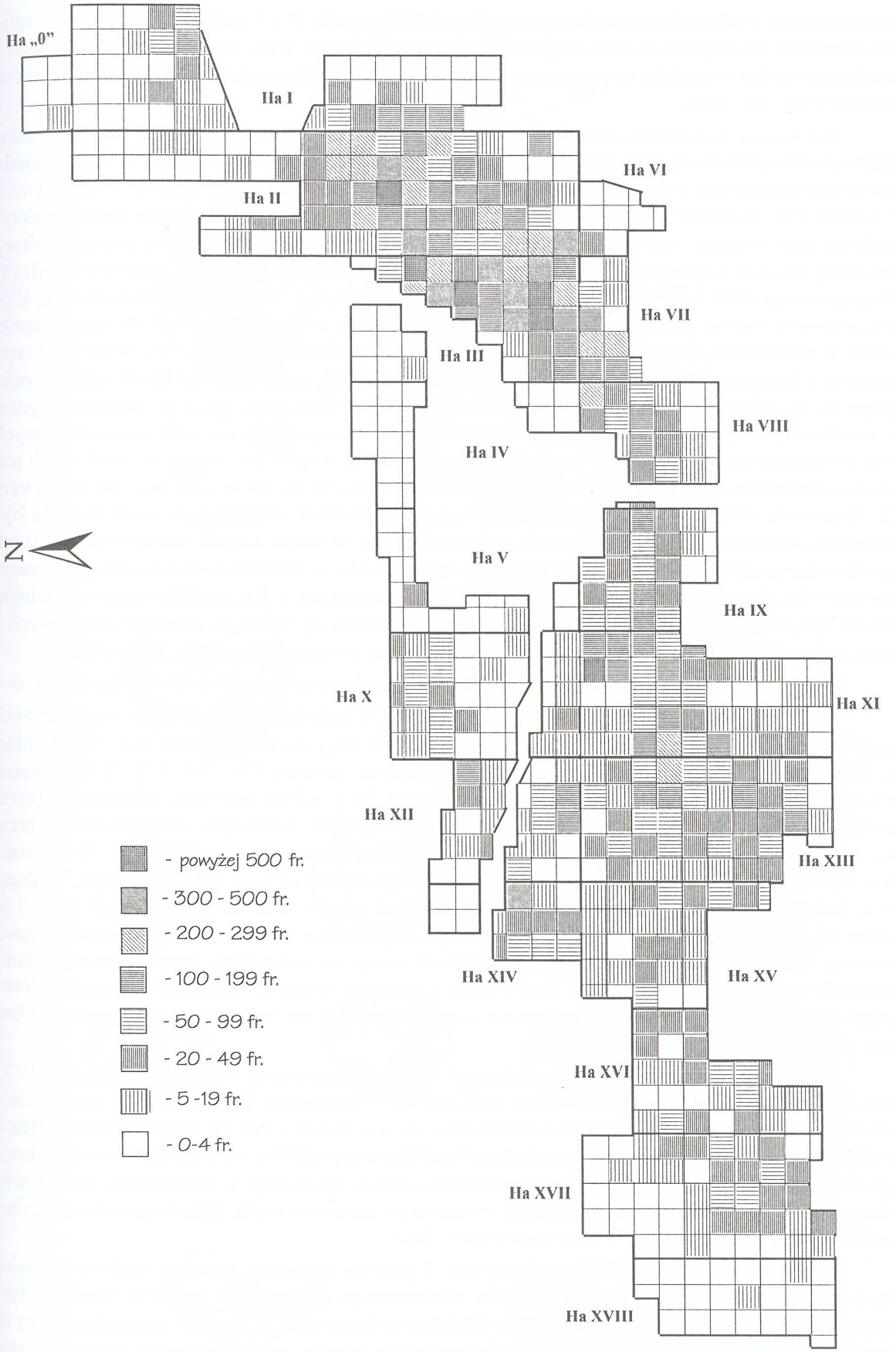

Ryc. 97. Grabek st.11. Frekwencja fragmentów ceramiki w ramach poszczególnych arów (z warstwy kulturowej).

maksymalnego wydęcia brzuśca. Zaproponowane współczynniki W i P mają tutaj jedynie pomocnicze znaczenie, ze względu na brak większej liczby naczyń danego typu. W poszczególnych typach i odmianach można wydzielać warianty w oparciu o sposób ich zdobienia lub też obecność elementów dodatkowych, np. uszek.

Typ I–waza dwuelementowa, reprezentuje prawie klasyczną formę dwustożkowatą. W Grabku udało się zrekonstruować tylko jedno naczynie tego typu z obiektu 752/XIII/22 (ryc. 177: 4). Posiada ono długą, stożkowatą, wygładzaną szyję, która łagodnie przechodzi w załom brzuśca. Współczynnik P wynosi w jej wypadku 0,68. Brzusiec chropowacony przez obmazywanie, znacznie poniżej maksymalnego jego wydęcia. Jest to forma licznie reprezentowana niemal we wszystkich grupach kultury łużyckiej. Choć na Mazowszu jest ona rzadka, to jednak poświadczają ją niektóre materiały z HaD (T. Węgrzynowicz 1973, ryc. 10c, s. 54). R. Mikłaszewska–Balcer i J. Miśkiewicz (1968, ryc. 1c, s. 5, 99) wydzielili ten typ jako odmianę A2, odnosząc ją ogólnie do materiałów z III–IV okresu epoki brązu, z możliwością przeżywania się po wczesny okres halsztacki (tamże, s. 99). Wazy tego typu znane są z licznych cmentarzysk na obszarze Polski środkowej, poczynając od III–IV okresu epoki brązu, m. in. w Lutomiersku (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska, 1956, Tabl. XV, 11) i Sierpowie, gdzie w zasadzie są całkowicie gładzone (W. J. Ber 1938, s. 22). Szczególnie liczna seria tak profilowanych waz dwustożkowatych pochodzi z cmentarzysk w Łubnicach, Kępnie itp., z tym, że część z nich jest jeszcze dodatkowo zaopatrzona bądź w guzki na maksymalnej wydętości brzuśca bądź też w uchwyty (Z. Kaszewski 1975, s. 145). W Grabku, ze względu na materiał towarzyszący, waza ta może być datowana jednoznacznie na HaD. Typ ten znajdujemy także w innym zespole kulturowym, gdyż tak profilowane naczynie było kloszem w grobie na cmentarzysku w Warszawie–Grochowie „Brylowszczyźnie" (M. Gądzikiewicz–Woźniak 1961, gr. 179), podobnie jak w Szczepankowicach na Dolnym Śląsku (M. Gedl 1995, ryc. 8). Wskazuje to na przechodzenie tej formy do zespołów kloszowych z grup czysto „łużyckich", które taką formę miały w swoim inwentarzu w okresie halsztackim.

Wazy trójelementowe są zdecydowanie bardziej zróżnicowane i obejmują w Grabku pięć typów.

Typ II, to zazwyczaj duże i bardzo duże naczynia, o wysokich, stożkowatych, wygładzanych szyjkach, z dość ostro podkreślonym przejściem w niewielki, wydęty brzusiec (ryc. 98). Poniżej szyjki brzusiec jest chropowacony przez grube obrzucanie–odmiana IIA, (ryc. 172: 1). Maksimum wydętości brzuśca znajduje się w $^1/_2$ wysokości naczynia. Inny wariant tego typu, odmianę IIB reprezentuje forma mniejsza, o szyjce mocniej nachylonej do wnętrza, z drobnym chropowaceniem brzuśca przez obrzucanie, rozpoczynające się poniżej jego maksymalnego wydęcia (ryc. 177: 5). Odmiana IIA ma współczynnik P=0,70, a W = 1,06, przy współczynniku P odmiany IIB jedynie 0,53. Wskazuje to jednoznacznie na różnice w szerokości otworu tych naczyń, a co za tym idzie, być może i na różne ich przeznaczenie w gospodarstwie domowym. Egzemplarz odmiany IIA był naczyniem zasobowym, wkopanym w ziemię. Trzeba tutaj zwrócić uwagę na technologię jego wykonania. Samo naczynie zostało wykonane z masy ceramicznej schudzonej drobnym tłuczniem i piaskiem. Natomiast chropowacenie powierzchni wykonano z masy, która zawiera bardzo dużą ilość grubego i bardzo grubego ostrokrawędzistego tłucznia.

Ogólnie typ II naczyń z Grabka, to odmiana A naczyń wazowatych wg T. Węgrzynowicz (1973, ryc. 8a, s. 53), trwających do końca kultury łużyckiej ale z odmiennym potraktowaniem powierzchni. Analogii należy upatrywać w wazach odmiany B1c, d – u J. Miśkiewicza i R. Mikłaszewskiej–Balcer (1968, ryc. 2, s. 5, 99). Najstarsze egzemplarze tych odmian, pochodzą wg tych autorów z IV okresu epoki brązu i odnotowano je m. in. na stanowiskach z Polski środkowej: w Lutomiersku, Smolicach i Sierpowie pod Łęczycą (tamże s. 99–100) z trwaniem po okres halsztacki. Nasze egzemplarze jednoznacznie musimy umieszczać w schyłkowej fazie HaD.

Typ III zawiera wazy różniące się od typu II głównie sposobem przejścia szyjki w brzusiec, które tutaj jest zaznaczone łagodną linią, bez tektonicznego podkreślenia (ryc. 98). Szyjki w tych naczyniach są zazwyczaj długie, stożkowate lub lekko cylindryczne. W naszym przypadku mamy do czynienia z egzemplarzem wazy o maksimum wydętości brzuśca, umieszczonym w około $^1/_2$ wysokości naczynia (ryc. 174: 3; 177: 1; 213: 5)–odmiana IIIA, oraz w około $^1/_3$ wysokości naczynia–odmiana B. W przypadku odmiany B, brzusiec jest starannie chropowacony przez obmazywanie (ryc.

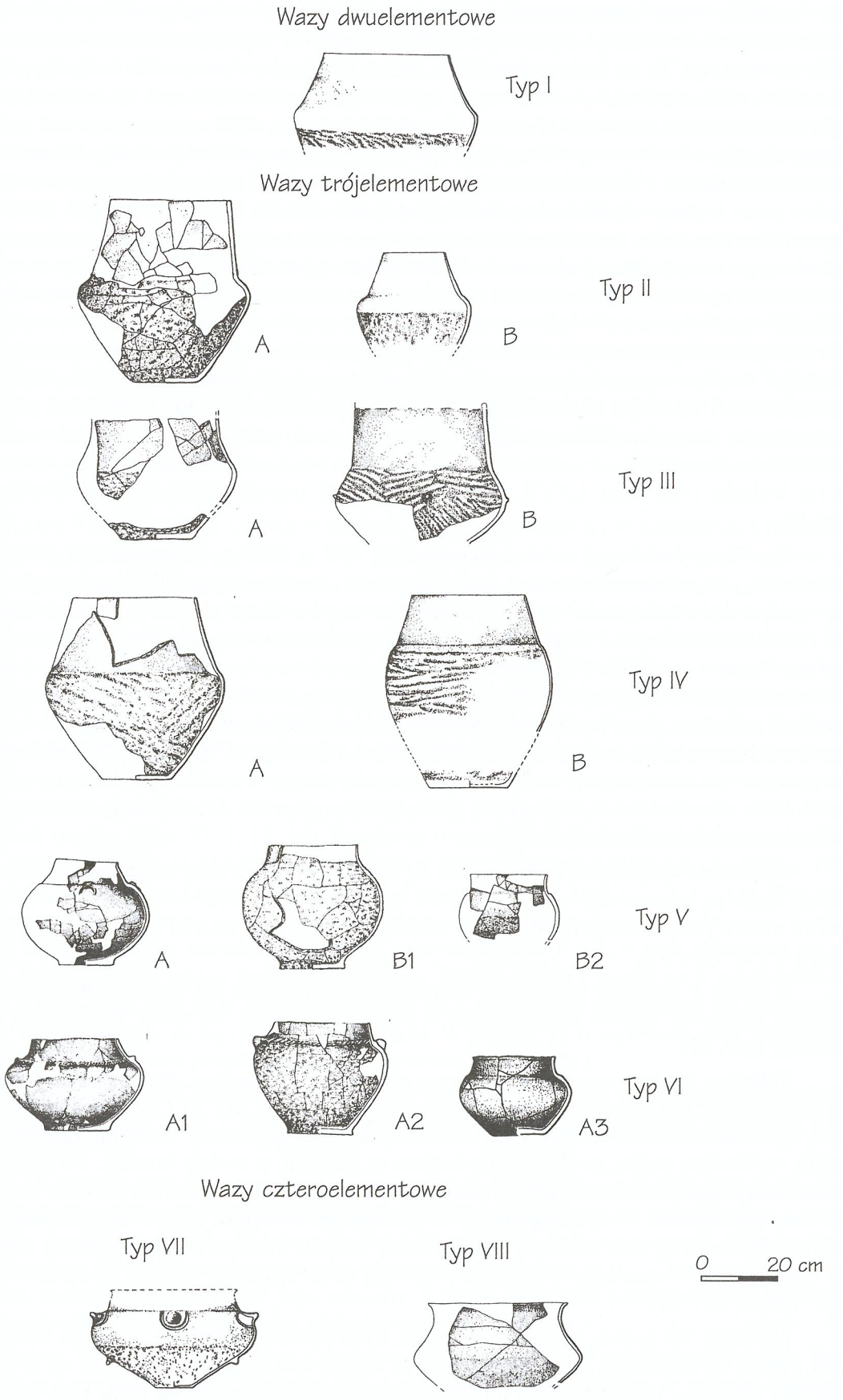

Ryc. 98. Grabek st. 11. Typy i odmiany naczyń wazowatych grupy A.

202: 4), dające walor ornamentacyjny. Dodatkowo na maksimum wydętości brzuśca umieszczono symetrycznie 4 niewielkie plastyczne guzki. Współczynnik P tego typu oscyluje w przedziale 0,77–0,80, co wskazuje, że są to naczynia raczej szerokootworowe. Formy takie znajdują pełne odpowiedniki w odmianie C naczyń wazowatych wg T. Węgrzynowicz (1973, ryc. 9a, s. 32–33), stanowiąc najliczniejszą grupę. Datowane są głównie na okres halsztacki, choć występują również egzemplarze starsze, sięgające IV okresu epoki brązu. Zaliczenie naszych materiałów do odmian B4 waz wg R. Mikłaszewskiej–Balcer i J. Miśkiewicza (1968, ryc. 3f) nastręcza pewnych trudności, ze względu na niezbyt jasne kryteria wydzielania poszczególnych ich odmian. W Grabku odkryto również szereg fragmentów waz, które poniżej szyjki były zdobione różnorodnymi układami ornamentacyjnymi, wykonanymi naszyjnikiem poprzecznie żłobkowanym (ryc. 176: 3; 189: 1–3). Przypuszczamy, iż pozyskane fragmenty mogą pochodzić właśnie z waz odmiany III. Taki typ ornamentowania na podobnych wazach mamy poświadczony m. in. na cmentarzysku w Chojnem, gdzie występuje w połączeniu z guzkami plastycznymi, datowanymi zapinkami łukowatymi o romboidalnym kabłąku, jak i o kabłąku drucikowatym z ozdobną nóżką oraz zapinkami pochodnymi typu Certosa, na HaD i przełom HaD/LtA (H.A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972, s. 208–209, Tabl. III, 1; IX, 7, 10, 13). Aby poprzestać tylko na tych najbliższych terytorialnie analogiach, należy jeszcze wymienić cmentarzysko w Pajęcznie, pow. Radomsko, gdzie widzimy tego typu wazy zdobione również odciskami naszyjnika (E. Walicka 1958, Tabl. LXVII, 2; LXVIII, 5), obok których występują również wazy naszego typu IV.

Typ IV, to duże wazy nawiązujące do typu II, z tą różnicą, że przejście szyjki w brzusiec, jakkolwiek podkreślone w tektonice, wręcz zlewa się z brzuścem (ryc. 98). Uzyskane formy różnią się wysokością, a maksymalne wydęcie brzuśca jest usytuowane około 1/2 wysokości naczynia (ryc. 221: 6) odm. A. Odmiana IVB ma nieco krótszą szyjkę, i być może wyżej umieszczone maksymalne wydęcie brzuśca (ryc. 220: 10). W obu odmianach brzusiec jest chropowacony przez obmazywanie. Na cmentarzysku w Pajęcznie występuje kilka takich waz, a niektóre z nich zdobione są na barkach naczynia zespołami pionowych rytych żłobków, obramowanych pionowo lub poziomo rzędami delikatnie odciskanych dołków (E. Walicka 1958, Tabl: LXVII: 7; LXVIII: 1, 2). Warto podkreślić, że na stanowisku tym obserwujemy wszystkie podstawowe formy wydzielone w Grabku; odnosi się to zarówno do waz, jak i misek, czerpaków, nie wyłączając garnków. Autorka datuje to cmentarzysko na wczesną epokę żelaza (tamże, s. 274).

Generalnie wazy typów I–IV skupiają się w strefach B–D, z tym, że odmiana zdobiona naszyjnikiem zdaje się występować częściej w strefie B, przy rozproszonym występowaniu tego typu ornamentu we wszystkich strefach. Natomiast odmiana waz IIIA, zwłaszcza z guzkami pojawiała się w strefie C i B? (ryc. 99).

Z typem V łączą się wazy, które charakteryzują się prawie kulistymi brzuścami oraz maksymalnym wydęciem brzuśca usytuowanym w połowie wysokości naczynia. Wyróżniono tutaj dwie odmiany (ryc. 98).

Odmiana VA jest reprezentowana przez pojedynczy egzemplarz, spełniający funkcję popielnicy w grobie–ob. 720 cmentarzyska pomorsko–kloszowego (ryc. 232: 6). Charakteryzuje się ona czarnym wyświeceniem powierzchni, lekko szorstkiej w partii przydennej. Naczynie zaopatrzone jest w krótką stożkowatą szyjkę, podkreśloną uskokiem na przejściu w wydęty brzusiec. Na przejściu usytuowano dwa naśladownictwa uszek ze zwisającymi od nich półksiężycowato ukształtowanymi wąsami. Dno uformowane w wyraźną stopkę. Współczynnik W wynosi 0,82, a współczynnik P = 0,49. Jest to więc naczynie dość niskie, o zdecydowanie wąskim wylewie. Zapewne z takiej formy, sądząc po ornamentyce i technologii wykonania pochodzą także fragmenty odkryte na osadzie ze strefy A (ryc. 129: 3; 137: 11)

Odmianę VB tworzą naczynia o krótkich, cylindrycznych szyjkach, z prawie kulistym brzuścem i dnem wydzielonym w stopkę. Brzuśce są chropowacone przez obrzucanie od granicy szyjki (wariant VB1–ryc. 161: 20), bądź od maksymalnego wydęcia brzuśca (wariant VA2–ryc. 151: 1–2; 152: 2). Współczynnik W = 0,89 a P = 0,63–0,75. Barwa powierzchni zewnętrznych brunatna.

Dla odmiany VA w zasadzie brak bliskich analogii tak formowanego brzuśca. Odkrycie tego naczynia na cmentarzysku pomorsko–kloszowym, wskazywałoby na sepulkralny charakter tej odmiany. W typologii B. Chomentowskiej (1970, s. 203, 205) może to być typ 2C, charakterystyczny dla kultury pomorskiej. Jego odpowiednikiem mogłoby być naczynie z Warszawy–Henrykowa zaliczone przez T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 1) do jej typu Ib grupy A. Pewną analogią, pomimo różnic w uformowaniu szyjki (szersza i wychylona), jak i dna (brak podkreślenia stopki), jest popielnica z grobu pomorskiego na stanowisku 2 w Krzemienicy (d. woj. rzeszowskie) publikowana przez S. Czopka (1992, Tabl. XXII, 7). Naczynie z Krzemienicy zaopatrzone jest w naśladownictwo uszek z wąsami oraz ryty ornament girlandowy. Niewątpliwie jakimś wyznacznikiem jest ornamentowanie naczyń półksiężycowatymi wąsami pod uszkami lub naśladownictwem uszek. Spotykamy się z tym elementem nie tylko na wazach, ale także na garnkach i miskach. Jego początki sięgają jeszcze neolitu (zwłaszcza w kulturze amfor kulistych), występują także w kulturze trzcinieckiej i w kulturze łużyckiej, m. in. na stanowisku w Nowej Hucie–Mogile odnotowano wazy z tego typu ornamentem (A. Rachwaniec 1985, tabl. XIII, 1; XVIII, 5). Znane są również w kręgu jastorfskim, m. in. na st. Dahnsdorf (gr. 2), okręg Belzig datowane na fazy Jastorf Ia–Ib (H. Seyer 1982, s. 127, Tabl. 5, 7). Odnotowujemy je także na stanowiskach kloszowych, w nieco odmiennej formie. Takie elementy posiada m. in. jeszcze naczynie późnolateńskie z cmentarzyska kultury przeworskiej w Charłupi Małej (P. Kurowicz, M. Olędzki 2002, tabl. XIV: 21).

Odmiana VB wystąpiła w Grabku w osadach. Brak do niej analogii w inwentarzach łużyckich. W typologii B. Chomentowskiej (1970, s. 203, 206) odpowiednikiem tej odmiany jest zapewne typ 4A, który wg tej autorki występuje zarówno w młodszej fazie kultury pomorskiej, jak i grobów kloszowych. W typologii dla kultury grobów kloszowych T. Węgrzynowicz trudno znaleźć ścisłe analogie, ale znamy takie naczynia z cmentarzyska w Warszawie–Henrykowie (B. Zawadzka 1964) oraz analogiczne z grobu kloszowego z Korytnicy (J. Arct, A. Matoga, 1995, gr. 29, ryc. 11e). Odnajdujemy je także w zespołach publikowanych przez S. Czopka z Polski południowo–wschodniej, m. in. ze stanowisk w Świeciechowie Dużym (1992, Tabl. XXXIV, 8), Zamościu (tamże, tabl. XL, 4), Teresinie (tamże, Tabl. XXXV, 18). W klasyfikacji I. Jadczykowej (1995, ryc. 6, s. 147) być może zawierają się one w grupie 1d i 1e. Zbliżone formy znajdujemy w grobach skrzynkowych i obwarowanych na cmentarzyskach w Koźminku (I. Jadczykowa 1992, Tabl. IV, 2), Wilkowicach (tamże, Tabl. IV, 7), Kręcieszkach (tamże, Tabl. VI: 1, 15, 16), Sarnówku (tamże, Tabl. X, 3), Sławęcinie (tamże, Tabl. XII, 10). Bliską analogią są niewątpliwie naczynia z cmentarzysk w Kucharach (A. Prinke 1974, Tabl. 24: 2 i n.), Bednarach i Pomarzanowicach (Z. Głogowski 1985, Tabl. I: 1, 3; VI: 11). Wszystkie powyższe naczynia datowane są z reguły na przełom okresu halsztackiego i lateńskiego, bądź na wczesny i środkowy okres lateński. Porównanie współczynników P i W u tych kilkunastu naczyń wskazuje, że jest to grupa bardzo zwarta typologicznie. Współczynnik P mieści się w granicach 0,50–0,71, a W = 0,80–0,98. Powyższe zakresy pokrywają się z wartościami uzyskanymi dla egzemplarza z Grabka. Są to naczynia raczej niskie (współczynnik W poniżej 1), o wylewach dość wąskich lub średnich, silnie profilowane (współczynnik P zdecydowanie poniżej 1).

Wydaje się, iż kuliste brzuśce waz typu V nawiązują bezpośrednio do szeregu form popielnic twarzowych ze skróconą szyją, i jako takie, stanowią głównie składnik materiałów wiązanych z kulturą pomorską.

Typ VI grupuje naczynia wazowate o silnie wydętych brzuścach, z maksimum wydęcia usytuowanym około $^2/_3$ wysokości (ryc. 98). Szyjki są dość krótkie, stożkowate lub cylindryczne, z zaokrągloną, lekko wygiętą krawędzią. Podstawą wydzielenia tego typu stały się naczynia, które spełniały funkcje popielnic na cmentarzysku pomorsko–kloszowym w Grabku, st. 11. Choć typ ten jest dość jednorodny, można wydzielić pewne jego odmiany, z uwagi na sposób potraktowania powierzchni oraz obecność dodatkowych elementów zdobniczych.

Odmianę VIA1 reprezentuje waza o stożkowatej szyjce i wyraźnie wyodrębnionym dnie. Przejście szyjki w brzusiec podkreśla dookolny układ odcisków palca, przerwany w czterech miejscach zespołami potrójnych, niewielkich guzków oraz naśladownictwem dwóch uszek (ryc. 232: 5). Cała

powierzchnia naczynia jest czerniona, silnie wygładzana w partiach górnych, zaś w dolnych lekko szorstka. Współczynnik P = 0,61, a W = 0,68. Pod względem proporcji jest to więc naczynie krępe.

Odmiana VIA2 powtarza w zasadzie wszystkie elementy odmiany A1, lecz w tym przypadku podkreślenie szyjki zaakcentowano plastyczną listwą zdobioną „szczypaniem", a brzusiec schropowacono przez obrzucanie (ryc. 231: 6), występują także egzemplarze bez uszek (ryc. 229: 2). Naczynie barwy brunatnej różni się także proporcjami, gdyż współczynnik W = 0,81, a P = 0,71. Jest to wyraźnie naczynie wyższe i mniej profilowane niż odmiana VIA1 (współczynnik P).

Odmiana VIA3 różni się od powyższych tym, że jest pozbawiona elementów dodatkowych w postaci listwy i uszek. Naczynie należące do tej odmiany posiada krótką cylindryczną szyjkę i niewyodrębnione dno. Jego powierzchnia jest całkowicie wygładzana, u dołu lekko szorstka, o barwie szaro – czarnej (ryc. 231: 9). Współczynnik P = 0,72, a W = 0,75. Zdecydowanie bliższe jest odmianie A1 niż A2.

Powyższe odmiany trudno przypisać do grup B. Chomentowskiej (1970, s. 203 i n.), ze względu na zbyt ogólnikowe określenia typów tej autorki. Zapewne jest to jedna z odmian typów 3–4. U T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 1) analogii musimy upatrywać w jej typach IC oraz VC grupy A. W opracowaniu M. Andrzejowskiej (1995, ryc. 6–9) spotykamy formy naszej odmiany VIA1, 2 i 3, głównie w zespołach faz Ia i Ib. Na cmentarzysku w Warszawie–Zerzniu obserwujemy wyraźną przewagę odmiany VIA2 (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 10, j; 18, d, e; 23, a, h, i, m, n i n.), przy zauważalnych różnicach w zdobnictwie. Odmiana typu VA1 nie jest reprezentowana. Formy z tego cmentarzyska kloszowego są zdecydowanie bardziej wysmukłe, wyższe, i chropowacone, o barwie brunatnej, nawiązujące bezpośrednio do odmiany VIA2. W typologii I. Jadczykowej (1995, ryc. 6, s. 147–148) dla Polski środkowej odpowiedników odmiany VIA1 i A3 należy upatrywać zapewne w grupach: 1a, 1b, może także 1h, natomiast dla odmiany VIA2 w 1c. We wcześniejszej pracy tej autorki, formy o proporcjach zbliżonych do odmiany VIA1 spotykamy sporadycznie w Koźminku (I. Jadczykowa 1992, Tabl. IV, 7), Kręcieszkach (tamże, tabl. V, 17), i może w Rychłocicach (tamże, Tabl. IX, 2). Wszystkie pochodzą z grobów skrzynkowych lub też obwarowanych, co wskazuje, że jednoznacznie należą do najstarszego horyzontu kultury pomorskiej na tym obszarze. Swymi krępymi proporcjami jak i potraktowaniem powierzchni oraz ornamentyką zdecydowanie, naszym zdaniem, nawiązują do halsztackich popielnic kultury łużyckiej zachodniej strefy jej zasięgu. Można wskazać na długą listę analogii do naczyń wazowatych, zdobionych układem potrójnych i pojedynczych niewielkich guzków, umieszczanych na przejściu szyjki w brzusiec. Wszystko to nakazuje datować powyższą odmianę co najmniej na przełom HaD i LtA.

Natomiast odmiana VIA2 jest licznie reprezentowana głównie w grobach kloszowych, co wyraźnie widać z prezentacji materiałów „pomorskich" z obszaru dawnego województwa sieradzkiego. Znajdujemy tutaj odpowiedniki w: Cielcach 4, Kamionaczu, Kopaczu 1, Lichawie, Szadku 3, Prusinowicach (A. Kufel–Dzierzgowska 1991, Tabl. I: 7; III: 2, 4; V: 2, 9, 10; VI: 3, 9; VII: 4).

Z powyższych ustaleń wynika, że formy VIA1 i A3 występują najczęściej w zachodniej strefie kultury pomorskiej, natomiast odmiana VIA2 dominuje w kulturze grobów kloszowych.

Ostatnie dwa typy waz wyróżnionych w materiałach z Grabka obejmują formy, które dodatkowo posiadają zdecydowanie wyodrębniony i wychylony wylew, czyli są naczyniami czteroelementowymi.

Typ VII waz jest reprezentowany jedynie przez jeden egzemplarz (ryc. 203: 3). Jest to okaz wazy zaopatrzonej w cztery charakterystyczne rogowate guzy, wypychane od środka, usytuowane na barkach naczynia, które stały się podstawą wydzielenia tego typu. Cztery mniejsze guzki (pełne) nalepiono poniżej maksymalnego wydęcia brzuśca, usytuowanego w $^2/_3$ wysokości. Waza posiada dość krótką, stożkowatą szyjkę, z lekko wychylonym na zewnątrz wylewem (w oparciu o analogiczne formy). Szyjka została podkreślona plastycznym uskokiem. Powierzchnia jest czarna, wyświecana aż do maksymalnego wydęcia brzuśca, poniżej lekko szorstka. Wypychane guzy są podkreślone od dołu łukowatymi, pojedynczymi kanelurami. Naczynie charakteryzuje się niskimi wartościami współczynników: P = 0,73 i W = 0,60. Ta ostatnia wartość wskazuje, że jest to forma bardzo krępa, przysadzista.

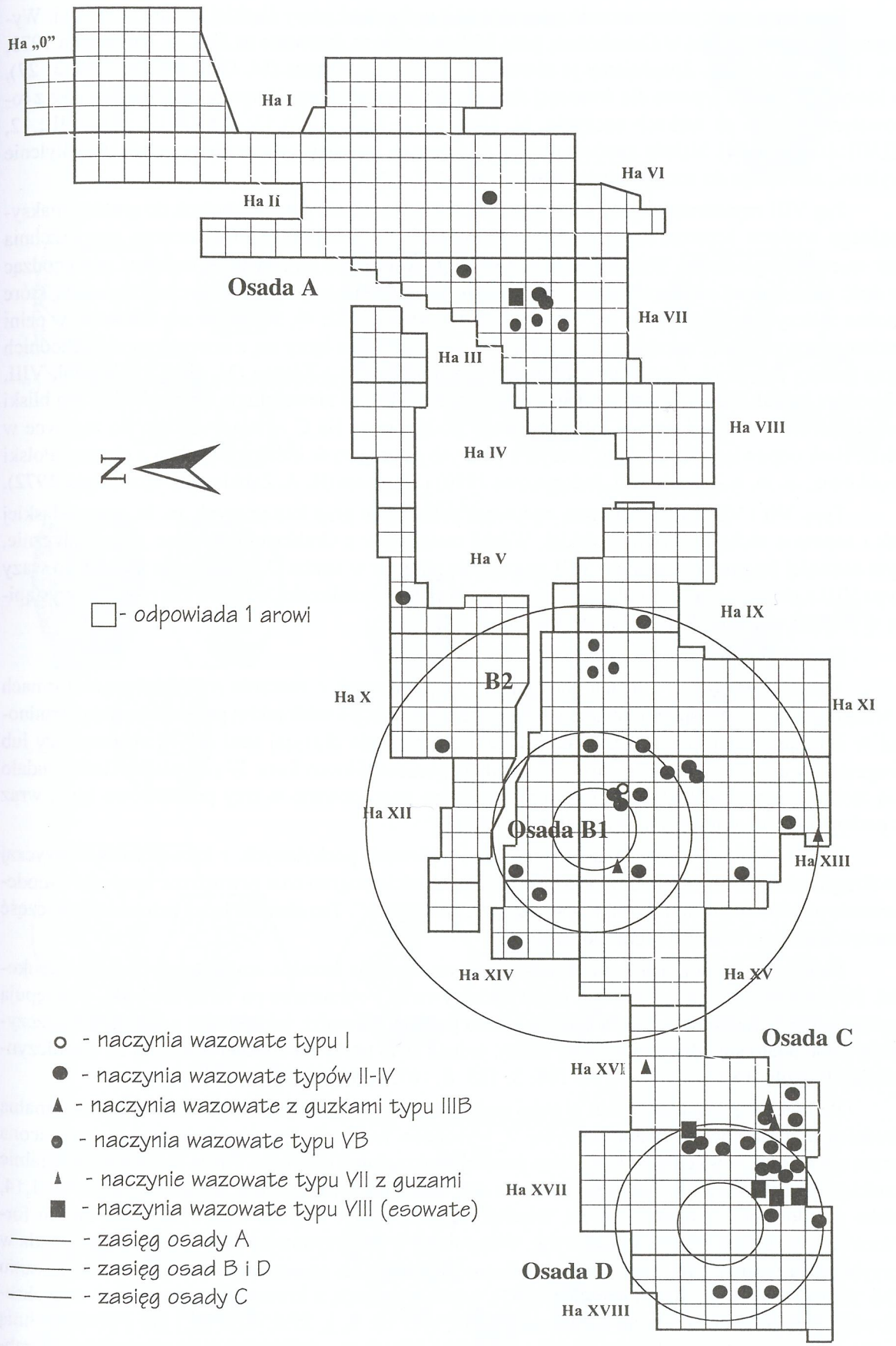

Ryc.99. Grabek st.11. Rozkład przestrzenny naczyń grupy A (wazowatych).

Tego typu wazy jednoznacznie związane są z wpływami grupy śląskiej kultury łużyckiej. Występują na cmentarzysku w Cieszkowie, pow. Milicz, gdzie są datowane na HaC (J. Domańska 1973, ryc. 19: d; 20: a i n.). Znajdujemy je również w grobach z Kietrza (M. Gedl 1991a, Tabl. 3: 27), w których są bardzo typowe dla wczesnej fazy okresu halsztackiego, (dotyczy to zwłaszcza waz z rogowatymi guzami na barkach naczynia, M. Gedl 1973, Tabl. XXV: 13; XXVI: 17, XXXVIII: 12, XLVII: 10 i n., s. 34). Należy zwrócić uwagę, że forma ta, pomijając rogowate guzy jak i wychylenie wylewu, nawiązuje do waz odmiany VIA1.

Typ VIII reprezentują wazy o czernionych i wyświecanych powierzchniach do granicy maksymalnego wydęcia brzuśca, usytuowanego około połowy wysokości, poniżej którego powierzchnia jest szorstka, zagładzana. Wylewy tych waz są silnie wychylone na zewnątrz, łagodnie przechodząc w dość ostry załom samego brzuśca. W Grabku stwierdzono jedynie pojedyncze fragmenty, które można zaliczyć do tego typu (ryc. 146: 5; 209: 10; 210: 3; 222: 4), z których nie udało się w pełni zrekonstruować formy naczynia. Typ powyższy zdecydowanie łączy się z inwentarzami zachodnich grup kultury łużyckiej. Jego odpowiednikami mogą być wazy z Kietrza (M. Gedl 1973, Tabl. VIII, 18), które jednak różnią się szczegółami i proporcjami. Jest to niewątpliwie typ pochodny lub bliski omówionemu wcześniej typowi VII i datowany podobnie na Ha C z przeżywaniem się zapewne w HaD. Brak odpowiedników takich naczyń z późnych cmentarzysk kultury łużyckiej z obszaru Polski środkowej, m. in. w Zalewie II (I. Jadczykowa 1990) i Chojnem (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972).

Typy VII i VIII są ewidentnym wpływem zachodnich grup kulturowych, m. in. grupy śląskiej jak i zapewne zachodniowielkopolskiej. Wśród materiałów z Grabka odnotowano je sporadycznie, tym niemniej fragmenty waz typu VIII grupują się głównie w strefie D. Pojedyncze znalezisko wazy typu VIII z obszaru osady A należy do starszego horyzontu znalezisk. Jedyna waza typu VII wystąpiła w pobliżu waz typu VIII, bo w strefie C (ryc. 99).

Grupa B–garnki

Garnki stanowią w osadach podstawowy zespół naczyń, o znacznie zróżnicowanych formach i wielkościach, co jest spowodowane ich sposobem produkcji i wielorakim przeznaczeniem. Trudności w ich klasyfikacji powiększa brak możliwości uzyskania dłuższej serii całych egzemplarzy lub fragmentów umożliwiających pełną rekonstrukcję poszczególnych form. W przypadku Grabka udało się zrekonstruować kilkadziesiąt egzemplarzy, które pogrupowano w trzy podstawowe typy, wraz z podtypami i ich odmianami (ryc. 100).

Typ I–obejmuje formy dwuelementowe, o wylewach pochylonych, z krawędziami zazwyczaj zaokrąglonymi lub też ściętymi płasko. Występuje tu także pogrubienie zewnętrzne krawędzi i modelowanie palcami w postaci charakterystycznego „szczypania". Ten element łączy jednoznacznie część naczyń tego typu z horyzontem kloszowym.

Podtyp IA grupuje naczynia o maksymalnym wydęciu brzuśca umieszczonym w $^1/_2$ wysokości. Powierzchnie są chropowacone przez obmazywanie i obrzucanie po samą krawędź. Występują egzemplarze z dookolnym wygładzanym pasem poniżej krawędzi, jak również z krawędzią „szczypaną". Nie udało się odtworzyć pełnej formy, jednak są to naczynia o słabej profilacji ze współczynnikiem P około 0,84 i powyżej (ryc. 168: 3; 183: 8; 187: 3, 5; 196: 3).

Podtyp IC–pozyskano jeden w pełni zrekonstruowany egzemplarz (ryc. 123: 6) z maksymalną średnicą brzuśca zdecydowanie powyżej $^2/_3$ wysokości naczynia. Powierzchnia jest chropowacona przez obrzucanie, z wygładzonym pasem poniżej zaokrąglonej krawędzi. Partia dolna naczynia silnie podcięta, przechodzi w niewielkie podkreślone dno. Jest to naczynie wysokie, o współczynniku W=1,14, słabo profilowane, szerokootworowe, współczynnik P = 0,85. W pełni odpowiada klasycznym formom kloszy kultury grobów kloszowych. W typologii T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 1) odpowiada w przybliżeniu typowi VIC. Jako klosze są liczne chociażby na cmentarzysku w Warszawie–Zerzniu (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995), gdzie występują z krawędzią „szczypaną" oraz chropowaconym po samą krawędź brzuścem (tamże, ryc. 18: h, j, 35:d, 42:e itd.) jak i powierzchnią ornamentowaną m. in. grzebieniem (tamże, ryc. 39:h). Nie ulega wątpliwości, że na stanowisku w Grabku także występowały odmiany o krawędziach „szczypanych" i o powierzchniach ornamentowanych

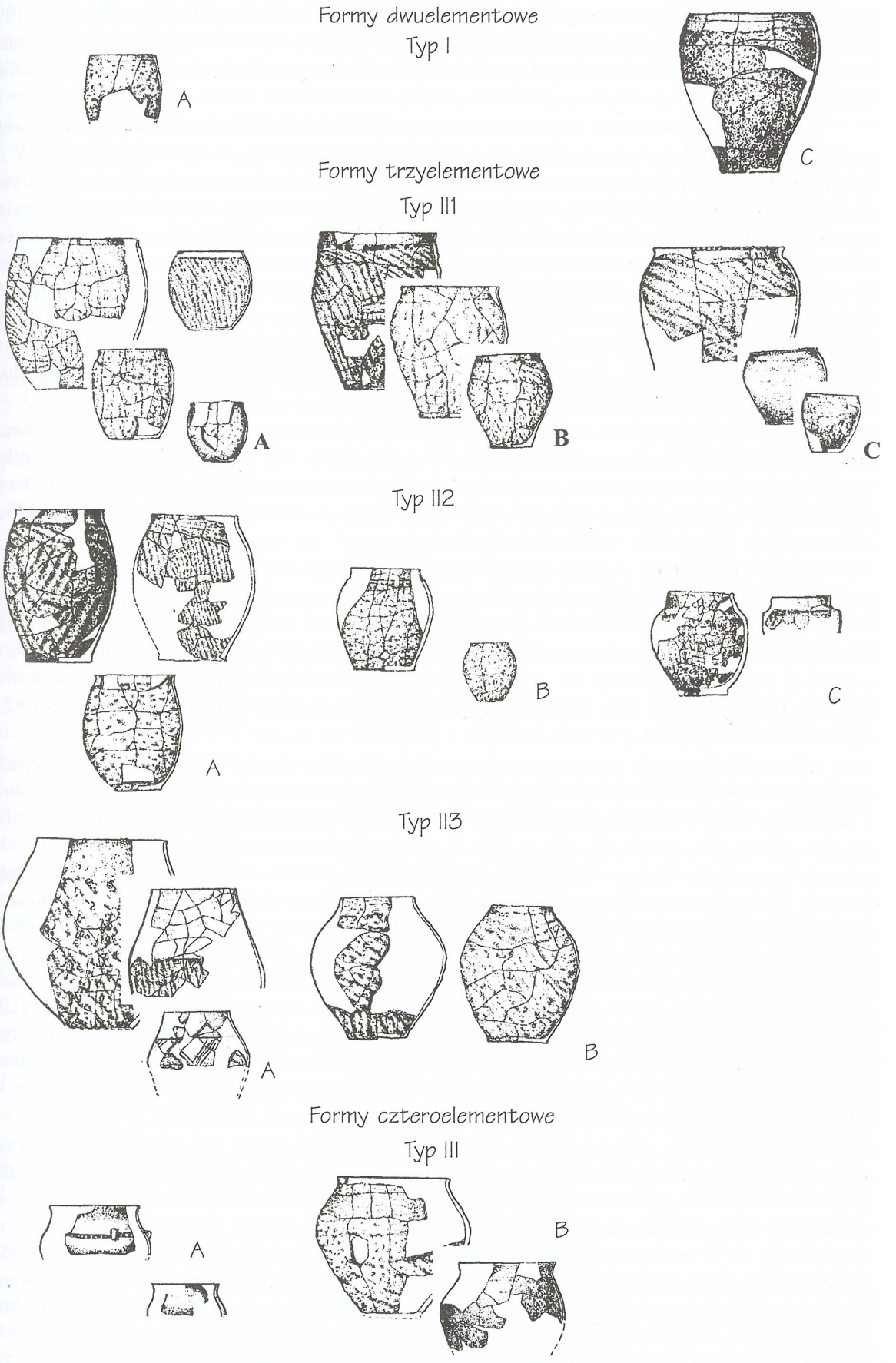

Ryc. 100. Grabek st. 11. Typy i odmiany naczyń grupy B - garnki

grzebieniem garncarskim, na co wskazują zachowane fragmenty. Według M. Andrzejowskiej (1995, s. 132, 137, ryc. 6: h), typ taki występuje już w najwcześniejszym, wyróżnionym przez nią horyzoncie kultury grobów kloszowych na Mazowszu–faza Ia datowana w ramach okresu HaD, z przeżywaniem w następnych.

Typ II obejmuje naczynia trójelementowe o zróżnicowanych kształtach, co jest podyktowane, znacznymi różnicami w proporcjach brzuśca i szyjki, które wykazują m. in. współczynniki W i P. Zdecydowana większość naczyń tego typu ma powierzchnie silnie chropowacone przez obmazywanie palcami w różnych kierunkach, obrzucanie, a sporadycznie występują naczynia o powierzchniach szorstkich, zagładzanych. Szyjka jest krótka, wygładzana, zazwyczaj ustawiona pionowo, niekiedy lekko wychylona, o krawędziach zaokrąglonych. Zdobnictwo w tym typie jest rzadkie. Można jedynie ogólnie stwierdzić, iż na kilkadziesiąt tysięcy fragmentów naczyń, w tym, w zdecydowanej większości garnków, jedynie w oparciu o pojedyncze fragmenty możemy dopuszczać możliwość istnienia w tym typie zdobnictwa w postaci plastycznych guzków, obecności uch, czy też zdobionych ornamentem palcowym listewek. Naczynia tego typu zostały podzielone na trzy podtypy ze względu na znaczne różnice w wartościach współczynnika P.

Podtyp II1A, to garnki o maksymalnej wydętości brzuśca usytuowanej w $^1/_2$ wysokości naczynia. Charakteryzują się one współczynnikiem W w przedziale 0,9–1,12, a P, 0,85–0,88. Wynika z tego, iż są to zazwyczaj naczynia standardowe i szerokootworowe. Należy zwrócić uwagę, że posiadają one zazwyczaj dość szerokie nie wydzielone dna, co zwiększa ich statyczność (ryc. 139: 3; 159: 2; 168: 5; 174: 4; 208: 1; 209: 8; 218: 10)

Podtyp II1B–garnki z maksymalnym wydęciem brzuśca w $^2/_3$ wysokości naczynia. Ich kształt jest lekko dwustożkowaty. Dna najczęściej podkreślone, niewielkich rozmiarów. Współczynnik P=0,84–0,90 pokrywa się w zasadzie z odmianą A, natomiast W jest wyższy i wynosi 1,17–1,27. W związku z tym, możemy te naczynia określić mianem szerokootworowych i wysokich. Jeden z egzemplarzy naczyń tej odmiany ma szyjkę podkreśloną dookolną nalepioną listwą, ornamentowaną dołkami palcowymi (ryc. 123: 7). Są to zazwyczaj naczynia dużych rozmiarów (ryc. 145: 5; 182: 3; 192: 1; 210: 10; 213: 1).

Podtyp II1C grupuje naczynia o maksymalnej wydętości brzuśca umieszczonej w $^3/_4$ wysokości lub nawet wyżej. Wielkościowo są one znacznie zróżnicowane. Świadczy o tym wielkość jednego z fragmentarycznie wylepionych naczyń (ryc. 162: 6), inne pozyskane egzemplarze są znacznie mniejsze (ryc. 127: 4; 134: 1; 148: 10; 168: 4; 174: 1). Opracowanie powierzchni w tej odmianie jest różne; mamy tutaj egzemplarze o powierzchniach obmazywanych palcami, obrzucanych i szorstkich, zagładzonych. Bez mała wszystkie egzemplarze tej odmiany mają krawędzie pogrubione i ornamentowane „szczypaniem". Trudno znaleźć jednoznaczne ich odpowiedniki w typologii T. Węgrzynowicz. Dla egzemplarza o powierzchniach zagładzanych może to być typ IC (T. Węgrzynowicz 1984, ryc. 1). Dla pozostałych, analogii zapewne należy szukać w typie VC (tamże), jednak widać daleko zachodzące różnice. Równie trudno dla tego podtypu znaleźć bliskie analogie u M. Andrzejowskiej (1995, ryc. 6–9). Być może formy małe, z których jeden egzemplarz był popielnicą w grobie z cmentarzyska w Grabku (ryc. 230: 2) odpowiadają typowi 4B, wg B. Chomentowskiej (1970, s. 203), uznanemu przez tę autorkę za właściwy kulturze grobów kloszowych, rzadziej spotykany w młodszej fazie kultury pomorskiej (tamże, s. 206).

Dla egzemplarza dużego, o silnie wysklepionych barkach, brak jednoznacznej analogii (ryc. 162: 6). Zdecydowanie bliższe takiej formy są naczynia późnolateńskie, pochodzące z początków formowania się kultury przeworskiej obecne w materiałach z Brześcia Kujawskiego. Pomijając pewne elementy drugorzędne, tak uformowane barki naczyń, przy całej ich smukłości spotykamy w materiałach m. in. z osad jutlandzkich (T. Dąbrowska 1988, ryc. 16: a, b) datowanych na okres przedrzymski. Analogiczne formy wystąpiły na osadzie w Kobielicach 1, gm. Zakrzów, woj. kujawsko–pomorskie, datowanej na fazy A1–A2 kultury przeworskiej z wyraźnymi elementami kręgu jastorfskiego (B. Muzolf 1999). Wydaje się, że tak wysokie usytuowanie barków naczynia wskazuje na jego późną chronologię. Formy zbliżone, dodatkowo opatrzone również krawędzią „szczypaną",

występują w materiałach kultury zarubinieckiej. S. P. Pačkova (1992, ryc. 6) jednoznacznie wskazuje na ich powiązania z zespołami kloszowymi oraz jastorfskimi. Nie należy zapominać, iż formy takie są bliskim nawiązaniem do późnohalsztackich naczyń brązowych typu situla (P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski 1998, ryc. 79) i naczyń wczesnej fazy kultury lateńskiej, znanych m. in. z Kietrza i datowanych na LT B1(Z. Woźniak 1979, Tabl. LIII1).

Podtyp II2A różni się od podtypu omówionego wyżej mniejszą wartością współczynnika P=07–0,78 oraz współczynnikiem W=1,2–1,38. To stanowi, że są to zdecydowanie naczynia wysokie, niekiedy wysmukłe, o węższym wylewie niż wcześniejsza odmiana II1A. Inną różnicą jest też znacznie częstsze podkreślanie dna stopką. W niektórych przypadkach również szyjka jest obmazywana po krawędź w układzie dookolnym (ryc. 155: 4, 9; 180: 1; 187: 1; 192: 3; 198: 1; 212: 1; 221: 7).

Brak odpowiedników tak zdefiniowanego typu u T. Węgrzynowicz, w materiałach kultury łużyckiej z Mazowsza i Podlasia (1974) jak i kloszowych (1994). Nie znajdujemy również jego odpowiednika w typologii R. Mikłaszewskiej–Balcer i J. Miśkiewicza (1968) dla zespołów grupy górnośląsko–małopolskiej. Odnajdujemy natomiast analogie na serii cmentarzysk zaliczanych do tzw. fazy Małusy Wielkie–Ziemięcice, będącej fazą schyłkową w obszarze podgrupy częstochowsko–gliwickiej kultury łużyckiej (M. Gedl 1982, s. 18–20). Formy charakteryzujące się identycznymi współczynnikami pochodzą m. in. z cmentarzysk w Mstowie (I. Młodkowska–Przepiórowska 1993, Tabl. I7, II1), Kuśmierkach (M. Cabalska 1966–1967, ryc. 6; 9: 4; 12: 2), Ziemięcicach (E. Dobrzańska 1960, ryc. 15:a), jak również z inwentarzy grobowych z silnymi wpływami grupy tarnobrzeskiej na obszarze kieleckim, w Janowicach Poduszowskich–Antoniowie (B. Matoga, A. Matoga 1985). Naczynia takie są datowane na schyłek HaD po wczesny okres lateński (M. Gedl 1982, s. 18–20). Przy pewnych różnicach w sposobie potraktowania powierzchni naczyń, dość bliskimi analogiami naszej odmiany są także typy IIIa i IVa wyróżnione przez K. Szamałka (1987, ryc. 23) dla zespołu kruszwickiego, które mają, zdaniem tego autora, występować tam już od przełomu III i IV okresu epoki brązu i trwać po schyłek HaD (tamże, s. 54).

Podtyp II2B jest bardzo zbliżony do omówionego powyżej, z tym, że maksymalna wydętość brzuśca usytuowana jest w $^{2}/_{3}$ wysokości naczynia, a współczynnik W jest niższy od poprzedniego i wynosi 1,11–1,17 (wcześniej 1,2–1,38). Zdecydowanie częściej w tej odmianie, jak można przypuszczać, powierzchnie były tylko obrzucane (ryc. 155: 1; 190: 1; 212: 3). Podstawowe analogie pochodzą głównie z kręgu cmentarzysk fazy Małusy Wielkie–Ziemięcice.

Podtyp II2C prezentuje dalszy rozwój tego typu naczyń, z przesunięciem maksimum wydęcia brzuśca na około $^{3}/_{4}$ wysokości naczynia. Szyjka dzięki znacznemu wydęciu barków jest wyraźnie wydzielona. Na przejściu szyjki w bark spotykamy niekiedy nalepioną listwę karbowaną w podobny sposób jak krawędzie naczyń. W jednym przypadku do listwy dolepione są dwa łukowate, plastyczne wąsy (ryc. 152: 1). Jest to element bardzo charakterystyczny, m. in. dla materiałów kloszowych. Dna tego typu naczyń wydzielano w formie stopki. Z reguły ich współczynniki P są mniejsze niż u dwóch wcześniejszych odmian i wynoszą 0,67–0,74. Podobnie współczynnik wysokości W oscyluje w granicach 1,12. Ich powierzchnie są zazwyczaj nierówne, szorstkie, zagładzane. Formy zbliżone wystąpiły także w grobach na cmentarzysku pomorsko–kloszowym, (ryc. 231: 10) jak i na osadzie. Analogie do tego typu znajdujemy u T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 1) w jej typie IC jak również w VC. Odnotowujemy je także w najstarszych horyzontach Ia i Ib cmentarzysk kloszowych Mazowsza, wg M. Andrzejowskiej (1995, ryc. 6:e, f; 7:b). Możemy tutaj ponownie wskazać, jak się wydaje, na bezpośrednie wpływy kultury grobów kloszowych na inwentarze kultury zarubinieckiej. Analogie do naszej formy, zwłaszcza z plastycznymi wąsami, znajdujemy na stanowisku Wielemicze I gr. 94 i Wielemicze II gr. 13 (K. V. Kasparova 1992, Rys. 7: 16 i 17). Tego typu naczynia wykazują również daleko idące nawiązania do materiałów w typie jastorfskim.

Podtyp II3 został wyróżniony w oparciu o kilka naczyń, które charakteryzują się specyficzną profilacją, dającą formę gruszkowatą. Są to naczynia duże i bardzo duże. Ze względu na współczynnik P można je określić jako wąskootworowe.

Podtyp II3A obejmuje egzemplarze, których maksymalne wydęcie brzuśca usytuowano w $^1/_2$ wysokości naczynia. Współczynnik P wynosi: 0,62–0,67. W ramach tej odmiany można wyróżnić kilka wariantów. Część naczyń posiada wygładzane, dość wysokie szyjki, ustawione skośnie, o lekko odgiętych zaokrąglonych krawędziach (ryc. 174: 5). Brzusiec aż po dno jest chropowacony przez obrzucanie i częściowe obmazywanie. Inny wariant charakteryzuje się wygładzaną górną partią naczynia po maksymalne wydęcie brzuśca, poniżej zaś występuje chropowacenie obmazywaniem (ryc. 155: 7). W tym wariancie odnotowano także egzemplarze, które w partii wygładzonej, posiadają ornament wielokrotnie rytych kresek w układach krokwiastych (ryc. 187: 2). Egzemplarze powyższej odmiany znajdują się na pograniczu naczyń dwustożkowatych i garnków.

Podtyp II3B różni się od powyższych usytuowaniem maksymalnego wydęcia brzuśca w $^3/_4$ wysokości naczynia. Naczynia te mają także zdecydowanie krótszą gładzoną szyjkę, a brzuśce są w całości chropowacone przez obmazywanie palcami (ryc. 183: 1; 194: 3). Ich współczynnik P, wynoszący 0,50–0,56 wskazuje na bardzo wąskie wylewy. Współczynnik W wynosi od 0,91/1,12 po 1,20.

Wydzielenie tego podtypu było możliwe jedynie ze względu na pełną rekonstrukcję naczyń. Brak dla nich liczniejszych analogii z innych stanowisk osadowych. Spotykamy natomiast odpowiedniki w niektórych typologiach opartych o odkrycia grobowe. Nie znajdujemy odpowiedników takich naczyń w typologii R. Mikłaszewskiej–Balcer i J. Miśkiewicza (1968), T. Węgrzynowicz (1973) i K. Szamałka (1987) dla materiałów „łużyckich". U T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 1) ich zbliżonym odpowiednikiem w materiałach kloszowych mogą być niektóre naczynia zaliczone do typu Va i Vb. Dość charakterystyczne i liczne, ale w zasadzie pozbawione chropowacenia, występują jako typ 2C u B. Chomentowskiej (1970, s. 203) w inwentarzach kultury pomorskiej. Z tego horyzontu mamy najwięcej analogii. Możemy tutaj m. in. wskazać na zestawienia inwentarzy grobów tzw. fazy wielkowiejskiej (J. T. Podgórski 1992, ryc. 13) datowanej na HaC. Z cmentarzyska w Kręcieszkach, gm. Bedlno z grobu skrzynkowego pochodzą dwa naczynia o formie i współczynnikach odpowiadających naszym (I. Jadczykowa 1992, Tabl. VI: 5, 13; VII: 13). Również na cmentarzysku we wsi Wola Szydłowiecka–Kolonia odkryto analogiczne egzemplarze, o których T. Węgrzynowicz pisze, iż są formą rzadką, choć formy zbliżone pozyskano również na cmentarzysku w Warszawie–Grochowie „Brylowszczyźnie" z grobów kultury łużyckiej (T. Węgrzynowicz 1963, ryc. 2, a–d, s. 85). Fragmenty takich naczyń stwierdzono także w osadzie w Kobielicach st. 1, gm. Zakrzewo, na Kujawach, w zespołach z naczyniami ornamentowanymi dziurkami i dołkami pod krawędzią, datowanymi na młodszy odcinek okresu HaD (B. Muzolf 1999, ryc. 28: 4). Analogiczna forma, z uproszczonym rysunkiem twarzy, czyli będąca popielnicą twarzową, jest datowana zapinką kowalowicką w grobie 3 z Ulesia w dawnym województwie legnickim (M. Gedl 1995, ryc. 7: e). Ten sam typ prezentuje naczynie z grobu 28b na cmentarzysku pomorskim w Wymysłowie (d. woj. leszczyńskie), datowanym żelazną uzdą oraz zapinką typu Wróblewo na przełom HaD i LTA (L. J. Łuka 1979, Tabl. XLII). Różni się ono potraktowaniem powierzchni i wielkością, jest małe i ma powierzchnie gładkie. Można również wskazać analogiczne formy spoza obszaru Polski, m. in. z terenów nad Hawelą i Szprewą. Występują tam formy chropowacone obrzucaniem, o współczynnikach w pełni odpowiadających naszym, które w tym środowisku są wiązane z kręgiem jastorfskim (H. Seyer 1982, Tabl. 35: 6; 41: 5). Powyższe analogie datowane są od HaC po wczesny i środkowy okres lateński. W przypadku Grabka najliczniej tego typu egzemplarze występują w obrębie strefy B, łączonej z osadą kultury łużyckiej, zwłaszcza jej części B1 (ryc. 101).

Typ III jest ostatnim z wydzielonych typów garnków, grupującym egzemplarze czteroelementowe, czyli o profilu esowatym, z wychylonym wylewem (ryc. 100). Są to formy niezbyt liczne, które możemy podzielić ogólnie na dwie odmiany.

Podtyp IIIA–charakteryzuje się usytuowaniem maksymalnej wydętości brzuśca około połowy wysokości naczynia. Łagodnie wychylony wylew płynnie przechodzi w dość długą, polerowaną szyjkę (ryc. 139: 10; 150: 8). Na przejściu szyjki w bark naczynia często spotykamy nalepianą listwę, zdobioną m. in. dołkami palcowymi. Listwa nierzadko jest uzupełniona dwoma niewielkimi uszkami (ryc. 170: 3). Dolne partie brzuśca są chropowacone przez obrzucanie. Za wariant tego typu naczyń można uznać formy, gdzie w miejscu listwy umieszczono podwójne miseczkowate płaskie guzy (ryc.

127: 2). Brzusiec poniżej szyjki jest silnie poziomo obmazywany. Niewątpliwie bliską analogią do takiego wariantu, jest naczynie z grobu 124 odkryte na cytowanym już cmentarzysku w Wymysłowie, datowane zapinką kowalewicką na LTA (L. J. Łuka 1979, tabl. XLIII).

Szczegółowo o naczyniach zaliczonych przez nas do podtypu IIIA pisze J. Kostrzewski (1933), uznając je za typ właściwy kulturze łużyckiej, zapożyczony przez kulturę pomorską (tamże, s. 73–74) na obszarze chełmińskim i w północnej Wielkopolsce. Według tego autora naczynia te były pospolite w kulturze łużyckiej już w późnym okresie epoki brązu. Jednak w typologii K. Szamałka (1987) dla materiałów kruszwickich trudno znaleźć do nich analogie. Jedyne podobieństwo wykazują naczynia typu Va, datowane głównie na okres halsztacki (tamże. s. 57). W innej swej pracy, K. Szamałek (1992, tabl. II s. 76) publikuje formę, która może być zaliczona do naszego typu jako forma starsza, datowana na V okres brązu i HaC. Całkowity brak analogii wykazuje typologia materiałów grupy mazowiecko–podlaskiej wg T. Węgrzynowicz (1973), czy też grupy górnośląsko–małopolskiej wg R. Mikłaszewskiej–Balcer i J. Miśkiewicza (1968). Również typologia naczyń kultury łużyckiej z obszaru ziemi chełmińskiej, gdzie wg J. Kostrzewskiego miałoby dojść do zapożyczenia tego typu przez kulturę pomorską, nie zawiera bliskich analogii (J. Chudziakowa 1974), chyba, że weźmiemy pod uwagę niektóre typy zaliczone do amfor (tamże, tabl. VI–VII). Natomiast niewątpliwie znajdujemy je w typologii T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 1) dla kultury grobów kloszowych z obszaru Mazowsza, w jej typie Vb i c. Odnotowujemy go również na cmentarzysku w Warszawie–Zerzniu (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 10:c; 18:d; 23:n), jednak liczniejsze są tutaj egzemplarze, które mają maksymalną średnicę brzuśca usytuowaną w 2/3 wysokości naczynia. Datowanie tych naczyń obejmuje cały wczesny okres lateński do początków środkowego (tamże. s. 108). Zbliżone formy odnotowujemy na cmentarzyskach kultury pomorskiej. Ich pozycja chronologiczna jest zazwyczaj późna, obejmująca najczęściej dopiero przełom HaD i wczesny okres lateński. Nie ulega natomiast wątpliwości, że obszarem, gdzie najczęściej występują naczynia o łagodnie wychylonych wylewach z długimi szyjkami przechodzącymi w brzusiec, jest kultura białowicka z fazy HaC (A. Gardawski 1979, s.82, Tabl. XIV). Takie profilowanie górnych partii naczyń ma tradycje wczesnohalsztackie, które z reguły występują w zachodnich strefach kultury łużyckiej. Można stąd wysnuć dalszy wniosek, o kierunku rozchodzenia się tych form z zachodu i północnego–zachodu na wschód. Na obszarze Polski środkowej, jak można zatem sądzić, jest to forma obca. Garnki tego podtypu w późniejszych horyzontach chronologicznych mogą być formą wyjściową dla naczyń z wydzieloną, stożkowatą szyjką.

Podtyp IIIB–charakteryzuje się maksymalną wydętością brzuśca umieszczoną powyżej połowy wysokości naczynia (około 2/3). Kołnierzowaty wylew jest niezbyt silnie odgięty, zaś krótką szyjkę stanowi jedynie przewężenie. Krawędź wylewu bywa zazwyczaj zaokrąglona lub zewnętrznie pogrubiona (ryc. 181: 1; 202: 6; 205: 2; 215: 3), zaś brzuśce chropowacone przez obrzucanie powyżej maksymalnego wydęcia. Występują także egzemplarze o powierzchniach szorstkich i zagładzanych (ryc. 125: 1). Współczynnik P wynosi około 0,73–0,96, a W około 0,81–0,98. Na tej podstawie można stwierdzić, że są to naczynia raczej szerokootworowe, ale niezbyt wysokie. Trudno znaleźć do nich analogie w zestawieniach dla kultury łużyckiej K. Szamałka (1987) czy T. Węgrzynowicz (1973). Również w typologii naczyń z zespołów kloszowych, tejże autorki, w zasadzie nie znajdujemy takich analogii (T. Węgrzynowicz 1984), podobnie jak i u B. Chomentowskiej (1970). Jednak analizując zespoły kloszowe np. z cmentarzyska w Warszawie–Zerzniu widzimy je niewątpliwie w różnych odmianach naczyń o profilu esowatym (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 23:m, 42:h). Niewątpliwie garnki tego typu należą do form późnych okresu lateńskiego. Są zapewne formą wyjściową, późniejszych, dość ostro profilowanych, garnków o wylewie kołnierzowatym, które spotykamy w zespołach typu czerniczyńskiego, czy też w grupie tynieckiej.

W oparciu zarówno o całe, jak i w dużej partii rekonstruowane naczynia, które można w miarę pewnie zaliczyć do danego typu, wykonano ich planigrafię na obszarze stanowiska. Jakkolwiek uwzględniono w niej odmiany typu II1 i II2, to jako charakterystyczne, większe znaczenie mają typy II3 i III (ryc. 101). Odmiany II1 i II2 są najliczniej reprezentowane w całym materiale uwzględnionym w planigrafii (47 egzemplarzy). Skupiają się głównie w osadzie B–17 egzemplarzy (36,2%),

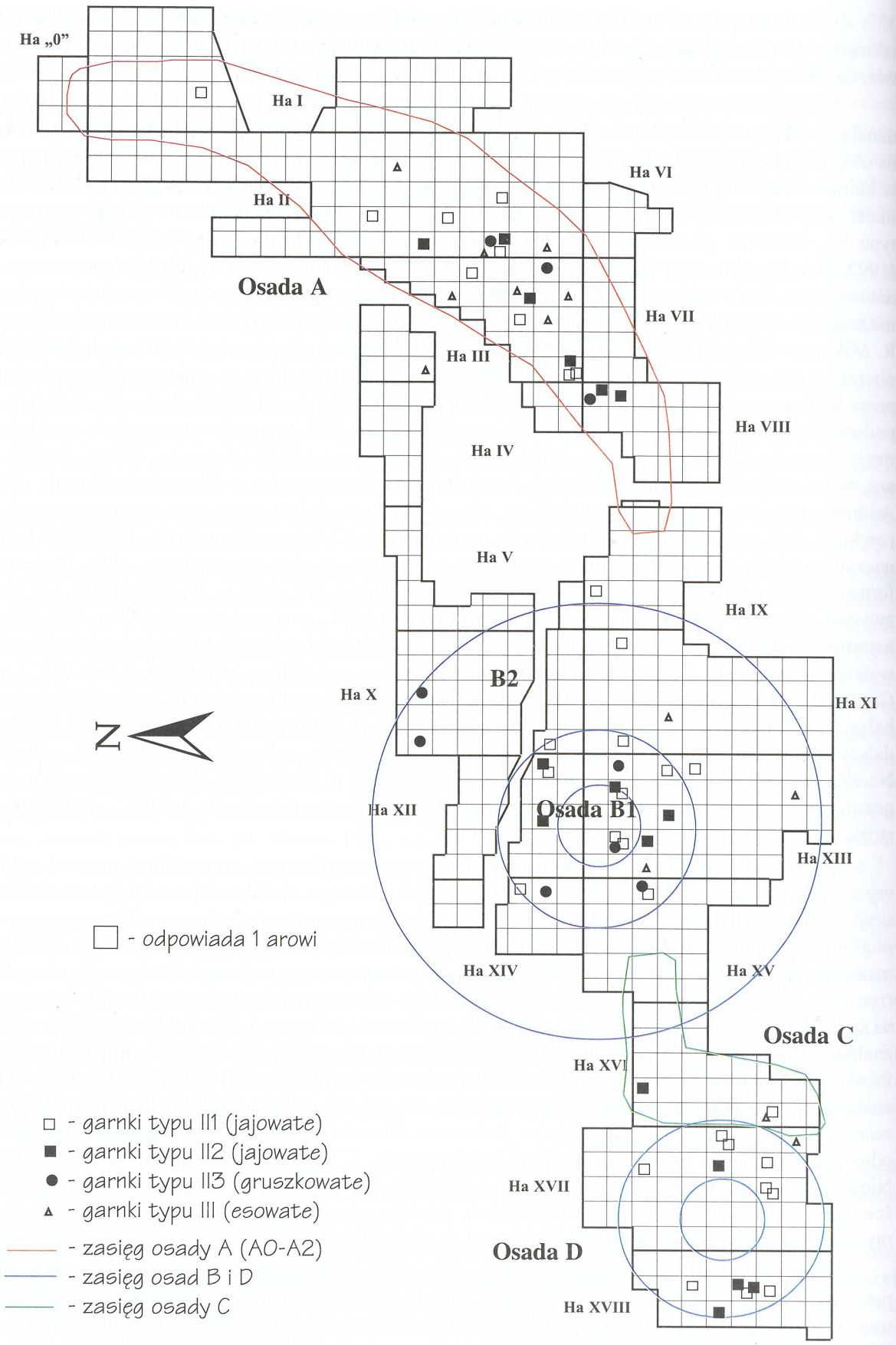

Ryc.101. Grabek st.11. Rozkład przestrzenny wybranych form naczyń grupy B, typu II i III

następnie w strefie A, zwłaszcza A2–15 razy (32,5%), w osadzie D–13 razy (27,7%) oraz jedynie 2 razy w osadzie C (4,1%).

Zgoła odmiennie wygląda rozkład zidentyfikowanych form odmiany II3. Z 9 egzemplarzy, aż 6 wystąpiło w osadzie/strefie B, co stanowi 66,4%, pozostałe odnotowano w strefie A2, osady A (33,4%). Garnki zaliczone do typu III, czyli tzw. „esowate" równie rzadko odnotowano we wszystkich osadach. Najliczniej jednak, jak się wydaje, identyfikujemy je w strefie A, a sporadycznie w B i C, przy braku w osadzie D (ryc. 101).

Powyższe wyliczenia oczywiście nie są w pełni miarodajne, gdyż zapewne naczyń poszczególnych typów jest zdecydowanie więcej (w niezidentyfikowanych jednoznacznie fragmentach) niż to uwzględniono, tym niemniej wskazują one na pewne kierunki powiązań chronologicznych.

Grupa naczyń C–misy / naczynia misopodobne (ryc. 102)

Przyjęło się uważać, że naczynia określane mianem mis charakteryzują się średnicą wylewu dwukrotnie większą od wysokości naczynia. Jest to stwierdzenie zasadniczo słuszne, jednak nie do końca prawdziwe. Jak można się przekonać, istnieje cała seria naczyń, która przy zastosowaniu m. in. naszego współczynnika W, winna zostać zaliczona do garnków. Naczynia o współczynniku W równym lub mniejszym 0,5 byłyby zatem misami, natomiast powyżej tej wartości stanowiłyby już garnki. W niektórych typach naczyń określanych jako misy, granica ta jednak nie jest sztywna, gdyż szereg form dużych i bardzo dużych, w kilku podstawowych typach ma ten współczynnik powyżej 0,5. Dlatego też wprowadziliśmy tutaj dodatkowo pojęcie–naczyń misopodobnych, które trudno zaliczyć do garnków. Jest to forma przejściowa pomiędzy bardzo krępymi garnkami a wysokimi i głębokimi misami.

Należy również zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt wyróżniania mis. Jednoznaczne zaliczenie fragmentów do mis może mieć zasadniczo miejsce wtedy, kiedy dysponujemy całą lub w dużym fragmencie zachowana formą. W innych przypadkach możemy mieć do czynienia z czerpakiem czy też kubkiem.

Naczynia i fragmenty pozyskane na stanowisku 11 w Grabku uporządkowano w sześciu podstawowych typach, wydzielonych ze względu na ilość elementów składowych danej formy (1–4 elementy budowy morfologicznej naczynia), z odmianami. Podstawą do wydzielania odmian jest zazwyczaj mikromorfologia elementów składowych, wysokość usytuowania maksymalnego wydęcia brzuśca oraz wartość współczynnika W (wysokości). Współczynnik P (profilacji) ma tutaj zdecydowanie mniejsze znaczenie. Jego wartość oscyluje w zasadzie w przedziale od około 0,8 do 1, 0.

Typ I obejmuje misy jednoelementowe w dwóch odmianach (ryc. 102).

Odmiana IA, to misy o brzuścu w formie wycinka kuli. Ich wielkości są bardzo zróżnicowane, podobnie jak sposób opracowywania powierzchni zewnętrznych. Współczynnik P=1. Ze względu na współczynnik W, możemy je podzielić na trzy podstawowe grupy. Odmiany A1, to naczynia o współczynniku W = 0,56–0,66, które możemy określić jako formy misopodobne (IA1a). Ich powierzchnie zewnętrzne są najczęściej szorstkie, zagładzane, z częściowo wygładzonym pasem pod krawędzią wylewu. Dna podkreślone „stopką", krawędzie zazwyczaj zaokrąglone, ale występują tutaj także egzemplarze o krawędzi „szczypanej", związane z kręgiem kloszowym (ryc. 160: 9; 162: 4). Wariant IA1b dotyczy misek płytszych, o współczynniku W=0,41–0,50. Ich powierzchnie są zazwyczaj wygładzane, ale trafiają się także egzemplarze o powierzchniach szorstkich. W nielicznych przypadkach spotykamy u nich ornament palcowy w układach poziomych, dookolnych i promienistych (ryc. 163: 9, 10; 165: 4).

Samodzielną grupę IA2 tworzy jeden egzemplarz misy o średnicy rzędu 45 cm (ryc. 165: 5). Współczynnik W wynosi zaledwie 0,22, co wskazuje, że jest to misa bardzo niska, zbliżająca się typologicznie do współczesnych talerzy (na marginesie można powiedzieć, że współczesne talerze głębokie mają współczynnik W=0,16–0,18, a płytkie miski W=0,26–0,30).

Analogie mis odmiany A są licznie odnotowywane na wielu stanowiskach z różnych okresów chronologicznych. Można jednak wskazać zespół kruszwicki, w którym według K. Szamałka (1987,

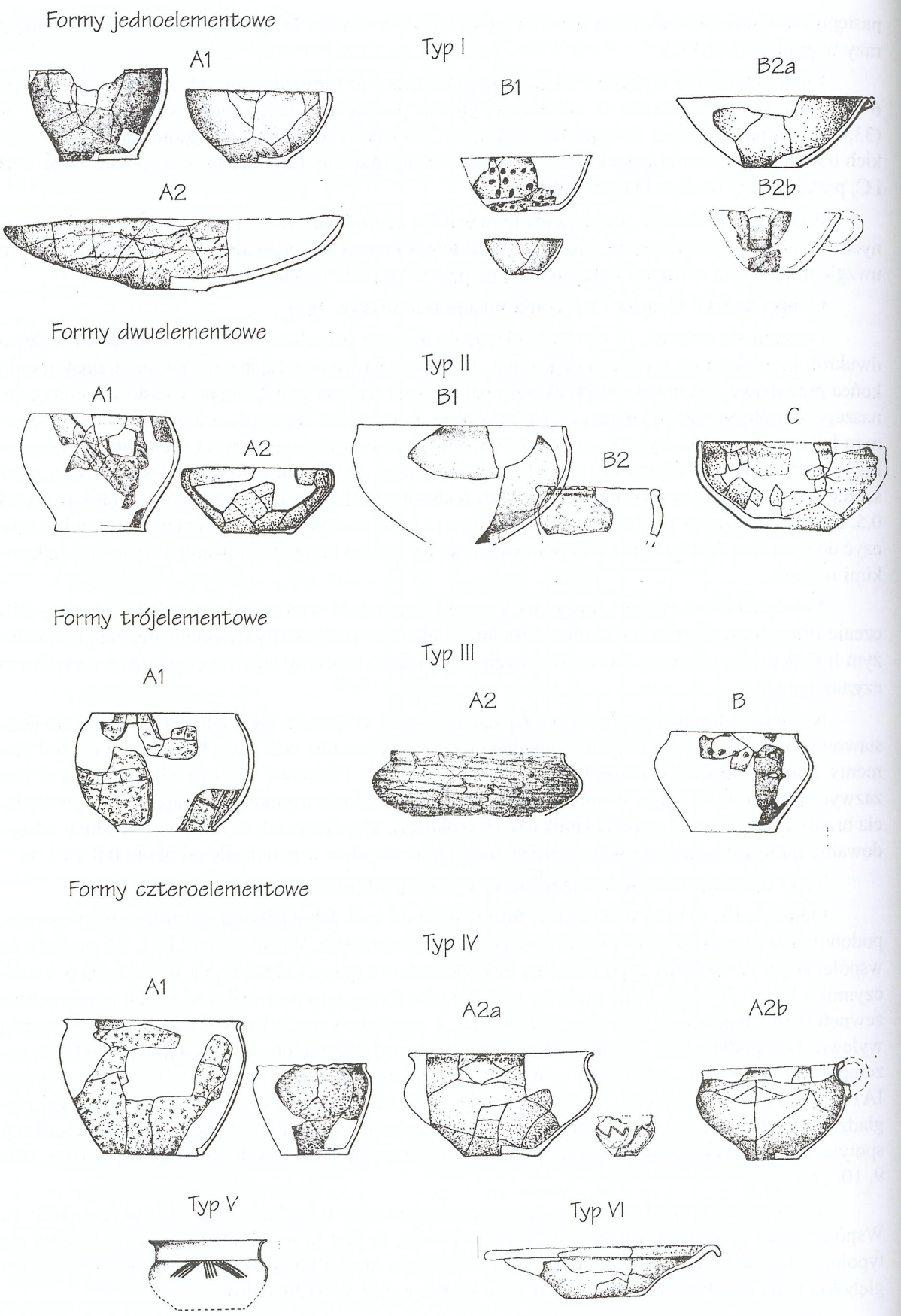

Ryc. 102. Grabek st. 11. Typy i odmiany naczyń grupy C - misy/naczynia misowate.

ryc. 23, s. 58) takich mis nie odnotowano, co jest, jak się wydaje, zaskakujące. Tym niemniej można przypuszczać, iż w jego typie AI, tzw. garnków doniczkowatych, mieszczą się niektóre nasze egzemplarze głębokich naczyń zbliżonych do mis z typu IA1, o chropowaconych powierzchniach (K. Szamałek 1987, ryc. 23, s. 54). W zespołach kruszwickich są one nieliczne i występują dopiero w młodszych horyzontach z okresu halsztackiego. W materiałach „łużyckich" Mazowsza i Podlasia stanowią natomiast grupę przeważającą, zwłaszcza w odmianie naszego typu IA1b (T. Węgrzynowicz 1973, ryc. 13, s. 37). W przypadku typologii R. Mikłaszewskiej–Balcer i J. Miśkiewicza (1968, ryc. 13, s. 10) istotny jest fakt, że odnotowują oni także misy w naszej odmianie IA1a, ze współczynnikiem W=0,53–0,59. Ich powierzchnie są gładkie, ale także całkowicie lub tylko częściowo obmazywane. Na halsztackim cmentarzysku grupy śląskiej kultury łużyckiej w Kietrzu, miski odmiany IA1b są obecne, ale nie stanowią większości (M. Gedl 1973, s. 42–43). Jakkolwiek stwierdza się, iż misy tego typu występują na szerokich obszarach, to m. in. na obszarze ziemi chełmińskiej w zasadzie ich nie stwierdzono (J. Chudziakowa 1974, Tabl. IX), co jest sytuacją analogiczną do zaobserwowanej w materiałach z regionu Kruszwicy.

Zdecydowanie trudniej wykorzystać typologię T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 3, typ IId) dla zespołów kloszowych, gdyż różne formy mis pomieściła ona w jednym typie i odmianie. Tym niemniej znajdujemy tutaj analogie do naszych odmian IA1a, w jej typach IId i IVd oraz dla IA1b, w jej typie IId (tamże). Można chyba dość jednoznacznie stwierdzić, że misy półkuliste, zwłaszcza duże i głębokie, łączą się z obszarem środkowej Polski, Mazowsza i rejonem kieleckim. Przykładem może tutaj być cmentarzysko w Janowicach Antoniowie–Poduszowskim, gdzie odnotowujemy takie formy, w tym odmiany głębokiej IA1a (A. Matoga, B. Matoga 1985). Interesujące, że na cmentarzyskach schyłkowej fazy Małusy Wielkie–Ziemięcice, min. w Małusach Wielkich (Z. Bolek 1976), Ziemięcicach (E. Dobrzańska 1961), Kuśmierkach (M. Cabalska 1966–1967) zasadniczo mis półkulistych nie odkryto. W typologii materiałów ceramicznych z rozległej osady na stanowisku Mogiła 62 w Krakowie–Nowej Hucie również analogii dla typu IA nie odnajdujemy.

Jedyną znaną autorowi bliską analogię misy odmiany IA2 stanowi egzemplarz ze stanowiska kultury łużyckiej w Worytach, datowany na okres halsztacki, o równie dużych rozmiarach (J. Dąbrowski, M. Mogielnicka–Urban 1981, ryc. 26: 4). Z obszaru Polski środkowej mamy dwa egzemplarze dużych i płytkich mis, różniących się od egzemplarza z Grabka tym, że krawędzie ich są ukształtowane znacznie bardziej pionowo, co zbliża je do naszej odmiany IIC. Misy tej odmiany pochodzą z cmentarzyska w Chojnem, datowanego na schyłek HaD (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972, Tabl. VI, 1, s. 223), i analogicznie datowane z Zalewu II (I. Jadczykowa 1990, Tabl. XIV: 2). Obie pochodzą z zespołów kultury łużyckiej. Zbliżoną wersję takiej misy pozyskano także na osadzie w Białobrzegach st. 1 (d. woj. rzeszowskie) z zespołu zaliczonego do kultury pomorskiej (S. Czopek 1992, Tabl. II, 8). Wielkość tych mis może wskazywać na ich szczególne przeznaczenie. Być może były wykorzystywane przy odplewianiu ziarna przez podrzucanie(?), ale nie jest to jedyna możliwa ich funkcja.

Ogólnie, misy typu IA występują we wszystkich strefach stanowiska w Grabku, zwłaszcza odmiana płytka–IA1b. Natomiast pewne zróżnicowanie następuje w momencie rozpatrywania takich mis w połączeniu ze sposobem formowania krawędzi. Misy płytkie o zaokrąglonej krawędzi występują we wszystkich strefach. Natomiast misy z krawędzią poszerzoną zewnętrznie (pogrubioną), które często w literaturze są określane jako misy z wgięciem pod krawędzią, grupują się zdecydowanie w strefie A stanowiska (ryc. 103). W innych strefach odnotowano pojedyncze fragmenty. Jest to według nas odmiana mis półkulistych, która zdecydowanie przeważa na stanowiskach tak pomorskich jak i kloszowych.

Odmiana IB, to również miski jednoelementowe, lecz o odmiennie uformowanym brzuścu, na podobieństwo odwróconego stożka (stąd ich określenie – misy o brzuścu stożkowatym). Zostały one podzielone na dwie odmiany: B1–bez ucha oraz B2 – z uchem (ryc. 102). Nie są to naczynia, jak można sądzić, zbyt liczne. Występują wśród nich egzemplarze małe i duże, a ich powierzchnie są wygładzane, a niekiedy wręcz wyświecane. Stwierdzoną ornamentykę w odmianie IB1 stanowią ciągi dołków palcowych (ryc. 132: 5; 145: 3; 161: 23; 176: 8; 187: 4; 189: 4). Analogiczną miseczkę

z podobnym zdobieniem wydobyto na cmentarzysku w Zalewie II, datowanym na schyłek HaD (I. Jadczykowa 1990, Tabl. XXV: 10). Występują też egzemplarze o starannie opracowanej powierzchni z lekko wklęsłym dnem (ryc. 205: 4).

Szczególną uwagę należy zwrócić na egzemplarz starannie wykonanej misy typu IB2a, z obiektu 1169/XVI/85 (ryc. 200: 1), która ma pod krawędzią imitację niewielkiego uszka, natomiast na powierzchni zewnętrznej można się dopatrzyć ewentualnych śladów złuszczonego malowania w formie linii falistej, wykonanej być może dziegciem (?). Zarys i zasięg tego malowania wyznacza głównie odbarwiona powierzchnia naczynia, ale w kilku miejscach zachowała się substancja smolisto–brązowa, połyskująca. Być może jest to naśladownictwo naczyń malowanych, głównie z okresu HaC. Misa ta wystąpiła w obrębie osady C (może D).

Odmianę IB2b tworzy pojedyncza stożkowata misa zaopatrzona w duże taśmowate ucho (ryc. 135: 7). Trzeba ogólnie stwierdzić, że na stanowisku, poza fragmentami uch, najczęściej czerpaków, pojedyncze ucha były znajdowane sporadycznie.

Na terenach ościennych miski stożkowate, w tym z uchem, odnotowywano rzadko. Znane są z Mazowsza z zespołów łużyckich (T. Węgrzynowicz 1973, ryc. 13, s. 37, odmiana D). Nie odnotowuje się ich w Podulach (R. Mikłszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968). Z cmentarzyska halsztackiego w Kietrzu znany jest tylko jeden egzemplarz (M. Gedl 1973, s. 43). Brak takich form u K. Szamałka (1987, ryc. 23, s.58) w zespole kruszwickim. Inaczej jest w grupie chełmińskiej, gdzie zbliżone egzemplarze występują wśród tamtejszych mis typu B, ale z odmiennie formowaną krawędzią; niektóre zaopatrzone są w ucha (J. Chudziakowa 1974, Tabl. IX5, s. 31–32). Według tej badaczki miski takie pojawiają się na tym terenie dopiero w zespołach halsztackich. Bliską analogią do naszego typu IB2b z taśmowatym uchem są natomiast jej czerpaki typu B, występujące sporadycznie i datowane także na okres halsztacki, podobnie jak w zespołach z terenów wielkopolskich (tamże, Tabl.VIII3, 4, s. 29). Analogiczny egzemplarz wystąpił natomiast w jamowym grobie ciałopalnym nr 11 w Gustorzynie st. 1, wraz z zausznicą gwoździowatą, z datowaniem na schyłek okresu halsztackiego lub sam początek okresu lateńskiego (R. Grygiel 1995, ryc. 31: c, s. 351). Zbliżony egzemplarz, lecz z uchem podniesionym ponad krawędź, zaliczony do czerpaków ze względu na swoje wymiary, pochodzi z gr. 187 w Zalewie II, (I. Jadczykowa 1990, Tabl. XXV: 13). Ogólnie, formy stożkowate mis i czerpaków są wg M. Gedla formami, które na Śląsku odnotowujemy już od IV okresu epoki brązu (M. Gedl 1962, s. 44). Misy stożkowate występują także zarówno w zespołach kloszowych jak i pomorskich, choć, jak stwierdza B. Chomentowska (1970, s. 209), są liczniejsze w zespołach kloszowych niż pomorskich. Jednak na dużym stanowisku w Warszawie–Zerzniu misy takie wystąpiły dość rzadko (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz, 1995, ryc. 13: h, 18: a, 28: h, k, 46: f).

Typ II gromadzi misy dwuelementowe, w trzech zasadniczych odmianach. Odmiana IIA obejmuje misy o brzuścu półkulistym z krawędzią mniej lub silniej zagiętą do środka naczynia, stąd współczynnik P wynosi w tym typie: 0,76–0,98 (ryc. 102). Odmiana ta zawiera dwa warianty wielkościowe, różniące się także proporcjami. Wariant IIA1, to naczynia średnich rozmiarów, których współczynnik W wynosi od 0,5 do około 0,76. Są to misy głębokie, o powierzchniach szorstkich, często chropowaconych, z wygładzonym pasem pod wylewem. Maksymalne wydęcie brzuśca sytuowane jest najczęściej około $^2/_3$ wysokości naczynia, analogicznie jak przy zbliżonych odmianach garnków. Krawędzie są zazwyczaj zaokrąglone, ale występują także z ornamentem „szczypanym" (ryc. 125: 2; 132: 12; 137: 1). W zrekonstruowanych egzemplarzach dna są zazwyczaj uformowane w mniej lub bardziej wydatną stopkę. Odmianę tą możemy dość jednoznacznie wiązać z zespołami kloszowymi, gdzie występują analogiczne pod względem proporcji egzemplarze naczyń, zaliczone ze względu na swoje rozmiary do garnków (np. T. Wegrzynowicz 1984, ryc. 1, typ IVa, c). Spełniają one często na cmentarzyskach funkcję klosza.

Wariant IIA2, to klasyczne misy półkuliste o pochylonej do wnętrza naczynia krawędzi (ryc. 159: 8; 205: 3; 220: 4, 5). Są to zazwyczaj egzemplarze starannie wykonane, o powierzchniach gładzonych aż do wyświecenia, krawędzie zaokrąglone lub płasko ścięte, dna płaskie nie wydzielone, u których współczynnik W oscyluje w granicach 0,42; a P około 0,95–0,98. Na cmentarzysku w Kie-

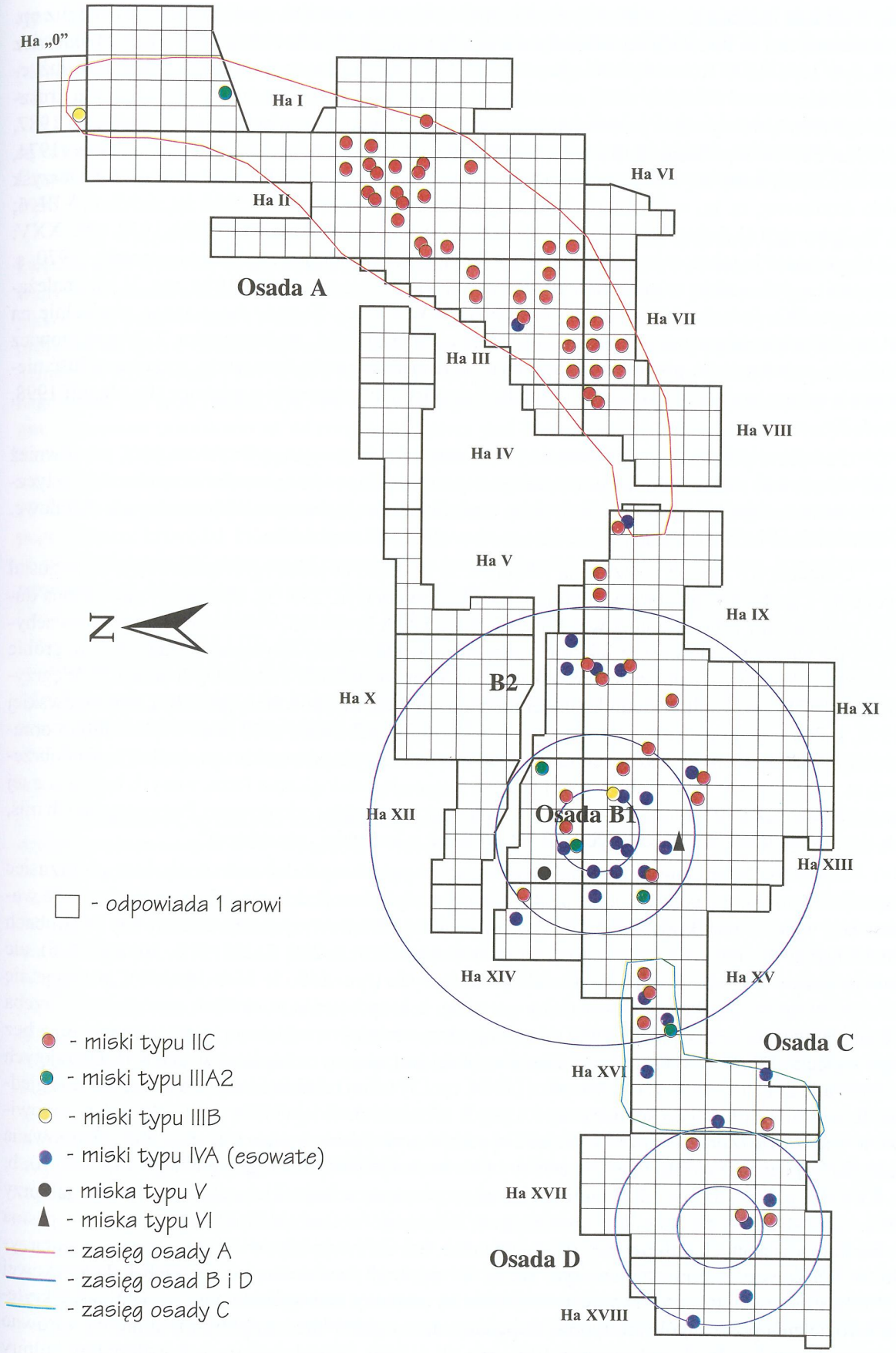

Ryc.103. Grabek st.11.Rozmieszczenie przestrzenne wybranych typów misek - naczynia grupy C

trzu, w okresie halsztackim, stanowią one zdecydowaną większość (M. Gedl 1973, s. 42), ale już np. na cmentarzysku w Podulach tej odmiany nie odnotowano (R. Mikłaszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968, ryc. 13, s. 102). Również T. Węgrzynowicz (1973, ryc. 13) w swej typologii materiałów łużyckich dla Mazowsza i Podlasia takiej odmiany nie uwzględnia. Odmiany takich mis z zespołu kruszwickiego różnią się wyraźnie proporcjami i dodatkowym zdobnictwem krawędzi (K. Szamałek 1987, ryc. 23, s. 58). Brak podobnych mis także w typologii J. Chudziakowej dla grupy chełmińskiej (1974, Tabl. IX). Spotykamy się z nimi natomiast jednoznacznie w materiałach halsztackich z cmentarzysk Polski środkowej, m. in. w Chojnem (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972, Tabl. III, 6; VI, 6; VIII, 6; IX, 9), Zalewie II (I. Jadczykowa 1990, Tabl. XII: 5), czy Łagiewnikach (H. Wiklak 1972, tabl. XXV: 5). Odnotowano je także w materiałach pomorskich, określonych przez B. Chomentowską (1970, s. 202) jako typ 9C, a także w materiałach kloszowych wg T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 3) jako należące do typu IIC. Jednak w przypadku cmentarzyska Warszawa–Zerzeń, datowanego generalnie na LtA, na kilkadziesiąt pozyskanych tam mis typ ten nie wystąpił (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995). Na cmentarzysku pomorsko–kloszowym w Konstantynowie–Ignacewie, wykonana dość niestarannie misa o zachylonej krawędzi i szorstkiej powierzchni stanowiła popielnicę (B. Muzolf 1998, ryc. 4: 2).

Powyższe przykłady mogą świadczyć, że misy tej odmiany mają walor datujący, jak również mogą wskazywać na kierunki ich powiązań genetycznych. Zapewne są one bardziej charakterystyczne dla zachodniego kręgu kultury łużyckiej, naśladując swoją formą niektóre naczynia metalowe. W Grabku dość jednoznacznie poświadczone są w strefie D stanowiska.

Odmiana IIB została wydzielona właściwie ze względu na jeden egzemplarz misy, który został wydobyty z grobu na cmentarzysku pomorsko–kloszowym (ryc. 230: 5). Charakteryzuje się ona dużymi rozmiarami, wygładzaną powierzchnią i półkulistym brzuścem, zwieńczonym krótkim nachylonym do wnętrza wylewem, z lekkim wgięciem pod krawędzią. Usytuowanie tej misy w grobie pomorsko–kloszowym jednoznacznie wskazuje na jej przynależność kulturową. Jednak u T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 3) odpowiednika takiej misy nie znajdujemy, podobnie jak u B. Chomentowskiej (1970, s. 203). Analogią jest natomiast fragmentarycznie zachowana duża misa z ryto–kłutym ornamentem girlandowym (zwieszonych łuków), odkryta w zespole pomorskim na osadzie w Białobrzegach st. 1 (S. Czopek 1992, Tabl. VI, 5,) i dalsze fragmenty analogicznie formowanych brzegów z tej osady (S. Czopek 1993, ryc. 6: a; 7: e, f). Na stanowisku w Grabku odnotowano fragmenty takich mis, jak się wydaje także w osadzie (ryc. 152: 3), również o krawędzi „szczypanej".

Odmiana IIC grupuje misy o powierzchniach wygładzanych lub szorstkich, których brzusiec jest zakończony pionowo ustawioną szyjką, z lekkim wgięciem pod krawędzią (występuje także wariant bez wgięcia pod krawędzią). Ten typ mis jako podstawowy jest reprezentowany w grobach cmentarzyska pomorsko–kloszowego w Grabku 11 (ryc. 229: 2; 230: 2, 231: 3, 6, 10; 232, 4–6), ale równie licznie występuje wśród materiałów osadowych (ryc. 159: 5; 164: 14; 103), grupując się głównie w strefie A, choć odnotowujemy go także w rozproszeniu w strefach pozostałych. Trzeba jednak zauważyć, że tak profilowane misy mają dwa warianty: z wgięciem pod krawędzią oraz bez tego wgięcia. Drugi wariant zdecydowanie częściej jest obecny właśnie w strefach B–D, zajętych przez osady „łużyckie". T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 3) takiej odmiany mis w zasadzie nie uwzględnia, być może jest to po części odmiana 9A wg B. Chomentowskiej (1970, s. 203, 209). Na stanowisku w Warszawie–Zerzniu można wydzielić tę odmianę, ale jak się wydaje jest ona słabiej profilowana i „szyjki" są bardziej rozchylone na zewnątrz (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 10: b, k; 23: j, 30: i, 42: f, 51: h). Misy takie często są zaopatrzone w maleńkie uszka, analogiczne jak przy misie typu IB2a. W tej odmianie sporadycznie występuje w Grabku ornament dookolnego pasma delikatnie odciskanych dołków–typ III ornamentów. Ma on swoje odpowiedniki także na cmentarzysku w Warszawie–Zerzniu (tamże, ryc. 30: i). W typologii materiałów pomorskich I. Jadczykowej z Polski środkowej, trudno wskazać analogię dla tej odmiany, ze względu na nie w pełni jasne kryteria wydzielania poszczególnych typów. Zapewne nasze egzemplarze moglibyśmy umieścić zarówno w typie 3c jak i w 3b (I. Jadczykowa 1995, ryc. 8, s. 149). Wśród najstarszych materiałów kultury pomorskiej z tego obszaru, publikowanych przez tę autorkę, znajdujemy odpowiednik zbliżony do

typu IIC w Kręcieszkach (I. Jadczykowa 1992, Tabl. VI: 7, 12). Misa z wgięciem pod krawędzią wariantu I wystąpiła w grobie skrzynkowym w Okołowicach (tamże. Tabl. VIII: 2) i w Rychłocicach (tamże, Tabl. IX: 5). Odnotowujemy je także w Strońsku (I. Jadczykowa, 1991, Tabl. V: 1; Tabl. VI: 1), Bałdrzychowie (tamże, Tabl. V: 7), Kościerzynie (tamże, Tabl. V: 9), Puczniewie (tamże, Tabl. V: 11) i w Kozubach Nowych, m. in. z małym uszkiem (tamże, Tabl. VI: 4). Licznie reprezentowane są również na osadzie w Białobrzegach 1 (d. woj. rzeszowskie) w obiektach zaliczanych przez S. Czopka do najstarszego horyzontu kultury pomorskiej w południowo–wschodniej Polsce (S. Czopek 1993, ryc. 4: b, c, p; 6: b, d, e; 8: b, r, u).

Nie wyczerpując tematu, bo jest to niemożliwe w tym miejscu, spójrzmy, jak wygląda frekwencja tego typu mis na dwu całościowo przebadanych stanowiskach z Pomorza Gdańskiego, datowanych na przełom okresu halsztackiego i lateńskiego. Na cmentarzysku w Zaworach, gm. Chmielno, jakkolwiek odnotowano 11 mis z wgięciem pod krawędzią, to różnią się one wyraźnie sposobem profilacji od tych z Grabka; są bardziej półkuliste, bez wyraźnie postawionej pionowej szyjki (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 61). Jedynie pojedyncze egzemplarze można zaliczyć do prezentowanego przez nas typu (tamże, ryc. 44: a, 53: d–częściowo, 53: f). Na drugim cmentarzysku w Rątach, gm. Somonino pozyskano aż 44 misy z wgięciem pod krawędzią (M. Fudziński, J. Gładykowska–Rzeczycka 2000, s. 92). Typologia tych mis została jednak podana bardzo ogólnie, gdyż występują wśród nich zarówno odpowiedniki w przybliżeniu naszego typu IIC (tamże, ryc. 9: c, b–z uszkiem, 19: b, 68: e–z uchem) jak i stanowiące większość misy o brzuścu półkulistym, płytkie, z zewnętrznym pogrubieniem krawędzi, które należy zaliczyć do wariantu odmiany płytkiej IA1. Z tych ustaleń wynika, że jakkolwiek typ IIC różni się od egzemplarzy masowo występujących na Pomorzu, jest zapewne ich rozwinięciem. Nie można jednak wykluczyć, iż jest to przetworzenie form znanych w kulturze łużyckiej na obszarze Polski środkowej (m. in. niskie misy typu IA2 znane z Chojnego i Zalewu II). Podobnie jest z odmianą IIA1 i IIB, które niewątpliwie są charakterystyczne dla kultury grobów kloszowych, ale równie często odmiana IIA1 występuje w zespołach „łużyckich" Polski środkowej. Odmiana IIA2 zdecydowanie przynależy do kultury łużyckiej, kontynuując dalszy swój rozwój w formach większych, mniej starannych mis kultury grobów kloszowych.

Typ III obejmuje dwie odmiany mis (naczyń misopodobnych) o formach trójelementowych (ryc. 102).

Odmiana A, to dużych rozmiarów naczynia o baniastych brzuścach, z maksymalnym ich wydęciem umieszczonym w $^1/_2$ wysokości. Naczynie wieńczy krótka, pionowo ustawiona szyjka z zaokrągloną krawędzią. Powierzchnia brzuśców jest chropowacona przez obrzucanie lub też przez poziome obmazywanie palcami. Ze względu na współczynnik W wydzielono wariant A1 (krępy) z W=0,63 i A2 (bardzo niski), z W=0,39. Odmiana A1 pochodzi z grobu cmentarzyska pomorsko–kloszowego (ryc. 232: 2), ale jest także odnotowywana w materiałach z osad (ryc. 196: 9), natomiast odmiana A2 występowała w osadzie A i B (ryc. 102; 123: 5; 192: 5). Przytoczenie analogicznych form z innych stanowisk jest trudne. Również cytowane wielokrotnie powyżej typologie takich form nie odnotowują. Należy jednak zwrócić uwagę na naczynia, które M. Gedl na cmentarzysku w Kietrzu zalicza do waz odmiany 3, o proporcjach, jak podkreśla, zbliżonych do mis, szczególnie licznie występujących w okresie HaC (M. Gedl 1973, s. 34 –35). Są one zdecydowanie lepiej wykonane od tych z Grabka i często zdobione. Podobieństwo formy obserwujemy także w jednej z jego odmian misek z baniastym brzuścem i wyodrębnioną szyjką (tamże, s. 44, Tabl. III, 20). Formy odpowiadające prezentowanym egzemplarzom znajdujemy również wśród naczyń malowanych, od których różnią się one wielkością, a przede wszystkim techniką wykonania. Najlepszych przykładów dostarcza S. Alfawicka (1970, s. 26–27, Tabl. Iva–d, VIIa–c, XXVe–g) wśród misek datowanych głównie na HaC z przechodzeniem do HaD. Na schyłek HaD jest datowane naczynie pozyskane z grobu kultury pomorskiej na cmentarzysku w Pawłowicach Namysłowskich na Śląsku, które jest bliskim odpowiednikiem wydzielonej przez nas odmiany IIIA1, z tym, że różni się sposobem potraktowania powierzchni (W. Łonak, B. Szybowicz, E. Tomczak 1980, ryc. 4: a). Jego współczynniki są bliskie okazowi z Grabka.

Odmiana IIIB została wyróżniona w oparciu o jeden lepiej zachowany egzemplarz (ryc. 123: 1). Charakteryzuje się on czarnymi, wyświecanymi powierzchniami zewnętrznymi. Jest to przykład misy

o maksymalnym wydęciu brzuśca, umieszczonym w około $^2/_3$ wysokości naczynia, z krótką, cylindryczną szyjką. Na barkach naczynia znajduje się ornament dookolny, wykonany odciskami paznokciowymi. Być może odpowiednikiem takiego naczynia są fragmenty z ob. 748/XIII/22 (ryc. 177: 3) o powierzchni zagładzanej. Analogiczną formę, lecz z odmiennym ornamentem, znajdujemy w Kietrzu, w grobie 108 (M. Gedl 1973, tabl. XLIX 19, s. 162). Współczynnik W w przypadku omawianego naczynia wynosi 0,60, a w Kietrzu 0,62. M. Gedl zalicza ten typ do waz o proporcjach zbliżonych do misek. Odpowiednik takiej misy wystąpił także na st. Kuśmierki (M. Cabalska 1966–1967, ryc. 3: 6; 4: 1 itd.) datowanym na HaC–HaD (tamże, s. 137). Wiele wspólnego wykazuje ten typ z niektórymi wazami o skróconej szyjce z cmentarzyska w Zalewie II (I. Jadczykowa 1990, Tabl. XVII: 6), mającymi zbliżony współczynnik W=0,51–0,76. Brak analogii do tego typu w podziałach T. Węgrzynowicz, (1973), R. Mikłaszewskiej–Balcer i J. Miśkiewicza (1968) i K. Szamałka (1987). Nie występują one także w typologii materiałów pomorskich i kloszowych Mazowsza (B. Chomentowska 1970, T. Węgrzynowicz 1984). Jest to forma wyraźnie powiązana z kulturą łużycką, którą możemy datować od HaC po schyłek HaD.

Typ IV obejmuje formy czteroelementowe, czyli naczynia o profilu esowatym. Większość zrekonstruowanych form należy do mis tego typu, które są charakterystyczne dla stanowiska 11 w Grabku (ryc. 102). Podzielono je na 3 odmiany, różniące się wykonaniem oraz obecnością uch i proporcjami (współczynnik W).

Odmiana IVA1 to naczynia misopodobne, nierzadko dużych rozmiarów, których maksymalne wydęcie chropowaconego brzuśca jest usytuowane około 2/3 wysokości i wyżej. Szyjka krótka, wygładzana, zaopatrzona jest w wychylony na zewnątrz wylew. Dna płaskie, bez podkreślenia (ryc. 180: 4; 198: 2; 200: 2). W odmianie tej występują egzemplarze o krawędziach „szczypanych" (ryc. 146: 6; 162: 5). Wartość współczynnika W=0,70–0,75, co plasuje je na przejściu bardzo krępych, niskich garnków w głębokie misy. Jest to zapewne forma o przeznaczeniu czysto gospodarskim.

Odmiana IVA2a zawiera zestaw mis o współczynniku W=0,40–0,68. Jak widać są to misy głębokie, o współczynniku W większym od 0,50 i formy klasyczne, ze współczynnikiem poniżej tej wartości. Wszystkie charakteryzują się cienkimi ściankami i dość starannym wykonaniem. Obserwujemy powierzchnie od czernionych, wygładzanych po dość nierówne (ryc. 149: 1; 159: 4; 180: 9; 185: 5; 190: 3; 209: 6; 212: 2; 215: 1). Naczynia tego typu w Grabku pozbawione są jakiejkolwiek ornamentyki. Pojedyncze (?) mają krawędź „szczypaną" (ryc. 160: 8). Trzeba jednak zwrócić uwagę, że w przypadku analogicznych niewielkich form esowatych, najczęściej czernionych, często występuje ornament ryty w postaci układów krokwiastych, linii zygzakowatej itp.(ryc. 181: 9). Mogą to być także egzemplarze małych misek, ale raczej należą one do kubków esowatych lub tzw. czarek, naszej grupy D. Wariant misek profilowanych, znany jedynie z niewielkich fragmentów, tworzą egzemplarze o krótkiej szyjce, z silnie wyłożonym na zewnątrz wylewem i średnicy większej niż maksymalne wydęcie brzuśca (ryc. 159: 9; 180: 10).

Odmianę IVA2b stanowi pojedyncza miska esowata zaopatrzona w duże wałeczkowate ucho (ryc. 190: 2). Mogłaby ona pełnić funkcję kubka, ale ze względu na wielkość zaliczyliśmy ją do mis.

Planigrafia jednoznacznie określonych mis typu IV na stanowisku w Grabku wskazuje na ich główne nagromadzenie w osadzie B, a jedynie pojedyncze odnotowane w osadach C i D (ryc. 103). Znalezisko miski tego typu w osadzie A pochodzi z obiektu zaliczonego do innej fazy chronologicznej.

Brak takich mis w materiałach kultury łużyckiej z Mazowsza (T. Węgrzynowicz 1973, ryc. 13), podobnie nie widać ich w Podulach i szerzej w grupie górnośląsko–małopolskiej (R. Mikłaszewska–Balcer i J. Miśkiewicz 1968, ryc. 12–14). W klasyfikacji K. Szamałka (1987, ryc. 23) występują misy esowate (grupa CI), ale jest to odmiana starsza z guzami, charakterystyczna dla III i IV okresu epoki brązu; w późniejszych poziomach chronologicznych cytowany autor form esowatych nie odnotował. Na st. 4 w Biskupinie, R. Mikłaszewska–Balcer (1991, s. 152) wyróżniła odm. G grupy D1 misek, które można porównywać z naszą odmianą VIA2a. Stwierdza ona, że są to egzemplarze rzadkie na tym stanowisku. Szereg porównywalnych form znajdujemy natomiast wśród naczyń malowanych. Są to zarówno misy bez ucha jak i z uchem, część jest określona przez S. Alfawicką (1970, Tabl. Ic, IVd,

IXb, XVIh, XIXh, XXIIIe, XXVIb) jako głębokie kubki/czerpaki, datowane głównie na HaC. Misy takie licznie są reprezentowane na cmentarzyskach zaliczanych do fazy Małusy Wielkie, a więc ze schyłku kultury łużyckiej na obszarze podgrupy częstochowsko–gliwickiej, w dotychczas przyjętym datowaniu tej fazy. Mamy je w Małusach Wielkich chyba we wszystkich grobach, o których K. Salewicz (1940 s. 56) pisze, że jest to forma bardzo rzadka w grupie górnośląsko–małopolskiej. Z kolei brak ich całkowicie w Ziemięcicach, na stanowisku również zaliczanym do tej fazy (E. Dobrzańska 1960, s. 168). Na obszarze Polski środkowej spotykamy je na cmentarzyskach z HaD w Chojnem (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972, Tabl. VI 7, IX 1, XV 1, XVI3, XVII 14) w odmianie VIA2a (gładkich). Na cmentarzysku w Pajęcznie odnotowano odmianę VIA2a, ale także duże misy gospodarskie odmiany VIA1 (E. Walicka 1958, Tabl. LXVIII 3, 7; LXVI4, 5, 6, 7), wszystkie datowane na wczesną epokę żelaza i zaliczone do grupy środkowopolskiej kultury łużyckiej (tamże, s. 274). Misy esowate są licznie uwzględnione w typologii materiałów kloszowych T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 3). Wyróżniony przez nas typ VIA1 jest odpowiednikiem typu Vc mis, które wystąpiły m. in. w Transborze, Sulbinach i Warszawie–Zerzniu. Analogie do typu VIA2a stanowi typ Ic, reprezentowany m. in. przez egzemplarze z Warszawy–Henrykowa, Transboru i Sulbin (tamże, ryc. 3). Tego typu misy są charakterystyczne dla I fazy zespołów grobowych, wg periodyzacji M. Andrzejowskiej (1995, s. 137), umieszczanych jeszcze w okresie HaD. B. Chomentowska (1970, s. 203), co jest istotne w kulturze pomorskiej nie odnotowuje takiego typu wcale. W zestawieniach najstarszych materiałów kultury pomorskiej I. Jadczykowej (1992) z Polski środkowej, mis esowatych w ujęciu T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 3) i prezentowanym w niniejszej pracy, nie odnajdujemy. W typologii materiałów pomorskich fazy lateńskiej tejże autorki widzimy typ 3d mis profilowanych, który mógłby być odpowiednikiem dla wyróżnionego przez nas i przez T. Węgrzynowicz typu (I. Jadczykowa 1995, ryc. 8, s. 149). Brak odpowiedniego materiału ilustracyjnego utrudnia weryfikację. Formę zbliżoną znajdujemy jednak w innej publikacji tej autorki, na stanowisku w Bałdrzychowie (I. Jadczykowa 1991, Tabl. V 2) oraz, co ważniejsze, w 5 egzemplarzach na cmentarzysku kloszowym w Różycy–Starej Wsi, gm. Kocierzew (H. Wiklak 1998, s. 233). Ze względu na liczne błędy w tym ostatnim opracowaniu, jego wykorzystanie jest utrudnione. Należy jednak stwierdzić, iż mamy tutaj do czynienia ze znacznie większą serią form esowatych, które stanowiły popielnice, pokrywy, jak i przystawki. Za misy możemy uznać egzemplarze z gr. 18, (tamże, tabl. II 11), z gr. 14 (tamże, tabl. III 4), z gr. 26 (tamże, tabl. III, 14). W grobach: 4 (tamże, tabl. VI, 3), 2 (tamże, tabl. VI, 23) i 20 (tamże, tabl. VII, 3) służyły jako popielnice. W niektórych przypadkach misy te były zaopatrzone w plastyczne akcenty na krawędziach, co odróżnia je od znalezionych w Grabku.

Mis esowatych typu IV nie spotykamy na wybranych, całkowicie przebadanych cmentarzyskach z grobami skrzynkowymi, datowanych na przełom okresu halsztackiego i lateńskiego z Pomorza Gdańskiego w Zworach, gm. Chmielno (M. Fudziński, M. Rożnowski 1997) i Rątach, gm. Somonino (M. Fudziński, J.J. Gładykowska–Rzeczycka 2000). Wydaje się, że obecność mis o profilu w pełni esowatym, potwierdzonych głównie na stanowiskach późnołużyckich Polski środkowej oraz w najstarszych zespołach grobów kloszowych Mazowsza (np. Transbór) i Polski środkowej (np. Różyca–Stara Wieś), wskazuje na bliskość czasową i powiązania kulturowe pomiędzy tymi dwoma zespołami. Występowanie mis esowatych w grobach kloszowych na Mazowszu, przy braku takich form w zespołach łużyckich grupy mazowiecko–podlaskiej potwierdza tezę, że przyjęcie tego elementu nie nastąpiło na terenie Mazowsza, lecz być może właśnie w Polsce środkowej. Takie stwierdzenie pociąga za sobą następny wniosek, mówiący o przesunięciu się zespołów kloszowych na wschód z zachodu. Jest to potwierdzeniem tezy M. Gądzikiewicz, że na Mazowszu mamy do czynienia nie z fazą początkową tej jednostki kulturowej, lecz z jej fazą rozwiniętą (M. Gądzikiewicz–Woźniak 1961, s. 104n.). Takie stanowisko popiera także T. Węgrzynowicz (1973, s. 85). Do problemu tego powrócimy w podsumowaniu opracowania.

Typ V reprezentuje jeden egzemplarz silnie wyświecanej, czernionej miseczki o wychylonym wylewie, wydzielonej cylindrycznej szyjce i baniastym brzuścu, ornamentowanym rytym układem krokwiastym (ryc. 190: 4). Wydaje się, iż analogii należy szukać wśród naczyń występujących w Kietrzu, zaliczanych częściowo do małych waz i misek datowanych na HaC i D (M. Gedl 1973, s. 44,

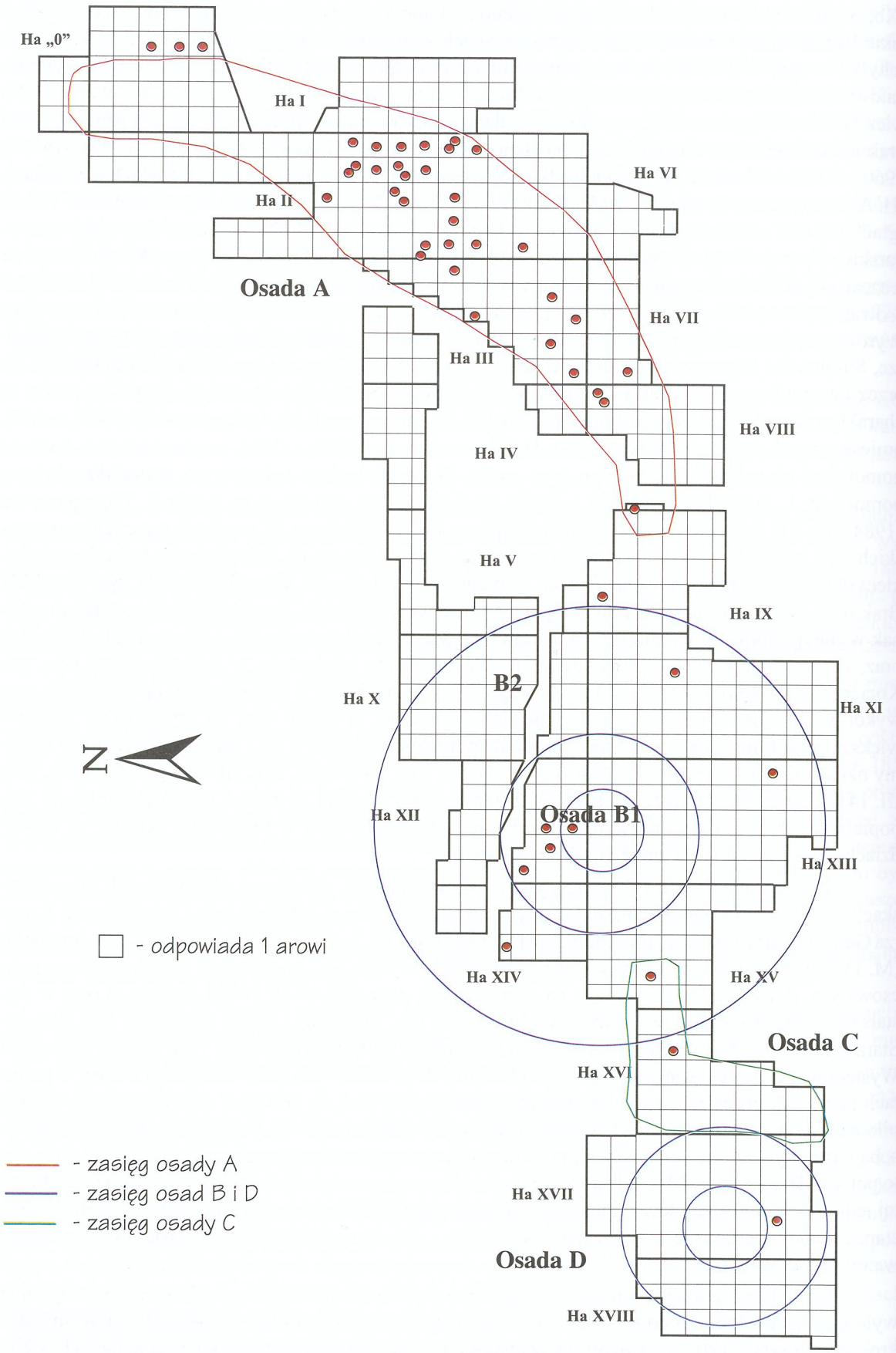

Ryc.104. Grabek st.11. Rozkład przestrzenny zewnętrznie pogrubianych krawędzi mis -

Tabl. III: 20, VII: 12). Jednak najbliższą terytorialnie analogią jest naczynie o identycznym zdobieniu z cmentarzyska w Zbrojewsku, datowane według autora na IV–V okres epoki brązu (M. Gedl 1991b, tabl. VII, 1), co w przypadku Grabka jest datowaniem zbyt wczesnym. Omawiany egzemplarz wystąpił w osadzie B1 (ryc. 103).

Typ VI reprezentuje również tylko jeden egzemplarz. Jest to duża misa o szerokim, płaskim, poziomo położonym wylewie i wygiętej do dołu krawędzi, ze średnicą rzędu 32 cm, o wysokości zaledwie 7, 2 cm (ryc. 180: 2). Współczynnik W tej misy wynosi zaledwie 0,21, co w pełni zbliża ją do współczesnych nam talerzy. Pierwowzory tego typu odnajdujemy ponownie w Kietrzu (M. Gedl 1973, tabl. XXXIX 7, 9, itd.). Bliskie analogie pochodzą także z osady w Nowej Hucie–Pleszowie (A. Kogus 1984, Tabl. X 5) jak i z wzmiankowanych już Woryt (J. Dąbrowski, M. Mogielnicka–Urban 1981, ryc. 26: 2). Misa ta wystąpiła również w obrębie osady B1 (ryc. 103).

Grupa naczyń D–kubki i dzbanki (ryc. 105)

Ze względu na problemy z jednoznacznym zdefiniowaniem obu form, zdecydowaliśmy się obie kategorie funkcjonalne omówić wspólnie, w ramach naczyń grupy D. W wielu publikacjach, do tak rozumianej kategorii część badaczy włącza ponadto tzw. czarki i czerpaki, bez wyróżniania dzbanków (K. Szamałek 1987, s. 58). Inni jeszcze, jak T. Węgrzynowicz (1973, s. 38), wyróżniają tylko kubki. Autorzy opracowania cmentarzyska w Podulach, omawiają oddzielnie: kubki, dzbanki i czerpaki (R. Mikłaszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968, s. 11–13), podobnie czyni J. Chudziakowa (1974, s. 27 i n.)

Najczęściej spotykane określenie kubka to: naczynia z jednym uchem, nie wystającym zasadniczo ponad krawędź (R. Mikłaszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968, s. 12; J. Chudziakowa 1974, s. 33). Ponadto, średnica wylewu powinna być zawsze większa od wysokości lub zbliżona (R. Mikłaszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968, s. 12; J. Chudziakowa, 1974, s. 33). Podobnym pojęciem kubka operuje T. Węgrzynowicz (1973, s. 38). Natomiast dzbanki, to naczynia z jednym, taśmowatym uchem, o wysokości zazwyczaj znacznie większej lub równej średnicy wylewu (R. Mikłaszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968, s. 13). Takimi też kryteriami kierowaliśmy się przy wydzieleniu poszczególnych typów tej grupy. Typy I–IV obejmują kubki, natomiast typ V, to dzbanki. Od powyższych stwierdzeń istnieje jedno odstępstwo. Do kubków zaliczono także naczynia, które mogą być formami bez ucha, w typie tzw. czarek. Naszym zdaniem, równie dobrze mogą one spełniać funkcje kubków.

Typ I obejmuje naczynia jednoelementowe, zazwyczaj w formie mniej lub bardziej stożkowatej, z lekko podkreślonym dnem. Wałeczkowate ucho jest dolepione na wysokości krawędzi (ryc. 165: 3). Zrekonstruowany egzemplarz ma powierzchnie dość szorstkie, zagładzane, barwy brunatnej. Jego współczynnik W wynosi aż 0,93. Jak można zorientować się z opracowań innych stanowisk, nie jest to typ kubka, który należy do często spotykanych.

W opracowaniu T. Węgrzynowicz (1973) brak odpowiedników tej formy, podobnie jest u J. Chudziakowej (1974). K. Szamałek (1987, ryc. 23, s. 60) odnotowuje zbliżoną odmianę, jako typ DIIIc, określoną mianem kubków półbeczkowatych. Podobne są także kubki typu „f" z Podul (R. Mikłaszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968, ryc. 18, s. 13). Warto może w tym miejscu przytoczyć cytat z pracy tych autorów: „ nie posiadają [kubki] cech chronologicznych, ani też nie mają znaczenia przy rozpatrywaniu różnic regionalnych..." (tamże, s. 13). Jest to stwierdzenie co najmniej dyskusyjne. Kubki stożkowate o bardzo zbliżonych formach występują na obszarze Polski środkowej już w III–IV okresie epoki brązu. Odnotowujemy je m. in. w Lutomiersku–Wrzącej (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1957, Tabl. XIV, 1) i w Sierpowie (W. J. Ber 1938, Tabl. 1, 34). Pewne nawiązanie stanowi kubek z grobu datowanego na okres halsztacki w Chojnem (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972, Tabl. XIII, 7), jak i ze st. Kopacz (H. Wiklak 1972, Tabl. XVI, 5). Dalsze analogie pochodzą z cmentarzyska w Karcu, pow. Gostyń, i to, jak się wydaje, dość liczne (W. Śmigielski 1965, s. 44), a także z cmentarzyska w Wilanowicach, pow. Chodzież, gdzie kubki stożkowate są bardzo charakterystyczne, według autorów opracowania (D. Durczewski, W. Śmigielski 1965). Z kubkami stożkowatymi spotykamy się również na cmentarzysku z okresu halsztackiego w Kietrzu, m. in. w grobie 501 (M. Gedl, 1973, s. 47, Tabl. CI, 16 – egzemplarz płytki) oraz w gr. 1680 wraz z zapinką pochodną od typu

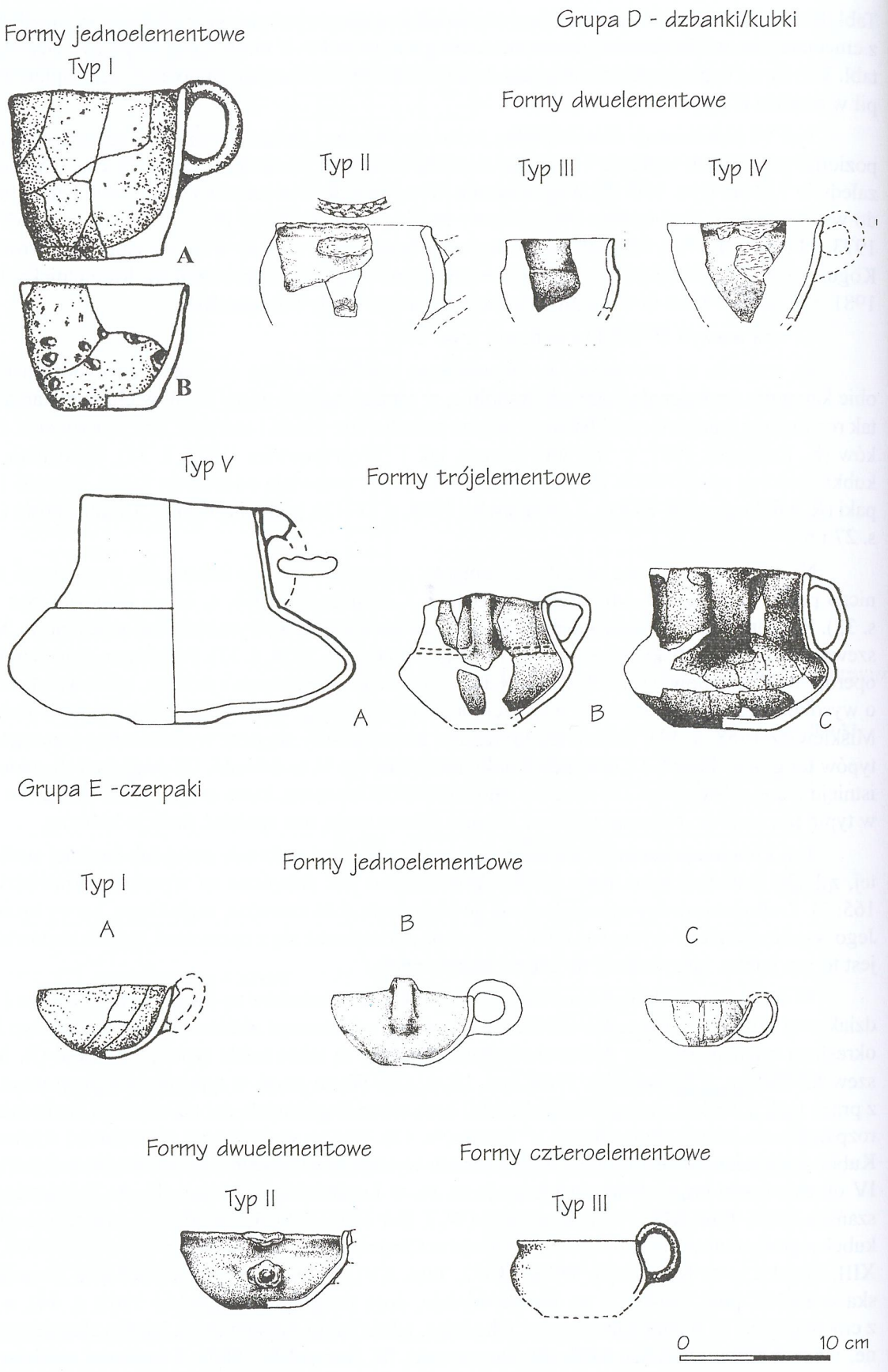

Ryc. 105. Grabek st. 11. Typy i odmiany naczyń grupy D - kubki/dzbany, oraz grupy E - czerpaki.

Certosa (A. Gardawski 1979, ryc. 64: 3), co ustawia ich chronologię na schyłek okresu HaD. Nie można jednak nie wspomnieć, iż formy stożkowate kubków odnotowujemy także w zespołach zaliczanych do tzw. kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych. Pewne podobieństwa wykazuje m. in. typ kubków IId wg T. Węgrzynowicz oraz, co ciekawe, również typ zaliczony do dzbanków (1984, ryc. 4 i 2). Właśnie forma zbliżona do kubka z Grabka, którą odkryto w Warszawie–Zerzniu, została zaliczona jednak do dzbanków, posiadając jeszcze dodatkowo zdobioną krawędź w postaci odcisków palcowych (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 30: j, s. 102). Nie uwzględnia takiego typu B. Chomentowska (1970) oraz I. Jadczykowa (1995). Jednak formę taką znajdujemy także na osadzie kultury pomorskiej i grobów kloszowych w Szeligach pod Płockiem (B. Chomentowska 1975, Tabl. V, 84).

Jak można sądzić na podstawie przeglądu kilku stanowisk, jest to forma, która mając w sumie starą tradycję, bo sięgającą III–IV okresu epoki brązu, nasila swoje występowanie w okresie halsztackim, przechodząc z inwentarzy zachodnich grup kultury łużyckiej (?) lub środkowopolskich, do zespołów kultury grobów kloszowych.

Jako odmianę IB, nieco płytszą i pozbawioną ucha, wydzieliliśmy naczynie, które można określić mianem czarki. Jego powierzchnia jest dość szorstka, ornamentowana dołkami paznokciowo–palcowymi (ryc. 187: 4). W proporcjach jest ono znacznie niższe niż typ IA, a jego współczynnik W wynosi 0,75. Formę zbliżoną, tak pod względem proporcji, jak i zdobnictwa odnajdujemy w materiałach mazowiecko–podlaskich kultury łużyckiej, wśród misek odmiany E (T. Węgrzynowicz 1973, ryc. 13).

Dwuelementowe formy kubków umieszczono w typach II, III i IV.

Typ II, to kubki baniaste o prawie kulistym brzuścu, z wylewem pochylonym do wnętrza, i taśmowatym uchem, dolepionym poniżej krawędzi (ryc. 127: 1; 135: 4?). Krawędź naczynia jest pogrubiona i ornamentowana tzw. „szczypaniem". Barwa powierzchni brunatna. Obecność „szczypanej" krawędzi wskazuje na powiązania z inwentarzami grobów kloszowych, choć w typologiach naczyń wg T. Węgrzynowicz (1984) i I. Jadczykowej (1995) takich form nie znajdujemy. Odnotowano ją jednak w grobie kloszowym nr 31, na cmentarzysku w Warszawie–Zerzniu (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 30: a). Znaleziony tam egzemplarz zaliczony został do kubków typu II wg T. Węgrzynowicz (1984), aczkolwiek w oparciu o tę klasyfikację trudno jest znaleźć jego odpowiednik w tym typie. Być może zbliżony typ reprezentuje także fragmentarycznie zachowany kubek z osady w Szeligach (B. Chomentowska 1975, ryc. VI, s. 90).

Typ III grupuje formy zapewne bez ucha, określane niekiedy mianem czarek. Są to formy o półkulistym brzuścu, z mniej lub bardziej cylindryczną szyjką podkreśloną uskokiem (ryc. 154: 8).

Typ IV to kubki, będące niejako rozwinięciem typu I. Różnią się od wcześniejszych zdecydowanie mniejszym dnem, co nadaje im formę zbliżoną do pucharków. Ponadto, poniżej krawędzi mają wyraźne wgięcie. Ucho taśmowate (?) połączono równo z krawędzią (ryc. 156: 10?–11). Powierzchnie są dość szorstkie, barwy brunatnopielatej. Bardzo bliskie analogie pochodzą z późnohalsztackiego cmentarzyska w Chojnem, gdzie występują zarówno z uchem jak i bez (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972, Tabl. VIII, 7; XVII, 10–12). Autorka ta określa je mianem lejkowatych i uznaje za ściśle związane z końcem okresu halsztackiego i okresem wczesnolateńskim (tamże, s. 202). Jak się wydaje, również z analogiczną formą mamy do czynienia na cmentarzysku w Brudzewie w pow. kaliskim (L. Długopolska 1968, ryc. 9: g). Formą swą, po części, kubki takie zbliżają się do rzadko spotykanych na stanowiskach grupy górnośląsko–małopolskiej tzw. pucharków na pustych nóżkach typu K (R. Mikłaszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968, ryc. 20, s. 98). Warto zwrócić uwagę na ten szczegół, gdyż w Grabku również znaleziono fragment niewielkiej nóżki (ryc. 205: 5), co może sugerować, że takie formy lub pokrewne mogły występować również i tutaj.

Typ V obejmuje formy trójelementowe, określone umownie jako dzbanki. Różnią się one m. in. wielkością, co powoduje, że formy małe mogą być równie dobrze zaliczane do kubków, ale nie tylko, na co wskażemy niżej. Ich wielkość wielokrotnie odpowiada wielkościom kubków typów I–IV. Dzban, aby mógł spełniać swą zasadniczą funkcję, naczynia do przenoszenia i rozlewania płynów, winien

mieć pojemność większą od naczyń do których płyn ten jest rozlewany. I jak się wydaje zasadniczo tylko wielkość decyduje o zaliczeniu danego egzemplarza do dzbanów, a innego do kubków. W typologii materiałów z Grabka wyróżniliśmy jedynie trzy odmiany takich form, w oparciu o zrekonstruowane naczynia. Dwa z nich wystąpiły w grobie na cmentarzysku pomorsko–kloszowym.

Typ VA reprezentuje duże naczynie, które możemy jednoznacznie określić mianem dzbana. Posiada on wysoką, stożkowatą szyjkę, z dość ostro profilowanym dwustożkowatym brzuścem, którego maksymalne wydęcie jest usytuowane około 1/3 wysokości. (ryc. 230: 6). Egzemplarz z Grabka uległ wtórnemu przepaleniu w ogniu stosu pogrzebowego, więc trudno mówić o pierwotnej barwie jego powierzchni. Powierzchnia była starannie wygładzana, zapewne aż do wyświecania. Przejście szyjki w brzusiec podkreślone jest dookolnym żłobkiem. Ucho zachowane fragmentarycznie, duże, taśmowate, ze wzdłużnymi żeberkami, połączone równo z krawędzią naczynia. Jest to jedna z bardziej charakterystycznych form zespołów pomorsko–kloszowych. Analogiczne dzbany w typologii B. Chomentowskiej (1970, s. 203) stanowią typ 7B. Według I. Jadczykowej (1995, ryc. 9, 13, s. 150) należą one do typu 4a i może częściowo 4b i występują sporadycznie na większości stanowisk Polski środkowej zaliczanych do najstarszego horyzontu kultury pomorskiej. Częstą ich obecność odnotowano jedynie w Mierzynie i Siemiechowie (tamże, ryc. 13). Naszym zdaniem, występują jednak dość pospolicie, gdyż spośród 9 cmentarzysk rozpatrywanych przez I. Jadczykową odnotowano je na ośmiu, a dodatkowo można wskazać tego typu dzbany z grobów skrzynkowych w Kręcieszkach (I. Jadczykowa 1992, Tabl. V, 7) i Sławęcinie (tamże, Tabl. XII, 3), jak również z grobów kloszowych w Konstantynowie–Ignacewie (badania autora w 1998). W typologii materiałów kloszowych z Mazowsza T. Węgrzynowicz (1984, ryc. 2) takie dzbany w zasadzie nie występują. Pod względem formy, zbliżony jest jedynie egzemplarz z Transboru z jej typu Ia. Bliskich analogii dostarczają materiały kultury pomorskiej z południowo–wschodniej Polski, m. in.: Dobre gr. 2–kloszowy, Kosiorowo, w Rzemień gr. 7–kloszowy, Trześnia gr. 10–kloszowy (S. Czopek 1992, tabl. XIII, 9; XVI, 1; XXXIII, 4; XXXVIII, 2). Jednak na cmentarzysku w Warszawie–Zerzniu formę taką odnotowano tylko w jednym grobie kloszowym na kilkadziesiąt grobów znanych ogółem. Forma ta została określona jako garnek pełniący funkcję popielnicy (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 35: f). W opracowaniu M. Andrzejowskiej (1995, ryc. 6–7, s. 132 i n.) zbliżone formy występują jedynie w najstarszej fazie Ia, cmentarzysk kloszowych Mazowsza, datowanych w ramach HaD. Jest to o tyle interesujące, że na cmentarzysku w Zaworach, gm. Chmielno, z terenu macierzystego kultury pomorskiej, datowanego na przełom okresu halsztackiego i lateńskiego, w ponad 20 grobach skrzynkowych nie odkryto ani jednej takiej formy, bądź pokrewnych (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997). Podobnie ma się rzecz na cmentarzysku w Rątach, gmina Somonino (M. Fudziński, J. J. Gładykowska–Rzeczycka, 2000). Na kilkadziesiąt grobów, w większości skrzynkowych, datowanych na schyłek HaD i wczesny okres lateński, z datami ^{14}C 390–380 r. p.n.e., spotykamy jedynie jedną formę i to znacznie odbiegającą kształtem od omawianych (tamże, s. 142, ryc. 43: e). Analogiczne, czy też bliskie pod względem formy dzbany, jako typ F, odnotowujemy w grupie chełmińskiej kultury łużyckiej (J. Chudziakowa 1974, Tabl. XII, 6; XIII, 2). Jak pisze autorka, jeden z nich, z cmentarzyska w Kaszczorku wystąpił w grobie kloszowym datowanym na młodszy okres epoki brązu, zaś jeszcze inny datowany jest na okres halsztacki (tamże, s. 37). Pozwala to autorce dopatrywać się początków tej formy w IV okresie epoki brązu (tamże, s. 37). Wydaje się, iż problem datowania takich form jest w istocie, rzeczą bardziej złożoną. Nie można bowiem wykluczyć, iż tego typu dzbany są formą nabytą przez kulturę pomorską, w rozumieniu wschodniopomorską i nie są bynajmniej charakterystyczne dla całego jej obszaru.

Odmiana VB jest niejako miniaturą formy VA, z tym, że maksimum wydętości brzuśca jest usytuowane około $^1/_2$ wysokości naczynia. Ucho, dolepione do krawędzi wylewu i nasady szyjki, przyjmuje niekiedy w profilu kształt zbliżony do trójkąta (ryc. 230: 4). Przejście szyjki w dwustożkowaty brzusiec jest podkreślone lekkim uskokiem i dodatkowo ornamentowane podwójnym, dookolnym ściegiem nakłuwanym. Egzemplarz z Grabka pochodzi z grobu cmentarzyska pomorsko–kloszowego i jest wtórnie przepalony. Zapewne pierwotnie był czerniony, o wyświecanych powierzchniach. Jego współczynnik W wynosi 0,78, czym zbliża się do wartości uzyskanych dla kubków typu I–IV. Współwystąpił w grobie wraz z dzbanem typu VA.

Jego analogie są podobne jak w przypadku odmiany VA. W typologii I. Jadczykowej (1992, ryc. 9, 13, s. 150) dla materiałów pomorskich Polski środkowej, jego odpowiednikiem jest typ 4b lub też 4c, które to typy wg autorki występują bardzo często na szeregu stanowiskach najstarszej fazy kultury pomorskiej na tym obszarze. U B. Chomentowskiej (1970, s. 203, 208) odpowiedniki znajdujemy w typie 8A. Brak analogii z cmentarzysk grobów skrzynkowych w przywoływanych już Rątach i Zaworach.

Odmianę VC stanowi egzemplarz pozyskany z osady (ryc. 137: 2). Charakteryzuje się czarną, wyświecaną powierzchnią oraz cylindryczną szyjką i dwustożkowatym brzuścem, z maksymalnym wydęciem usytuowanym około 1/3 wysokości naczynia. Różni się od odmiany VB uformowaniem przejścia szyjki w brzusiec i typem ucha. Jego współczynnik W=0,77 odpowiada odmianie VB. Analogie są w zasadzie identyczne, jak w przypadku formy poprzedniej.

W przypadku obu egzemplarzy tzw. dzbanków typu VB i VC należy zwrócić uwagę na jeden bardzo istotny, naszym zdaniem, szczegół. W obu naczyniach stwierdzono bardzo wyraźne starcie zewnętrznej krawędzi wylewu, po stronie przeciwnej do ucha. Podobne starcia powierzchni zaobserwowano na maksymalnych wydęciach brzuśców. Są to ewidentne ślady użytkowania, analogiczne jakie stwierdzamy u całej serii naczyń, które zaliczamy do czerpaków. Powstały one na skutek wykorzystywania tych naczyń również jako czerpaków i kontaktu ich krawędzi i brzuśców z inną twardą powierzchnią, np. dużego naczynia z którego coś nabierano. Te mikroślady wskazują dowodnie, że owe niewielkie „dzbanki" spełniały także funkcje czerpaków, obok funkcji kubków, o czym wspominaliśmy już wcześniej. Z tego względu równie słusznym byłoby uwzględnienie ich w klasyfikacji kubków jak i czerpaków. Egzemplarz dużego dzbana odmiany VA żadnych śladów obtarć nie posiada. Również ze względu na swoje rozmiary w pełni może spełniać funkcję dzbana właściwego.

Interesujące jest porównanie cmentarzysk kloszowych i cmentarzysk z Pomorza Gdańskiego, datowanych na schyłek okresu halsztackiego i wczesny okres lateński, z punktu widzenia frekwencji owych naczyń. Na cmentarzysku w Warszawie–Zerzniu, na 60 grobów, dzbanki/kubki typów VB–C lub zbliżone wystąpiły pięciokrotnie. Na cmentarzysku w Warszawie–Henrykowie na 134 groby dzbanki i dzbanki/kubki wystąpiły aż 29 razy (B. Zawadzka 1964, s. 293) jako popielnice i przystawki. Zresztą B. Zawadzka, bardzo słusznie, wyróżniła w swojej typologii wśród kubków (Typ VIII) odmianę 3, która jest odpowiednikiem naszych odmian VB i VC (tamże, s. 293).

Natomiast na dwóch cmentarzyskach z Pomorza w Rątach i Zaworach, na porównywalną liczbę grobów i obiektów, wystąpił tylko jeden egzemplarz takiego naczynia. Wydaje się, że mamy do czynienia nie z przypadkowością, lecz w znacznym stopniu z regułą wykorzystywania kubków odmian VB i C oraz pokrewnych, jak również dzbanków właściwych, na cmentarzyskach kloszowych, jako popielnic i przystawek, w przeciwieństwie do obszarów rodzimych kultury pomorskiej, czyli Pomorza. Może to być, jak się wydaje, nie tylko wyznacznik chronologiczny.

W oparciu o dalsze fragmenty możemy na obszarze stanowiska Grabek – z pominięciem cmentarzyska – zidentyfikować jedynie jeszcze 7 tego typu naczyń. Spośród nich, 5 egzemplarzy pochodzi z osady A, natomiast 2 z osady B (ryc. 106).

Grupa naczyń E–czerpaki (ryc. 105)

Wydzielanie tej grupy naczyń stwarza podobne trudności, jak w przypadku stwierdzonych różnic pomiędzy kubkami i dzbankami. W tej grupie często mogą być mylone formy, które spełniały funkcje dość płytkich kubków lub też głębokich czerpaków. Istotne są tutaj wartości współczynnika W, który, wyliczony na podstawie wielu klasyfikacji i pojedynczych stanowisk, oscyluje od poziomu około 0,2–przy bardzo płytkich czerpakach, do powyżej 0,5 (około 0,56), co zbliża je raczej do kubków. W przypadku Grabka, wszystkie zrekonstruowane naczynia, które zaliczyliśmy do czerpaków mają współczynnik W=0,41–0,56. Wyróżniono trzy podstawowe typy czerpaków.

Typ I obejmuje czerpaki jednoelementowe, określane mianem półkulistych. W jego ramach wyróżniono trzy odmiany: odmiana A z dnem kulistym (ryc. 146: 1; 159: 6), B z dnem wklęsłym (ryc. 149: 2; 159: 3; 176: 10; 181: 11) oraz C z dnem płaskim (ryc. 163: 11; 176: 9). Wszystkie odmiany są naczyniami o powierzchniach gładzonych, aż do wyświecania, barwy brunatnej lub szaroczarnej.

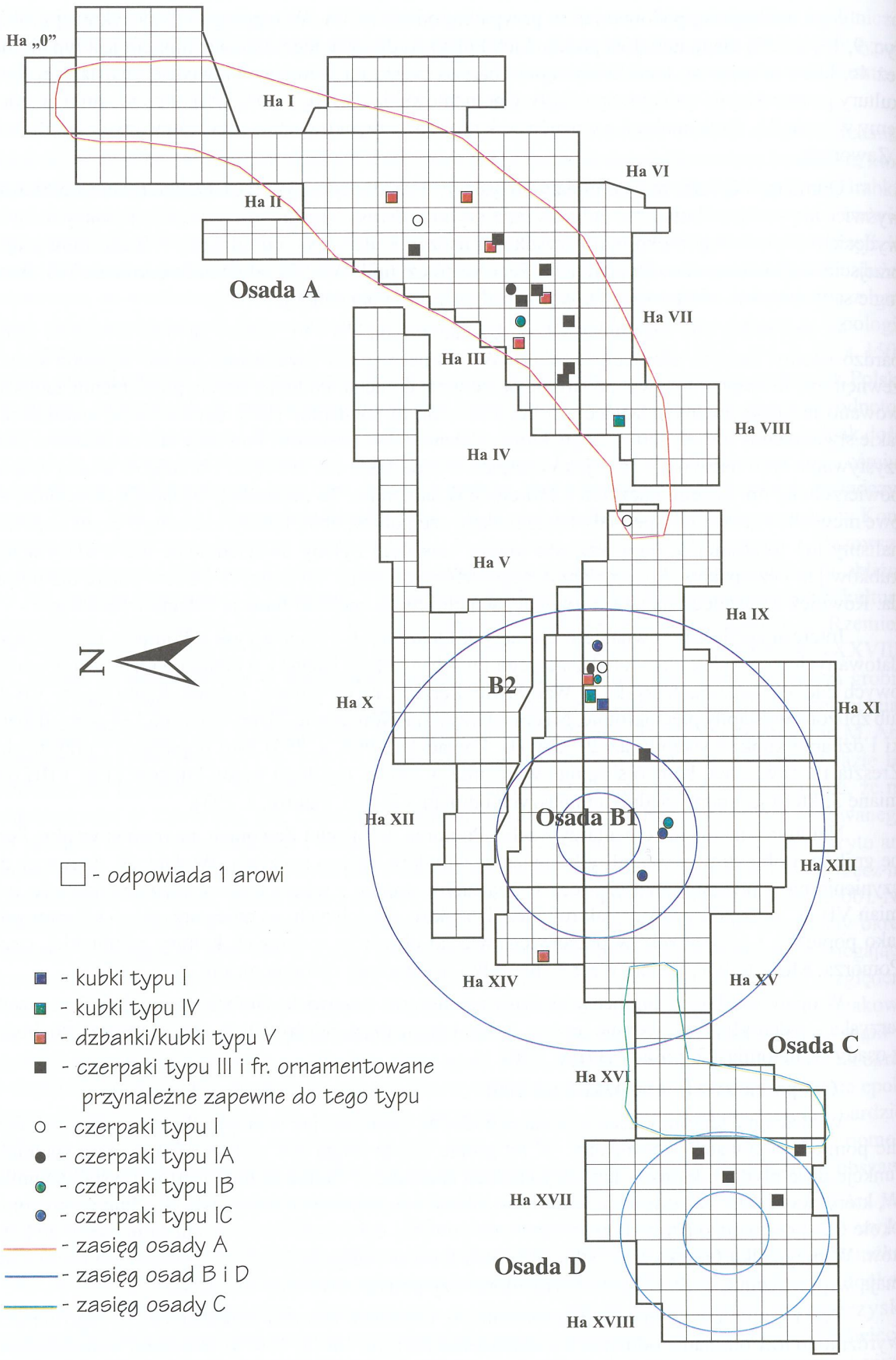

Ryc. 106. Grabek st. 11. Rozkład przestrzenny wybranych naczyń grupy D i E

Ucha taśmowate lub wałeczkowate, wystają wyraźnie ponad krawędź. Trzeba zwrócić także uwagę na szczegół, który potwierdza ich funkcję jako czerpaka. Szereg fragmentów takich naczyń posiada wyraźnie startą krawędź przeciwległą do ucha.

Ten typ czerpaków jest spotykany w zasadzie na wszystkich stanowiskach, tak kultury łużyckiej jak i pomorskiej oraz kloszowej. Jednak w typologii R. Mikłaszewskiej–Balcer oraz J. Miśkiewicza (1968, ryc. 15, s. 12) brak czerpaków odmiany A o dnie kulistym. Bardzo nieliczne odnotowano na stanowiskach mazowszańsko–podlaskich (T. Węgrzynowicz 1973, ryc. 14, s. 39). Wynika to zapewne również i z tego, że szereg form zaliczono wg tej typologii do kubków. Z Polski środkowej odmiana IB licznie występuje m. in. na cmentarzysku w Niechmirowie, jednocześnie notujemy tam jedynie pojedyncze czerpaki odmiany IA, datowane na V okres epoki brązu, zaliczone przez autorów do typu 2 lub 1 wg typologii dla Podul, w której to jednak, forma o kulistym dnie nie występuje (A. Kufel–Dzierzgowska, M. Urbański 1985, tabl. XX, 5–gr. 105; XXII, 7–gr. 114, s. 89). Odmiana IC jest na tym cmentarzysku również obecna, lecz jedynie w 5 egzemplarzach. Zdecydowanie przeważa odmiana IB i to zazwyczaj płytsza od wyróżnionej przez nas (tamże, s. 89). Z kolei, na stanowisku późnohalsztackim w Zalewie II spotykamy nielicznie odmianę IB, gdyż przeważają tutaj czerpaki profilowane, określone za Z. Durczewskim jako typ D (I. Jadczykowa 1990, s. 46), których w Grabku nie stwierdzono. Autorka nie wydzieliła na tym stanowisku czerpaków odpowiadających naszemu typowi IA, choć w publikacji znajdujemy jednoznaczne odpowiedniki tego typu. (tamże, Tabl. VIII, 8; XX, 7; XXIV, 18). Na innym cmentarzysku ze schyłku HaD, w Chojnem odnajdujemy wśród nielicznych czerpaków wszystkie odmiany typu I (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972). Odmiana IA nie została uwzględniona także w typologii materiałów skupiska kruszwickiego, przy obecności odmian IB i C, (K. Szamałek 1987, ryc. 23). Jakkolwiek wydaje się, że odmiana IA jest nieliczna wśród czerpaków półkulistych, to najczęściej występuje chyba w późnym okresie halsztackim. Należy tutaj zwrócić uwagę na cmentarzysko w Pysznicy z obszaru grupy tarnobrzeskiej, gdzie w grupie stylistycznej naczyń określonych jako SL II odnotowano dość licznie formę typu IA (S. Czopek 2001, ryc. 27).

W typologii B. Chomentowskiej (1970) jak i T. Węgrzynowicz (1984), materiałów pomorskich i kloszowych z Mazowsza, takie formy nie występują w ogóle. Natomiast u I. Jadczykowej (1992, ryc. 9, 13, s. 150) znajdujemy odmianę 4g, która odpowiada naszej IC. Według tej badaczki występuje ona sporadycznie na 4 stanowiskach z 9 rozpatrywanych, będąc formą przejętą z kultury łużyckiej. Dalsze egzemplarze odmiany IC pochodzą m. in. z Janików B, oraz z Kręcieszek (I. Jadczykowa 1995, Tabl. III, 3; V, 12; VII, 11), gdzie są datowane na koniec HaD i początek okresu lateńskiego.

Typ II to forma pojedyncza, nawiązująca swoją profilacją do mis z pionową szyjką i wgięciem (?) poniżej krawędzi (ryc. 155: 10), znajdująca szereg odpowiedników na wielu stanowiskach kultury łużyckiej. Takie m.in. egzemplarze, lecz o wklęsłym dnie odnotowano w Zalewie II (I. Jadczykowa 1990, tabl. II, 16; IV, 5; VII, 10; XX, 3; XXII, 6). Współczynnik W tego typu wynosi w naszym przypadku 0,44 i należy do niższych.

Typ III stanowi forma czteroelementowa, z baniastych brzuścem i krótkim wychylonym poza szyjkę wylewem. Ucho wałeczkowate, wystaje wysoko ponad krawędź naczynia (ryc. 148: 13?; 221: 1). Współczynnik W wynosi w tym wypadku 0,54, co wskazuje, że jest to forma dość głęboka i z pewnością mogłaby służyć jako kubek. Na cmentarzysku w Zalewie II mamy jedynie raz do czynienia ze zbliżoną formą (I. Jadczykowa 1990, Tabl. XXIII: 2). Brak do niej natomiast analogii w Niechmirowie (A. Kufel–Dzierzgowska, M. Urbański 1985), podobnie jak w Chojnem (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972).

Trzeba w tym miejscu zwrócić uwagę, że na stanowisku w Grabku wystąpiło wiele fragmentów pochodzących z niewielkich form esowatych, zazwyczaj wyświecanych i czernionych, które mogą przynależeć właśnie do takiego typu głębokich czerpaków–kubków. Wspominaliśmy już o tej grupie przy omawianiu mis esowatych. Dość często, w przeciwieństwie do ogółu naczyń, mają brzuśce ornamentowane motywami rytymi w postaci układów krokwiastych lub zygzakowatych. Analogią do tych form, może być naczynie m. in. z Pabianic st. 3 (H. Wiklak 1972, Tabl. XXII, 50). Typ III, biorąc jeszcze pod uwagę ewentualną obecność ornamentów, może odpowiadać czerpakom odmiany

H3 grupy górnośląsko–małopolskiej (R. Mikłaszewska–Balcer, J. Miśkiewicz 1968, ryc. 15, s. 12). Analogiczne formy przez E. Szydłowską (1972, s. 86, typologia naczyń) są określane jako kubki o brzuścu baniastym i stanowią najliczniejszą odmianę na cmentarzysku w Przeczycach podgrupy częstochowsko–gliwickiej. Czerpaki typu III jak i fragmenty ornamentowane, które ewentualnie można do nich włączyć, grupują się głównie na osadzie A, ale występują także na osadzie D, a sporadycznie B (ryc. 106).

Grupa F–formy sitowate (ryc. 107)

Wśród około 40 fragmentów tzw. naczyń sitowatych pozyskanych na stanowisku Grabek 11, możemy wyróżnić dwie odmienne kategorie tego typów wyrobów. W literaturze omawia się formy sitowate wspólnie, przypisując im rolę cedzideł lub też tzw. kominków/kadzielnic do ochrony żaru. Jednak pozyskane fragmenty, jak i odtworzone na ich podstawie formy, jednoznacznie wskazują, że należy w tej grupie dokonać podziału, na dwie kategorie. Pierwsza z nich, to naczynia w pełnym tego słowa znaczeniu, mające brzusiec, dno oraz wylew, a niekiedy i ucho. Jest to właściwa grupa naczyń sitowatych (F1), która różni się od innych odmian tym, że w ściankach lub też dnie albo tu i tu, rozmieszczono drobne otworki, zazwyczaj przekłuwane do środka. Natomiast druga kategoria materiałów, opatrzona gęstymi otworkami, posiada brzusiec, ale nie posiada dna. Są to najczęściej formy lejkowate, nieraz zaopatrzone w wewnętrzną dookolną kryzę – przy większej średnicy lejka lub też trzymacze – przy mniejszym otworze. Dwóch ostatnich odmian tego typu form nie odkryto w Grabku, ale są znane z innych stanowisk kultury łużyckiej. Ta grupa została określona przez nas jako grupa F2 form sitowatych i grupuje tzw. kadzielnice.

Wśród naczyń grupy F1 możemy wyróżnić trzy podstawowe typy, które ze względu na formę można by zaliczyć do kubków, czerpaków lub misek.

Typ I, wyróżniono w oparciu o jedno naczynie ze skośnie ustawionymi ściankami, o wysokości rzędu 5,8 cm i średnicy wylewu 10,6 cm. Zaopatrzone było ono w wałeczkowate ucho, a w dnie wykonano kilkadziesiąt otworków (ryc. 176: 2). W proponowanej klasyfikacji mogłoby znaleźć się jako czerpak stożkowaty z uchem lub też niewielka miseczka w typie IB1/2.

Typ II stanowi baniasty kubek, z uchem o przekroju nerkowatym, wystającym ponad krawędź pochylonego do wnętrza wylewu. Brzusiec, jak i zapewne dno, pokrywają dość duże otworki (ryc. 150: 6). W klasyfikacji kubków okaz ten znalazłby się jako odmiana w typie II.

Typ III wyróżniono w oparciu o fragmenty den i partii przydennych. Jak można się zorientować z ich profilu, pochodzą one zapewne z form niskich, o brzuścach dość rozchylonych, w typie mis (ryc. 156: 9; 159: 10; 162: 8).

Analogie do naczyń sitowatych grupy F1 możemy znaleźć w różnych okresach i kulturach. Egzemplarz podobny do typu F1I wystąpił na osadzie w Nowej Cerekwi (opolskie), w inwentarzach zaliczanych do kultury unietyckiej i datowany został na I/II okres epoki brązu (E. Kumowicz–Kosińska 1980, ryc. 13: 1). Dalsze analogie ze Śląska pochodzą m.in. z osady w Ściborzycach, datowane na V okres epoki brązu i okres halsztacki (M. Gedl 1967, tabl. XIII, 3; s. 53). Ten okaz nie zawiera jednak ucha, podobnie jak forma z grobu łużyckiego na cmentarzysku Warszawa–Grochów „Brylowszczyzna" (M. Gądzikiewicz–Woźniak 1961, Tabl. XI, 10). Forma taka przeżywa się jeszcze w kulturze przeworskiej i jest znana m.in. z cmentarzyska w Zadowicach (W. Siciński 1998, tabl. II: 2).

Egzemplarz zbliżony do typu II pochodzi z grobu łużyckiego z cmentarzyska w Zalewie II, datowanego na późny okres halsztacki (I. Jadczykowa 1990, Tabl. XX, 4, s.56). Natomiast dla typu III–misowatego, znajdujemy odpowiednik również w grupie F naczyń kruszwickich (K. Szamałek 1987, ryc. 23, s. 60).

Nie odnotowano natomiast grupy F w najnowszym przeglądzie form, z kilku wybranych cmentarzysk schyłkowej fazy kultury łużyckiej w Polsce środkowej, autorstwa I. Jadczykowej (2001), podobnie jak w klasyfikacji materiałów grupy chełmińskiej (J. Chudziakowa (1974, s. 37).

Brak takich form również w typologii naczyń kultury pomorskiej (B. Chomentowska 1970) i kultury grobów kloszowych (T. Węgrzynowicz 1984), a także kultury pomorskiej wg S. Czopka

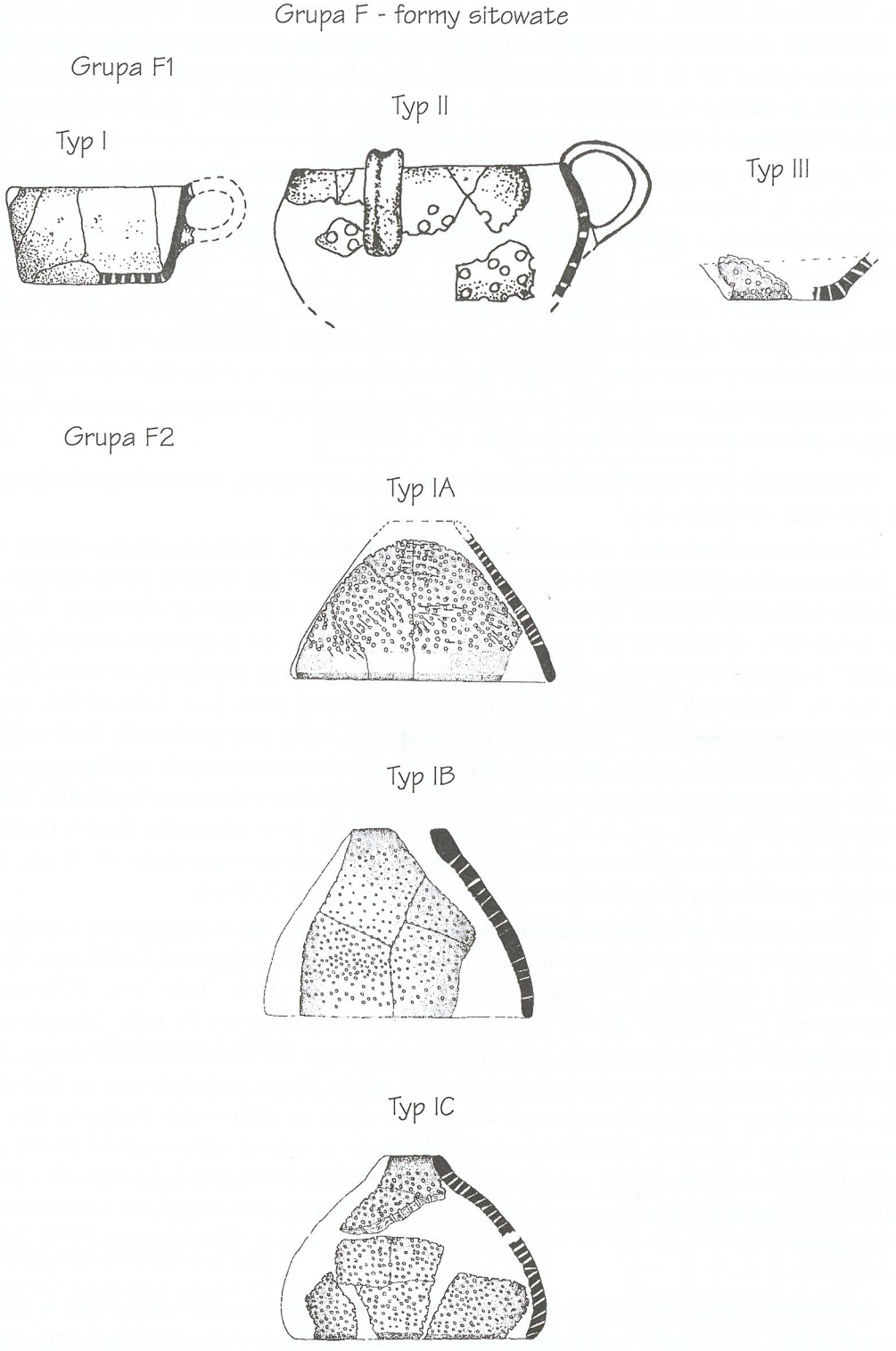

Ryc. 107. Grabek st. 11. Grupa F - formy sitowate.
F1 - naczynia sitowate
F2 - kominki sitowate (kadzielnice)
Skala 1: 4

(1992). Wydaje się jednak, że takie naczynia na Pomorzu występowały, bowiem na osadzie w Odrach, zaliczonej do kultury pomorskiej, znajdujemy fragment dna będącego zapewne odpowiednikiem naszego typu I lub III (J. Kostrzewski 1939, ryc. 11). Jednoznacznie stwierdzone formy grupy F1 wystąpiły w Grabku w zachodniej części osady A oraz w osadzie B, czyli wśród przejściowych materiałów łużyckich i pomorsko–kloszowych (ryc. 151).

W przypadku grupy F2, w oparciu o materiały z Grabka możemy wyróżnić właściwie tylko jeden typ (typ I), z trzema odmianami, uwzględniającymi sposób uformowania brzuśca. Wszystkie mają formę lejkowatą, o wyświeconych powierzchniach, gęsto pokrytych drobnymi dziurkami, wykonywanymi od zewnątrz.

Odmianę IA stanowi forma o prostych ściankach (ryc. 154: 4), z otworkami wykonanymi w pewnej odległości od krawędzi podstawy. Rekonstruowany egzemplarz tej odmiany ma na powierzchni dodatkowy ornament wykonany drobnymi nacięciami, o słabo czytelnym układzie.

Odmiana IB ma krawędź przy podstawie lekko pochyloną do wnętrza, natomiast krawędź przy mniejszym otworze jest odchylona (ryc. 206: 1).

Odmiana IC–krawędź dolna jest wyraźnie zagięta do wnętrza, z otworkami dochodzącymi do samej krawędzi (ryc. 194: 2).

Charakterystyczne, iż na krawędziach większego otworu, występują płaskie starcia. Te mikroślady jednoznacznie wskazują, że podstawą tych „kominków" jest właśnie partia szersza, która dodatkowo musiała mieć kontakt z twardym podłożem, zapewne w trakcie użytkowania. To oznacza, że formy te nie były cedzidłami jak uważają niektórzy badacze. Ze stanowiska Mogiła 62 pochodzi „kominek" z dwoma wydatnymi, językowatymi trzymaczami przy mniejszym otworze (M. Bazielich 1992, ryc. 8). Natomiast, z osady w Będzieszynie, zaliczonej przez L. J. Łukę (1966, ryc. 7: b) do kultury pomorskiej, „kominek" ma wewnętrzną dookolną kryzę przy podstawie. Być może do takiej odmiany lub podobnej należy jeden z fragmentarycznie zachowanych egzemplarzy z Grabka (ryc. 176: 1). Identyczny egzemplarz pochodzi z osady łużyckiej w Smolnie Wielkim z Wielkopolski (J. Ostoja–Zagórski 1974, ryc. 3, 8). Trzeba zwrócić uwagę, że w przypadku form z Grabka, uderza dość daleko idąca standaryzacja wymiarów. Wysokość oscyluje bowiem około 10–11 cm, zaś średnica otworów: większego 15,5–15,8 cm. a mniejszego około 3,5–5,10 cm.

Są znane liczne analogie do odmian wyróżnionych u nas. Już w materiałach z osady trzciniec-kiej w Złotej koło Sandomierza znajdujemy analogię typu IC (K. Jażdżewski 1981, ryc. 92: 5). W typologii naczyń z Biskupina st. 14, R. Mikłaszewska–Balcer (1991, Tabl. V, s. 153) umieszcza je w swojej grupie E, mieszając jednak formy przypisane u nas do grupy F1 i F2. Zdecydowana większość wyróżnionych tam fragmentów należy do naszej grupy F2. Trzeba zwrócić uwagę, że również i tutaj średnica podstawy omawianych form wynosi około 15 cm, podobnie jest na innych stanowiskach. Interesująco prezentuje się zespół form sitowatych ze stanowiska Mołtajny, gm. Barciany, z obszaru kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Są to w całości odpowiedniki naszej grupy F2–odm. B i C (A. Sosnowska 1992, ryc. 8) oraz formy o profilu esowatym (jako odm. D – przy rozszerzeniu naszej typologii). Znajdujemy je także w typologii materiałów łużyckich Mazowsza i Podlasia (T. Węgrzynowicz 1973, ryc. 15, s. 40) i dla grupy chełmińskiej (J. Chudziakowa 1974, Tabl. XIII, 4, 5; s. 37).

Interesująco przedstawia się rozkład form sitowatych na obszarze stanowiska w Grabku. Możemy stwierdzić, że grupa F2 występuje w części zachodniej osady A (część A2), licznie występuje w osadzie B i rzadko w osadzie D (ryc. 108). Trzeba dodać, że w części północno–wschodniej osady A (cz. A1), formy F2 wystąpiły jedynie w pojedynczych fragmentach. Z powyższych ustaleń wynika, że grupa F2 w niezmienionej właściwie formie, przynależy tak do kultury łużyckiej, jak i do fazy pomorsko–kloszowej, natomiast co do grupy F1 nie jest to już takie pewne.

Jednoznacznie dowiedliśmy, jak się wydaje, istnienia dwóch grup form sitowatych, o całkowicie odmiennych funkcjach. Grupa F1 to naczynia, które zapewne spełniały funkcje cedzaków, natomiast grupa F2 to tzw. kominki–kadzielnice, być może stosowane do ochrony żaru.

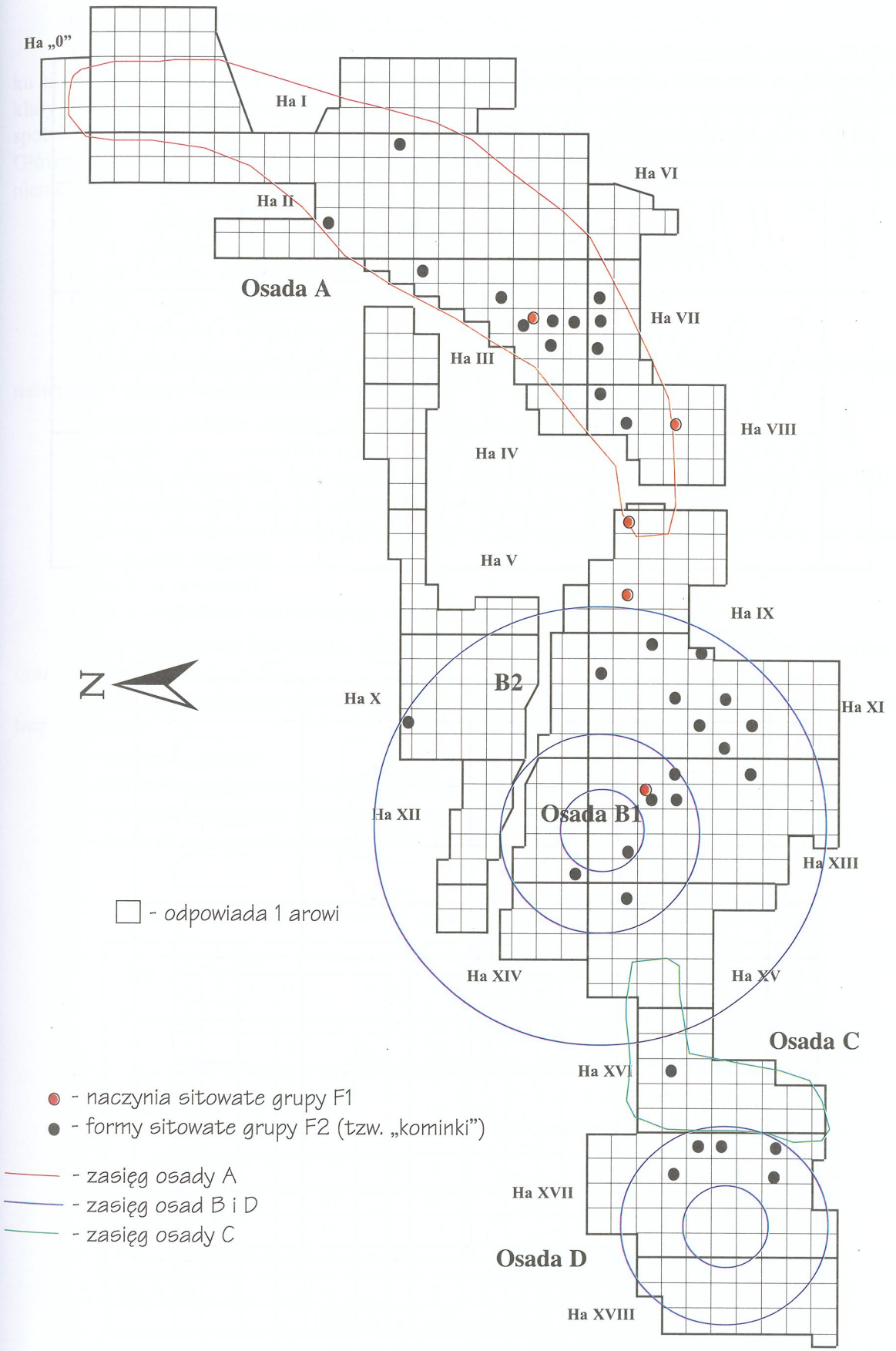

Ryc.108. Grabek st. 11. Rozkład przestrzenny form sitowatych grupy F.

A

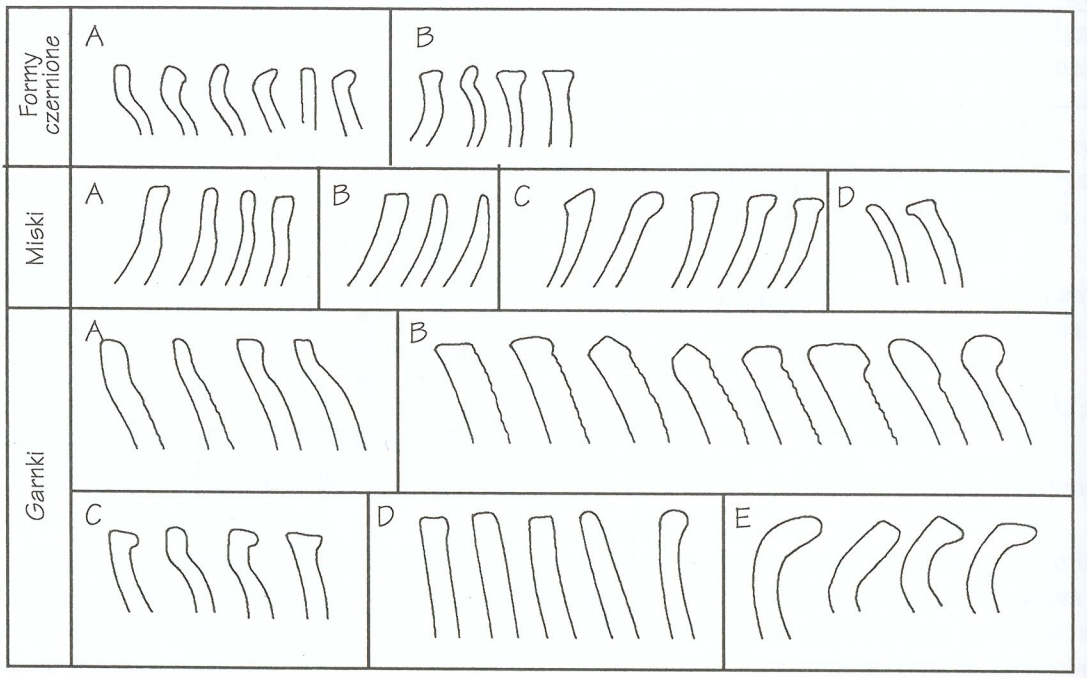

B

	A /ostre/	B /łagodne/	C /pogrubione/	D /karbowane/
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				

Ryc. 109. Formy krawędzi naczyń (A) i talerzy glinianych (B) ze stanowiska Grabek 11

Grupa G–talerze (ryc. 110)

Zazwyczaj dość liczną grupę znalezisk na stanowiskach osadowych stanowią talerze. W Grabku na st. 11 doliczono się 2142 fragmentów, z rozbudowaną ornamentyką, która stała się podstawą ich klasyfikacji. Generalnie należy stwierdzić, że mamy do czynienia z formami płaskimi. Tym niemniej, spotykamy bardzo nieliczne formy wklęsłe, o wyraźnej formie płytkiej misy (ryc. 109: 9; 165: 2). Głównego podziału dokonano ze względu na sposób potraktowania powierzchni talerzy, z uwzględnieniem typu ornamentu. Na tej podstawie wydzielono 5 typów:

typ I –talerze o powierzchniach gładko–szorstkich;
typ II –talerze o powierzchniach z dołkami palcowo–paznokciowymi;
typ III –talerze ornamentowane rytymi kreskami;
typ IV –talerze ornamentowane odciskami maty;
typ V –talerze z odciskami plew i ziaren prosa.

W ramach powyższych typów, a zwłaszcza typu II i III, wydzielono podtypy uwzględniające następujące układy ornamentacyjne:

A –układy bezładne dołków palcowych (Typ II) lub rytych kresek (Typ III);
B –układy krzyżowe dołków palcowych (Typ II), kratkowe kresek rytych (Typ III);
C –układy promieniste dołków palcowych (Typ II) i promienisto–koncentryczne (Typ III);
D –koncentryczne kręgi lub spirale dołków palcowych (Typ II).
Odmiany wydzielono w większości podtypów, ze względu na obecności otworów lub nakłuć:
Odm. a –bez otworów;
Odm. b –z otworami;
Odm. c –z dołkami nakłuwanymi, bez pełnej perforacji ścianek talerza.

Mogą występować kombinacje odmian ze względu na obecność nakłuć, ale bez otworów–ac oraz otworów i nakłuć, czyli bc.

Najniższym poziomem podziału są warianty: 1–4 określające sposób uformowania i ornamentacji krawędzi:

1 –krawędź „gładka";
2 –krawędź ornamentowana „szczypaniem", identycznym jak krawędzie naczyń;
3 –krawędź wygniatana dołkami palcowymi;
4 –krawędź nacinana/karbowana ostrym narzędziem.

Tabela 27. Wykaz odnotowanych typów, odmian i wariantów talerzy w Grabku

Typ	Podtyp				Odmiana			Wariant				Partie środkowe	Suma	%
	A	B	C	D	a	b	c	1	2	3	4			
Typ I	X				1065			915	139	10	1	350	1415	66, 0
	?			X		21		20	1			23	44	2, 10
	?			X			4	4				1	5	0,20
Typ II	X	X	X		177			167	10			322	499	23, 3
	X	X?	X?			22		22				20	42	1,90
	X						2	2				-	2	0,10
Typ III	X				X?			X?				2	2	0,10
Typ IV	X				52			51				50	101	4, 75
	X					3						6	9	0,45
Typ V	X				4			2	2			19	23	1,10
					1298	46	6	1183	152	10	1	793	2142	100,0

X–odnotowana obecność formy

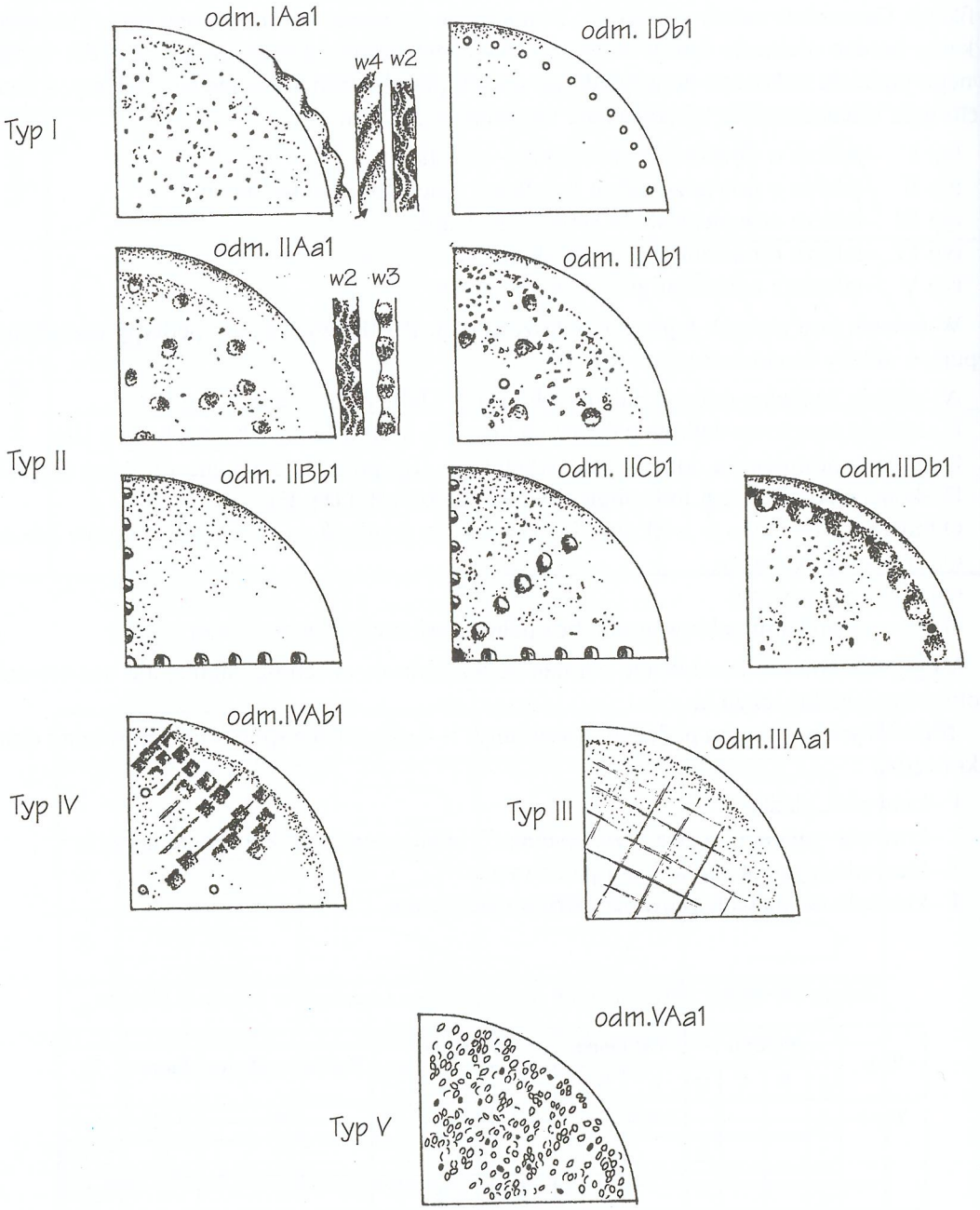

Ryc. 110. Grabek st. 11. Typologia grupy G - talerze
Typ I - o powierzchniach gładko - szorstkich;
Typ II - z ornamentem dołków paznokciowych i palcowych w układach nieregularnych (A), krzyżowych (B), promienistych (C) i koncentrycznych (D);
Typ III - z ornamentami rytymi;
Typ IV - z odciskami maty;
Typ V- z odciskami plew i ziarn prosa.

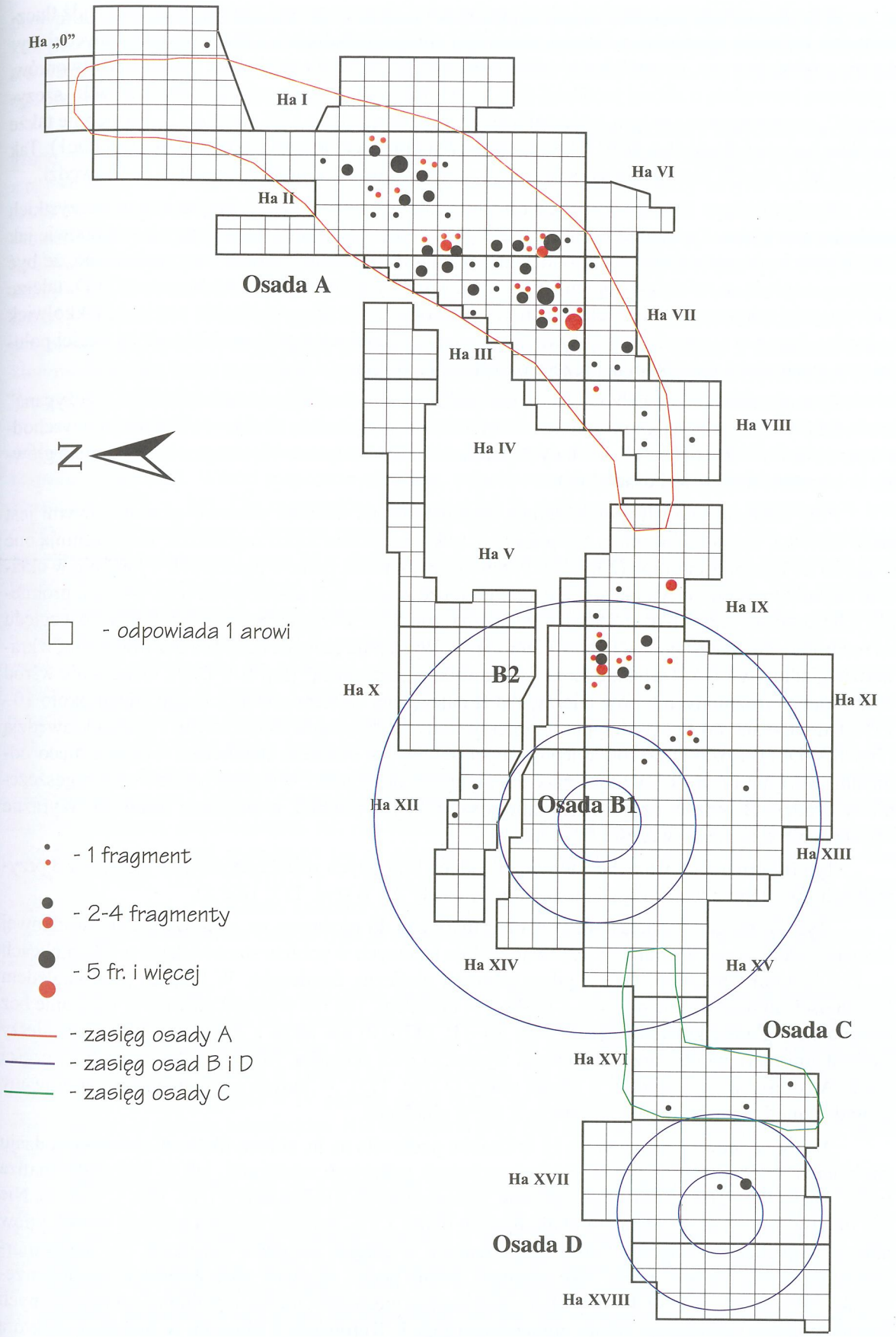

Ryc.111. Grabek st.11. Planigrafia talerzy z krawędzią ornamentowaną „szczypaniem", z warstwy (kolor czarny) i z obiektów (kolor czerwony)

W typie I występują talerze o jednej powierzchni chropowaconej grubym piaskiem bądź tłuczniem, lub też słabo przetartej, a drugiej zazwyczaj silnie wygładzonej. Często wzdłuż krawędzi występuje zagładzony pas, co spotykamy także u innych typów. Najliczniejsze są talerze bez otworków, z gładzoną krawędzią o różnej profilacji (typ IAa1). Ich wariantem są talerze o krawędziach „szczypanych", reprezentowane w tym typie najliczniej, stanowiąc około 13% (typ IAa2). Występuje także odmiana b z otworkami (typ IDb1), która jest rzadka oraz z dziurkami niedokłutymi (typ IDc1). Tak otworki jak i dziurki niedokłute są dość często umieszczane dookolnie, równolegle do krawędzi.

Planigrafia typu I wskazuje, że jest on reprezentowany z podobnym natężeniem we wszystkich osadach stanowiska. Ze względu na znaczne zagęszczenie fragmentów tego typu tak w warstwie jak i w obiektach nie prezentujemy ich oddzielnej planigrafii. Możemy jedynie zasygnalizować, że być może ze względu na większy stopień zniszczenia warstwy kulturowej w obrębie osad C i D, talerze takie częściej odnotowywano w obiektach niż w warstwie. Ponadto, w obrębie osady A, jakkolwiek są bardzo liczne w warstwie, zdecydowanie liczniej i częściej występują w obiektach jej części południowo–zachodniej niż północnej (część określona jako A1).

Sytuacja zmienia się całkowicie, jeżeli weźmiemy pod uwagę wariant typu I ze „szczypaną" krawędzią. W tym przypadku podstawowe skupisko obejmuje osadę A oraz w rozproszeniu wschodnią partię osady B/B2 (ryc. 111). W innych partiach stanowiska stanowią margines, występując głównie w warstwie kulturowej osad C i D.

Przy talerzach typu II, powierzchnia ornamentowana dołkami palcowo–paznokciowymi jest także szorstka, często z tłuczniem lub piaskiem, tylko miejscami lekko zagładzana. Reprezentują one drugą co do liczebności grupę (23, 3 %). Przeważnie ornament dołków palcowych występuje w układzie bezładnym (podtyp A), ale stwierdzono go także w układach krzyżowych (ryc. 149: 3), promienistych i koncentrycznych (ryc. 156: 16). Jednoznaczne rozdzielenie na powyższe podtypy, ze względu na rozdrobnienie materiału jest jednak niemożliwe. Występuje głównie odmiana bez otworków, z krawędzią gładką (typ IIA–Da1), ale także i z krawędzią „szczypaną" (typ IIA–Da2). Generalnie wśród wszystkich wyróżnionych typów talerzy, typ II najczęściej zawiera otworki, mając udział około 10–12%. Odnotowano także w tym typie fragmenty talerzy z dziurkami niedokłutymi i gładką krawędzią (Typ IIA–Dc1). Rozkład tak ornamentowanych talerzy na obszarze stanowiska wygląda nieco odmiennie niż typu I (ryc. 112), gdyż, przy ich mniejszej liczebności, widzimy podstawowe zagęszczenie w osadzie B oraz w części zachodniej osady A, jak również w obszarze osady D. Wyraźne rozrzedzenie występuje w części NE osady A.

Typ III, ornamentowany bezładnymi układami linii rytych został odnotowany jedynie w 3 przypadkach i występuje w rozproszeniu na granicy osady A i B (ryc. 113; 162: 2).

Typ IV talerzy z odciskiem plecionej maty był do niedawna na obszarze Polski środkowej nieznany. Odkryto go w Grabku i na równocześnie badanych w pobliżu stanowiskach w Chabielicach st. 12 i Kolonii Chabielice st. 11, gdzie stanowił nieliczną domieszkę. W Grabku pod względem liczebności zajmuje trzecie miejsce, z blisko 5% udziałem. Ten typ wystąpił głównie w odmianie bez otworków, z gładką krawędzią (ryc. 145: 10–11; 147: 10) ale także z dziurkami. Rozkład talerzy z odciskami maty na obszarze stanowiska wyznacza dwa skupiska, jedno w całej zachodniej części osady A (część A2) i drugie, w E części osady D (ryc. 113). W innych osadach został odnotowany sporadycznie i to zazwyczaj w warstwie, a nie w obiektach.

Walor poznawczy stanowiska 11 w Grabku podkreśla m. in. zidentyfikowanie nowego rodzaju zdobnictwa talerzy. Jest to typ V, o powierzchniach pokrytych odciskami, jak to wykazała analiza (patrz Aneks II), ziaren prosa i jego oplewek, umieszczonych z jednej strony (ryc. 159: 1; 165: 8). Nie jest on zbyt liczny, ale z udziałem obejmującym około 1,1%, zajmuje czwartą pozycję wśród typów talerzy. Dotychczas z terenów Polski taki ornament w obrębie zespołów łużyckich, czy też pomorsko–kloszowych nie był znany. Jako analogię można podać naczynie późnolateńskie kultury przeworskiej z cmentarzyska w Charłupi Małej, położonego niedaleko Grabka, o podobnie potraktowanych powierzchniach (informacja autora opracowania mgr P. Kurowicza z Muzeum w Sieradzu, za którą w tym miejscu dziękuję). Dalsze analogie w stosowaniu ziaren i plew prosa w zabiegach zdobniczych

przy produkcji ceramiki zawarte są w aneksie dotyczącym badań odcisków roślinnych. Obszar, na którym wystąpiły tak zdobione talerze ogranicza się właściwie do niewielkiego skupiska obiektów we wschodniej części osady B oraz pojedynczego odkrycia w strefie D (ryc. 113). Znaleziono także egzemplarze z krawędzią „szczypaną" (ryc. 165: 8).

Większość podziałów typologicznych materiałów ceramicznych kultury łużyckiej uwzględnia grupę określaną, jako talerze, podkładki czy też placki. Jest to forma stara, sięgająca neolitu, w tym, z najstarszego horyzontu kultury pucharów lejkowatych (faza A/B). Między innymi spod nasypów grobowców kujawskich w Sarnowie wydobyto fragmenty talerzy zdobionych wzdłuż krawędzi odciskami palcowymi (H. Wiklak 1980, s. 57, Tabl. I, 10). Talerze potwierdzone są również w materiałach trzciniecko–łużyckich z osady w Rosiejowie koło Pińczowa, z ornamentem rytym typu III (A. Żaki 1950, s. 47). Z obszaru Mazowsza i Podlasia znamy odpowiedniki typu I, II i III, które występują tam już od przełomu III i IV okresu epoki brązu, z największym nasileniem w okresie halsztackim (T. Węgrzynowicz 1973, s. 39, 60). Należy zwrócić uwagę, że odnotowano tam talerze z dziurkami niedokłutymi do końca, które nagminnie towarzyszą talerzom z ornamentem paznokciowym (tamże, s. 40). W analizie J. Chudziakowej (1974, s. 38) brak bliższych informacji na temat talerzy, aczkolwiek w inwentarzach z Ziemi Chełmińskiej takie odnotowano. Z kolei w zespołach kruszwickich stanowią, jak się wydaje, niewielki margines (0,27% określonych form, podczas gdy w Grabku jest to wartość bliska 5%). Wśród rozpoznanych form, odnotowano jedynie odpowiedniki typu I i II (K. Szamałek 1987, s. 60). Dla materiałów biskupińskich R. Mikłaszewska–Balcer wyróżniła 4 typy talerzy: F1 odpowiadający naszemu typowi IIAa1, F2=IAb1 oraz IDb1, F3=IAa1(jako chropowacony odciskami roślinnymi) oraz F4 z dołkami paznokciowymi, które mieszczą się w naszym typie IIAa1 (R. Mikłaszewska–Balcer 1991, s. 154). W pracy, omawiającej klasyfikację form ceramicznych z siedmiu wybranych późnohalsztackich stanowisk cmentarnych Polski środkowej, odnotowano jedynie odpowiedniki typu I i II, zazwyczaj zaopatrzone w otworki (I. Jadczykowa 2001, s. 107). Autorka, nie poświęcając im większej uwagi, stwierdza, że występują często na czterech ze wspomnianych stanowisk (Chodaki, Chojne st. 1, Okołowice i Zalew II, tamże, s. 107, ryc. 13), a rzadziej na dwóch (Łódź–Ruda Pabianicka, Piaski Bankowe, st. 1, tamże, ryc. 13). W pracy H. Wiklaka, dotyczącej późnych faz grupy środkowopolskiej kultury łużyckiej, odnotowujemy kontynuację talerzy od III/IV okresu epoki brązu po okres halsztacki. Dla tego ostatniego horyzontu wymienione zostały talerze typu I jak i II, z wszelkimi odmianami znanymi z Grabka, w tym również z układami koncentrycznymi, promienistymi itd. (H. Wiklak 1972, s. 57). Z analogicznymi układami koncentryczno–promienistymi spotykamy się na cmentarzysku w Będzinie–Łagiszy (W. Galasińska–Hrebendowa 1989, Tabl. XLVIIId, s. 11), datowanymi na schyłek epoki brązu i początek okresu halsztackiego, zaś z układami koncentrycznymi na cmentarzysku w Przeczycach (E. Szydłowska 1972, s. 95). Niewątpliwie talerze typu II odznaczają się w wielu wypadkach dużymi walorami estetycznymi.

B. Gediga (1967, s. 119), analizując materiały ze Śląska środkowego, wymienia talerze typu II w układach nieregularnych jak i promienistych, koncentrycznych, spiralnych itp., często zaopatrzone w otworki. Wyraźnie zaznacza się tam obecność typu III (ryte żłobki) w układach kolistych, jak również kratownicy, których w Grabku nie odnotowano. Jak stwierdza autor, talerze na Śląsku środkowym występują nielicznie w IV okresie epoki brązu, ze wzrostem obecności dopiero w V okresie epoki brązu i w okresie halsztackim. Nie wspomina przy tym nic o obecności talerzy naszych typów I, IV czy V.

Jak już zauważono, typ IV, z odciskami plecionki/maty, nie był dotychczas odnotowywany na interesującym nas obszarze. Dość jednoznacznie jest on wiązany z terenami grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. Najbardziej znanym zespołem z tak zdobionymi talerzami są materiały z osady w Turbi, pow. Tarnobrzeg, gdzie na 100 fragmentów, aż 92 posiadało taki ornament. Publikując je w 1963 roku, M. Zeylandowa (1963, s. 281n. ryc. 37) stwierdziła, że nie zna do nich analogii i uznała, że stanowią specyficzny styl grupy tarnobrzeskiej, datując ich występowanie na V okres epoki brązu i okres halsztacki. Mimo że, od tego czasu przybyły nowe materiały, możemy uznać, iż M. Zeylandowa miała rację, przypisując je grupie tarnobrzeskiej. Na osadach w Mogile w Krakowie–Nowej Hucie

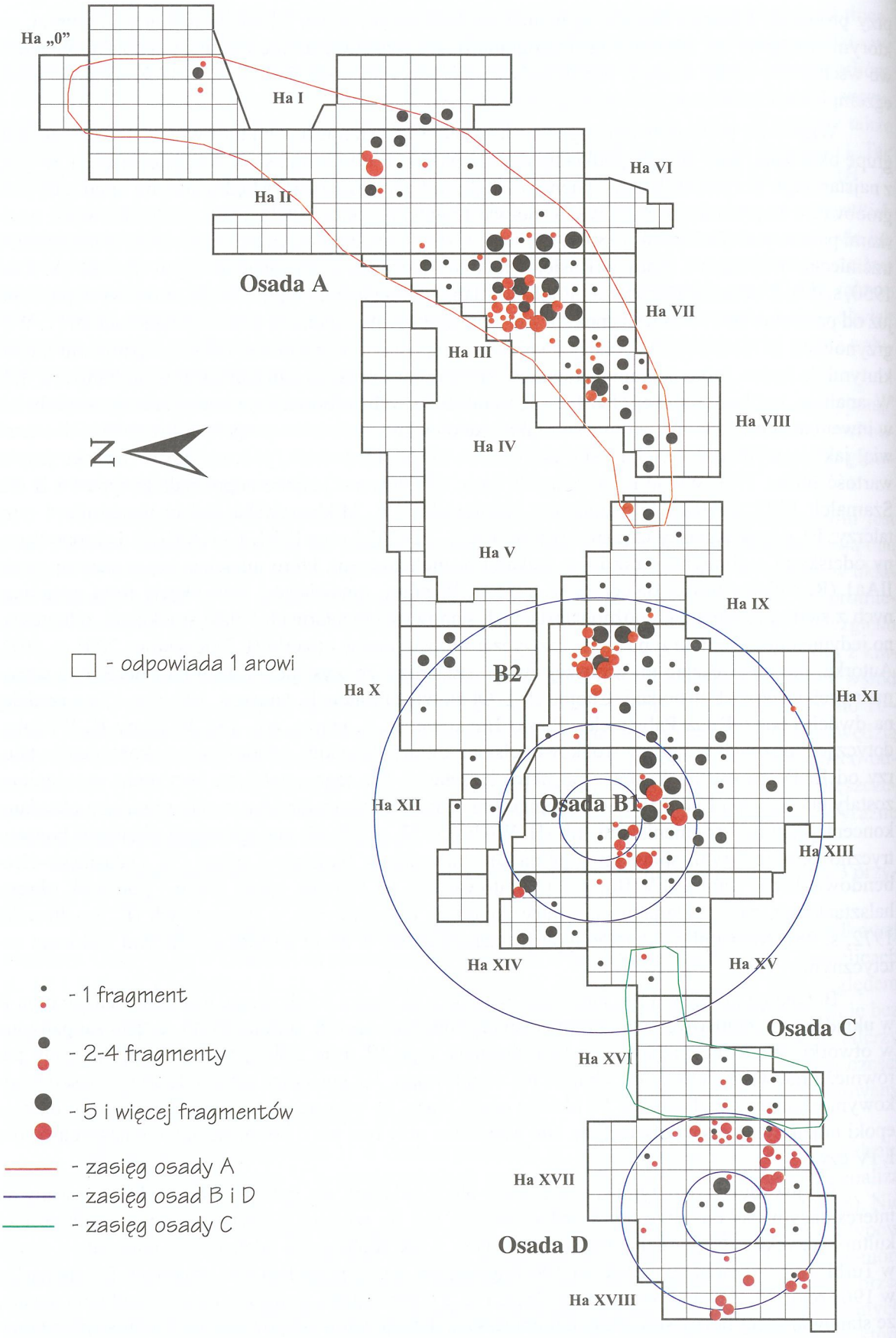

Ryc.112. Grabek st.11. Planigrafia talerzy typu II (z ornamentem palcowym), z warstwy (kolor czarny) i z obiektów (kolor czerwony)

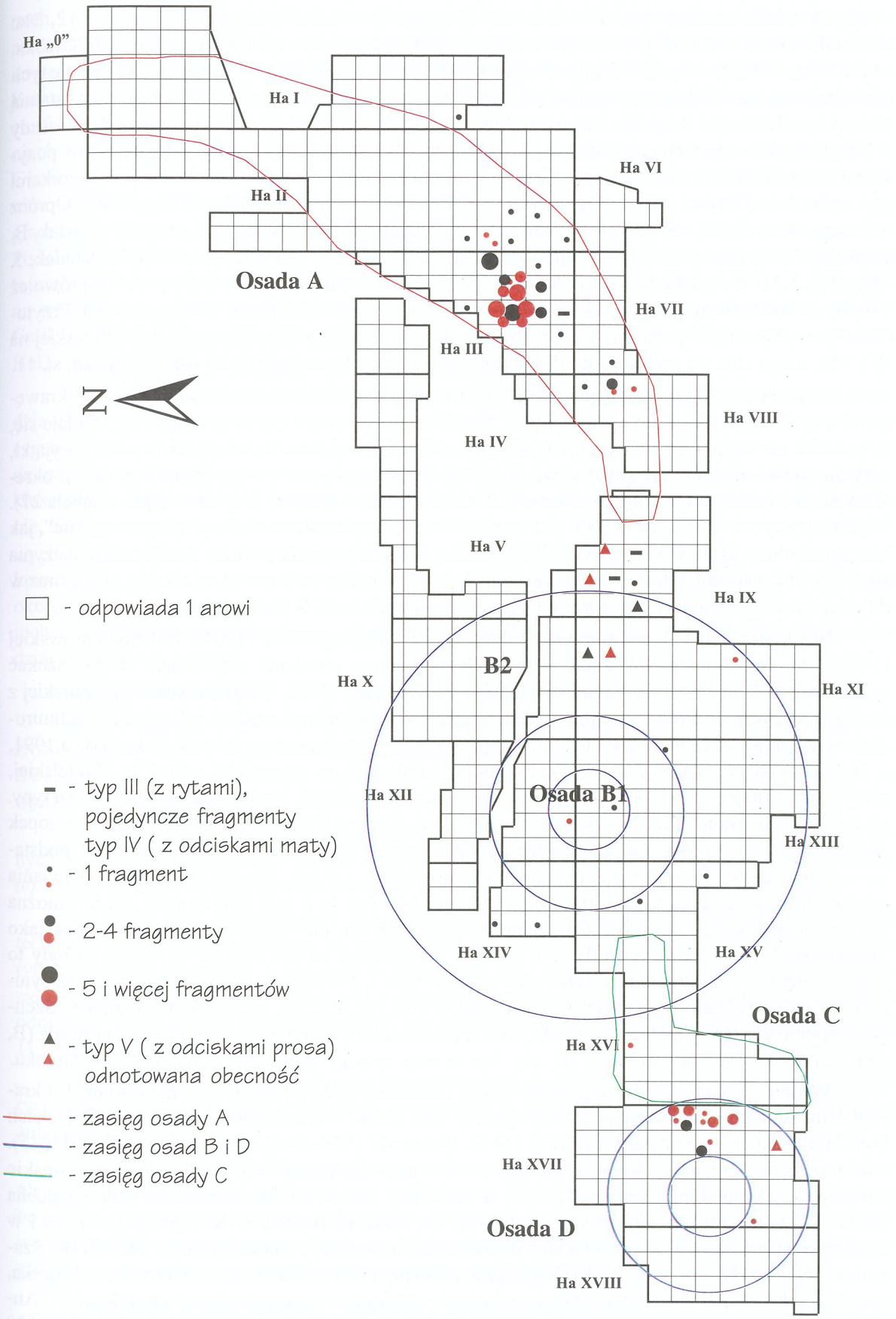

Ryc.113. Grabek st.11. Planigrafia talerzy typów III - V, z warstwy (kolor czarny) i obiektów (kolor czerwony)

wystąpiły talerze naszego typu I w ilości 52, 2%, typu II w 32, 8% a typu IV z matą w 12, 5%. Pozostałe 2, 5 % to typ III (M. Bazielich 1992, s. 144). Są to proporcje bardzo zbliżone do Grabka, z tą różnicą, że na tym stanowisku nie stwierdzono typu V i „szczypanych" krawędzi. Datowanie tych osad obejmuje okres halsztacki, a pojawienie się talerzy z plecionką jest łączone jednoznacznie z ostatnią fazą, przynależną już do grupy tarnobrzeskiej (tamże, s. 144). Dalszy przykład pochodzi z osady w Zawadzie, która jest zaliczana do schyłkowej fazy (III) grupy tarnobrzeskiej. Z jej obiektów pozyskano 5 dat ^{14}C, które wiążą się m. in. z talerzami omawianego typu, jak i naczyniami z otworkami pod krawędzią. Daty te obejmują przedział 505–390 BC (B. Chomentowska 1989, s. 340). Oprócz wzmiankowanych już, tak zdobionych talerzy z sąsiednich osad w Chabielicach, st. 12 (P. Frąsiak, B. Gwóźdź, W. Siciński 2000, s. 41) i prawdopodobnych z Koloni Chabielice st. 11 (I. Marchelak, J. Matysiak, J. Moszczyński, P. Papiernik 2000, s. 220), identycznie zdobione talerze pochodzą również z osady w Podzamczu, gm. Ogrodzieniec, badanej przez autora (B. Muzolf 1994, ryc. 3: 4). Przytoczone powyżej daty, w połączeniu z kierunkiem rozszerzania się inwentarzy grupy tarnobrzeskiej na W i NW, mogą stać się podstawą do datowania jednej z faz chronologicznych osad z Grabka, st. 11.

Ostatnią kwestią wymagającą zasygnalizowania jest sposób modelowania i zdobienia krawędzi talerzy. Zestawienie form krawędzi (ryc. 109B) wskazuje na ich dużą różnorodność. Wydaje się, że ta cecha ma najmniejsze znaczenie typologiczne i chronologiczne. Są tutaj jednak pewne wyjątki, dotyczą one szczególnie krawędzi w wariantach 2–3 („szczypanych", wygniatanych palcem), określonych jako odmiana D w typologii krawędzi. Oba warianty wystąpiły jedynie w typie I (tabela 27). Najważniejszym dla naszych ustaleń jest wariant 2 – z krawędzią formowaną przez „szczypanie", jak u naczyń kultury grobów kloszowych. W najbliższym sąsiedztwie stanowiska 11 w Grabku naczynia zdobione w ten sposób odnotowano także w Kolonii Chabielice, st. 11, w Chabielicach, st. 12 oraz w Zabrzeziu, st. 5. Wystąpiły one także na osadzie w Skrzydlowie (T. Łaszczewska 1966).

W typologiach kultury pomorsko–kloszowej T. Węgrzynowicz (1984), B. Chomentowskiej (1970) i M. Gądzikiewicz–Woźniak (1954) nie znajdujemy wzmianki o talerzach. Próżno szukać także wzmianek na ich temat w opracowaniach I. Jadczykowej (1992, 1995) dla kultury pomorskiej z Polski środkowej, aczkolwiek w pracy wcześniejszej wspomina ona o takich z Busina i Niechmirowa, stwierdzając, że są nieliczne i nie odbiegają wyglądem od talerzy łużyckich (I. Jadczykowa 1991, s. 50, tabl. VIII:12, 14). S. Czopek, omawiając materiały kultury pomorskiej z Kotliny Chodelskiej, przyjął za podstawę ich klasyfikacji sposób uformowania krawędzi, wyróżniając 4 podstawowe typy. Można się tylko domyślać, że wśród nich jest także odmiana o krawędzi „szczypanej"(S. Czopek 1987, s. 113, ryc. 14). Autor powtórzył ten zabieg w pracy z 1992 roku, definiując tym razem podstawowe typy jednak bez uwzględnienia odmian karbowanych, czy też „szczypanych" i bez omawiania zdobnictwa powierzchni talerzy (tamże, s. 39, ryc. 14). Jest to o tyle interesujące, że, jak można wnosić na podstawie materiału ilustracyjnego, występują tam krawędzie określane przez nas, jako „karbowane" (tamże, tabl. XXVIII 1, 3; s. 172). Z publikacji można odnieść wrażenie, że były to jedynie talerze o powierzchniach szorstkich naszego typu I. Podobnie wydaje się przedstawiać sytuacja na osadzie w Białobrzegach (S. Czopek 1993, s. 106, ryc. 4: e, f, g, h). Z kolei na osadzie w Szeligach, talerze wystąpiły nielicznie i miały jedynie powierzchnie szorstkie oraz karbowaną krawędź (B. Chomentowska 1975, s. 301, Tabl. III, 43). Jest to więc sytuacja nieco odmienna, aniżeli w Grabku.

Wariant 3, z krawędziami ukształtowanymi odciskami dołków palcowych oraz wariant 2, z krawędziami zdobionymi „szczypaniem" spotykamy dość często w materiałach z grodu w Sobiejuchach koło Żnina, datowanego na przełom HaC i D (Z. Bukowski 1959–1960, s. 217, tabl. XLII, 9, 11, 15). Autor tego opracowania określa ogół materiałów jako zachodnio–wielkopolskie i chełmińskie z wpływami pomorskimi i podkreśla, iż są to materiały starsze od biskupińskich i tych z Izdebna (tamże). Z talerzami tak zdobionymi spotykamy się także na osadzie w Kruszwicy na st. 13 i w Lachmirowicach na st. 3, w inwentarzach datowanych na wczesny i środkowy okres lateński (K. Szamałek 1995, s.312n. ryc. 4: k, i 5: k). Nagminnie występują takie krawędzie w materiałach z Jeziorka, pow. Giżycko, współwystępując z powierzchniami zdobionymi przykrawędnymi otworkami (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, Tabl. III, 2, 8;IX, 7; X, 3, 7, 9, 13; XII, 9), datowane na lata ok. 400–250 r. p.n.e. (Ł. Okulicz, 1970 s. 103–104). Na stanowisku z tego samego kręgu kulturowego, w Mołtaj-

nach, bardzo często występują krawędzie naszego wariantu 3 (odciski palcowe) w połączeniu z ornamentyką naszych typów I i II, w wielu odmianach, łącznie z otworkami, datowane na przełom środkowego i późnego okresu lateńskiego (A. Sosnowska 1992, ryc. 9, s. 349). „Szczypane" zdobnictwo krawędzi naczyń występuje w tzw. grupie czerniczyńskiej o mieszanym charakterze pomorsko–jastorfskim (S. Czopek 1991). W klasycznych grobach skrzynkowych, talerze o szorstkich powierzchniach i krawędzi zdobionej szczypaniem odnotowuje się sporadycznie, m.in. na cmentarzysku w Głazicy, gm. Szemud (M. Fudziński 1998, ryc. 14: e, 27: e). Na cmentarzysku w Rątach, gm. Somonino, wśród 73 grobów skrzynkowych i obiektów towarzyszących, wystąpił jedynie jeden talerz wygładzany o gładkiej krawędzi (M. Fudziński, J. J.Gładykowska–Rzeczycka 2000, s. 93, ryc. 78). Podobnie było na cmentarzysku w Zaworach, gm. Chmielno, gdzie wśród 23 grobów skrzynkowych wystąpił również tylko jeden analogiczny fragment (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 61). Podobną sytuację zanotowano na cmentarzyskach w Chmielnie–Chmielonku i w Starych Polaszakach (M. Gedl, J. Szwed 1965, s. 87). Tak cmentarzysko w Rątach jak i Zaworach jest datowane na przełom HaD i wczesny okres lateński.

Można jednoznacznie stwierdzić, że talerze o powierzchniach gładko/szorstkich, tak z krawędzią gładką jak i „szczypaną, " charakteryzują głównie horyzont pomorsko–kloszowy, ale są równie częste na stanowiskach „łużyckich" (bez krawędzi „ szczypanych"), z tym zastrzeżeniem, że z krawędziami „szczypanymi" ograniczają się raczej do terenów, gdzie występują zespoły kultury grobów kloszowych. Również co do datowania, nie wydaje się, aby pochodziły one głównie, jeżeli nie jedynie, dopiero ze schyłku HaD i wczesnego oraz późnego okresu lateńskiego, z trwaniem w początkowych fazach kultury przeworskiej. Wydaje się, iż istnieją podstawy, aby talerze o „szczypanych" krawędziach datować na obszarze Polski środkowej i nie tylko, już co najmniej od HaD2/HaD3–czyli około 500 r. p.n.e. (wg podziału Z. Woźniaka 1979). Mogą na to wskazywać m. in. materiały z Sobiejuch. Do problemu tego powrócimy, omawiając analogicznie zdobione krawędzie naczyń (podrozdział zdobnictwo naczyń).

Zdobnictwo naczyń.

Trzeba ogólnie stwierdzić, że jakkolwiek obserwujemy na stanowisku 11 w Grabku dość duże zróżnicowanie wątków ornamentacyjnych, to jednak udział procentowy naczyń zdobionych w zbiorze liczącym kilkadziesiąt tysięcy fragmentów jest niski. Te dysproporcje powiększają się jeszcze po wydzieleniu ornamentowanych fragmentów talerzy.

Z tego też powodu nie przeprowadzono szczegółowego podziału na elementy składowe danych wątków, lecz wyróżniono jedynie odmiany podstawowych typów ornamentów. Typy wydzielono ze względu na technikę ich wykonywania i rozkład. W sumie wydzielono dziewięć typów.

Do typu I (ryc. 114) zaliczono fragmenty naczyń zdobione ornamentem wykonanym głównie techniką rycia ostrym narzędziem na podsuszonej powierzchni. Są to zazwyczaj cienkie, dookolne ryty liniowe lub też skośne, w układach pojedynczych jak i potrójnych. Tworzą one układy krokwiaste i wstęg zygzakowatych. W typie tym występują sporadycznie odmiany, które łączą także techniki odmienne (m. in. odm. 4 łączy podstawowy typ ornamentu rytego z motywami kłutymi, zaś odmiana 11 z motywem stempelkowym).

Typ II grupuje fragmenty naczyń o powierzchniach chropowaconych przez obrzucanie, na których wykonywano ornament grzebieniem garncarskim w układach nieregularnych jak również krzyżujących się.

Typ III, to ogólnie wątki stempelkowe, wykonywane przez nacisk narzędzia o końcówce okrągłej lub owalnej, rzadziej trójkątnej czy prostokątnej. Pierwsze z nich charakteryzują się płytkim odciskiem, tworzącym wrażenie delikatności ornamentu. Zazwyczaj są to układy dookolne, pasmowe, najczęściej występujące na misach, rzadziej na innych typach naczyń. Odciski stempla trójkątnego dość często pokrywają natomiast większe powierzchnie naczyń, z reguły czernione.

Typ IV mieści w sobie ornamenty wykonywane przez dość głębokie, drobne nakłucia. Zazwyczaj, są to dookolne, pojedyncze lub podwójne układy usytuowane na przejściu szyjki w brzusiec.

Sporadycznie występują wątki rozbudowane, zwisające, np. potrójne frędzle czy też girlandy, głównie na naczyniach o powierzchniach polerowanych i czernionych.

Typ V tworzą wątki składające się z szerokich (3–4 mm), bardzo łagodnych kanelurek, wykonywanych techniką delikatnego nacisku narzędzia o zaokrąglonych krawędziach. Zazwyczaj są to kanelury dookolne, ale także odcinkowe w układach pionowych, skośnych, rzadziej zygzakowatych. Występują także w połączeniu z elementami charakterystycznymi dla typu III, czyli delikatnymi odciskami stempelkowymi. Zawsze wątki te usytuowane są tuż pod szyjką lub na barkach naczynia. Najczęściej naczynia tak ornamentowane mają powierzchnie wyświecane i czernione.

Typ VI grupuje wątki wykonywane przez odciskanie naszyjnika poprzecznie żłobkowanego, czyli tzw. wątki pseudosznurowe. Układy zazwyczaj odpowiadają podstawowym wątkom typu I czy też V. W typie tym spotykamy także łączenie dwóch technik wykonywania ornamentu. W odmianie 7 zastosowano np. oprócz naszyjnika także okrągły stempelek wykonany z rurki, zaś w odmianie 6 także układy skośnych kresek rytych. Takie zdobnictwo odnotowano na barkach naczyń, głównie wazowatych, o powierzchniach wyświecanych, czernionych i na naczyniach o dolnych partiach silnie chropowaconych przez obrzucanie.

Typ VII tworzą zdobienia dołkami palcowymi i paznokciowymi. Ornamenty te występują w układach nieregularnych, pokrywających większe partie brzuśca jak i w układach uporządkowanych. Zazwyczaj zdobią brzuśce naczyń o powierzchniach szorstkich barwy brunatnej lub też podkreślają przejście szyjki w brzusiec.

Typ VIII, to klasyczne zdobnictwo plastyczne w postaci różnorodnych guzków w układach pojedynczych i podwójnych, czasami łączonych z listwą. W Grabku zdobienia takie są bardzo nieliczne i pochodzą głównie z naczyń wazowatych, jak również zapewne z garnków. W tym ostatnim przypadku są lokowane tuż pod krawędzią (?), zaś w przypadku waz znajdują się na maksymalnym wydęciu brzuśca naczynia.

Typ IX, to kontynuacja wątków plastycznych – dookolnych listewek, zarówno gładkich jak i z dołkami palcowymi czy też zdobionych „szczypaniem". W typie tym jako odmiany zostały uwzględnione także listwy w postaci tzw. wąsów, czyli różnie formowanych, zwisających łukowatych listewek, tak gładkich, jak i ornamentowanych „szczypaniem". Jako ostatnią odmianę wątków plastycznych umieściliśmy krawędzie naczyń ornamentowane techniką „szczypania". Zdobnictwo typu IX zazwyczaj występuje na naczyniach o powierzchniach barwy brunatnej, bardzo często chropowaconych, zdecydowanie rzadziej na powierzchniach wyświecanych czy też czernionych.

Wykonana planigrafia występowania poszczególnych typów wątków na obszarze stanowiska 11 w Grabku wskazuje na istnienie pewnych charakterystycznych skupisk (ryc. 115–116).

W osadzie, w strefie A występuje największe nagromadzenie wszystkich typów wątków, z tym, że właściwie tylko tutaj odnotowujemy typ II–grzebykowy, typ III–stempelkowy i IV–nakłuwany (ryc. 115). Liczny jest typ I (ryty) jak i V (kanelur), rzadziej zaś odnotowujemy typ VI (odcisk naszyjnika). Zdecydowanie najczęściej w tej strefie spotykamy się z typem IX listwy, natomiast rzadko występują na tym obszarze guzki z typu VIII (ryc. 116). Osady B, C i D charakteryzują się niewielką ilością naczyń ornamentowanych. W strefie osady B spotykamy dość często typ VI (z odciskiem naszyjnika) i I (z wątkami rytymi), rzadko typ V (kanelury). Sporadycznie odnotowano inne typy. W osadach C i D licznie, jeżeli nie najliczniej, występują naczynia z wątkami typu VI (z odciskami naszyjnika), sporadycznie typu I i V oraz typu VIII i IX. Te ostatnie, w obiektach z domieszką materiałów pomorsko–kloszowych. Oddzielnego omówienia wymaga rozkład fragmentów naczyń z krawędziami ornamentowanymi „szczypaniem" (ryc. 117). Generalnie grupują się one w strefie osady A, rzadziej natomiast w strefie B i C oraz D. Ich występowanie w tych strefach, zwłaszcza w strefie D, ogranicza się jedynie do ich niektórych partii i pochodzą zazwyczaj z warstwy.

Trudno przeprowadzać dokładną analizę porównawczą wątków zdobniczych odnotowanych na stanowisku 11 w Grabku, z uwagi na zbyt szeroki zakres tego zagadnienia. Dla wyróżnionych tutaj wątków znajdujemy szereg analogii na wielu stanowiskach z szerokiego obszaru kulturowego. Dlatego należy skupić się jedynie na kilku podstawowych i porównać je z innymi opracowaniami.

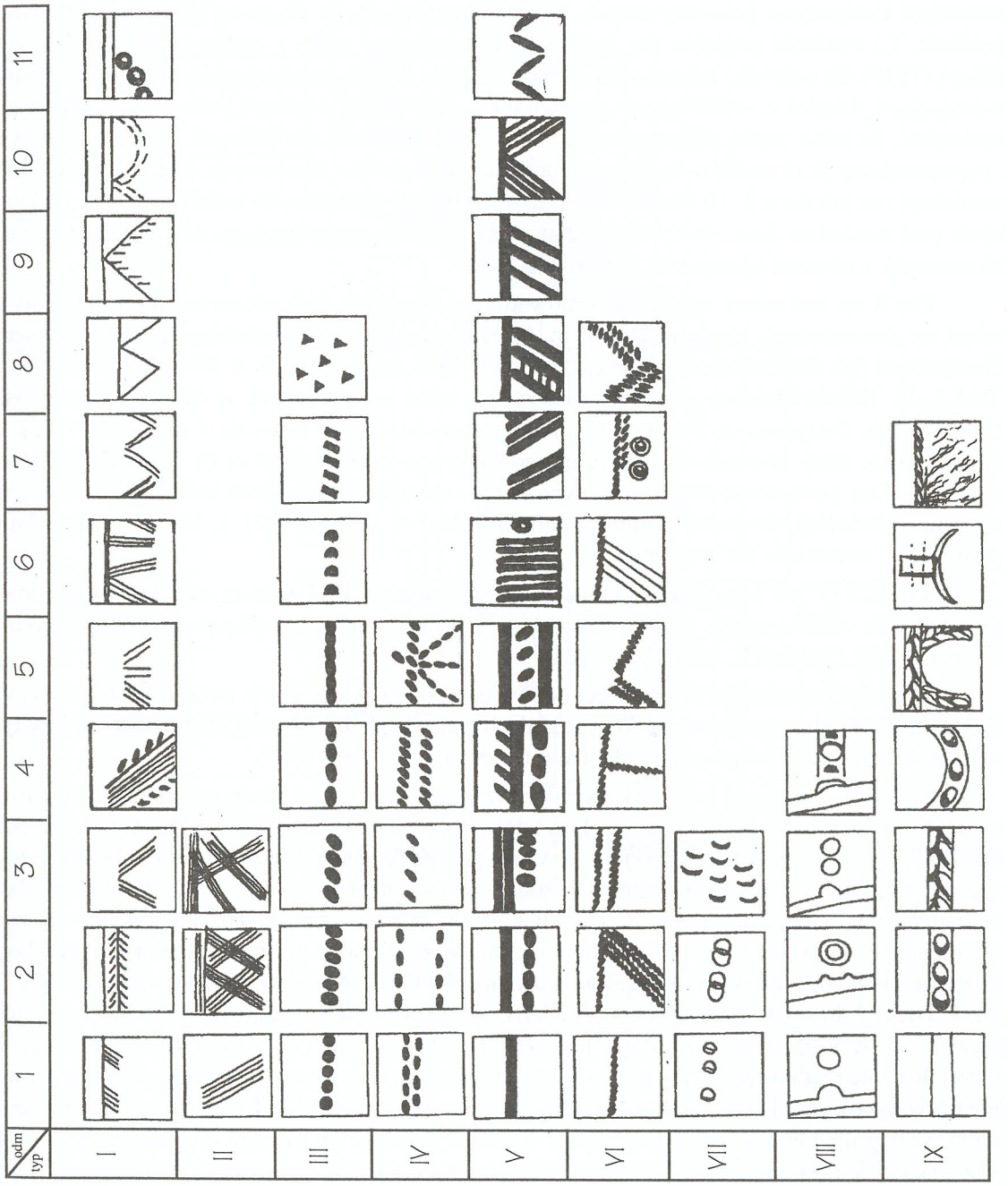

Ryc.114. Grabek st. 11. Typy i odmiany wątków ornamentacyjnych

Wyróżniony przez nas typ I stanowi odpowiednik dla typu VII zespołu kruszwickiego wg K. Szamałka (1987, s. 61). Jakkolwiek znajdujemy tutaj szereg analogii, to w przypadku Grabka wszystkie ornamenty są ryte bardzo delikatnie i płytko, bez stwierdzenia w nich inkrustacji. Ponadto brak u nas złożonych kompozycji geometrycznych, tak charakterystycznych dla materiałów wschodniowielkopolskich. To wrażenie pogłębia się, jeżeli porównamy nasze wątki z zestawieniami T. Wieczorowskiego (1939) dla ceramiki inkrustowanej. Są to jedynie dalekie reminiscencje tego typu zdobnictwa, występujące również w wielu innych grupach kultury łużyckiej. Możemy jednak dość jednoznacznie stwierdzić, że takie wątki ornamentacyjne są charakterystyczne dla późnych faz kultury łużyckiej, i odnotowujemy je również w kulturze pomorskiej jak i grobów kloszowych. Niewątpliwie taką proweniencję ma odmiana I, 10 zwieszonych łuków–girland, wykonanych techniką kłucia, podwieszonych pod dookolne linie ryte. Przykładów tego typu ornamentów dostarcza wiele cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza, i nie tylko.

Typ II nie jest znany wśród materiałów kultury łużyckiej. Jego odpowiedniki znajdujemy natomiast na stanowiskach kloszowych, m. in. na cmentarzysku w Warszawie–Zerzniu i Warszawie–Henrykowie (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 23: p, 42: h, 56: e; B. Zawadzka, 1964 Tabl. I, 1). Kubek zdobiony grzebieniem wystąpił także w kloszowym grobie 11 na stanowisku w Piaskach koło Sulejowa, do którego to typu ornamentu M. Gąsior nie znalazł analogii (1976, s. 234). Należy także tutaj zwrócić uwagę na materiały grupy czerniczyńskiej (S. Czopek 1991, s. 93, ryc. 3:g, j). Jak pisze autor, mają one główne swoje analogie w materiałach kultury jastorfskiej, m. in. w grupie gubińskiej, ale także w kulturze zarubinieckiej (S. Czopek 1991, s. 105). Typ ten w kulturze pomorskiej zasadniczo nie występuje.

Typ III i IV jest reprezentowany najliczniej na stanowiskach wiązanych z kulturą grobów kloszowych. Na cmentarzysku w Warszawie–Henrykowie znajdujemy właściwie wszystkie odmiany wyróżnione w Grabku (B. Zawadzka 1964).

Typ V ma niewątpliwie najwięcej odpowiedników w zdobnictwie naczyń łużyckich na szerokich obszarach ich występowania. W materiałach znad Gopła odpowiednikiem jest tamtejszy typ IV, różniący się jednak zdecydowanie układami (K. Szamałek 1987, s. 61).

Typ VI, zawierający naczynia zdobione odciskami naszyjnika skośnie żłobkowanego, jest dość charakterystyczny. W zespole kruszwickim odpowiada mu typ IX o zbliżonych układach (K. Szamałek 1987, s. 61). Ważnym znaleziskiem są w tym przypadku materiały z jamy 806 z Brześcia Kujawskiego st. 3, gdzie odnotowano licznie tak zdobione naczynia (R. Grygiel, 1995, ryc. 19, 20). Istotne, że materiały te zostały datowane ^{14}C na 510 ± 95 BC (tamże, s. 345). Dalsze przykłady tak zdobionych naczyń pochodzą również ze stanowisk Polski środkowej, m. in. z cmentarzysk w Chojnem, gdzie są datowane zapinkami z ozdobną nóżką na HaD3 (H. A. Ząbkiewicz–Koszańska 1972, Tabl. III, 1; IX, 1, 7, 8, 10, 13; X1, 7; XI, 1, 7; XVIII, 1–8), podobnie w Krakowie–Pleszowie. Typ ten jest niezbyt liczny w materiałach kultury łużyckiej na Mazowszu i Podlasiu (T. Węgrzynowicz 1973, s. 50). Równie rzadko spotykany jest w grupie chełmińskiej i to raczej dopiero w okresie halsztackim, nie będąc typowym dla tego obszaru (J. Chudziakowa 1974, s. 46–47). Licznie natomiast jest odnotowywany w grupie górzyckiej, jako element charakterystyczny (A. Gardawski 1979, s. 122). Zasadne jest wskazanie ustaleń Z. Bukowskiego (1998, s. 336) odnośnie naszyjników, którymi wykonywano owe ornamenty. Jakkolwiek obserwujemy ich zróżnicowanie i znaczny zasięg w Europie, to jest to generalnie forma związana z kręgiem nordyjskim.

Powyższe zdobnictwo wiąże się z naczyniami przypisywanymi różnym grupom kultury łużyckiej, jedynie sporadycznie występuje na naczyniach kultury pomorskiej w jej najwcześniejszych fazach. M. Gądzikiewicz–Woźniak (1954, s. 155) stwierdza, że z takim ornamentem na naczyniach kultury grobów kloszowych spotkała się tylko raz. B. Chomentowska (1970, s. 210–211) w materiałach pomorskich z Mazowsza takiego ornamentu nie odnotowała.

W typie IX należy zatrzymać się na chwilę przy dwóch tu uwzględnionych odmianach. Odmiana 6, to tzw. zwisające wąsy, zazwyczaj umieszczane pod uszkami lub ich naśladownictwem. Zwracaliśmy już wcześniej uwagę, podając analogie przy omawianiu naczyń, że jest to element o starej

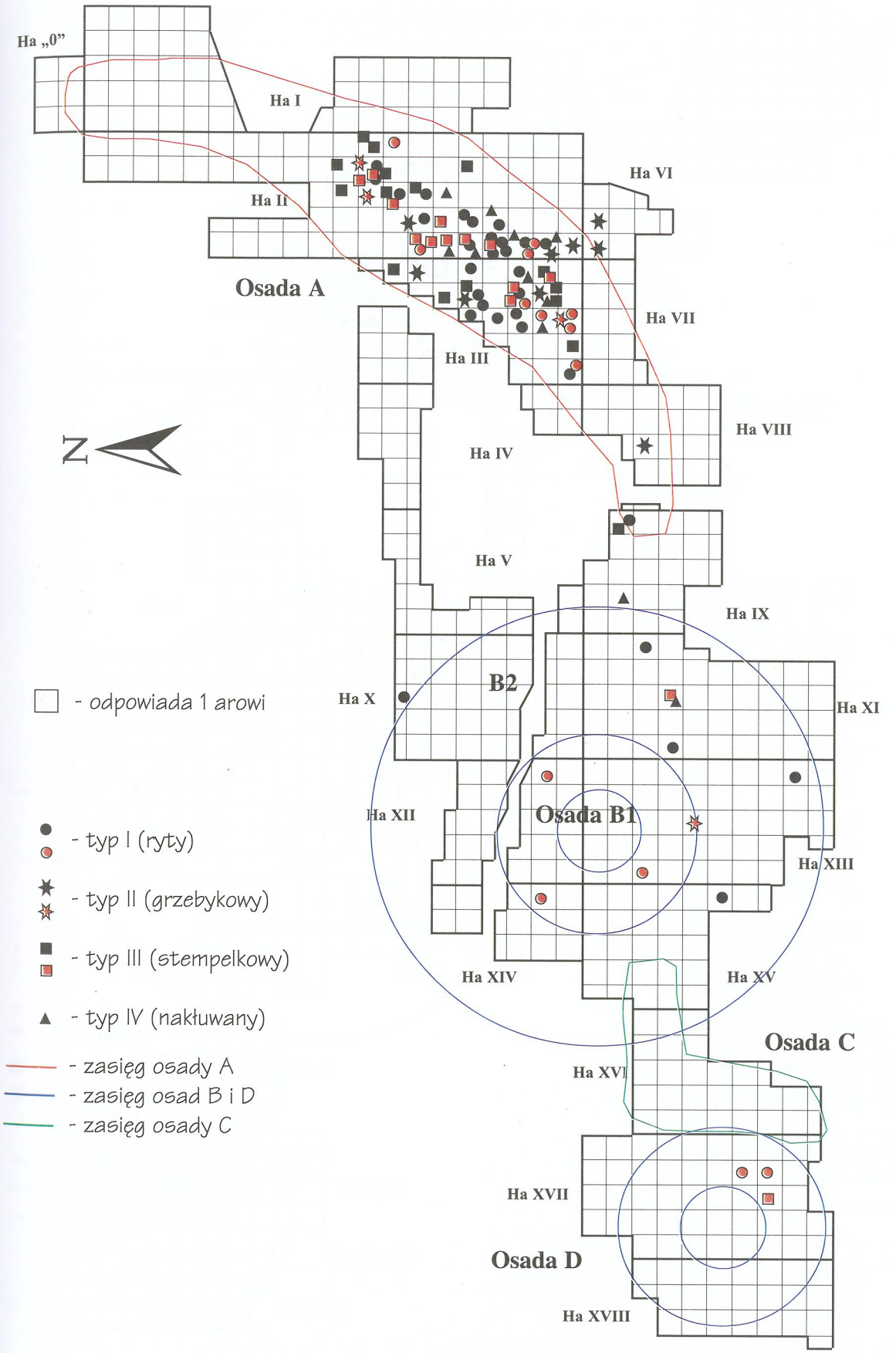

Ryc. 115. Grabek st.11. Rozkład ornamentów typu I - IV w warstwie (kolor czarny) i w obiektach (kolor czerwony), każdy pkt. odpowiada 1 fr.

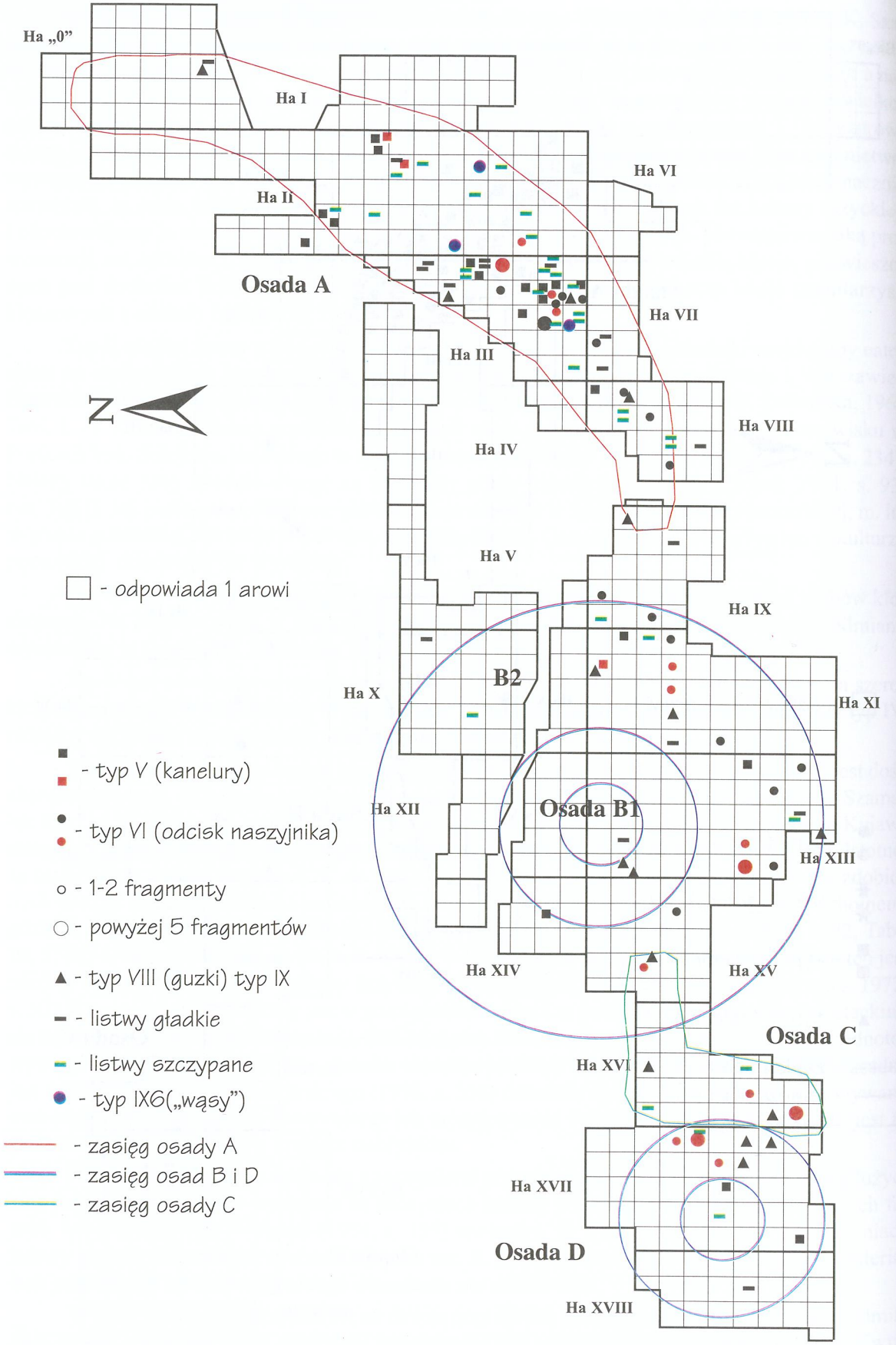

Ryc.116. Grabek st. 11. Rozkład ornamentów typu V - VI w warstwie (kolor czarny) i w obiektach (kolor czerwony) oraz wybranych odmian typu VIII i IX.

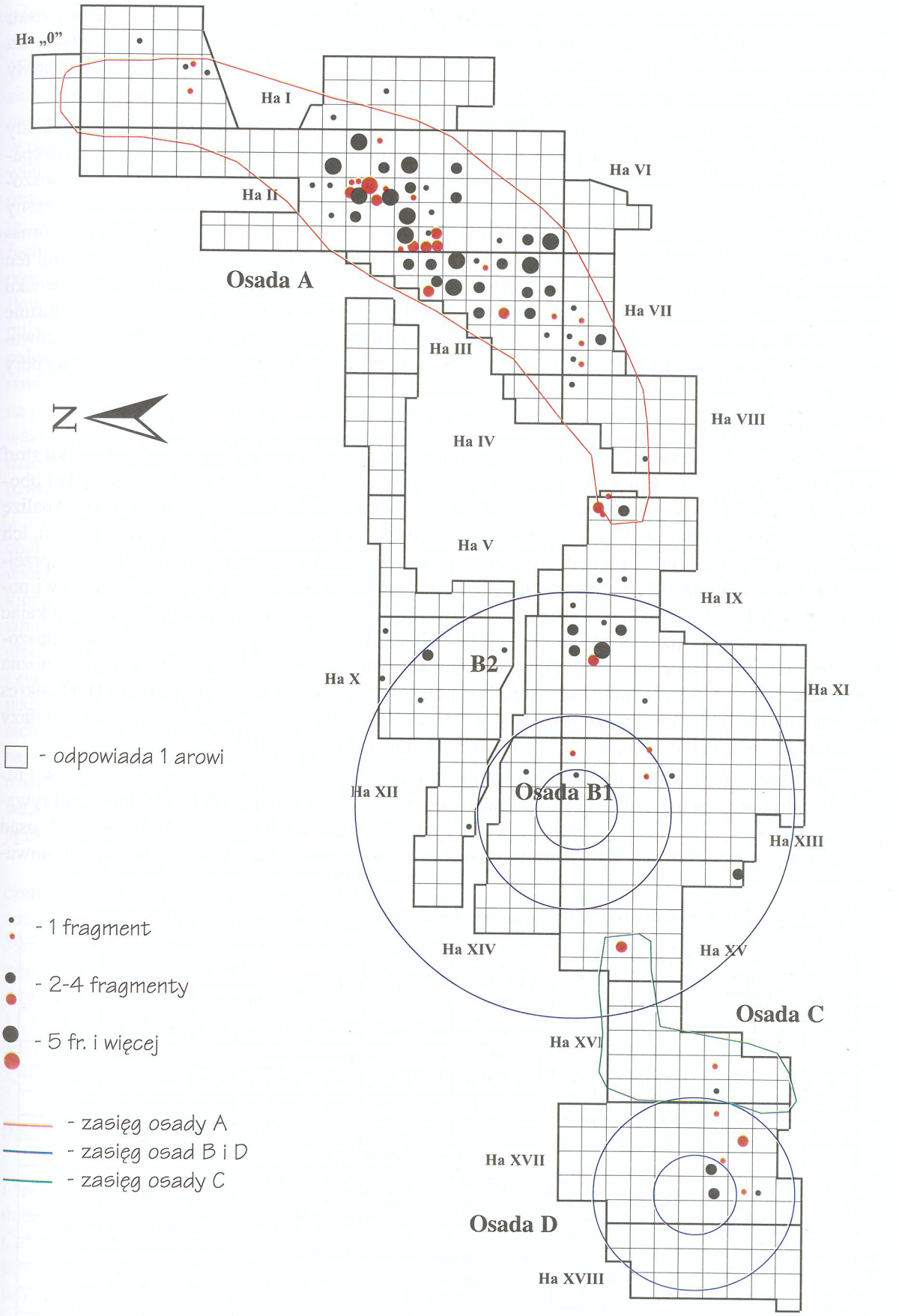

Ryc. 115. Grabek st.11. Planigrafia fr. naczyń o krawędzi ornamentowanych „szczypaniem", z warstwy (kolor czarny) i z obiektów (kolor czerwony)

metryce. Występuje on w poszczególnych grupach kultury łużyckiej i jastorfskiej. Na stanowisku w Grabku odnotowano taki ornament co najmniej trzykrotnie na osadzie ze strefy A (ryc. 116) oraz na popielnicy z cmentarzyska pomorsko–kloszowego. Analogiczne gładkie łukowate listewki wystąpiły na misie z grobu kloszowego w Bełku–Kwaskowie (A. Matoga 1996, ryc. 3: b).

Niewątpliwie jednym z istotniejszych zagadnień jest wskazanie w jakich zespołach i od kiedy możemy mówić o pewnym występowaniu krawędzi zaopatrzonych w charakterystyczne „szczypanie" (odm. 7 typu IX). Nie ulega wątpliwości, iż ta odmiana łączy się generalnie z zespołami kloszowymi. Przyjęło się zasadniczo uważać, że tam, gdzie ona występuje, materiały datuje się na wczesny i środkowy okres lateński, sporadycznie na schyłek okresu HaD. Naszym zdaniem, tego typu ornamentyka naczyń jest znacznie starsza. Można dowodnie wskazać, że np. w Łużycach i Saksonii ten typ występuje już około 530–500 r. p.n.e., datowany zapinką typu Paukenfibeln, m. in. na stanowisku Grosstorkwitz koło Lipska (H. Meller 1999, ryc. 5, 20–21; s. 57) i wiąże się z naczyniami w formie klosza. Jest to jedna z wielu przesłanek, wskazująca na możliwość znacznie wcześniejszego datowania takiego typu zdobnictwa krawędzi, także na obszarze Polski środkowej, niż się ogólnie do tej pory przyjmowało.

Technologia naczyń

Całość pozyskanych materiałów poddano analizie w ramach wydzielonych na stanowisku stref A–D, które odpowiadają generalnie czterem wyróżnionym osadom. Jedynie osadę ze strefy D i obozowisko w strefie C potraktowano wspólnie, ze względu na niską liczebność materiałów. Analizę przeprowadzono w odniesieniu do 7 wyróżnionych rodzajów powierzchni zewnętrznych naczyń, ich barwy oraz rodzaju domieszki schudzającej, jak i ilości fragmentów ornamentowanych. Łącznie przejrzano w ten sposób 48185 fragmentów naczyń, z podziałem na materiały z warstwy, obiektów i potraktowanych łącznie. Analizowane zbiory z poszczególnych osad omówiono wspólnie, unikając podziału na materiały jednoznacznie przypisane kulturze łużyckiej, czy też fazie pomorsko–kloszowej. Na podstawie analizy poszczególnych typów naczyń, jak i wątków ornamentacyjnych, można stwierdzić, że osada A generalnie łączy się z fazą pomorsko–kloszową, datowaną na okres HaD i okres wczesnolateński, natomiast osady B–D odpowiadają kulturze łużyckiej z domieszką materiałów fazy pomorsko–kloszowej, datowanej na schyłek okresu HaC i cały okres HaD.

Obserwacje rodzajów powierzchni naczyń dostarczyły szeregu interesujących wniosków (Tabela 28). Proporcje uchwycone tak w odniesieniu do materiałów z warstw, jak i z obiektów, pokrywają się, co wskazuje, że można je potraktować łącznie. W materiałach ze wszystkich badanych osad generalnie przeważa powierzchnia chropowacona przez obrzucanie. Najwyższy jej udział odnotowa-

Tabela 28. Udział procentowy poszczególnych typów powierzchni naczyń ceramicznych

Osada	F1 – pow. obrzucana		F2-pow. obmazywana palcami		F3-obmazywana wiechciem		F4- pow. Gładko /szorstka		F5-pow. gładka		F6-pow. wyświecana		F7-pow. obrzucano gładka		Nieokreślone		Suma N
	N	%	N	%	N	%	N	%	Nl	%	N	%	N	%	N	%	
	Wśród materiałów z warstwy kulturowej																
A	10873	60,10	196	**1,10**	336	**1,90**	3803	**21,20**	1289	7,20	788	4,40	117	0,70	495	2,80	17897
B	6055	62,40	21	0,20	28	0,28	1321	13,60	971	**10,0**	698	7,20	85	**0,90**	525	5,40	9704
C-D	1088	**68,60**	0	0,00	2	0,13	183	11,54	116	7,30	149	**9,40**	15	0,90	33	2,1	1586
	Wśród materiałów z obiektów																
A	4484	54,70	314	**3,80**	89	**1,10**	1948	**23,80**	533	6,50	402	4,90	234	2,86	691	8,43	8195
B	4076	61,20	34	0,50	12	0,20	681	10,20	470	**7,10**	567	8,51	445	**6,70**	380	6,00	6,665
C-D	2875	**69,50**	7	0,20	8	0,20	401	9,70	202	4,90	393	**9,50**	70	1,70	182	4,40	4138
	Łącznie z warstwy kulturowej i obiektów																
A	15357	58,9	510	**2,0**	425	**1,60**	5751	**22,00**	1822	7,00	1190	4,60	351	1,40	1186	4,50	26092
B	10131	61,90	55	0,30	40	0,20	2002	12,20	1441	**8,80**	1265	7,70	530	**3,20**	905	5,50	16369
C-D	3963	**69,20**	7	0,10	10	0,20	584	10,20	318	5,60	542	**9,50**	85	1,50	215	3,80	5724
																	48185

no w osadach C–D–69,20%, zaś nieco mniejszy w osadzie B–61,90% i osadzie pomorsko–kloszowej A–58,90%. Jest to niewątpliwie związane z szerszym stosowaniem powierzchni gładko–szorstkich (F4). Ten typ procentowo najniższy w osadach C–D–10,20%, wzrasta do 12, 20% w osadzie B uzyskując najwyższy wskaźnik w osadzie A–22,0%. Wyróżnione przez nas powierzchnie gładkie (F5), należą głównie do naczyń małych, takich jak miski, kubki itp. Udział tych powierzchni zamyka się w przedziale: 5,60% w osadach C–D, 7,00% w osadzie A, i do 8,80% w osadzie B. Odmiana powierzchni silnie wyświecanych, zazwyczaj czarnych (F6), najliczniej zaznaczyła swoją obecność w osadach C–D–9,50%, mniej natomiast w osadzie B–7,70%, i A–4,60%. Ta ostatnia wartość wskazuje, że na osadzie pomorsko–kloszowej takie powierzchnie występują dwukrotnie rzadziej niż w strefach C–D. Potraktowane łącznie powierzchnie typu F5 i F6, czyli gładkie i wyświecane, dominują w osadzie B–16,50% oraz C–D–15,10%, stanowiąc jedynie 11,6% w osadzie pomorsko–kloszowej. Powierzchnie obmazywane przy użyciu wiechcia (F3), mające niewielki udział procentowy, występują głównie w osadzie A–1,60%. Powierzchnie chropowacone przez obrzucanie i obmazywanie palcami, co interesujące, również skupiają się w tej osadzie, gdzie stanowią 2,00% udziału w warstwie, zaś 3,80 % w obiektach. Na innych osadach ten udział jest minimalny. Trzeba zwrócić uwagę na powierzchnie typu F7, (połączenie gładkich i obrzucanych). Charakteryzują one głównie naczynia wazowate oraz garnki o wyświecanych szyjkach. Takie powierzchnie zdecydowanie dominują w osadzie B z udziałem 3,20%, osiągając w obiektach nawet wartość 6,70%. Dość często są odnotowane, również w obiektach z osady A (2,86%).

Podsumowując analizę rozkładu rodzajów powierzchni można stwierdzić, że osady stref C–D charakteryzują się głównie powierzchniami chropowaconymi przez obrzucanie–69, 20% oraz powierzchniami o fakturze gładkiej i wyświecanej–15,10%, z dość licznym udziałem powierzchni szorstkich–10,20%. Charakter materiałów z osady B jest zbliżony, lecz obserwujemy tutaj wyraźne zmniejszenie udziału powierzchni chropowaconych przez obrzucanie–61,90%, na rzecz powierzchni gładkich i wyświecanych–16,50% oraz szorstkich–12,20%. Wyraźnie zwiększa się także udział naczyń o powierzchniach częściowo obrzucanych i wygładzanych, do 3,20%. Natomiast w osadzie A, jakkolwiek dominuje jeszcze powierzchnia obrzucana, to osiąga jedynie poziom 58,40% (w obiektach nawet 54,70%), z bardzo wyraźnym wzrostem powierzchni szorstkich–do 22,00% (w obiektach nawet 23,80%), przy spadku do 11,60% powierzchni gładkich i wyświecanych. Odnotowujemy tu również wyraźny udział powierzchni obmazywanych palcami–2,00% oraz wiechciem–1,60%. Najważniejsza różnica dotyczy wzrostu udziału naczyń o powierzchniach szorstkich, które charakteryzują młodsze horyzonty kulturowe.

Jeżeli chodzi o rodzaj domieszki schudzającej masę ceramiczną, to jest to zdecydowanie tłuczeń kamienny o różnej granulacji, niekiedy w połączeniu z piaskiem (Tabela 29). Tłuczeń gruby zdecydowanie dominuje–61,40 % w materiałach z osad C–D. W osadzie B osiąga już poziom jedynie 39,70%, i bardzo zbliżony w osadzie pomorsko–kloszowej A. Tłuczeń średniej wielkości ziaren dominuje w osadzie A (47,50%), przy 37,70% w osadzie B i tylko 24,70 w osadach C–D. Tłuczeń drobny wyraźnie zaznacza swoją obecność jedynie w osadzie B (18,50%), zaś w osadach C–D ma 11,30%, podobnie jak i w A–11,10%. Natomiast masa ceramiczna z domieszką tłucznia oraz piasku odgrywa niewielką rolę i w zasadzie najczęściej występuje w materiałach z osad C–D i A, (około 2,40–2,50%).

Bardziej tradycyjne receptury stosują wyraźnie osady C–D, opierając je na domieszce grubego tłucznia, pozostałe odchodzą od tego modelu na rzecz tłucznia średniego i drobnego.

W przypadku barw powierzchni zewnętrznych wyznaczono dwa zakresy: B1–barwy brunatne i ich różne odcienie oraz B2–powierzchnie szaroczarne (tabela 29). Oczywiście na wszystkich osadach przeważają barwy brunatne, w przedziale 84,00% (osada B), 87,50% (osada A) i 88,10% (osady C–D). Powierzchnie barwy szaroczarnej, zazwyczaj wyświecane lub gładkie, tylko sporadycznie chropowacone, najwyższy udział mają w osadach C–D, (8,90%, w obiektach do 9,30%). W osadzie B udział ten jest już niższy, rzędu 8,00%, aby w osadzie A osiągnąć 6,60%.

Można zauważyć wyraźny spadek ilości naczyń o powierzchniach czernionych, szaroczarnych w osadzie pomorsko–kloszowej A.

Tabela 29. Frekwencja rodzaju domieszki schudzającej oraz barwy powierzchni zewnętrznych.

Osady	D1-tłuczeń kam.gruby		D2 – tłuczeń kam. średni		D3 – tłuczeń kam. drobny		D4 – tłuczeń kam. + piasek		Nieokreślone		B1 – pow. brunatne		B2 – pow. szaro-czarne		Nieokreślone		Suma
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Wśród materiałów z warstwy kulturowej																	
A	6512	36,40	8878	**49,60**	1995	11,20	512	2,90	0	0	16105	90,00	1155	6,50	637	3,60	17897
B	3895	40,10	3791	39,10	1777	**18,3**	151	1,60	90	0,90	8245	85,00	717	7,40	742	7,60	9704
C-D	881	**55,50**	430	27,10	227	14,30	44	**2,80**	4	0,30	1432	**90,30**	124	**7,80**	30	1,90	1586
Wśród materiałów z obiektów																	
A	3621	44,20	3526	**43,00**	905	11,00	137	1,70	6	0,07	6729	82,20	563	6,90	897	11,0	8195
B	2600	39,00	2377	35,70	1251	**18,80**	86	1,30	351	5,30	5501	82,50	591	8,90	573	8,60	6665
C-D	2634	**63,70**	985	23,80	421	10,20	95	**2,30**	3	0,07	3609	**87,20**	385	**9,30**	144	3,50	4138
Łącznie z warstwy kulturowej i obiektów																	
A	10133	38,80	12404	**47,50**	2900	11.10	649	2,50	6	0,10	22834	87,50	1718	6,60	1534	5,90	26092
B	6495	39,70	6168	37,70	3028	**18,50**	237	1,50	441	2,70	13746	84,00	1308	8,00	1315	8,00	16369
C-D	3515	**61,40**	14,15	24,70	648	11,30	139	**2,40**	7	0,10	5041	**88,10**	509	**8,90**	174	3,00	5724

W przypadku form ornamentowanych obserwujemy tendencję odwrotną. Najliczniej ornamenty odnotowano w obszarze osady A (4, 10%, w obiektach nawet 5, 40%), w B jedynie 2, 60%, a w osadach C–D nieznaczny wzrost do 3, 10% (tabela 30).

Można generalnie stwierdzić, że społeczność osady kultury pomorsko–kloszowej zdecydowanie częściej dekorowała swoje naczynia niż społeczność kultury łużyckiej.

Ze względu na różnice w określeniu poszczególnych kategorii powierzchni trudno przeprowadzić porównania z innymi materiałami. Tym niemniej, spróbujmy tego dokonać w odniesieniu do materiałów z osad zespołu kruszwickiego (K. Szamałek 1987, tabela 3).

Tabela 30. Udział fragmentów ornamentowanych

Osady	Ornamentowane		Suma
	N	%	
Z warstwy kulturowej			
A	631	**3, 50**	17897
B	240	2, 50	9704
C-D	41	2, 60	1586
Z obiektów			
A	445	**5, 40**	8195
B	184	2, 80	6665
C-D	136	3, 30	4138
Łącznie z warstwy i obiektów			
A	1076	**4, 10**	26092
B	424	2, 60	16369
C-D	177	3, 10	5724

Obserwujemy tutaj wyraźne różnice w stosunku do wartości uzyskanych dla osad z Grabka, st. 11. Powierzchnie obrzucane, które na naszym stanowisku przeważają, w osadach zespołu kruszwickiego osiągają jedynie poziom rzędu 10–14, 8%, (w Grabku: 58, 9–69, 20%). Powierzchnie szorstkie odnotowano wyraźnie na osadzie w samej Kruszwicy z udziałem 21,3–29, 6%, co zbliża ją do naszej osady A z około 22, 00%. W zespole kruszwickim wyraźnie występują powierzchnie obmazywane wiechciem (27, 7–33, 9%), podczas gdy w Grabku tylko 1,90% w osadzie A. Również na części osad

zespołu kruszwickiego, m. in. w Polanowicach i Łagiewnikach zdecydowanie przeważa ceramika o powierzchniach polerowanych (45–50,0%), co w Grabku jest poziomem niespotykanym (powierzchnie gładkie i wyświecane razem mają 11,6–16, 5%). Trzeba jednak zwrócić tutaj uwagę, że dla osady w Kruszwicy wartość powierzchni polerowanych waha się od 12, 7–17, 7%, co jest już wielkością porównywalną z Grabkiem. Ogólnie trzeba jednak stwierdzić, że pod względem opracowania powierzchni, inwentarze ceramiczne z zespołu kruszwickiego zdecydowanie odbiegają od materiałów z Grabka, a jedynie osada w Kruszwicy wykazuje pewne podobieństwa.

Nie wydaje się celowym porównywanie pod względem technologii materiałów z cmentarzysk mazowieckich zawartych w opracowaniu S. Czopka (1992, tabela 12) w oparciu o minimalną próbę (138 fr.) z osad, z obszaru Polski południowo–wschodniej zaliczanych do kultury pomorskiej.

Na sąsiadującej z osadami w Grabku 11/56, osadzie w Kolonii Chabielice, st. 11(I. Marchelak, J. Matysiak, J. Moszczyński, P. Papiernik 2000, s. 211) stwierdzamy wiele analogii w sposobie potraktowania powierzchni, jak i w recepturach mas ceramicznych. Chropowacenie typu F1 wystąpiło tutaj na 64, 6%, co w pełni odpowiada wartościom z osad w Grabku, st. 11. Chropowacenie i obmazywanie palcami (Typ F2), podobnie jak w Grabku odnotowano jedynie na 1,6% materiałów. Powierzchnie F4 (szorstkie) osiągają poziom 13%, co w pełni odpowiada osadom B–D z Grabka, zaś F5 (gładkie) z 11,2% są równie bliskie wartościom dla Grabka. Jedyna różnica to zdecydowanie wyższy poziom powierzchni potraktowanych wiechciem (typu F3)–33, 8%, co zbliża to stanowisko pod tym względem, bardziej do osady kruszwickiej niż grabkowskich. Pod względem rodzaju i wielkości domieszki schudzającej, na tej osadzie zdecydowanie przeważa domieszka gruboziarnistego tłucznia (58, 2%). Wartość ta jest bliska osadom C–D z Grabka. Domieszka średnioziarnista z udziałem 31,5% odpowiada z kolei osadzie B z Grabka (37, 70%), natomiast niski poziom frakcji drobnej (10,3%) odpowiada osadom C–D i A. Czarna barwa powierzchni dotyczy ok. 8, 00% materiałów, co w pełni odpowiada wartości z osady B w Grabku. Osada z Kolonii Chabielic 11 jest zaliczona do horyzontu łużycko–kloszowego (tamże s. 209). Z tego porównania wyraźnie wynikają daleko idące podobieństwa, jak też różnice. Może to być spowodowane zarówno różnicami chronologicznymi, choć niewielkimi, jak też zapewne odmiennymi powiązaniami terytorialnymi.

Inne wyroby ceramiczne

Przęśliki

Ogółem na stanowisku Grabek 11 odkryto w warstwie i w obiektach 17 przęślików całych i ich fragmentów. Ze względu na duże zróżnicowanie typologiczne dokonano ich klasyfikacji (ryc. 118). W wyniku tego zabiegu wyróżniono 5 typów z odmianami. Trzeba w tym miejscu zwrócić jednak również uwagę, że niekiedy może dochodzić do pomyłek w przyporządkowaniu niektórych okazów. Taka sytuacja zachodzi w przypadku wyrobów, które mogły być przęślikami, ale równie dobrze dużymi paciorkami. Uwaga ta odnosi się zwłaszcza do egzemplarzy ornamentowanych plastycznie, dlatego też takie okazy omówimy wraz z paciorkami.

Klasyfikacja przęślików prezentuje się następująco;

Typ I–to egzemplarze płaskie o obłych krawędziach. Na stanowisku pozyskano 1 egzemplarz, jego wymiary 32 x 14 mm.

Typ II–grupuje przęśliki z dwustożkowato–cylindrycznie uformowanym brzuścem. Wystąpiły one w trzech egzemplarzach, należących do dwóch odmian: niskiej i wysokiej, różniących się wymiarami. Odmiana 1: 32 x 14 mm., a odm. 2: 27–38 x 16–20 mm.

Typ III–jest najliczniejszy na stanowisku (8 egzemplarzy). Podzielono go na trzy odmiany, różniące się pewnymi elementami uformowania i wysokością, których średnica zawsze oscyluje w granicach 35–39 mm. Odmianę 1 stanowią przęśliki o niewielkich, płaskich (1a) lub też wklęsłych powierzchniach wokół otworu (1b) w górnej płaszczyźnie, o wysokości 18–19 mm. Odmiana 2 różni się brakiem jednostronnego wypłaszczenia i jest wyższa (20–23 mm). Odmiana 3, to okazy wysokie z wymiarami około 28 mm.

Typ IV obejmuje egzemplarze z wydzielającą się jednostronnie bądź dwustronnie szyjką, o średnicach 38–40 mm, i zróżnicowanej wysokości, w zależności od odmiany. Odmiana 1, to w zasadzie rozwinięcie typu II1, z jednostronnie wydzieloną szyjką. Są to egzemplarze dość niskie (wysokości 19 mm). Odmianę 2 stanowi egzemplarz o brzuścu „cebulowatym" z jednostronną szyjką. Jest to jeden egzemplarz dość niewielki, który mógłby spełniać rolę paciora. Odmiana 3, to rozwinięcie odmiany 2 z dwustronnymi „szyjkami". Zabytek ten mógł również spełniać funkcje paciora, a nie przęślika. Znany w jednym egzemplarzu.

Typ V, to dwa przęśliki prawie kuliste o średnicy 33–39 mm i wysokości 29–30 mm.

Średnice wszystkich przęślików zawierają się w granicach 27–40 mm, z tym że na 17 egzemplarzy, aż 13 ma średnicę 35–40 mm. Jest to, jak widać, wielkość standardowa. Wysokości są zróżnicowane w zależności od typu i generalnie zawierają się w przedziale: 14–30 mm. Wśród wszystkich znalezionych 17 sztuk znormalizowana jest także średnica otworu na przęślicę, wynosząca od 5 do 11 mm, z tym, że aż 13 ma średnicę w przedziale 7–8 mm. Mniejsze lub większe średnice otworów są sporadyczne. Przy dość małych otworkach rzędu 5–6 mm, może zachodzić sytuacja, iż w rzeczywistości były to także duże paciory.

Tabela 31. Zestawienie przęślików ze stanowiska 11 w Grabku

Lp.	Typ	Średnica (w mm)	Wysokość (w mm)	Średnica otworu (w mm)	Lokalizacja i rycina
1.	I1	39	14	8	w-twa XIII/24, ryc. 170: 1
2.	II1	32	14	5	w-twa III/58, ryc. 148: 9
3.	II2	27	16	8	w-twa II/94, ryc. 135: 6
4.	II2	38	ok. 20	8	w-twa II/95, ryc. 137: 9
5.	III1	36	19	7	w-twa III/15, ryc. 141: 1
6.	III1	38	19	7	Ob. 14/II/12, ryc. 127: 11
7.	III1	36	18	8	Ob. 601/IX/2, ryc. 157: 2
8.	III2	39	22	9	Ob. 611/IX/2, ryc. 157: 1
9.	III2	36	23	8	Ob. 14/II/12, ryc. 127: 12
10.	III2	39	20	7	Ob.258/III/35, ryc. 144: 8
11.	III3	36	28	7	Ob.549/X/18, ryc. 172: 2
12.	III3	35	28	8	Ob.258/III/35, ryc. 144: 9
13.	IV1	38	19	6?	w-twa I/24, ryc. 123: 2
14.	IV2	32	26	7	Ob.1185/XVII/66, ryc. 218: 1
15.	IV3	40	30	7	w-twa XIII/49, ryc. 170: 8
16.	V1	39	30	11	w-twa I/45, ryc. 123: 3
17.	V1	33	29	8	Ob. 160/II/53, ryc. 129: 5

Dla południowo–wschodniej strefy kultury pomorskiej w klasyfikacji przęślików S. Czopka (1992) umieszczono 4 odmiany zgrupowane w trzech typach, wśród których typ 1A odpowiada w zasadzie naszemu typowi I1, a typ 2A to generalnie nasz typ III. Odpowiedników dla pozostałych naszych typów nie znajdujemy. Trudno jednoznacznie określić analogie przęślików w oparciu o pracę K. Szamałka (1987) dla materiałów kruszwickich. Znajdujemy tutaj przęśliki: krążkowe, które w przybliżeniu mogą odpowiadać naszemu typowi I, dwustożkowate analogiczne typowi III oraz kuliste jako odpowiednik naszego typu V. Jednak typologia ta nie odpowiada w niektórych przypadkach rzeczywistej formie. Przęślik kulisty wg K. Szamałka (1987, s. 69, ryc. 39l), to w rzeczywistości przęślik spłaszczony odpowiadający naszemu typowi I oraz przęślikom płaskim typu 1A S. Czopka (1992, ryc. 26, s. 77). Typ krążkowy K. Szamałka (1987, s. 69, ryc. 39: ł) odpowiada generalnie typowi II wg S. Czopka (1992, ryc. 26) i naszemu typowi II. Natomiast typ IV z Grabka, st. 11, to wg

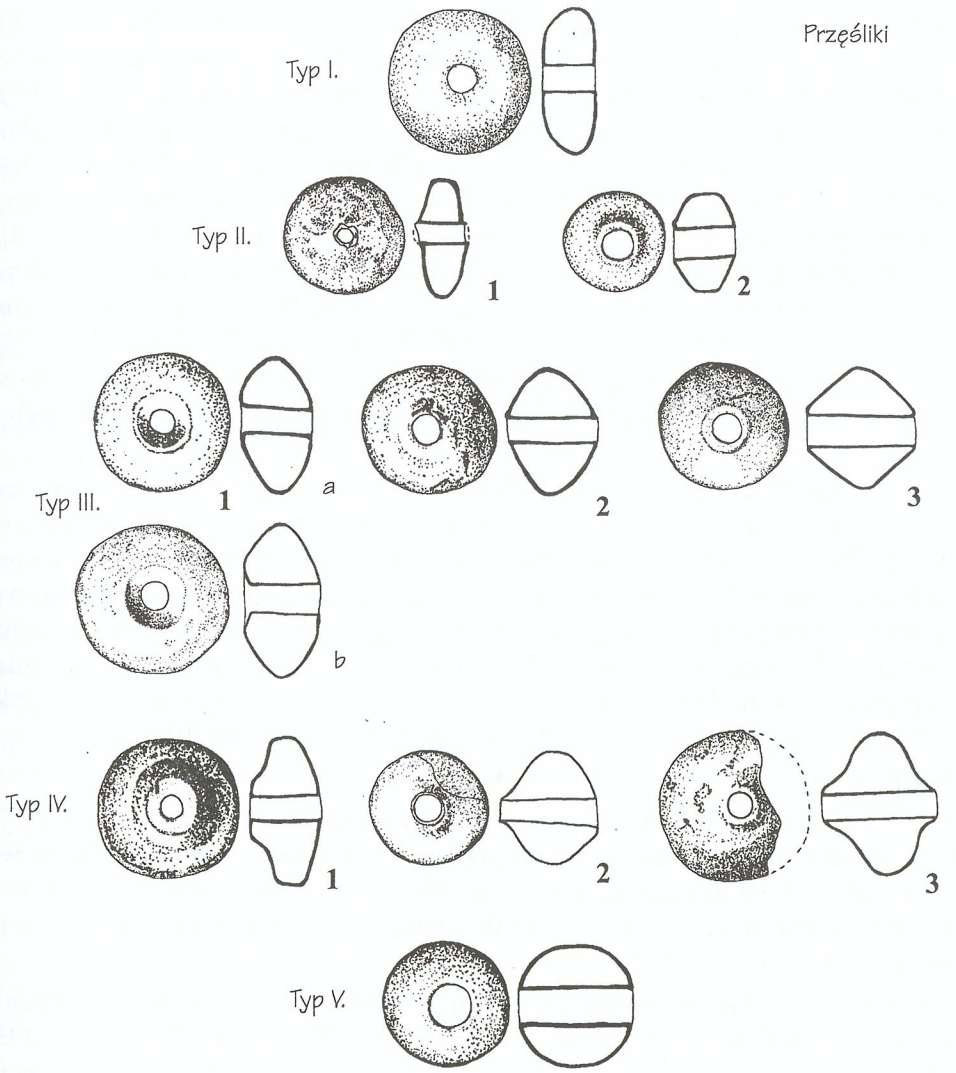

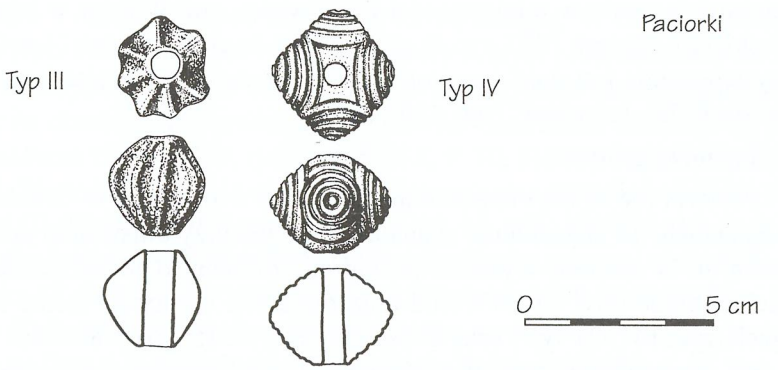

Ryc.118. Grabek st. 11. Typologia przęślików zespołu łużycko-pomorskiego oraz paciorków

K. Szamałka przęśliki dwustożkowate(1987, s. 69, ryc. 39: m). U S. Czopka (1992) takiego typu nie odnotowano.

Z grodu biskupińskiego pozyskano liczną serię różnorodnych przęślików (W. Szafrański 1950, s. 154). Przeważają tzw. przęśliki krążkowe w szeregu odmianach, które możemy porównać w Grabku jedynie z pojedynczym egzemplarzem typu I, częściowo odmiany 1 typu II oraz odm. 1 typu IV. Nie odnotowano u nas wyróżnionego tam typu cylindrycznego. Natomiast tzw. przęśliki gałkowate z Biskupina, są odpowiednikami naszych odmian 2 i 3 typu IV (tamże, ryc. 22). Zbliżone są także ich wymiary; średnica 27–42 mm, a wysokość 21–33 mm. Na osadach regionu podkrakowskiego, m. in. w Pleszowie notujemy odpowiedniki naszych odmian typu III (A. Kogus 1984, Tabl. LXXXIII, 2, 4, 5, 6, 7), ale ich średnice są znacznie większe i wynoszą około 45–50 mm. Podobnej wielkości jest przęślik bliski naszemu typowi IV1 (tamże, tabl. LXXXV, 8) dat. na IV okres epoki brązu. Z osady w Nowej Hucie–Mogile 62 znane są także przęśliki typu III (M. Bazielich 1992, Tabl. III, 20–22), choć jak można przypuszczać, generalnie przeważają formy krążkowe, płaskie, które w pewnym stopniu odpowiadają naszemu typowi I. Wydaje się to potwierdzać także na innych stanowiskach z tego regionu.

Wykonana planigrafia przęślików (ryc. 119) na obszarze stanowiska wykazuje jednoznaczną ich koncentrację w strefie A, a szczególnie A1. Tutaj grupują się wszystkie przęśliki typu II i w zasadzie wszystkie typu III oraz typu V. Typ I w jednym egzemplarzu wystąpił w strefie B, a dwa przęśliki typu IV – po jednym w strefie B i D. Jak widzimy, powyższe typy przęślików wykluczają się wzajemnie. Można stwierdzić z dużym prawdopodobieństwem, że typy II, III i V w Grabku, st. 11 charakteryzują horyzont pomorsko–kloszowy, natomiast typy I i IV fazy łużyckie. Ważniejszym stwierdzeniem jest koncentracja przęślików w obrębie strefy A1 (13–14 sztuk na 17). Może to świadczyć o zdecydowanie większym udziale przędzenia w tej strefie niż w pozostałych strefach łużyckich.

Ciężarki tkackie

Należą one do dość rzadko spotykanych znalezisk. W przypadku Grabka dysponujemy jedynie pięcioma takimi przedmiotami, zachowanymi fragmentarycznie. Jeden z nich pozwala na w miarę pełną jego rekonstrukcję. Pozyskane fragmenty reprezentują dwie formy ciężarków: typ A w formie stożka o podstawie okrągłej (ryc. 176: 4) oraz typ B w formie stożka silnie spłaszczonego, o podstawie wydłużonego owalu (ryc. 203: 1–2).

Chyba najliczniejszy zbiór zróżnicowanych form ciężarków tkackich pochodzi z grodu biskupińskiego. Znajdujemy tutaj odpowiedniki zarówno typu A jak i B (W. Szafrański 1950, s.133). Typ B jest reprezentowany przez kilka sztuk i pochodzi z nawarstwień grodu młodszego (tamże, ryc. 2). Również z badań późniejszych tego grodu pochodzą ciężarki będące odpowiednikami typu A i B, wydobyte z osiedla powstałego na ruinach grodu młodszego, datowane na koniec okresu halsztackiego i początek okresu lateńskiego (B. Balcer 1963, s. 350, ryc. 8). Dość bliską analogią dla odmiany B jest ciężarek z osady w miejscowości Żmijowiska, gm. Wilków w lubelskiem, przypisany kulturze pomorskiej (S. Czopek 1987, ryc. 9: e). Pomimo, że ciężarki ze st. 11 w Grabku są nieliczne, to jednak ich występowanie jest dość symptomatyczne. Wszystkie, z wyjątkiem fragmentów jednego, pochodzą ze strefy B–„łużyckiej" (ryc. 119).

Paciorki gliniane

Paciorki nie są zbyt często odnotowywane w osadach. W Grabku możemy mówić o czterech egzemplarzach. To zagadnienie sygnalizowano już przy omawianiu przęślików. W kompleksie osad z Grabka, st. 11 możemy wyróżnić paciory nie zdobione o powierzchniach gładkich, jak i prawdopodobnie zdobione (ryc. 118). Wśród niezdobionych występuje forma spłaszczona o zaokrąglonych brzegach (ryc. 141: 2)–typ I oraz kulista–typ II (ryc. 155: 6). Natomiast wśród zdobionych umieściliśmy dwa egzemplarze. Typ III–to forma kulisto–dwustożkawata, o brzuścu zdobionym głębokimi kanelurami (ryc. 162: 3), o wymiarach 27x26 mm i średnicy otworu 7 mm. Typ IV to piękny przykład formy guzowej. Na prawie kulistym brzuścu wymodelowano wielokrotnymi żłobkami cztery guzy (ryc. 129: 4). Wymiary tego egzemplarza 35x26 i otworu 6 mm. Trudno przy czterech egzemplarzach

mówić o ich planigrafii, tym niemniej taką wykonano. W zasadzie wszystkie skupiają się w obszarze strefy/osady A (ryc. 119)

Do form typu I odnajdujemy szereg analogii. Formy te jako standardowe, nie mają jakiegoś znaczenia chronologicznego. Inaczej wygląda sytuacja typu III i IV, do którego analogii jest kilka, tak do odmiany A jaki B. Trzeba jednak podkreślić, że najczęściej w literaturze, autorzy uznają je za przęśliki.

Dla typu III o kilku lub kilkunastu kanelurach i garbkach możemy wskazać przybliżone analogie z osady w Nowej Hucie–Mogile (A. Rachwaniec 1985, Tabl. III, 3) datowane na koniec HaD oraz z cmentarzyska w Świbiu (A. Stankiewicz–Węgrzykowa 1972, s. 54, ryc. 4: d). Ponadto, tak ornamentowane przęśliki są bardzo licznie m. in. w kulturze Vekerzug, np. na stanowisku Chotin IA (J. Chochorowski 1985, Tabl. 21: 5). Z osady we Władysławowie st. 2 (woj. mazowieckie), przypisanej horyzontowi łużycko–pomorskiemu, pochodzi chyba rzeczywisty przęślik, jak pisze autorka, o „krawędzi modelowanej w formie kwiatu", łączony z kulturą grobów kloszowych (V. Lis 2001, s. 77, ryc. 6: k).

Typ IV ma analogie w egzemplarzach o czterech wydatnych guzach obwiedzionych żłobkami jak również w egzemplarzach z trzema guzami z cmentarzyska w Świbiu oraz ze Strzelc Opolskich–Adamowic (Z. Bukowski 1995, s. 36–37). Autor ten stwierdza, że szklane paciorki tego typu są ewidentnymi importami z południa, charakterystycznymi zwłaszcza dla HaD1(tamże). Analogiczny okaz, z trzema guzami pochodzi z cmentarzyska w Gorszewicach, z grobu wyposażonego w brązowy miecz, żelazny czekan i ceramikę malowaną, datowany na HaC (Z. Pieczyński 1963, ryc. 22: 3; s. 42). Z trzema guzami mamy do czynienia na domniemanym przęśliku ze stanowiska w Chrobrzu, pow. Pińczów, o czernionych powierzchniach datowanego wg autorki na IV–V okres brązu, z nawiązaniem do ceramiki guzowej (E. Dąbrowska 1968, ryc. 2: d, s. 425–6). Co ciekawe, na tym stanowisku wystąpił także „przęślik" zdobiony kanelaurami w typie naszego typu III (tamże, ryc. 2: c). Z Biskupina pochodzi szklany paciorek o trzech rogach ze żłobkami (F. Maciejewski 1950, ryc. 1: 1), datowany na wczesną epokę żelaza. Dość liczne są tak zdobione przęśliki, ale może także i paciorki, ze stanowisk wspomnianej już tutaj kultury Vekerzug (J. Chochorowski 1985, Tabl. 21: 5; 44: 6). Z tą różnicą, iż rowek tworzący guz jest linią spiralną.

Wydaje się, iż istnieją podstawy, aby egzemplarze typu III i IV z Grabka uznać za gliniane naśladownictwa szklanych paciorków kanelurowanych i guzowych datowanych na koniec HaC i HaD, zwłaszcza jego starszą fazę. Trzeba także zwrócić uwagę, że na szeregu stanowiskach formy zarówno kanelurowane jak i guzowe, współwystępują, co może wskazywać na ich bliskoczasowość. Rozmieszczenie tych kilku egzemplarzy na obszarze stanowiska wskazuje jednoznacznie, iż łączą się one ze strefą A, szczególnie A1, podobnie jak większość przęślików. Taki rozkład obu kategorii zabytków nie jest zapewne dziełem przypadku.

Krążki ceramiczne

Mianem tym określono niewielkie przedmioty wykonane z fragmentów grubych skorup naczyń. Ich brzegi są obtłuczone i oszlifowane, co nadaje im formę okrągłą. W Grabku odnotowano tylko jeden taki egzemplarz (ryc. 127: 10), w ob. 14/II/12 ze strefy A (ryc. 119), zaliczony do kultury grobów kloszowych. Są to wyroby, które licznie odnotowano m. in. w grodzie biskupińskim. Z uwagi na ich odkrywanie głównie na obszarze ulic grodu, Z. Kołosówna–Szafrańska uznała je za element zabaw dziecięcych (Z. Kołosówna 1950, s. 233, ryc. 1, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12). Niektóre z nich mają także przewiercone otworki. Warto tutaj zwrócić uwagę, że występują one także na osadach i cmentarzyskach grupy białowickiej (D–W. Buck 1977, tabl. 2B, 6, 7, 10, 11; tabl. 3A, 4, 5; 3B, 2, 3, 8–11). Tego typu znaleziska pochodzą także z osad celtyckich na Górnym Śląsku, z grupy tynieckiej, a także z grupy Poionesti–Łukasevka (T. Dąbrowska 1988, s. 130, Z. Woźniak 1990, Tabl. II, V, s. 58). Ze stanowiska Kobielice 1 na Kujawach egzemplarz takiego krążka wydobyto z zespołu jastorfsko–przeworskiego datowanego na fazy A1–A2 kultury przeworskiej, (B. Muzolf 1999, s. 46, ryc. 37: 3). W przypadku Grabka wystąpił on w wypełnisku budynku kultury grobów kloszowych.

Łyżki gliniane

Reprezentowane są jedynie przez jeden fragment pochodzący z warstwy kulturowej w strefie A (ryc. 135: 3). Zachowała się głównie, krótka, lekko wygięta i rozszerzająca się przy końcu rączka

z zaczątkiem płytkiej miseczki. Nie jest to element występujący zbyt często na stanowiskach, choć odnotowano go na stanowiskach zarówno łużyckich jak i pomorskich. W Grabku wystąpił jednoznacznie w obszarze przypisywanym osadzie pomorsko–kloszowej (ryc. 119).

Nieokreślone

Jest to fragment wałeczkowatego przedmiotu z klepsydrowatym w przekroju otworkiem (ryc. 168: 4). Być może mamy tutaj do czynienia z fragmentem rączki grzechotki, choć równie dobrze jego przeznaczenie może być całkowicie odmienne, np. związane z ubiorem (hetka) lub też z tkactwem.

Przedmioty kamienne i metalowe

Żarna nieckowate

Na obszarze stanowiska znaleziono jedynie kilka fragmentów niewielkich żaren. Ich podstawowe skupienie wystąpiło w obszarze strefy A (A1). Wykonane były z kamieni narzutowych, głównie granitów. Jeden fragment żarna posłużył jako podstawa popielnicy w grobie pomorsko–kloszowym, inny znalazł się w obwarowaniu.

Rozcieracze i tłuczki kamienne

Były liczne w różnorodnych obiektach, głównie strefy A. Występowały zarówno formy kuliste jak i owalne. Oprócz śladów spracowania nie podlegały dodatkowej obróbce. Do ich wykonania wykorzystywano naturalne formy kamieni narzutowych. Zdecydowanie licznie występowały w obiektach określanych przez nas jako bruki kamienne, które zazwyczaj odkrywano we wnętrzu obiektów mieszkalnych zaliczonych do kultury grobów kloszowych. Ponadto wielokrotnie występowały jako składnik umocnień w dołach posłupowych, głównie w strefie A. W warstwie kulturowej poza obiektami występowały sporadycznie. Nie można zatem wykluczyć, że część z nich wiąże się jeszcze ze starszym, np. neolitycznym poziomem osadniczym.

Osełki

Na stanowisku odkryto cztery egzemplarze osełek, w dwóch typach. Typ A, to osełki w formie niewielkich trapezowatych płytek z obiektów: 136/II/94 (ryc. 137: 4) i 258/III/35 (ryc. 144: 10) ze strefy A oraz z ob. 637/XI/21 ze strefy B. Natomiast typ B w postaci czworobocznej, podłużnej, reprezentowany jest przez jedną osełkę zachowaną fragmentarycznie z warstwy w strefie B (ryc. 161: 9).Wszystkie egzemplarze zostały wykonane z drobnoziarnistego piaskowca barwy szarej lub zielonkawoszarej. Zapewne osełki typu A były osadzane w drewnianej rękojeści, analogicznie do zbliżonych formalnie płytek odkrywanych na stanowiskach m. in. wczesnośredniowiecznych.

„Idol" kamienny

Niewątpliwie interesującym wyrobem jest kamienny przedmiot wydobyty z obiektu 1444 (ryc. 214: 3). Jest to fragment granitowego głazu narzutowego, który poddano obróbce mechanicznej. W zasadzie cała jego powierzchnia została obrobiona z pozostawieniem jedynie niewielkiej płaszczyzny naturalnej w kształcie owalu. Można w tej formie dopatrywać się zaczątków „rzeźby" przedstawiającej popiersie z wymodelowaną twarzą (płaszczyzna naturalna kamienia) i zaznaczoną wyraźnie szyją. Jedyna znana autorowi analogia pochodzi z osady w miejscowości Perwenitz, okr. Havelland. Odpowiada w pełni zarówno formą jak i wielkością „idolowi" z Grabka (ryc. 214: 1). Znaleziono go w obiekcie nr 35, który został zinterpretowany jako wapiennik (N. Boroffka 1994, ryc. 205; s. 107, 110) i datowany na późny HaD – wczesny okres lateński. Innych podobieństw możemy się doszukiwać tylko w obszarze zajmowanym przez plemiona celtyckie na południu i zachodzie Europy. Dlatego też znalezisko to pozostawiamy obecnie bez szerszego komentarza. Należy wspomnieć jednak o sugestiach J. Dąbrowskiego poczynionych w oparciu o ustalenia badaczy niemieckich, że w schyłkowych fazach kultury łużyckiej mógł panować kult głazów, czego w naszym przypadku mógłby być dowodem domniemany idol (J. Dąbrowski 2001, s. 42). Sam „idol" został znaleziony w specjalnie przygotowanym przegłębieniu w dnie dużego czworobocznego obiektu, zadaszonego być może dachem szałasowym, wspartym na jednym słupie (ryc. 214: 2). Materiał ceramiczny towarzy-

szący temu znalezisku, jak i jego usytuowanie w osadzie ze strefy D, nakazuje łączyć go ze schyłkową fazą kultury łużyckiej, z przełomu okresu HaC i D.

Wyroby krzemienne

Problem krzemieniarstwa został omówiony oddzielnie. Tym niemniej, należy w tym miejscu stwierdzić, iż przedmioty i odpady krzemienne generalnie grupują się poza skupiskami obiektów łużyckich i pomorsko–kloszowych. Również w obiektach obu powyższych zespołów kulturowych są sporadyczne. Można stąd domniemywać, że krzemieniarstwo w społecznościach łużyckich i pomorsko–kloszowych w Grabku nie odgrywało ważnej roli.

Przedmioty metalowe

Jedynie jeden przedmiot pozyskany z warstwy kulturowej w obszarze strefy A można ewentualnie łączyć z osadnictwem pradziejowym (ryc. 119). Jest to zapewne dolne okucie pochwy miecza bądź też innej broni siecznej (tzw. trzewik), wykonane z blachy brązowej (ryc. 129: 2). Jest ono zdobione wybijanym, stylizowanym motywem roślinnym. Jeżeli uznamy ten przedmiot za wyrób pradziejowy, wtedy jedynymi analogiami mogą być okucia publikowane przez L.J. Łukę, np. z grobu kultury pomorskiej w Glińczu Nowym koło Kartuz, nieornamentowany (L. J. Łuka 1971, ryc. 14).

Rozwój przestrzenny osad w okresach halsztackim i lateńskim

Wyjaśnienie relacji obiekt – skupisko obiektów – zagroda – osada

Ze względu na złożoność kompleksu osadniczego stanowiska 11 w Grabku, przyjęto pewien schemat analizy przestrzennej stanowiska. Obok zabytkowego materiału ruchomego, stanowiska archeologiczne dostarczają przede wszystkim wszelakiego rodzaju obiektów wziemnych. Są one pozostałością zagospodarowania przestrzennego osady oraz mniejszych jednostek organizacyjnych. Obiekty te w ramach stanowiska zazwyczaj grupują się na ograniczonym obszarze, umożliwiając wyznaczenie pewnych skupisk. W zależności od rodzaju obiektów, jakie w nich występują, możemy wskazać na przypuszczalne funkcje tych skupisk, jakie pełniły w ramach większej całości.

Podstawowe znaczenie dla naszych rozważań, związanych z relacją: obiekt – skupisko obiektów – zagroda – osada/obozowisko ma motto pracy R. Grygiela (1986, s. 43), będące cytatem W. C. Wintera, który pozwolimy sobie przytoczyć: „Pojęcie domu z podwórzem (zagrody) jest użyteczne, dostarcza bowiem kontekstu, w ramach którego jamy (...), pozostałości domu i inne obiekty można rozpatrywać nie jako odosobnione elementy kulturowe, lecz jako świadectwa specyficznej jednostki danego społeczeństwa". Można tutaj dodać, że jest to wyznacznik obszaru działalności w osadzie podstawowej jednostki organizacyjnej społeczności pradziejowej, czyli rodziny. Dzięki wyznaczeniu zagród, osiągamy nie tylko podstawy do analizy rozplanowania przestrzennego danej osady, ale otrzymujemy także materiał wyjściowy do analiz demograficznych, wyliczeń wielkościowych populacji tworzących osady, jak również ewentualnych zróżnicowań majątkowych oraz funkcjonalnych – pod względem wykonywanych zajęć. Są to podstawy do stworzenia określonego modelu funkcjonowania osady. W oparciu o powyższe założenia powstała cytowana praca R. Grygiela, i dalsze, m.in. A. Pelisiaka (1985) czy też S. Kadrowa (1991). Za A. Pelisiakiem można tutaj wykorzystać schemat rekonstrukcji funkcjonowania osady (1985), na który składają się zagrody, obejmujące zespół zróżnicowanych obiektów (ryc. 120). Rozwinięciem tego wzorca są schematy organizacji zagród jak i całej osady zawarte u S. Kadrowa (1991, ryc. 48 i następne). W tym wypadku mamy do czynienia z określeniem funkcjonalnym, w ramach zagród, obiektów typu dom, jam zasobowych w formie piwniczek trapezowatych i innych.

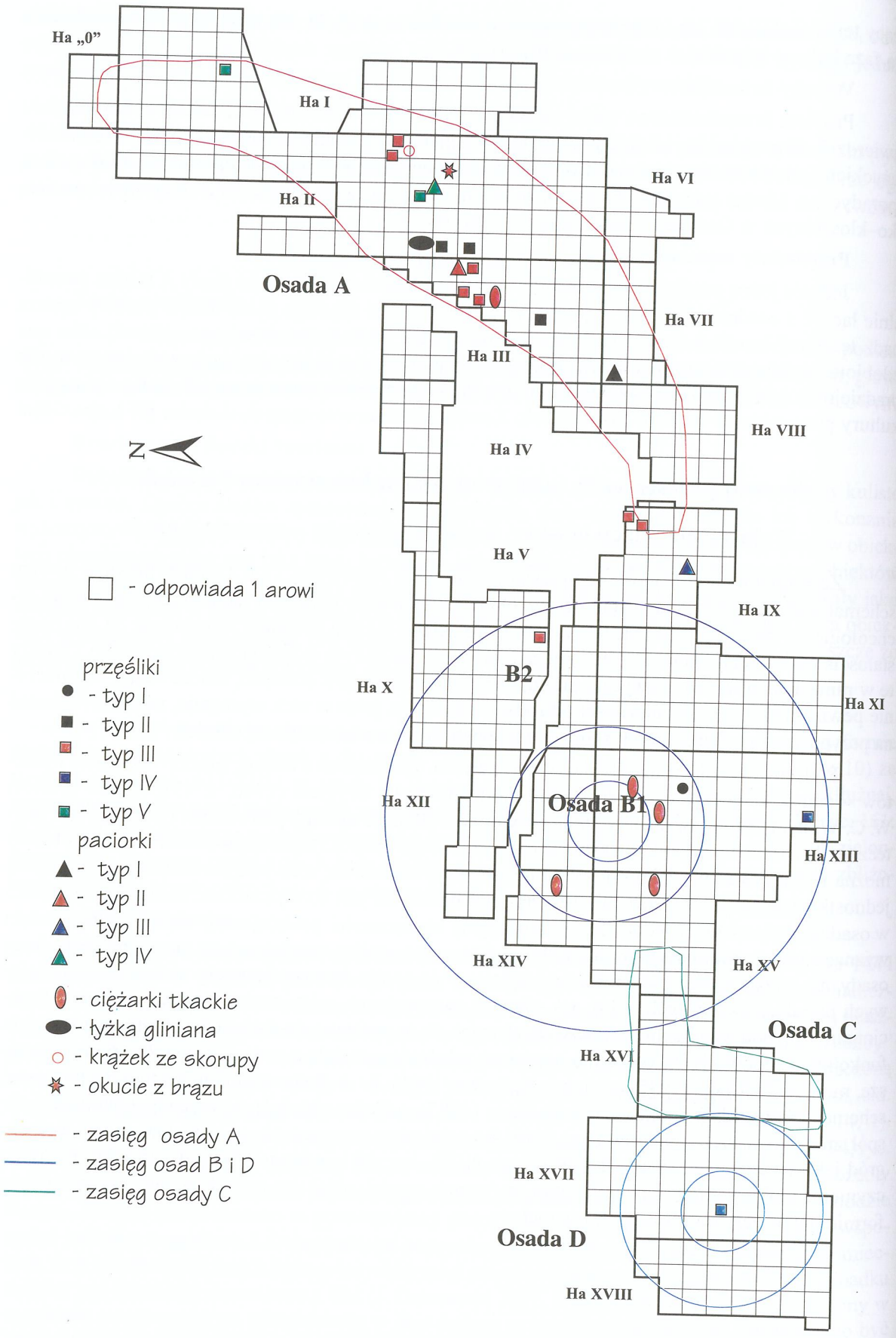

Ryc. 119. Grabek st. 11. Rozkład przestrzenny przęślików, paciorków i innych przedmiotów

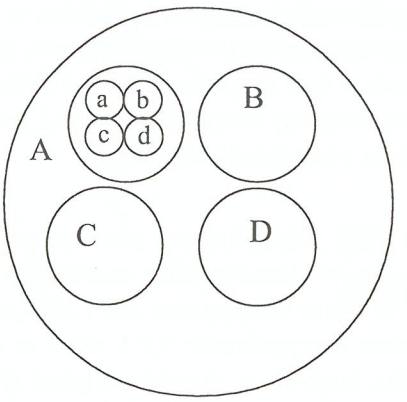

Ryc. 120. Schemat rekonstrukcji funkcjonowania osady (wg A. Pelisiak 1985), 1 – osada, A,B,C,D – zagrody, a–d obiekty w ramach zagród.

W przypadku stanowiska z Grabka, obserwujemy wiele elementów wspólnych, pomiędzy poszczególnymi osadami tego kompleksu choć, jak się wydaje, występują też pewne różnice. Wstępna analiza przestrzennego rozmieszczenia obiektów odkrytych w Grabku wskazywała na ich występowanie w czterech dużych strefach, które różniły się między sobą zasadniczo. Z tego też powodu, obszar stanowiska został podzielony na strefy A, B, C i D. W ramach tych stref, bardzo wyraźnie wyróżniały się mniejsze jednostki przestrzenne, rozdzielone pasami znacznego rozrzedzenia lub brakiem obiektów. Dało to podstawę do wydzielenia przez nas określonych skupisk obiektów. Dopiero analiza owych skupisk umożliwiła określenie ich funkcji w rozpatrywanych strefach. W znacznej części potwierdziło się też założenie, że mamy tutaj do czynienia z zagrodami. W ich obrębie mogliśmy stwierdzić obecność budowli typu mieszkalnego, tak o przeznaczeniu magazynowym czy też gospodarczym. Stopień złożoności organizacji wewnętrznej zagród był zależny także od przynależności kulturowej i chronologicznej. Wyróżniono ponadto skupiska obiektów, które nie tworzyły zagród, gdyż nie zawierały koniecznych reliktów domu mieszkalnego, jednak, co jest istotne, często zajmowały w organizacji przestrzennej osad, miejsce, które zwykle zajmowały zagrody. Były to obszary o przeznaczeniu najczęściej magazynowo – gospodarczym. Trzeba także zwrócić uwagę na jednostki, które choć zawierały obiekt typu mieszkalnego, były pozbawione zaplecza w formie obiektów magazynowo – gospodarczych.

Omówienie i analiza wydzielonych skupisk obiektów

Charakterystyka poszczególnych skupisk obiektów nieruchomych zostanie zaprezentowana w ramach wydzielonych na obszarze stanowiska stref: A, B, C i D.

Strefa A

Skupisko I

Obejmuje 29 obiektów (ryc. 121). Trudno jednoznacznie wskazać tutaj obiekt typu mieszkalnego. Nie można wykluczyć, iż dom słupowy zawierał palenisko z reliktami kamiennej konstrukcji (ob. 261). Mogły go tworzyć obiekty określone jako doły posłupowe o nr: 262–263–264 i 276–277. Krótsze boki takiego budynku miałyby długość po 4,0–4,4 m, natomiast dłuższe sięgałyby 8 m, bez słupów pośrednich (pow. domu 32 m^2). Stawia to tak wyznaczoną rekonstrukcję pod znakiem zapytania, chyba że mamy tutaj do czynienia jeszcze z jakąś inną techniką wznoszenia budowli, np. mieszaną słupowo – zrębową.

Ponadto wyróżniono 6 obiektów typu VII i VIII, ze słupami wewnątrz, o zadaszeniach szałasowych, które pełniły funkcje magazynowe (ob.: 287, 279, 282, 275, 312, 313). Pozostałe obiekty prezentują się jako różnej formy jamy nieckowate. Na uwagę zasługuje fakt, iż z obiektu 292 wydobyto bryłkę nieobrobionego bursztynu. Jest to odosobnione znalezisko, które jednak należy uwzględnić,

nie wykluczając możliwości pozyskiwania bursztynu z piasków, w których w tym rejonie występuje. Jednak przypisanie kulturowe tego obiektu nie jest jednoznaczne, gdyż zawierał on materiały starsze. Być może mamy także do czynienia w tym skupisku z dwoma układami słupów podwójnych typu IIa (ob. 286–285 i 291–290?). Obszar skupiska obejmuje około 5,5 ara (33 x 23 m). Z pewnym zastrzeżeniem można to skupisko uznać za pozostałość zagrody.

Skupisko II

Zawiera 37 obiektów (ryc. 122), wśród których obserwujemy dwie koncentracje dołów posłupowych. W pierwszym podstawowym, istnieje kilka możliwości wydzielenia budowli słupowej. W oparciu o ob.: 295, 283, 273 i 317 oraz wewnętrzne 298 i 299 (jeżeli te obiekty są dołami posłupowymi), można zrekonstruować dom o wymiarach: 7,5 x ok. 5 m (ok. 37,5 m^2). Mamy tutaj jednak podobną sytuację, jak w przypadku budowli ze skupiska I, gdzie długość jednej ze ścian, bez słupów pośrednich, wynosi aż 8,0 m, co budzi pewne wątpliwości natury konstrukcyjnej. Nie można przy tym wykluczyć, iż relikty niektórych słupów uległy zatarciu ze względu np. na swoje płytsze posadowienie. Znacznie mniejszy zarys, dość nieregularny, otrzymamy, gdy uwzględnimy ob.: 316–295–296 i 297–298–317. Jego wymiary 5 x 3,0–4,0 m dadzą wówczas powierzchnię rzędu 15–20 m^2, co jest wielkością całkowicie do przyjęcia i za taką rekonstrukcją ostatecznie się opowiadamy. Byłby to dom przynależny do typu klasycznego; budynku 6 – słupowego (typ Va). W skupisku odsłonięto również duży obiekt typu wziemnego (ob. 260, ryc. 123) z kilkoma słupami wewnątrz. Ze względu na swoje wymiary mógł pełnić także funkcje budowli mieszkalnej, półziemiankowej o pokryciu szałasowym na sochach, z powierzchnią około 12,0 m^2. Pozyskano z niego m. in. duże fragmenty naczynia zasobowego w typie klosza (ryc. 123:6).

Wyraźnie w skupisku wydziela się w jego SE partii, zespół 6 lub 7 obiektów typu VII–VIII. Jest to sytuacja podobna, jak w przypadku skupiska I. Ponadto mamy zapewne również do czynienia z układem trójsłupowym typu IIIb (ob. 265, 266, 268), jak i słupów podwójnych typu IIa (ob. 283–273).

Wymiary skupiska II, to około 28 x 20 m, co daje powierzchnię około 5 arów. Skupisko to zaliczamy do zagród.

Skupisko III

Wśród wszystkich skupisk wyróżnia się ono znaczną powierzchnią i dużą ilością obiektów. Jakkolwiek w jego ramach trudno było wydzielić jakieś mniejsze części składowe, tym niemniej dokonaliśmy takiego zabiegu. Powinno to ułatwić omówienie całego kompleksu z wykazaniem różnic pomiędzy poszczególnymi jego częściami. W wydzieleniu mniejszych jednostek w obrębie skupiska okazała się przydatna także planigrafia rozrzutu materiału zabytkowego na poszczególnych arach (ryc. 97). Ostatecznie całość podzieliliśmy na trzy części: A – północną, B – południową i C – zachodnią, tworzące układ promienisty.

W części A (ryc.124), składającej się z 28 obiektów, wyróżniono dwa domy słupowe typu wziemnego (ob. 3 i 14, ryc. 125; 126). Dom pierwszy (ob. 3) posiadał zapewne przedsionek od strony SE, jego wymiary to: 7 x 5,5 m, czyli około 38,5 m^2. W jego wnętrzu można dopatrzyć się reliktów paleniska oraz umocnionych kamieniami dołów posłupowych po sochach. Obiekt ten dostarczył licznego zbioru fragmentów ceramicznych, w tym silnie przepalonych (ryc. 125). Kolejny budynek (ob. 14) został usytuowany tuż obok poprzedniego, wzniesiono go w formie zbliżonej do kwadratu (ryc. 126), o wymiarach 6 x 6 m i powierzchni 36 m^2. Na jego obwodzie jak i we wnętrzu odsłonięto ślady po kilku słupach konstrukcyjnych. Nie odkryto w nim reliktów paleniska, ale pozyskano dość liczny zbiór ceramiki (ryc. 127:4–13). Może to sugerować, że mamy w tym przypadku do czynienia z budynkiem o przeznaczeniu gospodarczym. Kolejnym, ważnym elementem tej części skupiska III jest wyraźne nagromadzenie 6 obiektów typu VII–VIII na N od budynków wziemnych. Mniejsze skupisko takich obiektów, w liczbie 3 (ob. 15, 20 i 21), występuje na E od budynku – ob. 14. Wśród innych dołów posłupowych można wskazać zapewne 3 układy dwusłupowe (typ IIa), choć część z nich może być związana konstrukcyjnie z budynkiem – (ob. 14). Niezbyt jasny charakter ma obiekt 31 w formie długiego i płytkiego rowkowego zaciemnienia, które bierze swój początek koło wejścia

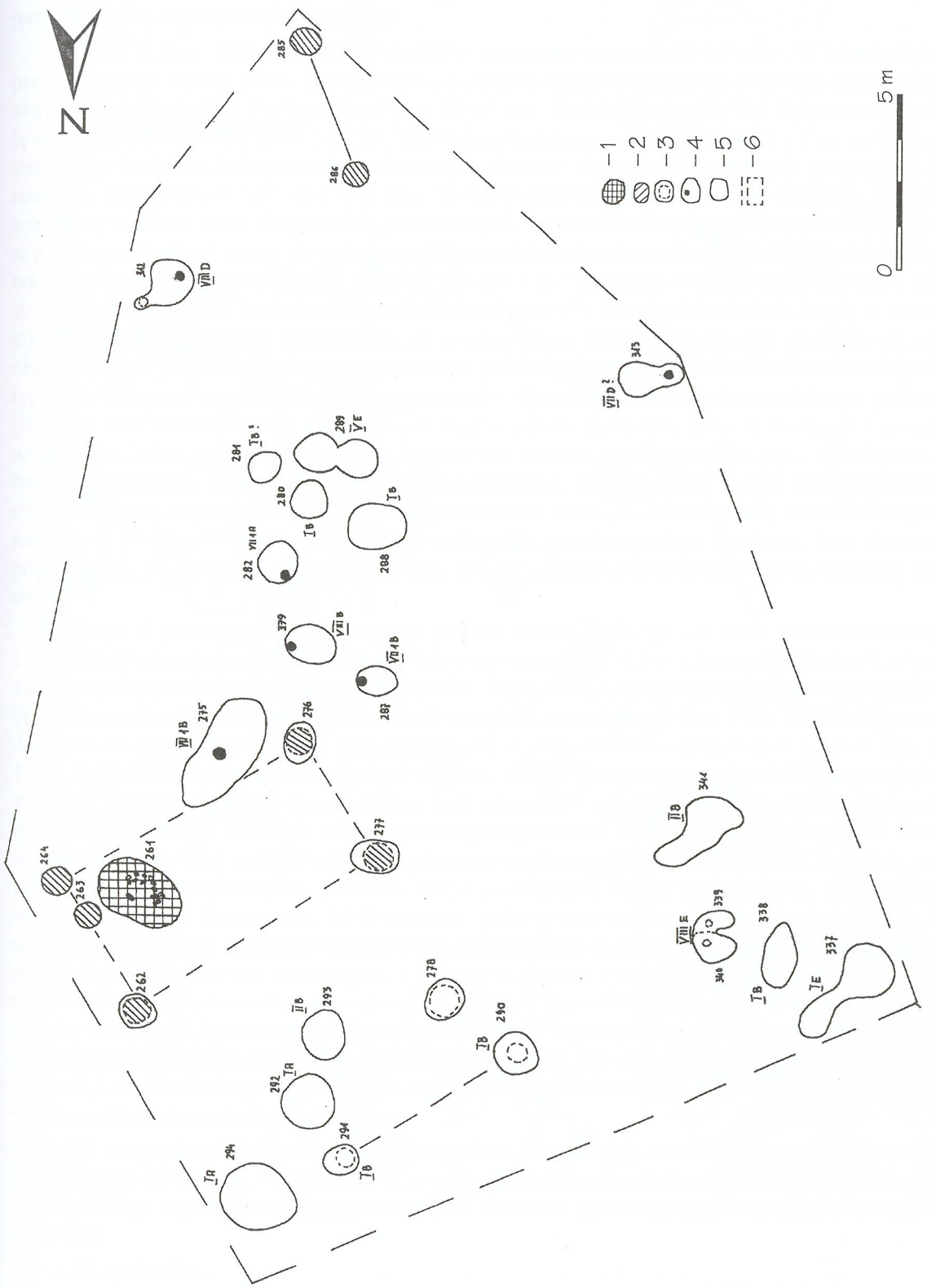

Ryc. 121. Grabek, st. 11. Plan skupiska I z osady A.
1 – paleniska/ogniska; 2 – doły posłupowe; 3 – domniemane doły posłupowe; 4 – jamy z zadaszeniem typu szałasowego; 5 – inne obiekty; 6 – hipotetyczne układy słupowe.
Oznaczenia obowiązują także przy innych rycinach zbiorczych skupisk.

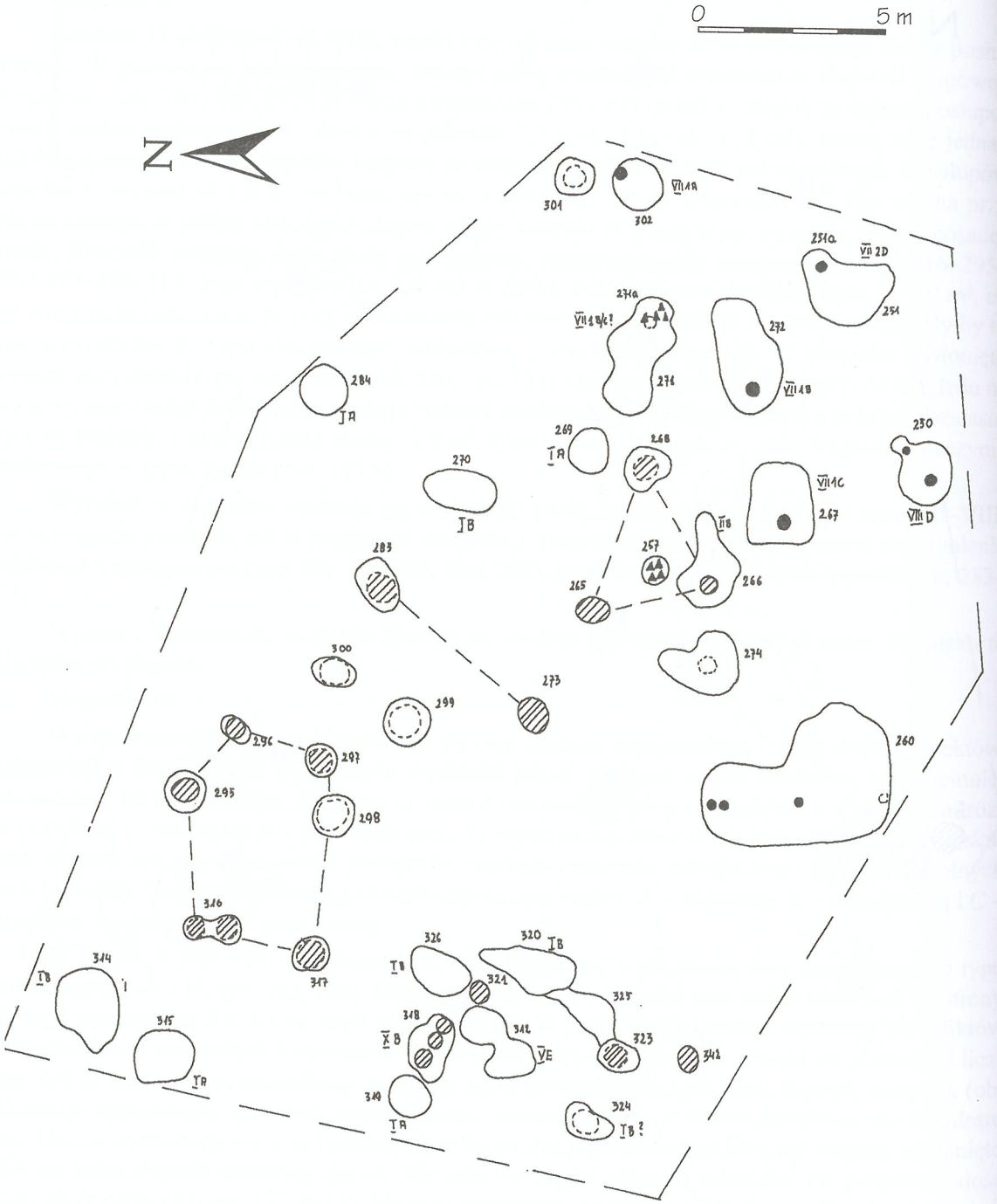

Ryc. 122. Grabek st. 11. Plan skupiska II z osady A.

(?) do budynku mieszkalnego (ob. 3) i ciągnie się w kierunku SE, ku dolinie rzeczki Krasówki. Być może jest to ślad wydeptanej ścieżki do wody. Obszar części A obejmuje około 7, 5 ara. To skupienie jest niewątpliwie pozostałością zagrody.

Część B, (ryc. 128) obejmuje 48 obiektów i zajmuje powierzchnię 6,0 arów. W jej południowej partii występuje szereg dołów posłupowych, z których można ewentualnie utworzyć zarys budynku słupowego o wymiarach 4 x 5 metrów i pow. 20 m^2. (ob. 56–55–77 oraz 64–75). Być może tę budowlę należałoby przedłużyć o ob. 57 i 59. Tak tworzone ściany mają po około 5,5 i 6 m, co ma swoje analogie w budowlach słupowych wyróżnianych dla tego okresu m. in. na terenie północnych Niemiec (K. Eber 2001, s. 137, ryc. 2; 3 itd.). W bezpośrednim sąsiedztwie tego budynku pozyskano z warstwy znaczne ilości fragmentów ceramicznych, co uwidacznia planigrafia (ryc. 97). Zapewne w pięciu przypadkach mamy do czynienia z układami dwusłupowymi (typ II a). Odległości pomiędzy tak ustawionymi słupami wynoszą: 2 m.; 3 x 3,5 m; i 5 m. Trudności w interpretacji sprawia 5 obiektów rowkowych typu X ze śladami w profilu kilku słupów (?). Ich układ może świadczyć, że tworzyły jakąś większą konstrukcję. Interesujące, że w omawianej części B występuje skupienie aż ośmiu obiektów typu VII–VIII (szałasy magazynowe), położonych w sąsiedztwie układów dwusłupowych typu IIa, interpretowanych jako słupowe suszarnie. Wyróżniono także jeden obiekt typu jamowego (IC – ob. 160) bez konstrukcji dodatkowych. Jego wymiary (2,8 x 3 m i pow. 8,4 m^2), jak i zawartość wypełniska, które dostarczyło licznych fragmentów ceramicznych, przęślika (ryc. 129:5) oraz rozrzuconych kamieni, mogą sugerować funkcje mieszkalne. Zapewne jama ta była zadaszona dachem dwuspadowym, wspartym bezpośrednio na powierzchni ziemi, co tłumaczyłoby brak śladów po słupach soch itd. Hipotetyczne rekonstrukcje zadaszenia podobnego typu obiektów, lecz dla czasów późniejszych prezentuje Z. Kobyliński (1988, ryc. 61). Omówione skupisko tworzy następną zagrodę.

Część C jest najmniejsza i obejmuje jedynie obszar około 3,5 – 4 arów z 22 obiektami (ryc. 130). Podstawową jednostką jest tutaj ob. 82, o wymiarach ok. 4,5 x 3,5 m (pow. 15,8 m^2), z bardzo słabo czytelnymi śladami słupów na obwodzie. Jego cechą charakterystyczną jest nagromadzenie bryłek przepalonej polepy oraz znikoma ilość materiału ceramicznego (ryc. 131). Wokół niego stwierdzono 9–10 dołów posłupowych układających się w czworobok o wymiarach 6 x 10 m (ryc. 130; 131). Jest mało prawdopodobne, że był to zarys bardzo dużego domu, chociażby ze względu na rozmiary słupów oraz całkowity w zasadzie brak materiałów zabytkowych. Nie można jednak wykluczyć, iż była to lekka wiata lub też swego rodzaju ogrodzenie, które współistniało z ob. 82. Ponadto zidentyfikowano w tej części 2 układy trójsłupowe rzędowe typu IIIa, o długości 3,5 – 4,7 m, wśród których wyróżnia się układ ob. 164–166–167, z podwójnymi dołami posłupowymi, silnie umocnionymi kamieniami. Umocnienia, jak i obecność podwójnych słupów w jednej jamie sugerują, iż te układy niekoniecznie muszą być podstawami ewentualnych suszarni palowych, lecz mogą stanowić pozostałości soch budowli naziemnych, o zadaszeniu szałasowym, wspartym na ziemi. Istnieje także możliwość, że były to sochy wewnętrzne niewielkich budowli wzniesionych w technice zrębowej. Byłyby to budynki o powierzchniach rzędu 8–14 m^2. W omawianej części wystąpił prawdopodobnie jeden układ trójsłupowy zbliżony do trójkąta typu IIIb (ob. 161–162–163), o wymiarach boków około 2,5 na 2,5 m. Nie stwierdzono natomiast występowania obiektów typu VII i VIII, które odnotowano we wszystkich skupiskach poprzednich.

W przypadku skupiska III mamy niewątpliwie do czynienia z rozbudowaną zagrodą, a najpewniej z trzema odrębnymi. Widać to m. in. w wewnętrznych podziałach części A jak i B, gdzie wyraźnie wydzielają się strefy występowania jedynie obiektów typu magazynowo – gospodarczego typu VII–VIII.

Skupisko IV

Obejmuje około 40 obiektów (ryc. 133). Podstawowymi składnikami tego skupiska są dwa domy wziemne (ob. 118 i 136), w formie czworobocznej z dołami posłupowymi wzdłuż ścian, jak i pośrodku (ob. 118). W budynku (ob. 136) odsłonięto bruk kamienny (ob. 122) oraz skupisko przepalonej polepy w centrum, które może być również śladem po palenisku (ryc. 136). Wymiary domu

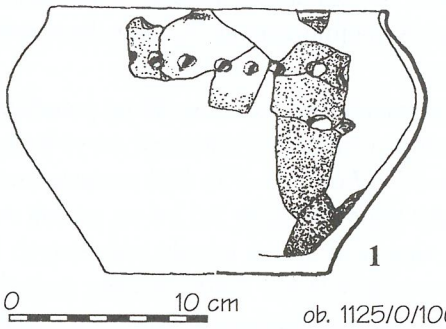

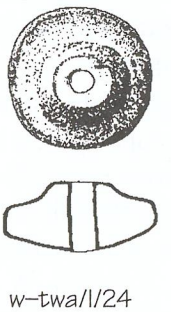

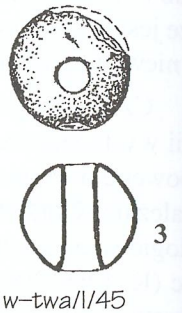

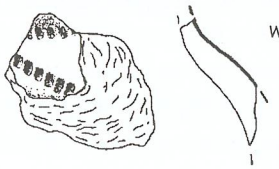

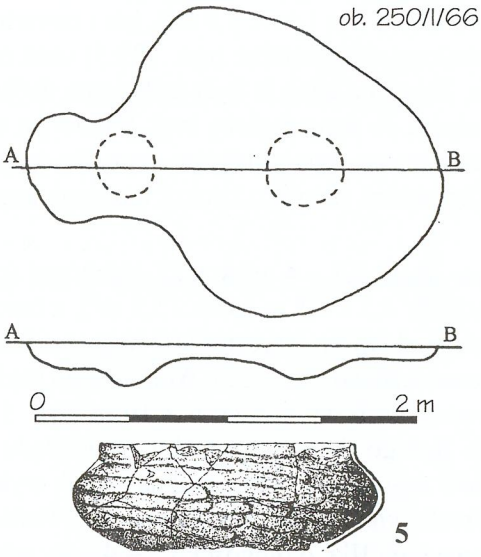

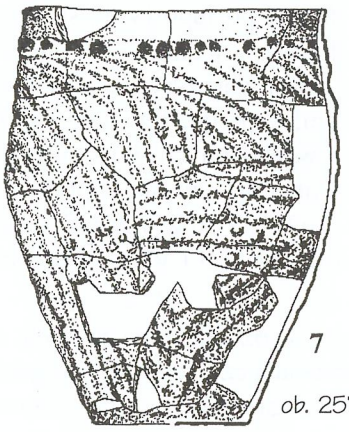

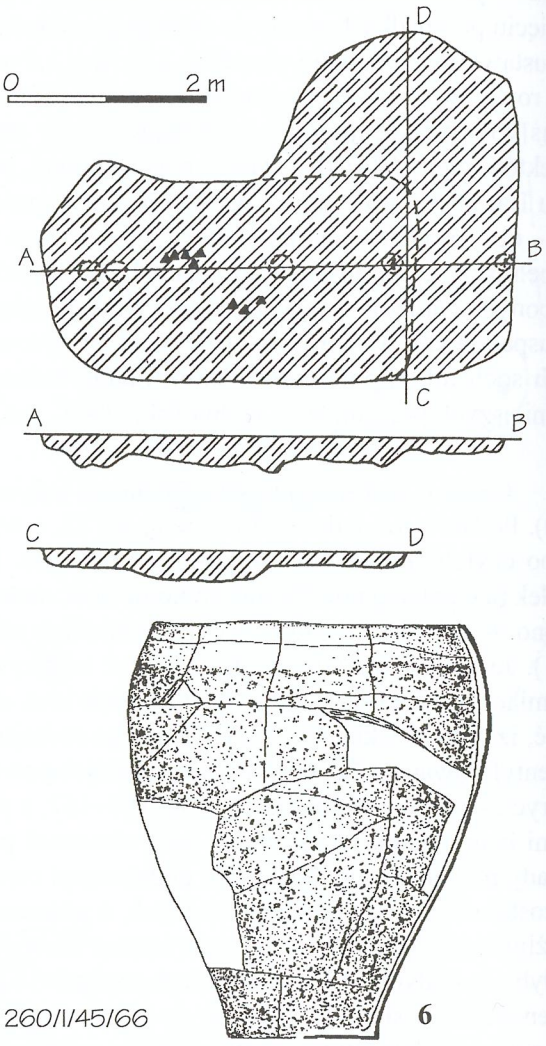

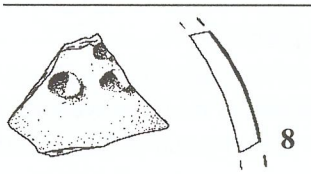

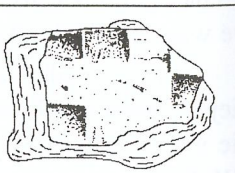

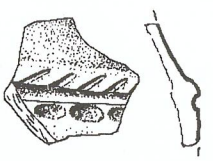

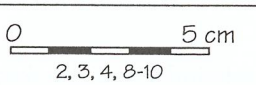

Ryc. 123. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk I (1,4) i II (2, 3, 5-10).

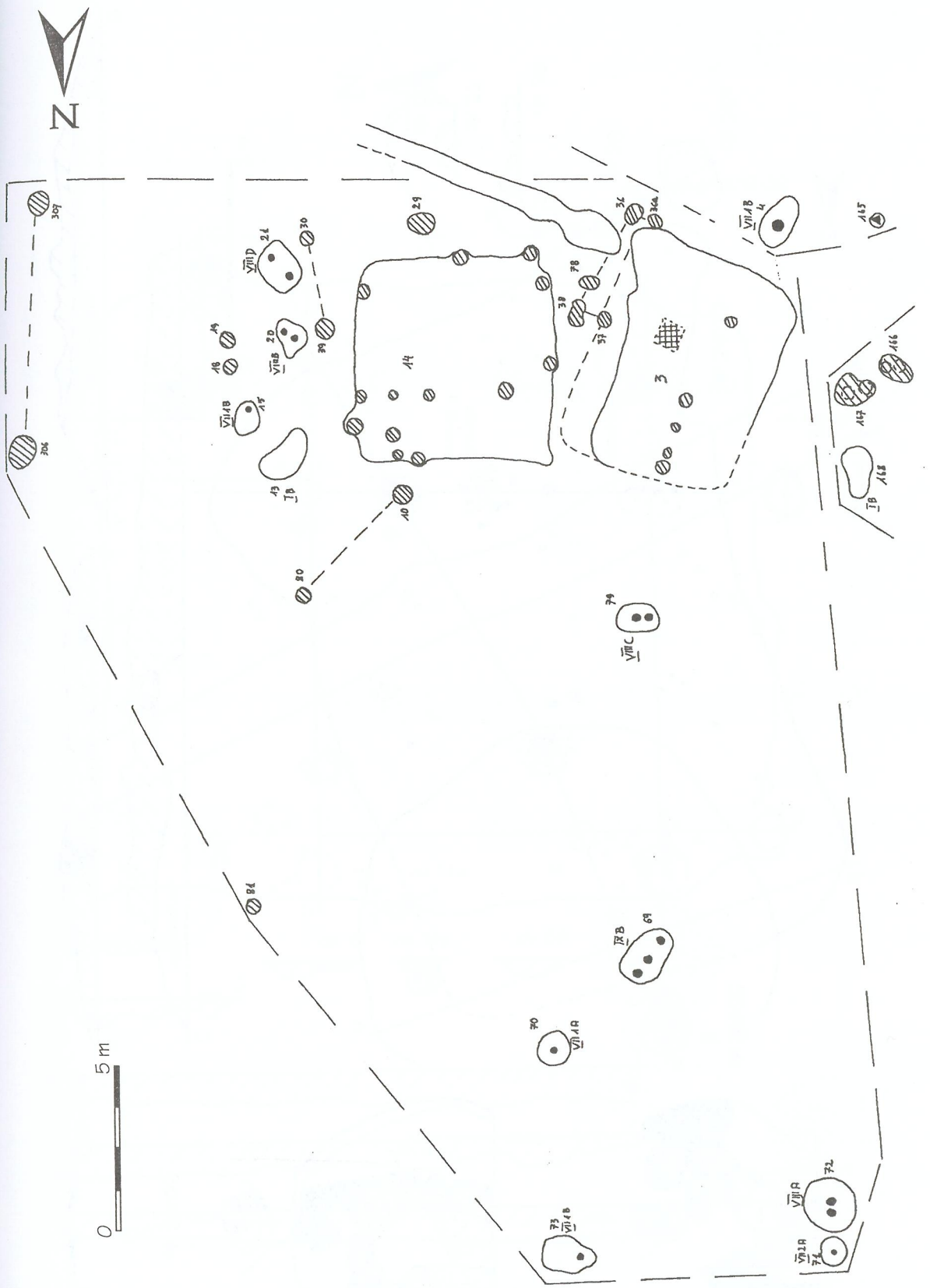

Ryc. 124 Grabek st. 11. Plan skupiska IIIA.

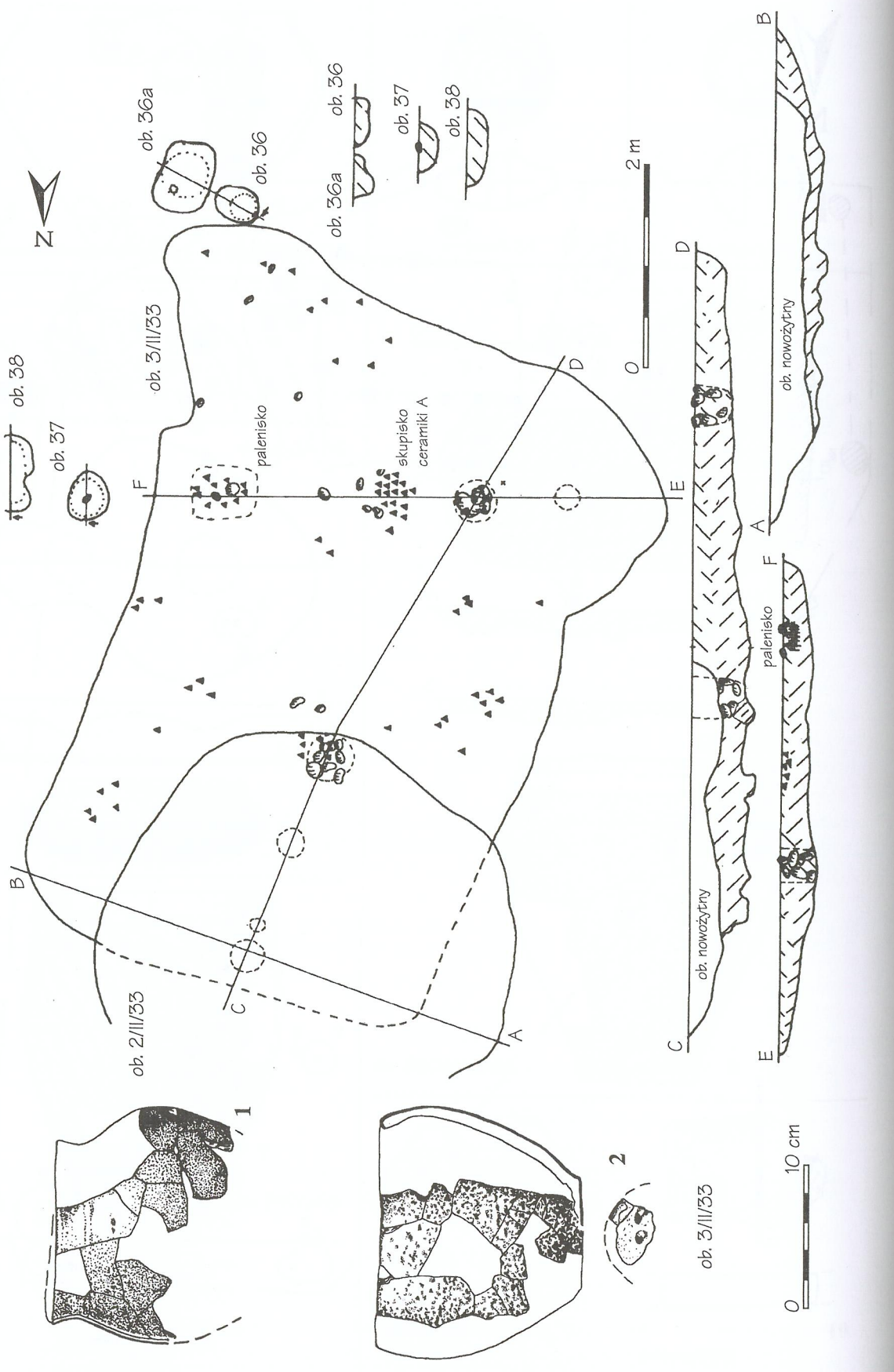

Ryc. 125. Grabek, st. 11. Plan i profile ob. 3 wraz z profilami obiektów towarzyszących oraz wybór zabytków z ob. 3 - skupisko IIIa.

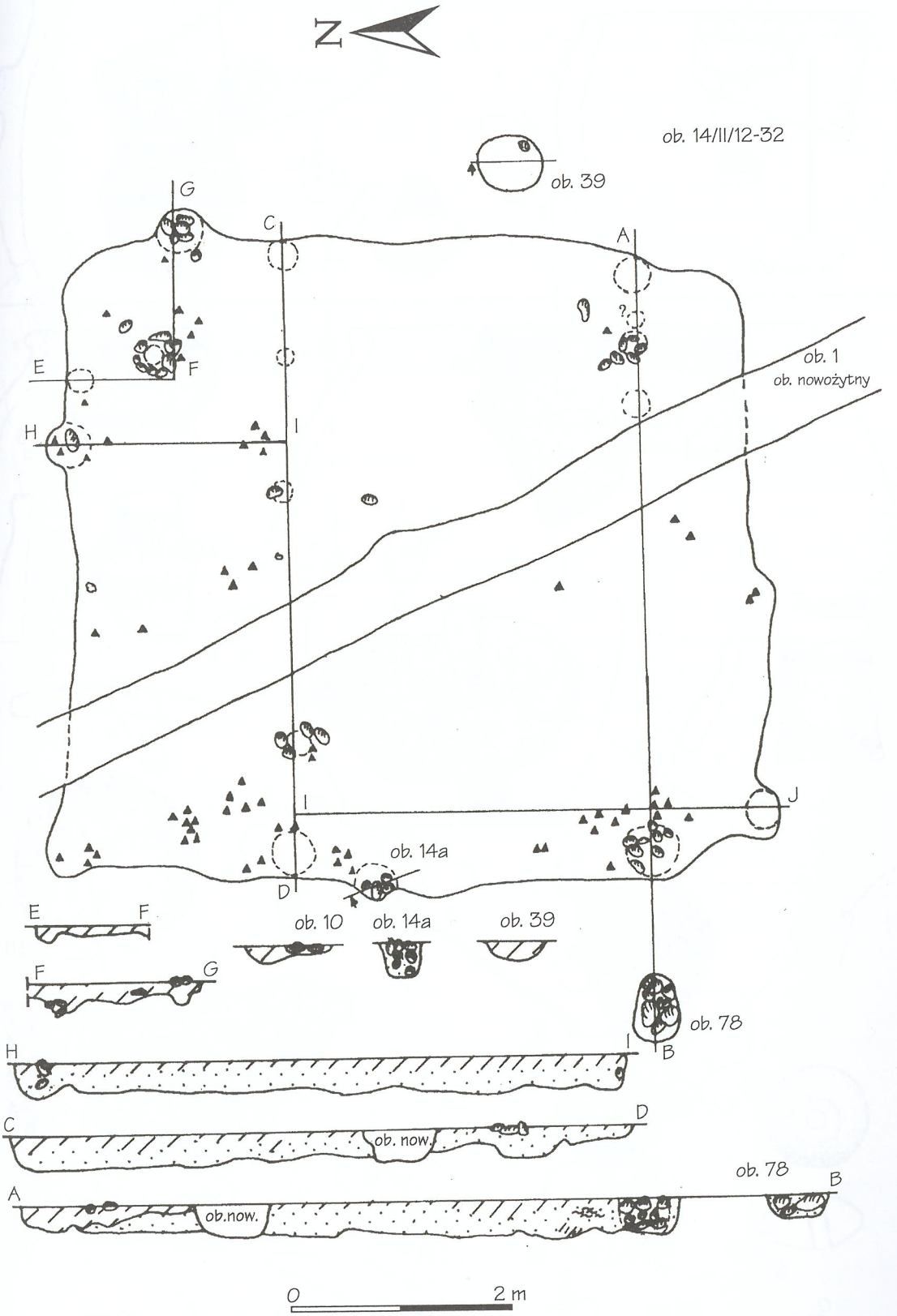

Ryc. 126. Grabek, st. 11. Plan i profile ob. 14 wraz z profilami obiektów towarzyszących - skupisko IIIa.

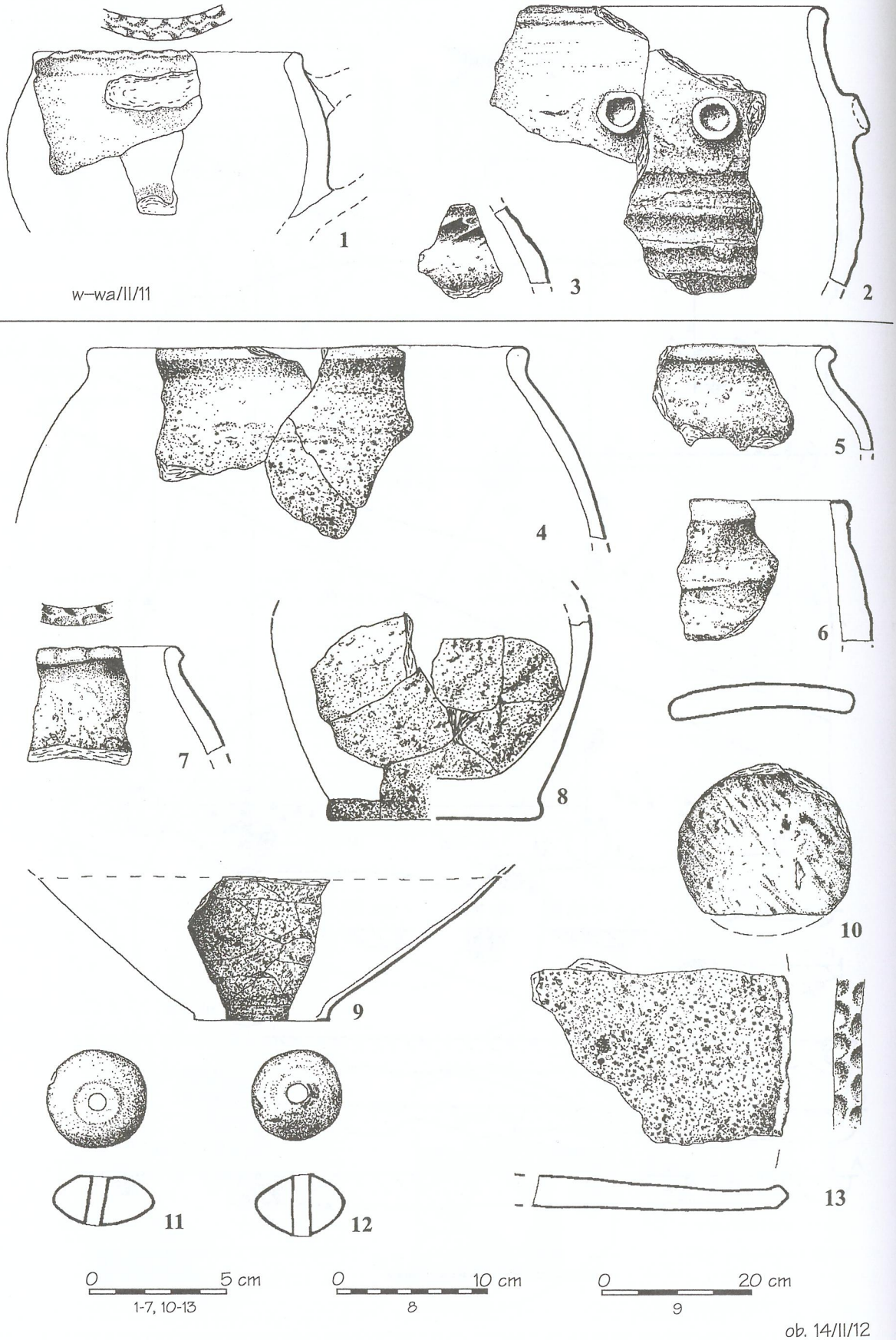

Ryc. 127. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska IIIa

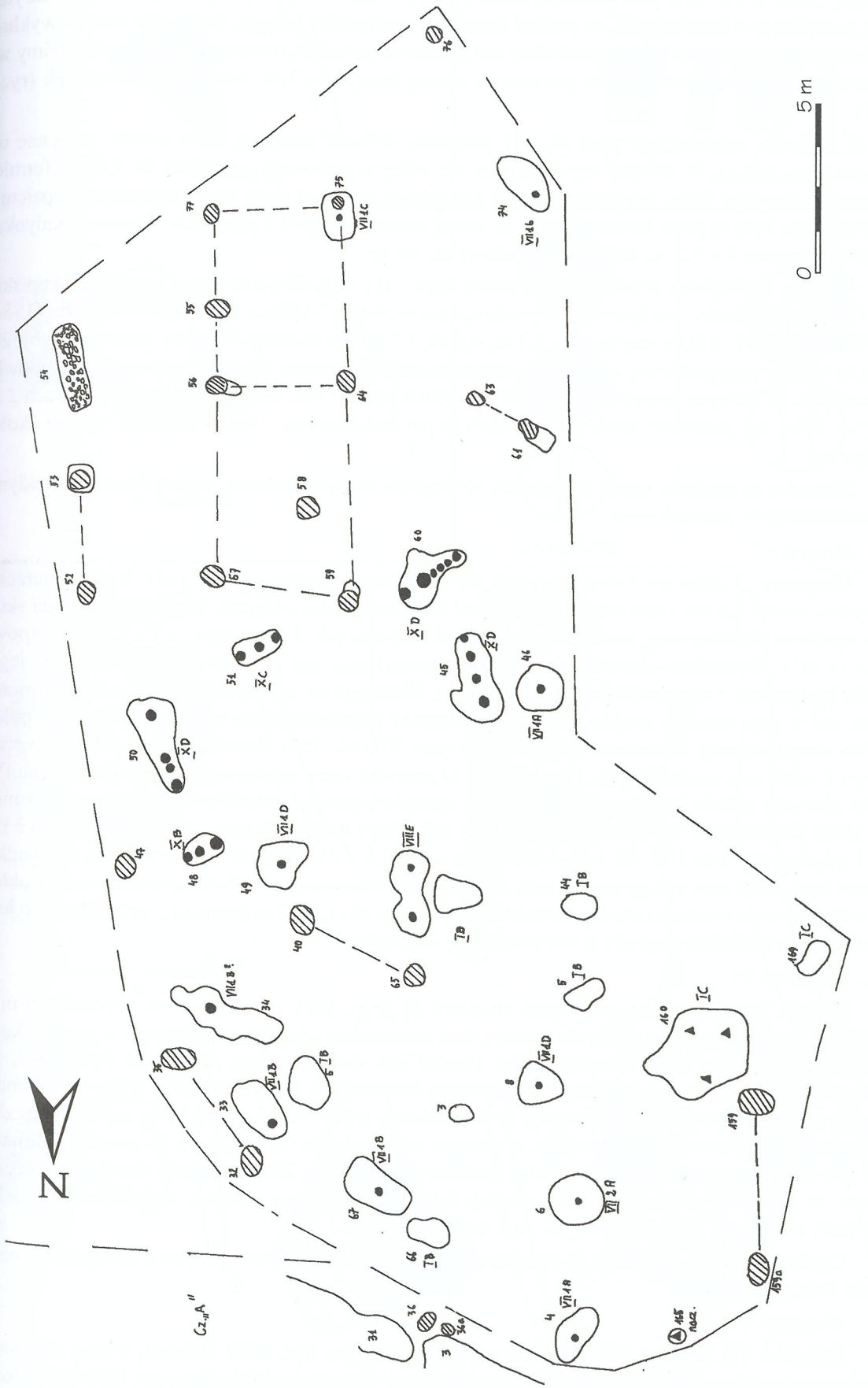

Ryc. 128. Grabek st. 11. Plan skupiska IIIb z osady A.

wynoszą: około 6 x 5 m, z powierzchnią rzędu 30 m^2. W czworobocznym bruku (ob. 122) odkryto szereg przedmiotów kamiennych, w postaci tłuczków, rozcieraczy i fragm. żaren. Nie można wykluczyć innego przeznaczenia takiej konstrukcji niż podstawa paleniska, zwłaszcza, że nie odkryliśmy w niej spalenizny. Z wnętrza ob. 136 pozyskano szereg naczyń, w tym czerniony dzbanuszek (ryc. 137:2).

Z budynku oznaczonego jako ob. 118 pochodzi również naczynie, które zostało wkopane w jego dno (ryc. 134:1). W obrębie tego budynku nie odkryto paleniska, natomiast ob. 120, w formie rozległej nieckowatej jamy, usytuowany przed budynkiem zawierał ślady węgli drzewnych i spalenizny. Być może była to jama śmietniskowa, do której usuwano popiół z paleniska. Wymiary budynku (ob. 118) wynoszą 8 x 5,5 m, dając powierzchnię ok. 44 m^2.

Ponadto w skupisku wyróżniono 4 obiekty typu VII i VIII, usytuowane na granicach skupiska (ryc. 133). Wśród dołów posłupowych wyróżniają się wyraźnie 3 układy dwusłupowe typu IIa (155–157, 491–491a, 137–138) o rozpiętości: 3,7 m; 4,0 m; 3,7 m. Ich zbliżone wymiary wskazywałyby, że nie są to układy przypadkowe, a raczej tworzące suszarnie słupowe lub sochy niewielkich budowli szałasowych. W jednym przypadku mamy układ trzech słupów (ob. 217–218–219) o wymiarach 2 x 3 m (typ. IIIb), zaś pozostałe obiekty to pojedyncze jamy nieckowate. Obszar skupiska wynosi około 5,5–6 arów.

Skupisko to możemy uznać za zagrodę ze względu na jednoznaczne zidentyfikowanie budynku mieszkalnego z paleniskiem.

Skupisko V

Obejmuje 27 obiektów i charakteryzuje się wydłużonym kształtem (ryc. 138). Jego powierzchnia wynosi około 4,5 ara i jest najmniejsza wśród dotychczas omawianych. W centralnej części skupiska wyróżnia się klasyczny, sześciosłupowy układ budynku (ob. 233) o wym.: 4,7 x 3,3/3,5 m (pow. około 15 m^2). Elementem charakterystycznym tego budynku jest znaczne nagromadzenie w jego obrębie brył polepy z odciskami żerdzi, liści i słomy. Wskazuje to, iż budynek ten posiadał wylepione ściany, zaś w jego wnętrzu znajdowało się domniemane palenisko (silnie zagłębione skupisko polepy). Na skraju zagrody odsłonięto jedyny obiekt typu VII (ob. 355). Pozostałe jamy należą głównie do typu I, czyli jam nieckowatych. Ob. 145/152 to przykład jamy zasobowej(?) – piwniczki typu IV. Jest to pierwszy obiekt tego typu w dotychczas rozpatrywanych 5 skupiskach. Ponadto spotykamy tutaj układ dwusłupowy typu IIa (ob. 144–153) o odległości między słupami, wynoszącej około 3 m, oraz 1 trójsłupowy typu IIIb (ob. 148–149–150) o wym. 2,5 x 2 m. Jednak w tym ostatnim przypadku musimy brać także pod uwagę możliwość, że układ dwusłupowy (ob. 144–153) tworzy wraz z układem trójsłupowym większą całość w formie wiaty o wym. ok. 4,5 x 3 m (pow. 13,5 m^2). Skupisko jest klasycznym przykładem zagrody z wszystkimi jej funkcjami.

Skupisko VI

Zostało wydzielone z pierwotnego skupiska IV (ryc. 140), ze względu na obecność w nim obiektu 258, który identyfikujemy jako kolejny dom mieszkalny, częściowo zagłębiony w grunt, o konstrukcji słupowej (typ XI?). Niestety, układ słupów jest słabo czytelny, nie można wykluczyć, że mamy tutaj do czynienia z odmienną, zróżnicowaną konstrukcją; może częściowo zrębową. W obrębie tego budynku wystąpił czworoboczny bruk kamienny (ryc. 140, ob. 386), który zawierał tłuczki, rozcieracze i fragm. żarna nieckowatego. Z obszaru tego budynku wydobyto m. in. przęśliki gliniane (ryc. 141:1–2). Następny bruk odsłonięto w centrum skupiska (ob. 228), również z tłuczkiem i rozcieraczem. W skupisku wystąpiły także 3 obiekty typu VII–VIII, oraz 3 układy dwusłupowe typu IIa (252–253, 500–254a, 221–224) o wym.: 2,5 m; 3,7 m; 5,0 m.

Ogółem skupisko obejmuje 26 obiektów z pow. około 4,5–5 arów i stanowi niewątpliwie pozostałość kolejnej zagrody.

Skupisko VII

Skupisko VII stwarza znaczne problemy interpretacyjne (ryc. 142). Pomimo swojej zwartości przestrzennej musimy tutaj wydzielić dwie fazy osadnicze, różniące się chronologicznie. Obiekty, w ilości około 80, głównie w postaci dołów posłupowych występują w dwóch poziomach stratygraficznych.

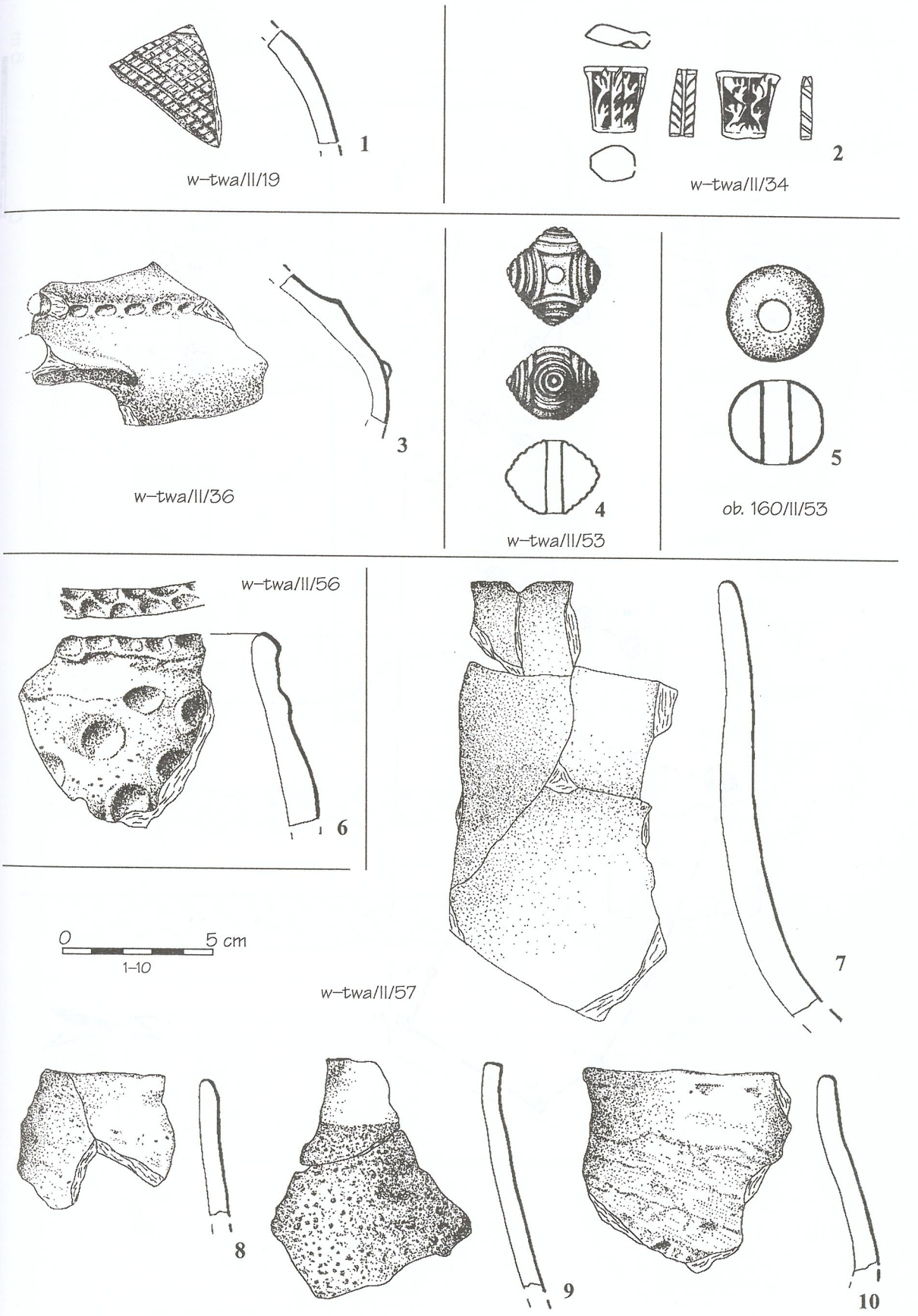

Ryc. 129. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska IIIb (2 -5) i z poza niego (1, 6 -10).

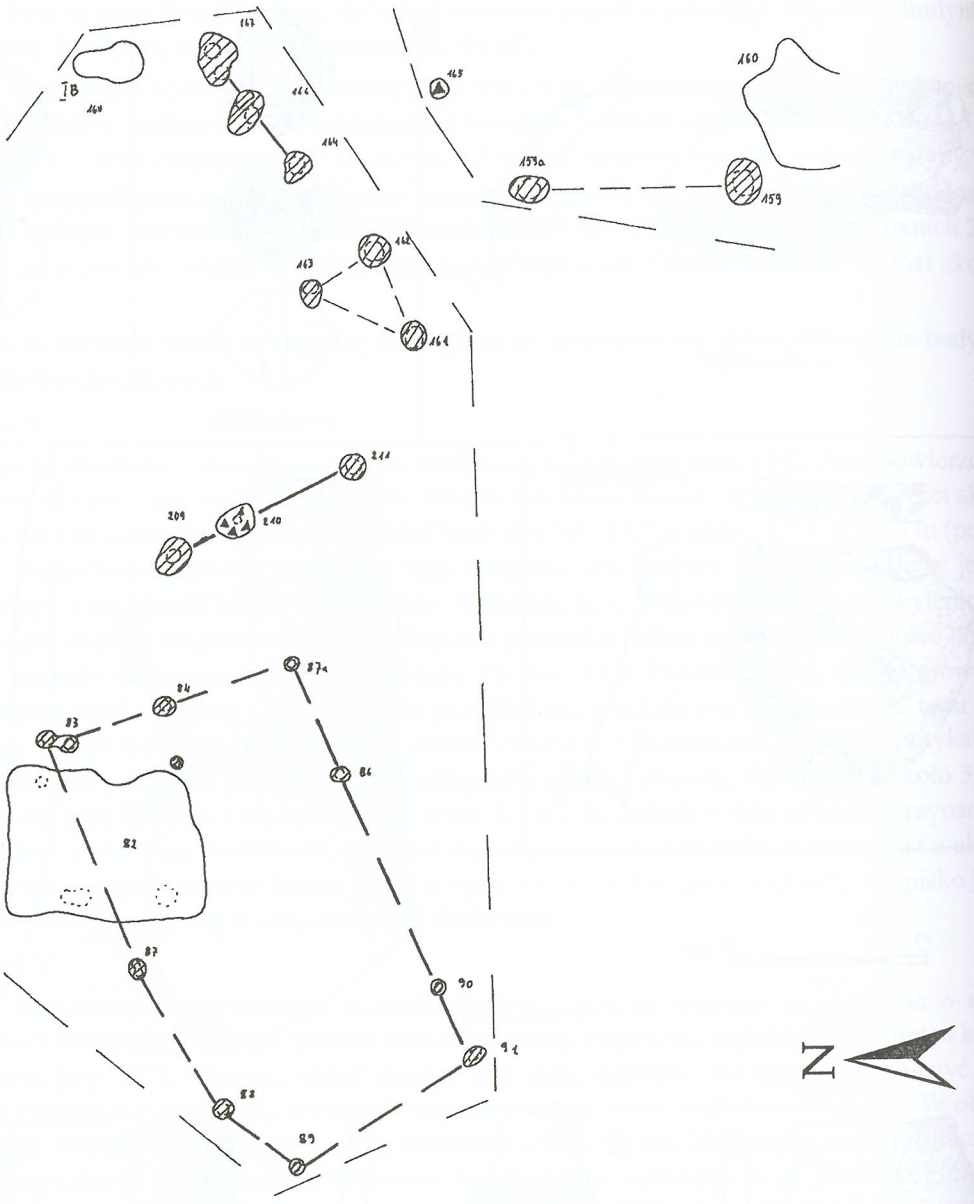

Ryc. 130. Grabek st. 11. Plan skupiska IIIc.

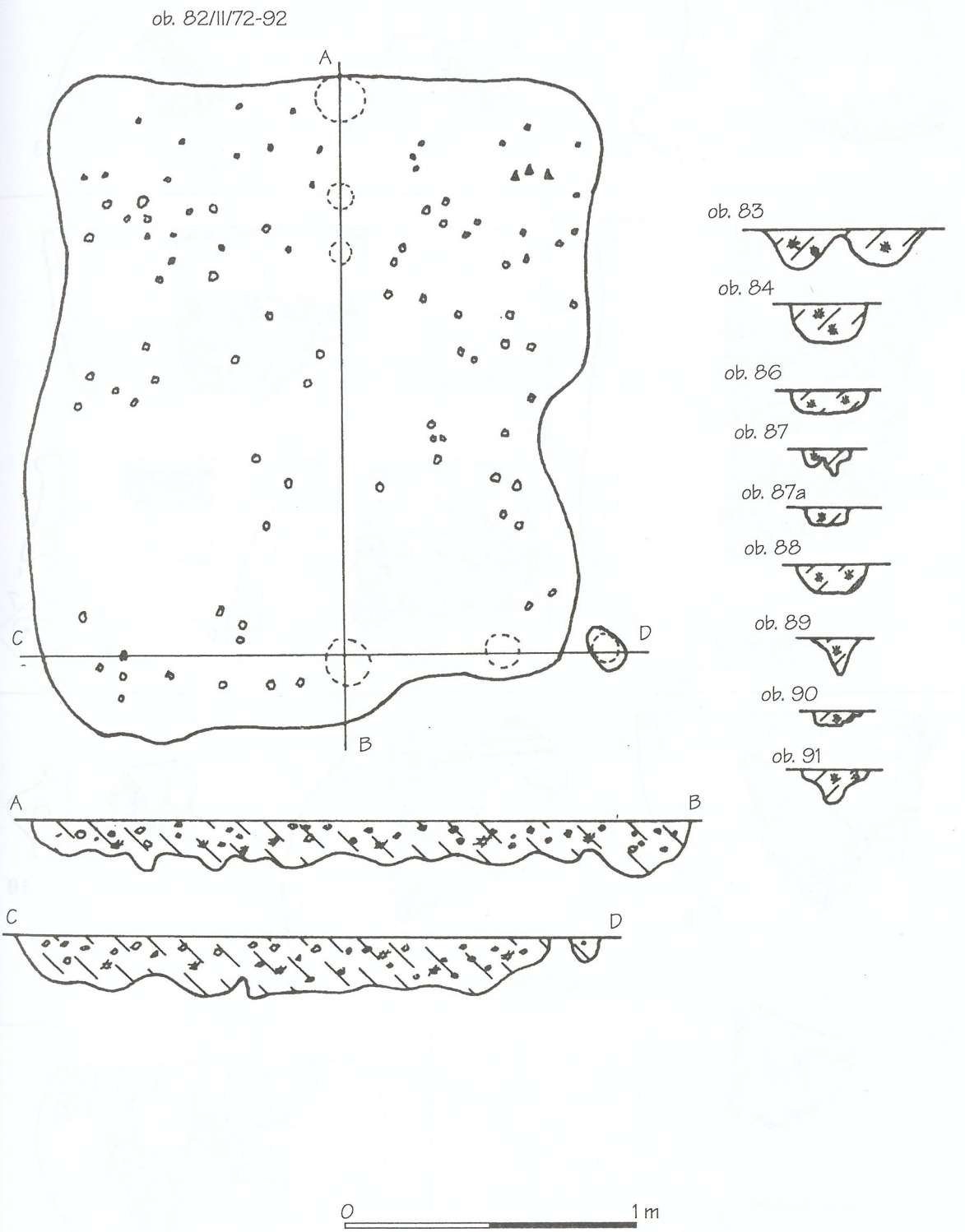

Ryc. 131. Grabek 11. Plan i profil obieku 82 oraz profile obiektów towarzyszących (doły posłupowe) z obrębu skupiska IIIc.

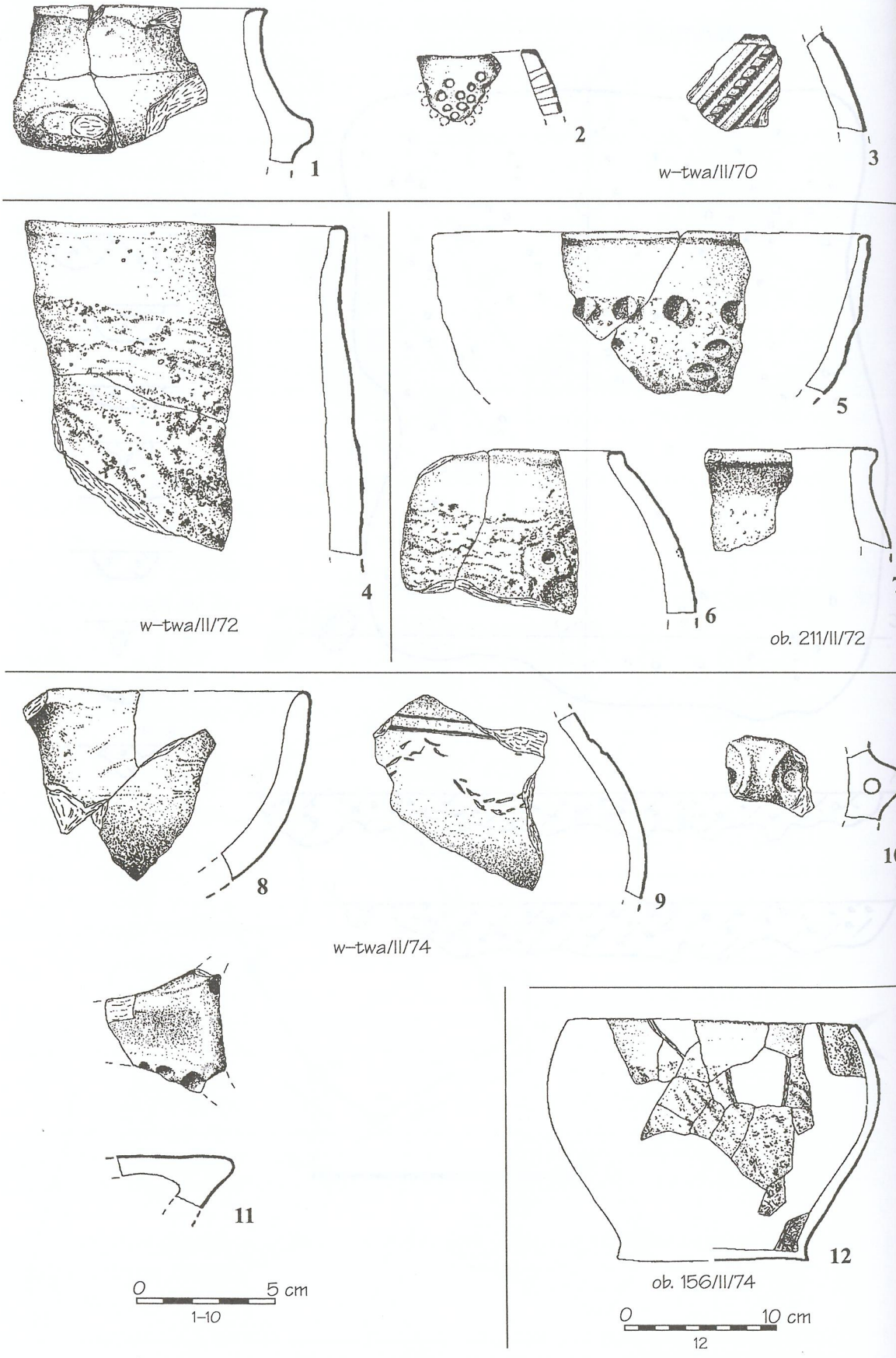

Ryc. 132. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk IIIc (1-7) i IV (8-12).

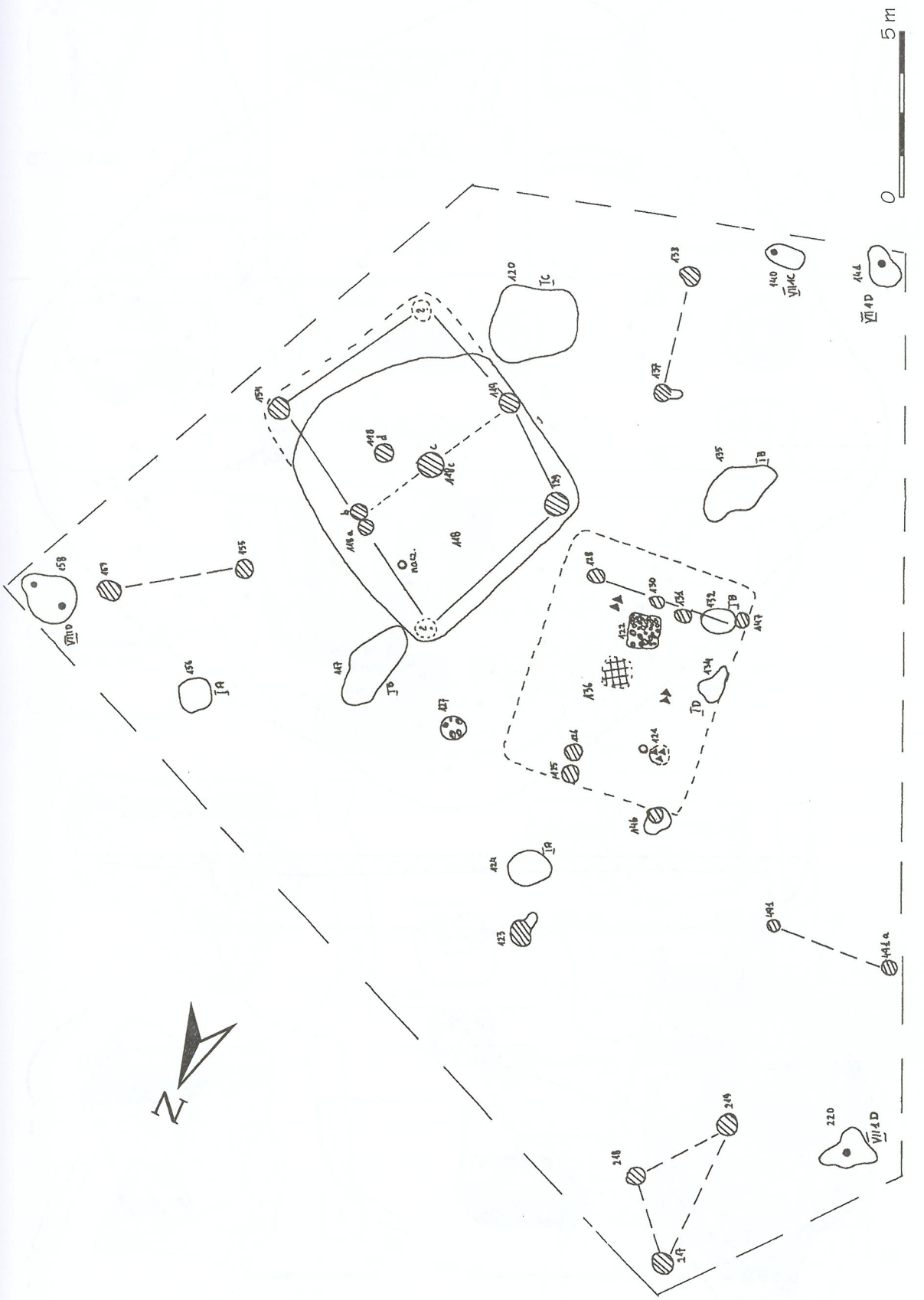

Ryc. 133. Grabek st. 11. Plan skupiska IV.

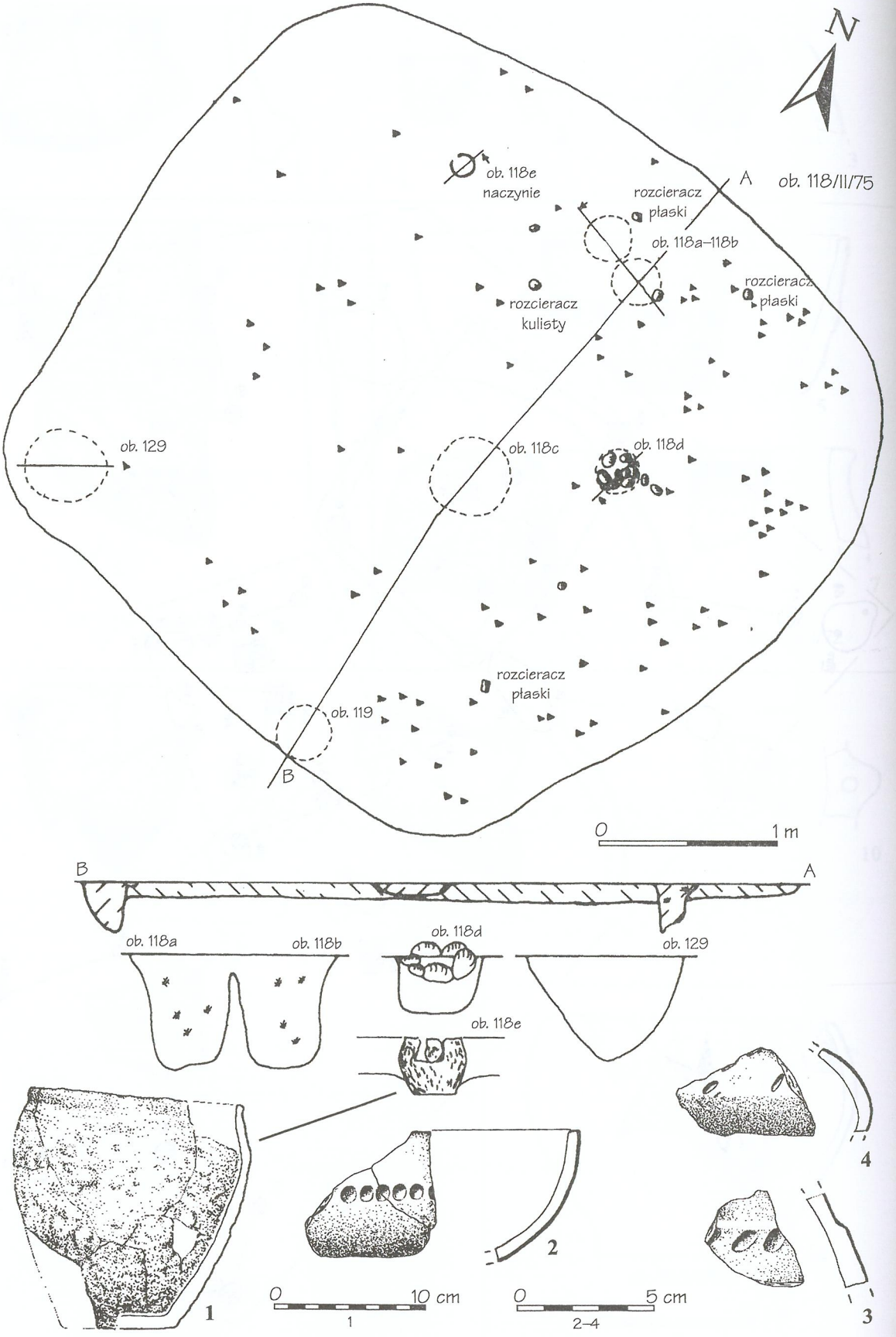

Ryc. 134. Grabek, st. 11. Plan i profile ob. 118 wraz z profilami obiektów towarzyszących oraz wybór materiału z ob. 118 – skupisko IV.

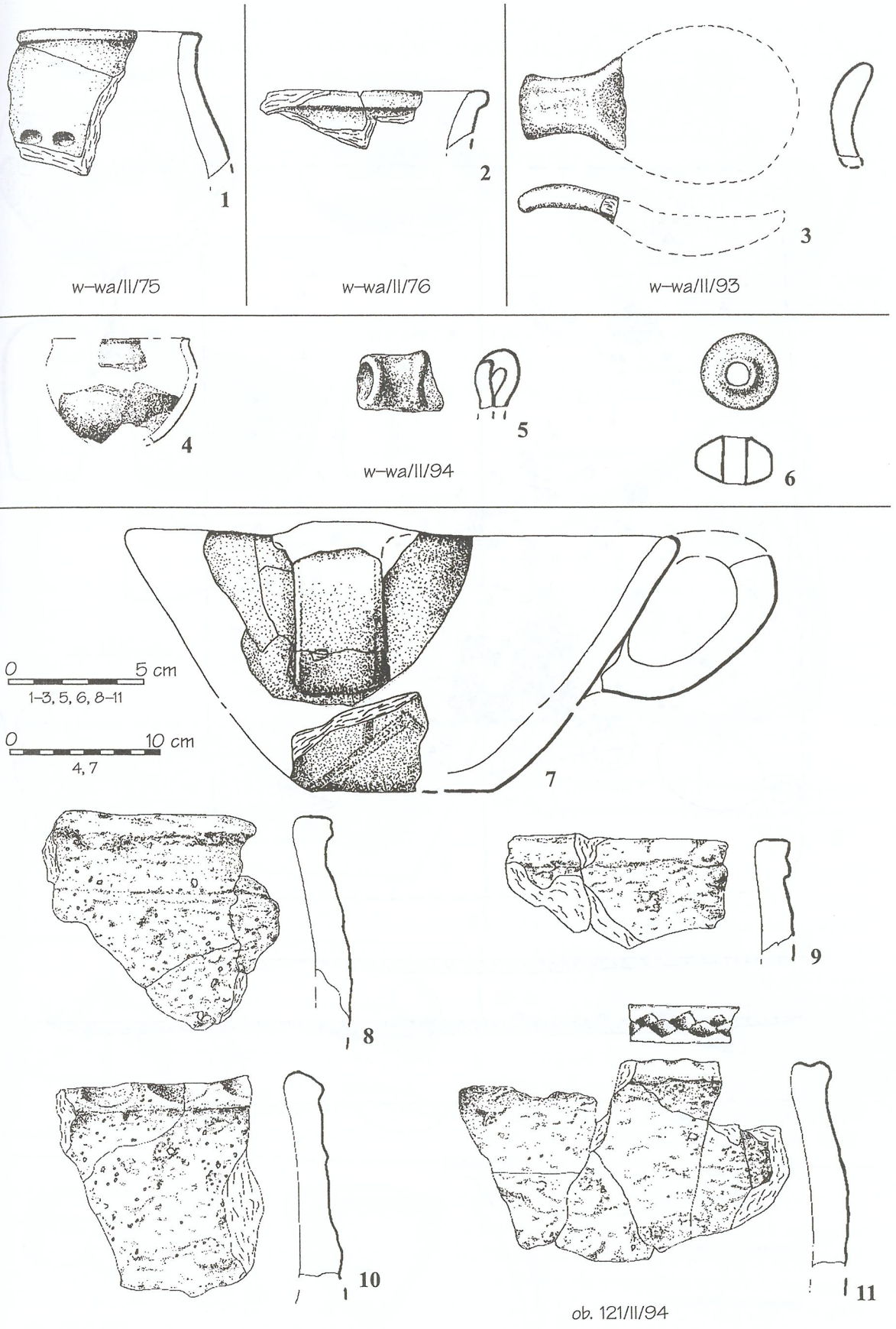

Ryc. 135. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska IV.

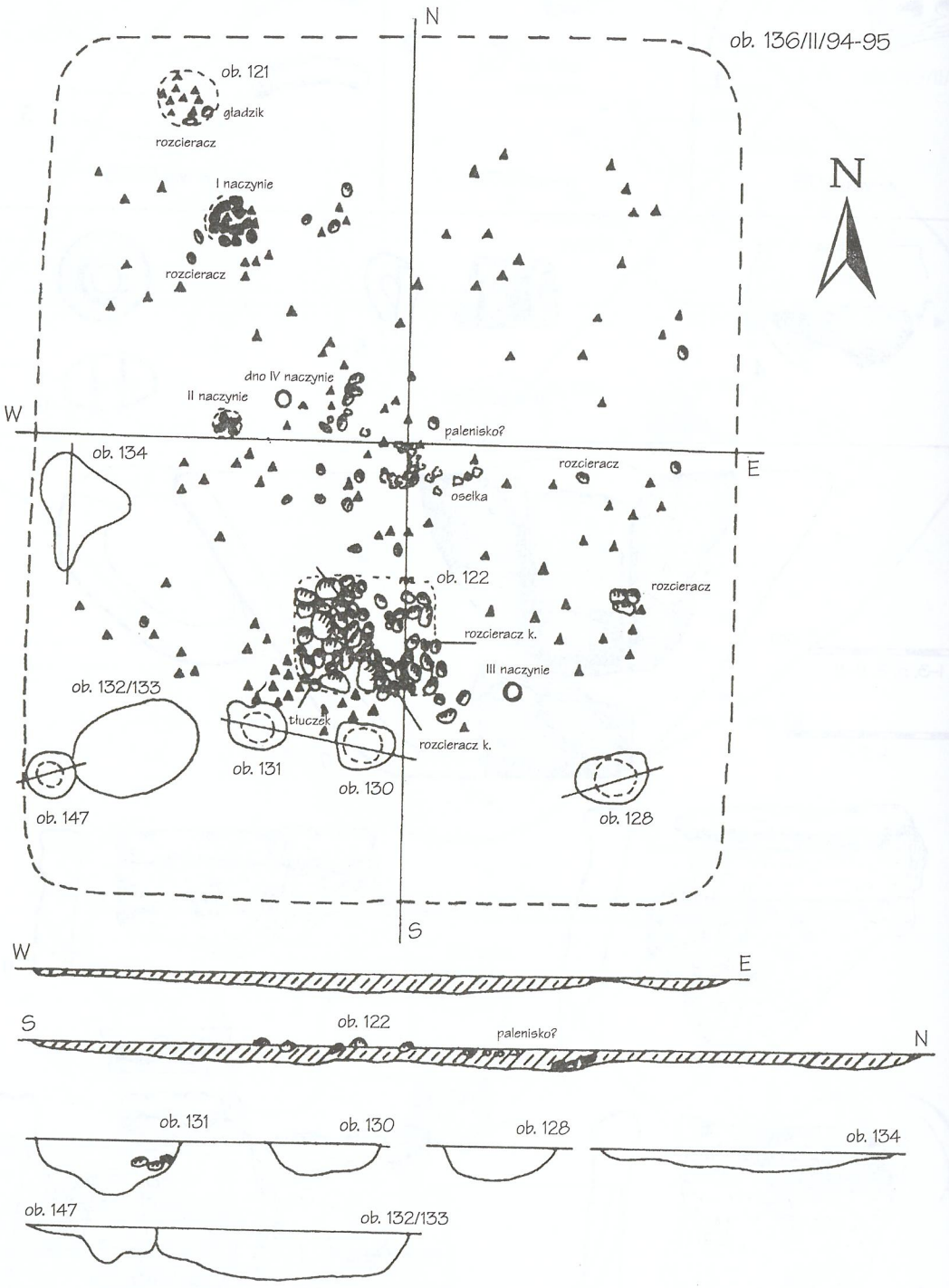

Ryc. 136. Grabek, st. 11. Plan i profile ob. 136 wraz z profilami obiektów towarzyszących – skupisko IV.

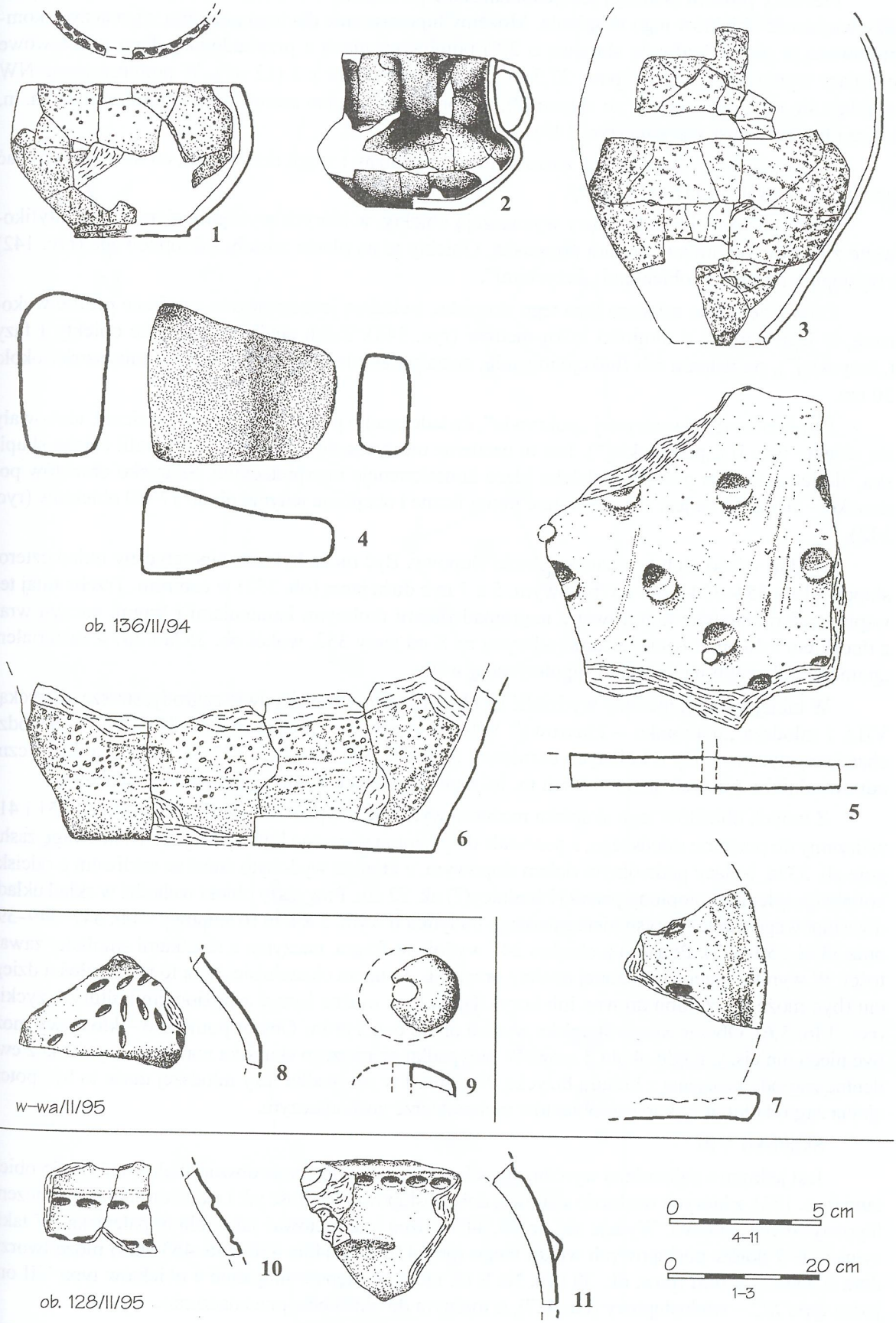

Ryc. 137. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska IV.

Pierwszy poziom (starszy) jest jednoznacznie powiązany z kulturą łużycką i do niego przynależy większość obiektów tego skupienia. Możemy hipotetycznie dla tego poziomu wyznaczyć skomplikowaną w planie budowlę słupową o 2(?) pomieszczeniach z przybudówką. Jego podstawowe wymiary wynoszą 7,5 x 5 m (pow. 37,5 m^2), a przybudówki 4 x 3 (12 m^2). W pomieszczeniu NW znajduje się ob. 380, jamowy ze słupem(?), z którego pozyskano szereg form ceramicznych: m. in. talerz gliniany i misę esowatą (ryc. 149).

W wypełnisku wystąpiła też znaczna ilość spalenizny i węgli drzewnych, co może sugerować przypaleniskową(?) funkcję tej jamy.

Drugi poziom chronologiczny wyznaczają obiekty, w których wystąpiły elementy identyfikowane z ogólnie rozumianą kulturą pomorską. Obiekty te na planie zostały zakropkowane (ryc. 142) i występują pomiędzy obiektami „łużyckimi".

O tym, że jest to młodsza faza tego skupiska, świadczą jednoznacznie uzyskane profile wykonane, w jego obrębie o długości kilku metrów (ryc. 143). Z ich analizy wynika że obiekty I fazy („łużyckiej"), po ustaniu ich funkcjonowania, zostały nakryte warstwą piasków o miąższości około 30 cm.

Dopiero na tej piaszczystej „pokrywie", świadczącej o pewnej przerwie osadniczej, ulokowały się obiekty fazy II („pomorskiej"). Jest to ustalenie niesłychanie istotne dla stratygrafii całego skupiska, ale jednocześnie powoduje daleko idące konsekwencje interpretacyjne. Skupisko obiektów pomorsko – kloszowych jest zdecydowanie mniej liczne i obejmuje jedynie około 17–20 obiektów (ryc. 142).

Trudno wśród nich wyznaczyć obiekt słupowy. Być może był nim hipotetyczny układ czterosłupowy (ob. 354–334–353–357b) o wym. 5 x 7 m z dużą jamą (ob. 352) w centrum. Trzeba tutaj też wspomnieć o warstwie kulturowej z nagromadzonymi drobnymi kamieniami i fragm. naczyń wraz z tłuczkiem i dwoma rozcieraczami, odkrytej na S od jamy 352, wokół ob. 357a i 357 z materiałem „pomorskim", czyli na zewnątrz hipotetycznej wiaty.

W takiej sytuacji musimy wydzielić na obszarze tego skupiska dwie zagrody, starszą „łużycką" VIIA i młodszą „pomorsko – kloszową" VIIB. Z obiektów młodszych (ob. 351 i 357) pochodzą charakterystyczne wazy o kulistych brzuścach typu VB (ryc. 151:1–2; 152:2), które znajdują liczne odpowiedniki na innych stanowiskach m. in. cmentarzyskach kultury pomorsko – kloszowej.

Z innych obiektów tego skupiska możemy wyróżnić 8 typów VII–VIII, z których ob. 351 i 410 zaliczamy do poziomu młodszego, a pozostałe do poziomu starszego kultury łużyckiej. Na uwagę zasługuje ob. 335a, będący podwójnym dołem słupowym, z którego wydobyto żużel ze szkliwem o odcisku kotinki (przylepiony stopiony piasek) i średnicy(?) ok. 22 cm. Powyższy obiekt wchodzi w skład układu dwusłupowego lub też zarysu nieregularnego budynku o wym. 3 x 6 m (6 słupowy – ob. 347–349–398 oraz 335a–350–397). Ponadto z obiektu 247 wydobyto fragm. naczynia z resztkami smolistej zawartości. W wyniku przeprowadzonej analizy przez J.L. Langera okazało się, iż są to pozostałości dziegciu (być może z przerobu drewna lub kory). Obiekt ten można łączyć z poziomem kultury łużyckiej (ryc. 146: 5,6). Obszar całego skupiska wynosi około 6–6,5 arów. Obszar pomorsko – kloszowy może być nieco mniejszy, rzędu około 5 arów. W przypadku pierwszego skupiska mamy do czynienia z ewidentną zagrodą związaną z kulturą łużycką. Natomiast w przypadku fazy młodszej może to być potencjalna zagroda lub też skupisko obiektów o charakterze gospodarczym.

Skupisko VIII

Jest jednym z najbardziej wyróżniających się skupisk i obejmuje obszar około 6 arów z 55 obiektami (ryc. 153), z których większość stanowią doły posłupowe. Ich ilość jak i układ utrudnia wyznaczenie hipotetycznych budowli. Wydaje się, że ob. 445 można interpretować jako relikty paleniska. W takiej sytuacji 6–7 dołów posłupowych wokół niego (ob.: 432–444/445b–450–456–463–428) może tworzyć dom o wym. 5 x 6 m (pow. ok. 30 m^2). Na S od niego występuje skupienie 4 obiektów typu VII oraz jeden typu XC – wielosłupowy (ob. 427), o trudnym do określenia przeznaczeniu.

Inne zgrupowanie dołów posłupowych wystąpiło w pobliżu silnie rozczłonkowanego ob. 467, który dostarczył bogatego materiału ceramicznego (ryc. 155:7–10). Wokół niego, czy też w pobliżu,

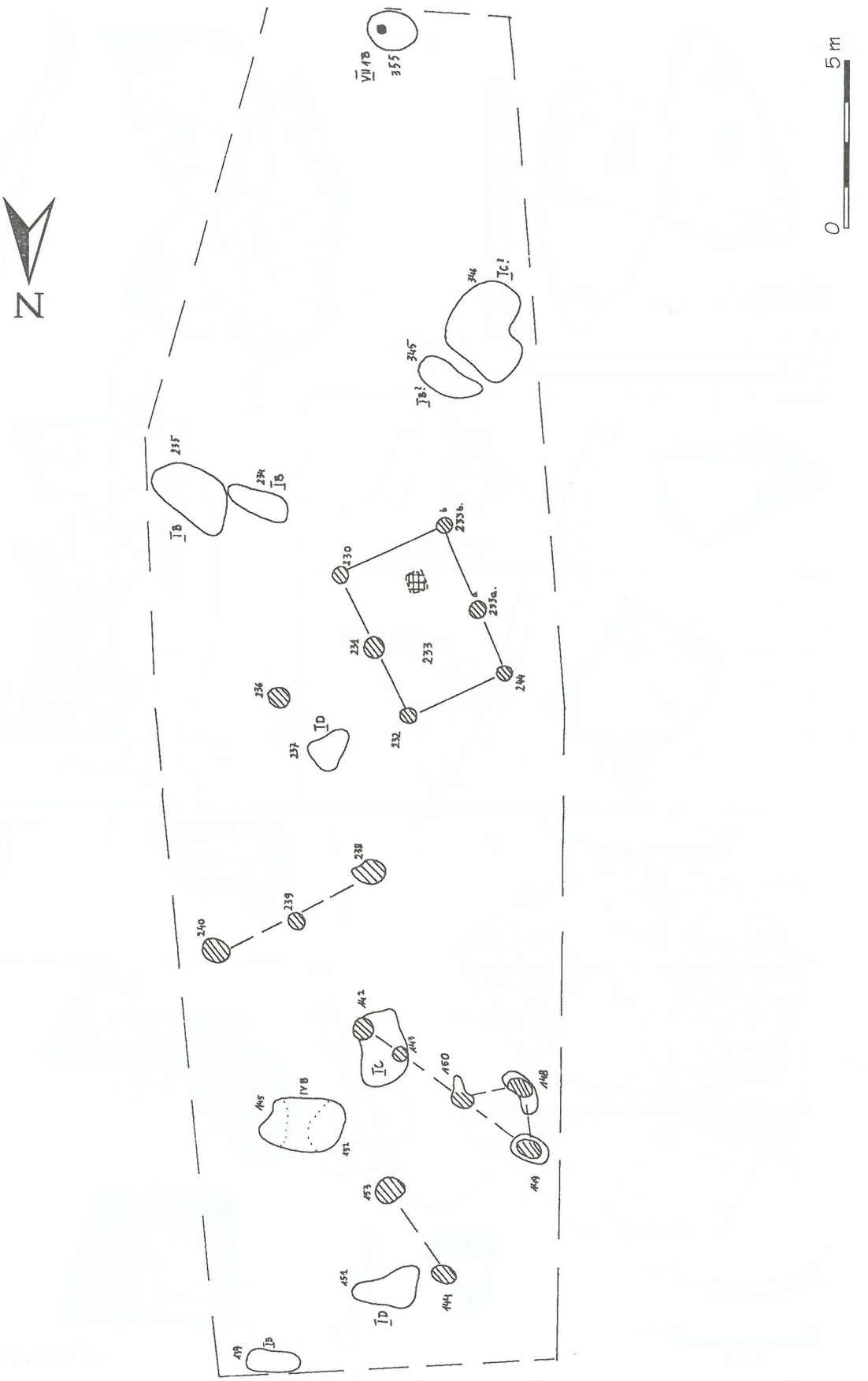

Ryc.138. Grabek st. 11. Plan skupiska V.

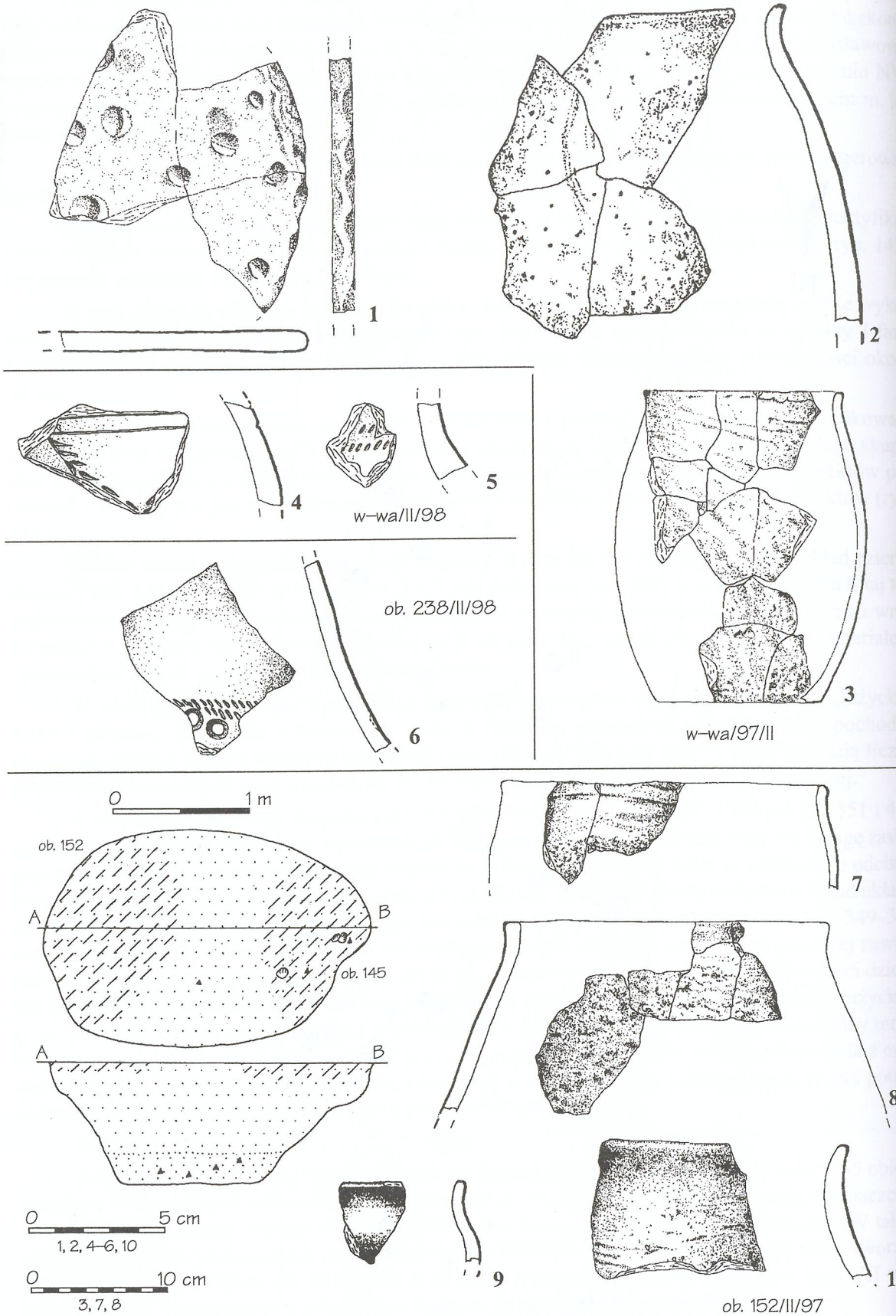

Ryc. 139. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska V.

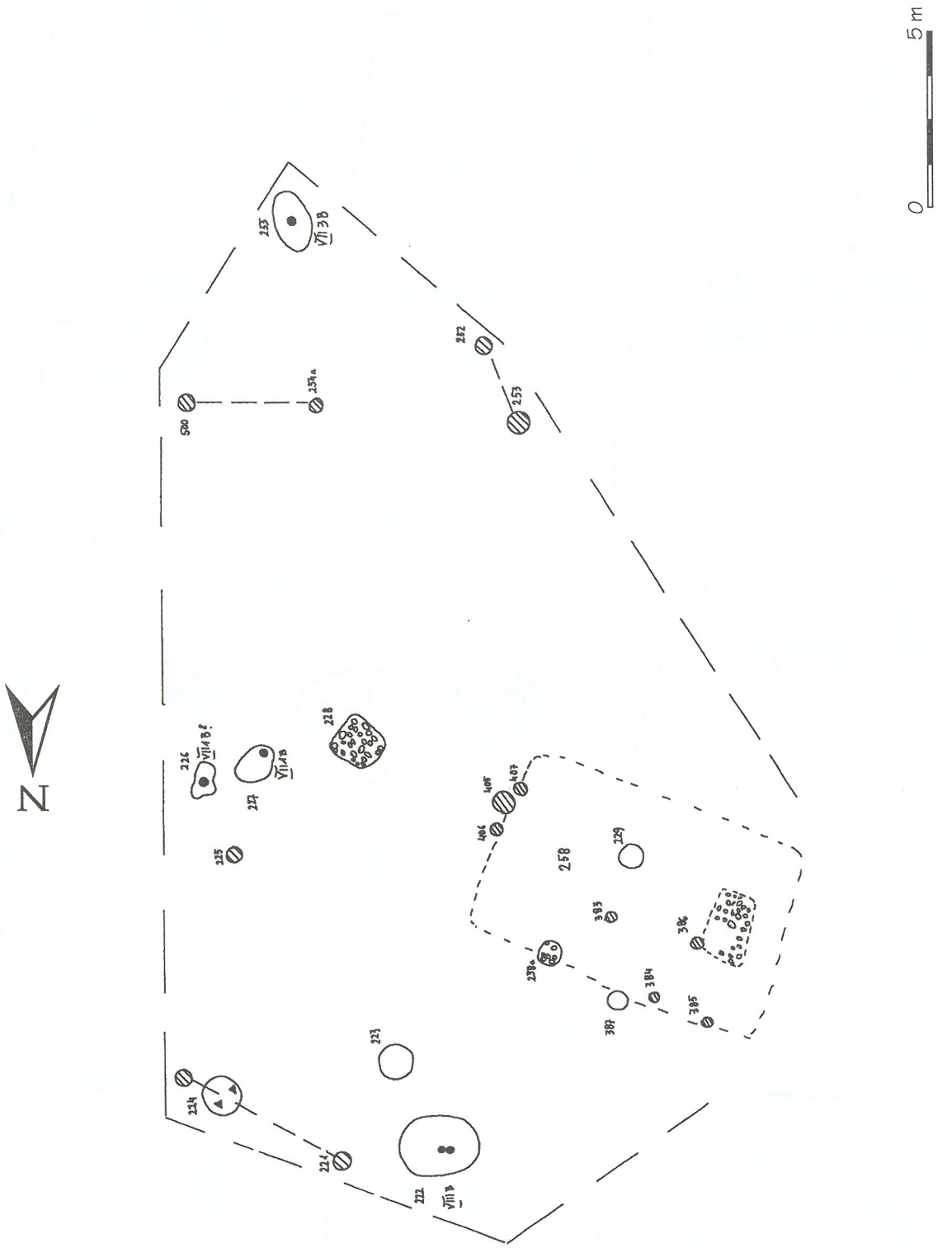

Ryc. 140. Grabek st. 11. Plan skupiska VI.

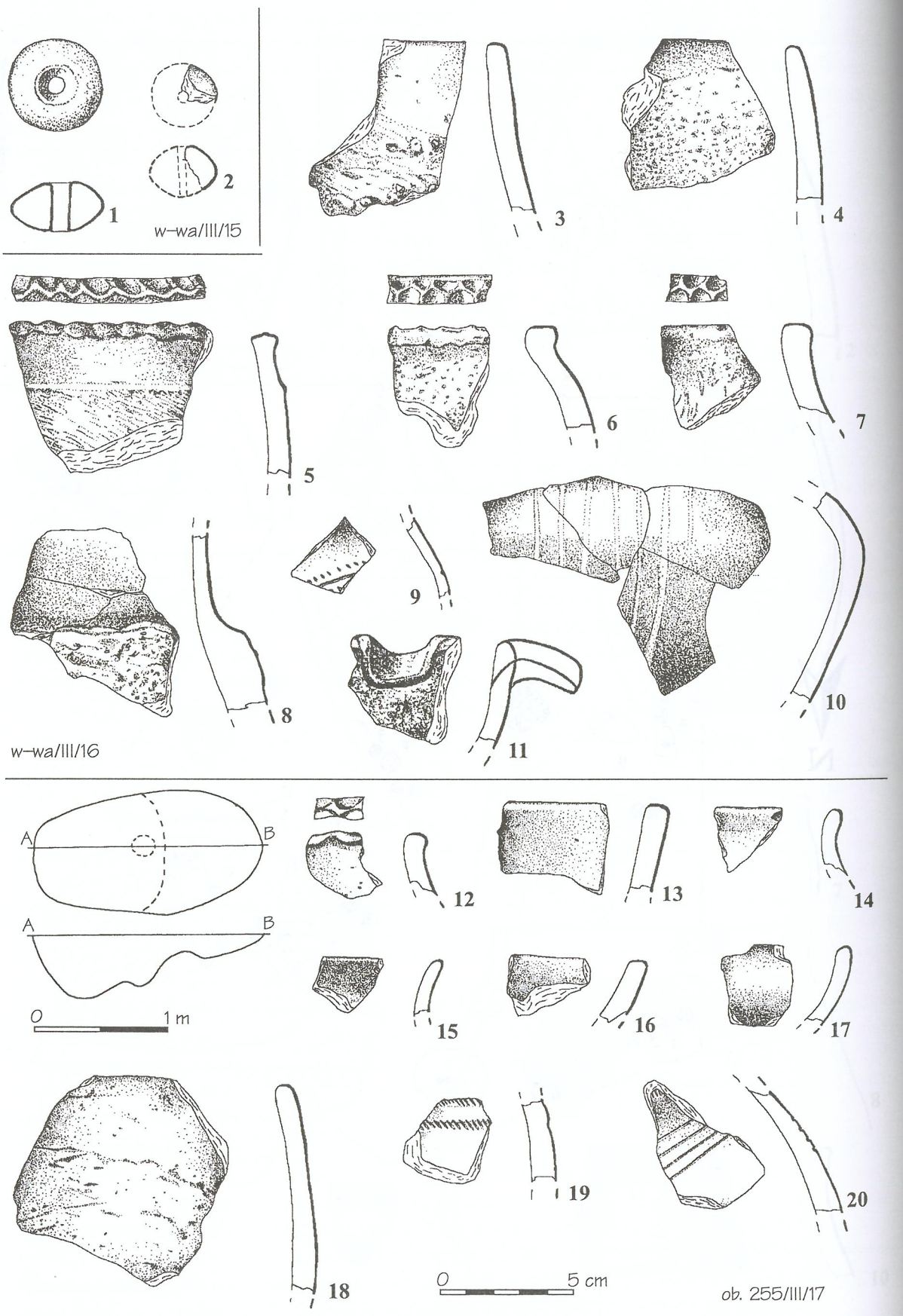

Ryc. 141. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VI.

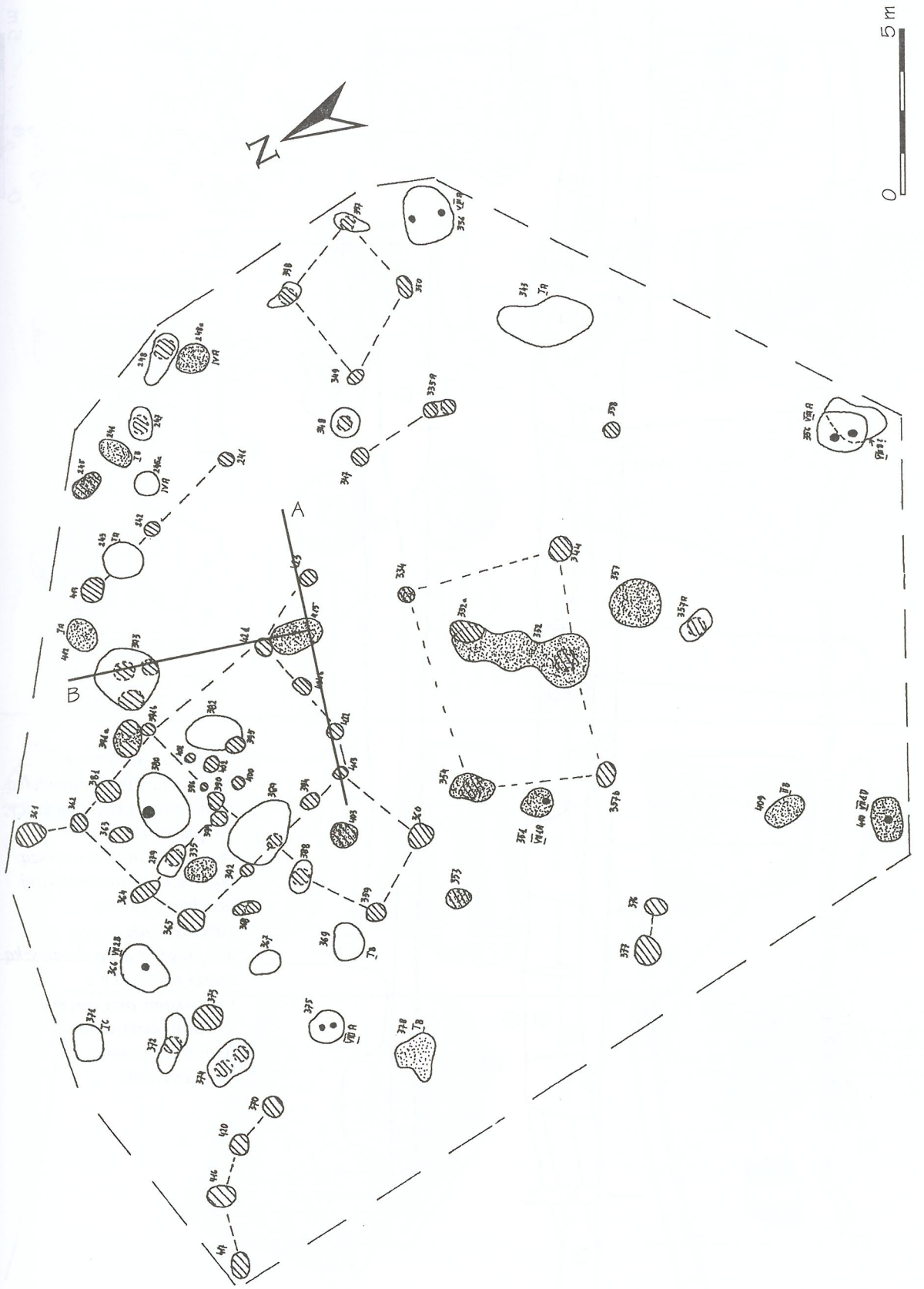

Ryc. 142. Grabek st. 11. Plan skupiska VII. Wykonane profile A–B (ryc. 143).

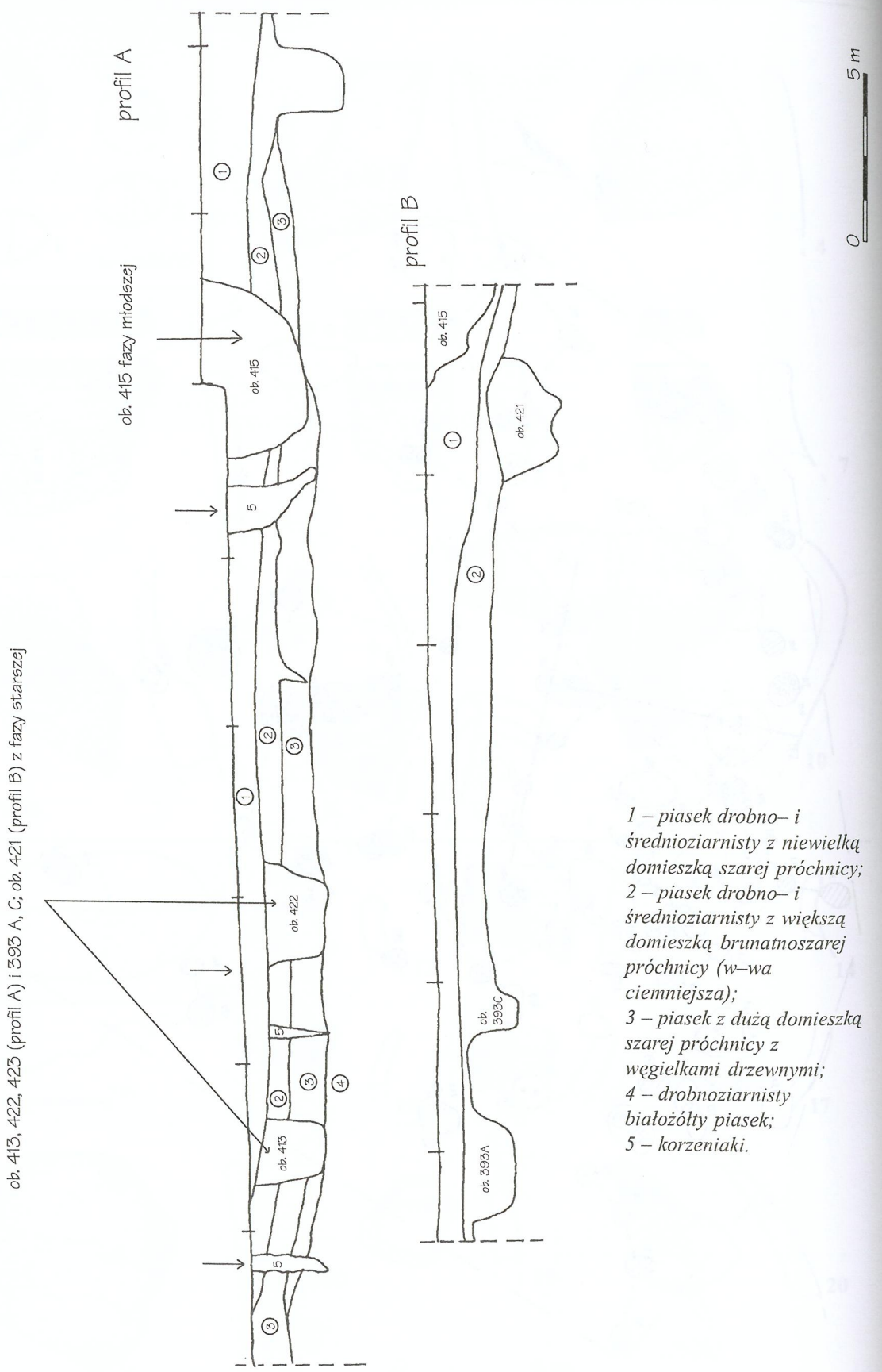

Ryc.143. Grabek, st. 11. Stratygrafia pionowa w obrębie skupiska VII.

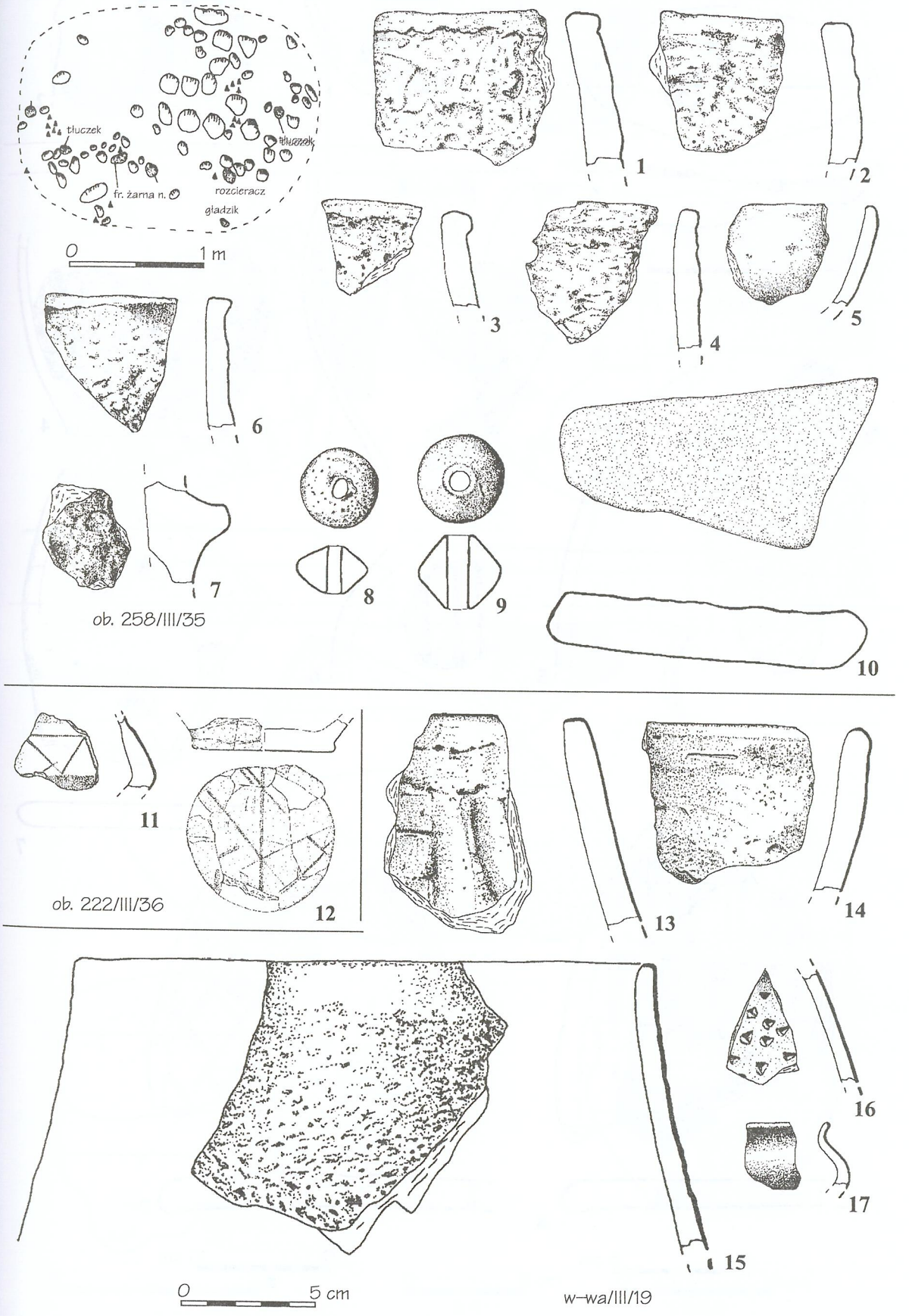

Ryc. 144. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VI (11-12) i VII (13-17).

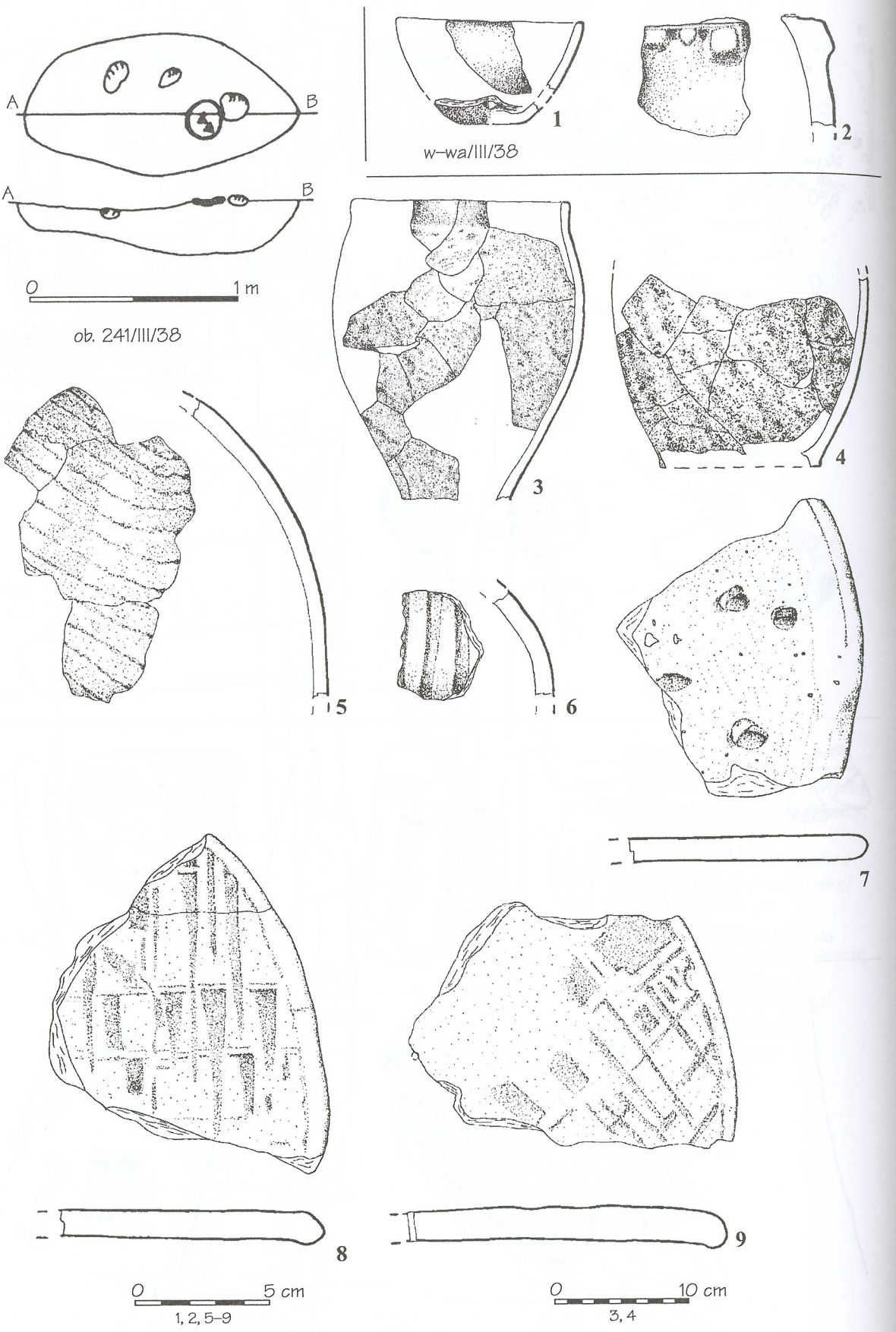

Ryc. 145. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VII.

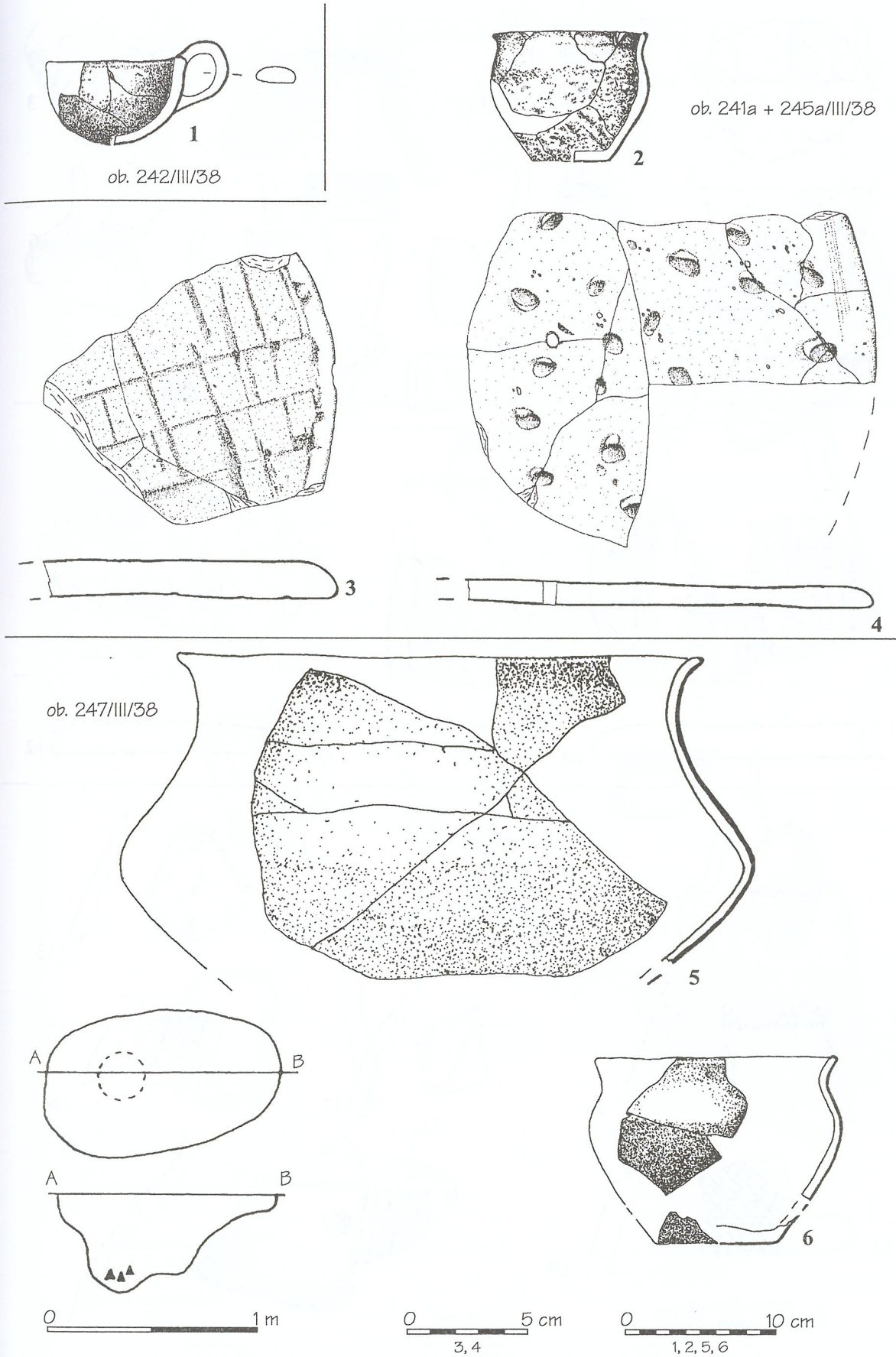

Ryc. 146. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obiektów skupiska VII.

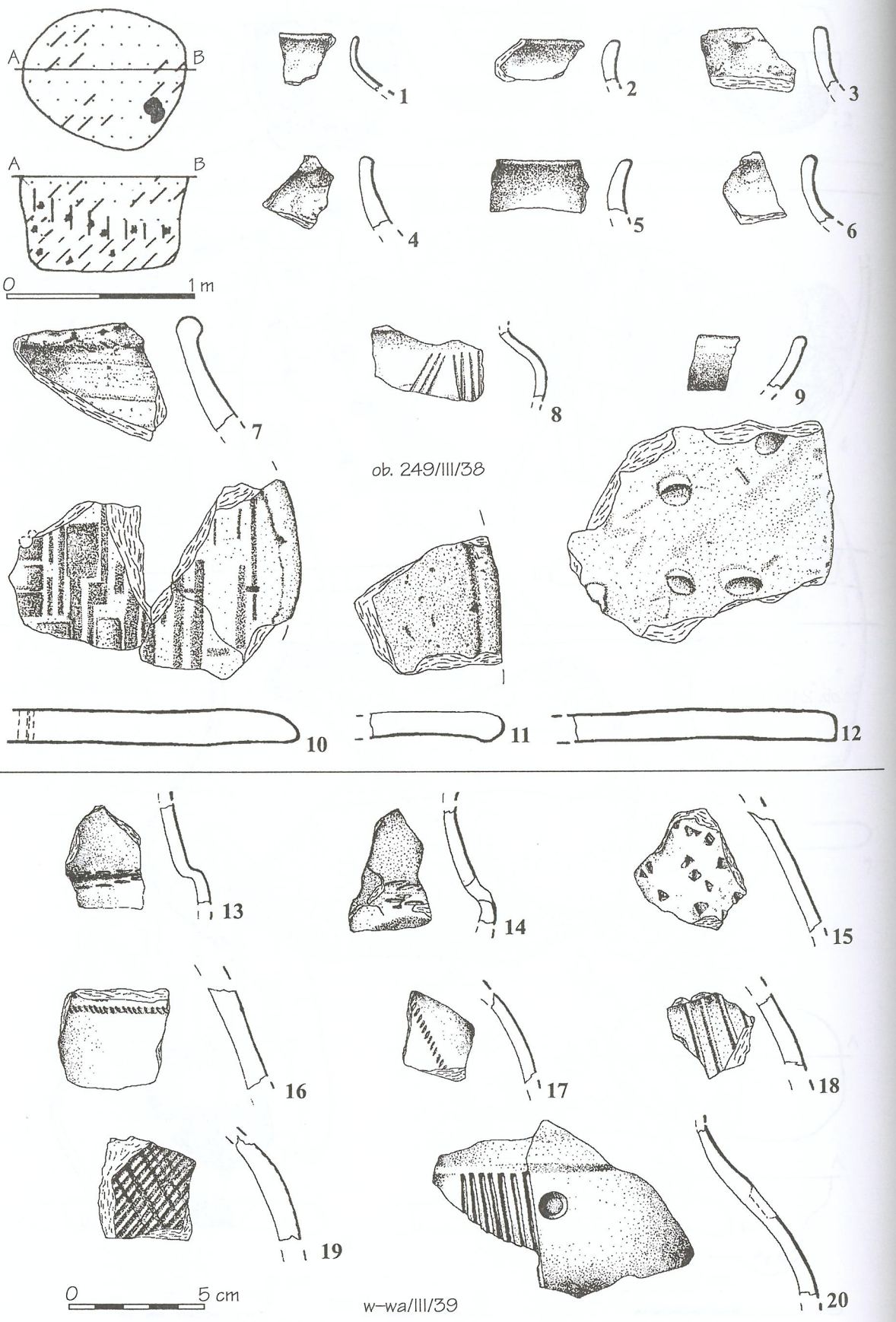

Ryc. 147. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VII.

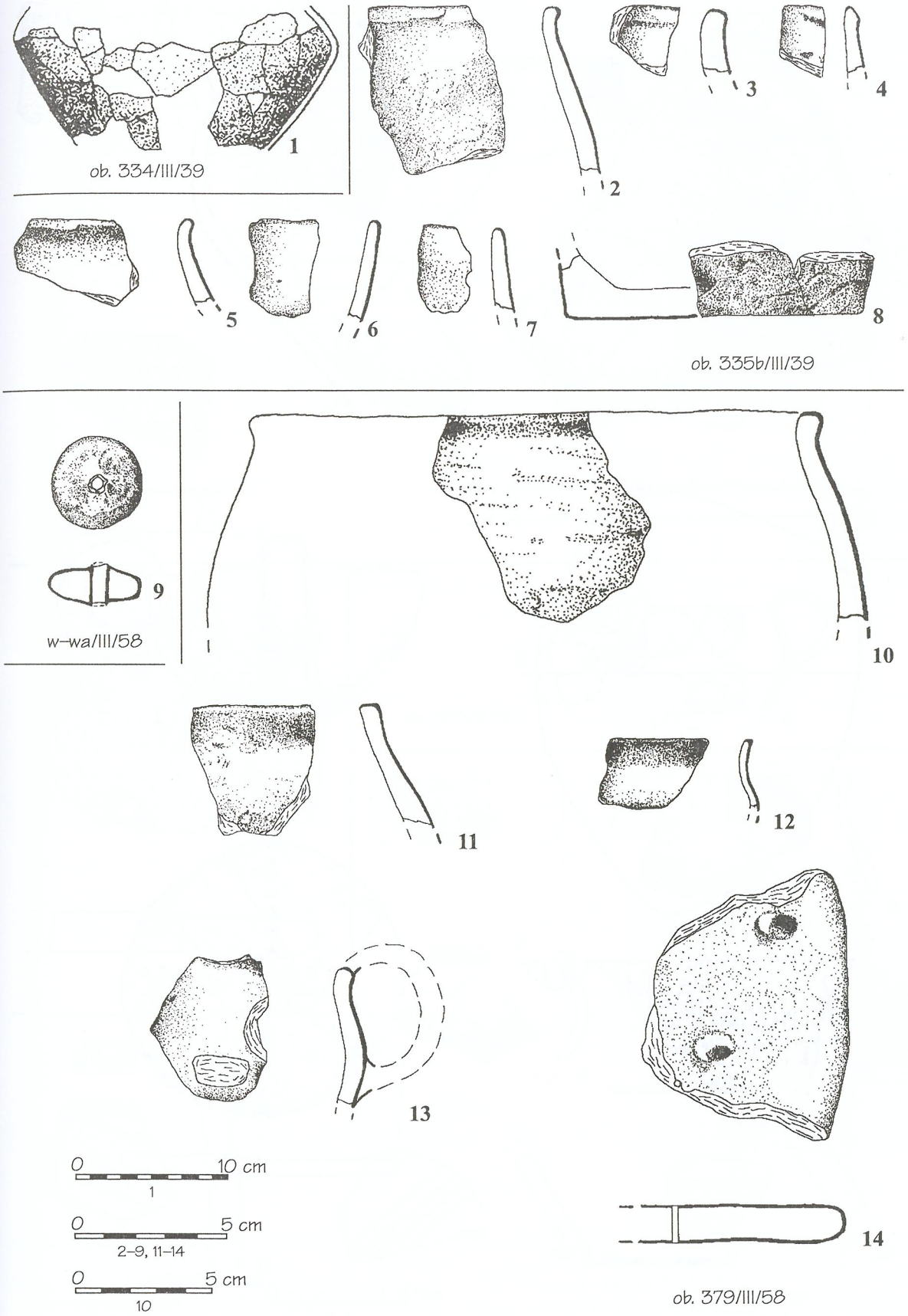

Ryc. 148. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszary skupiska VII.

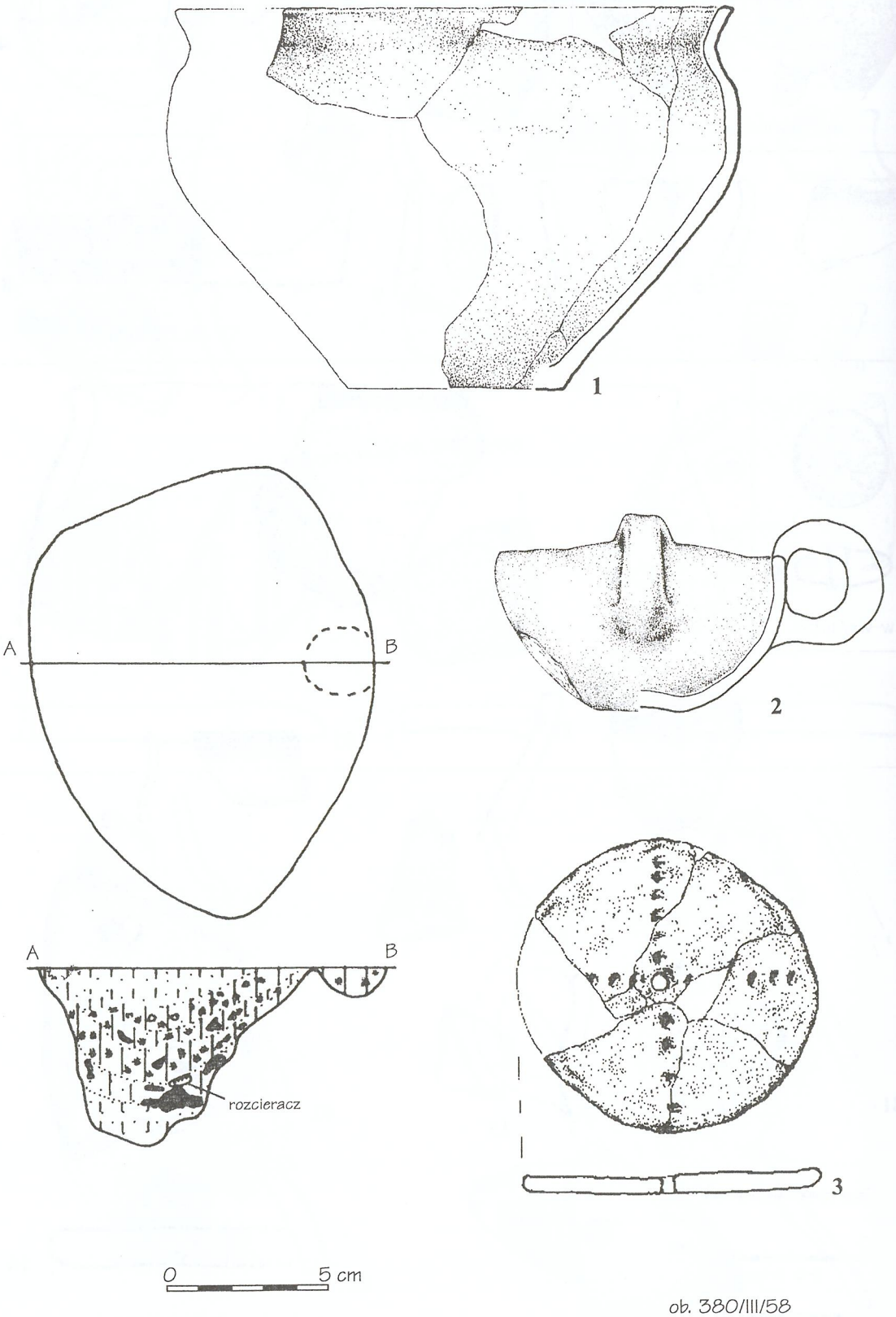

Ryc. 149. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VII.

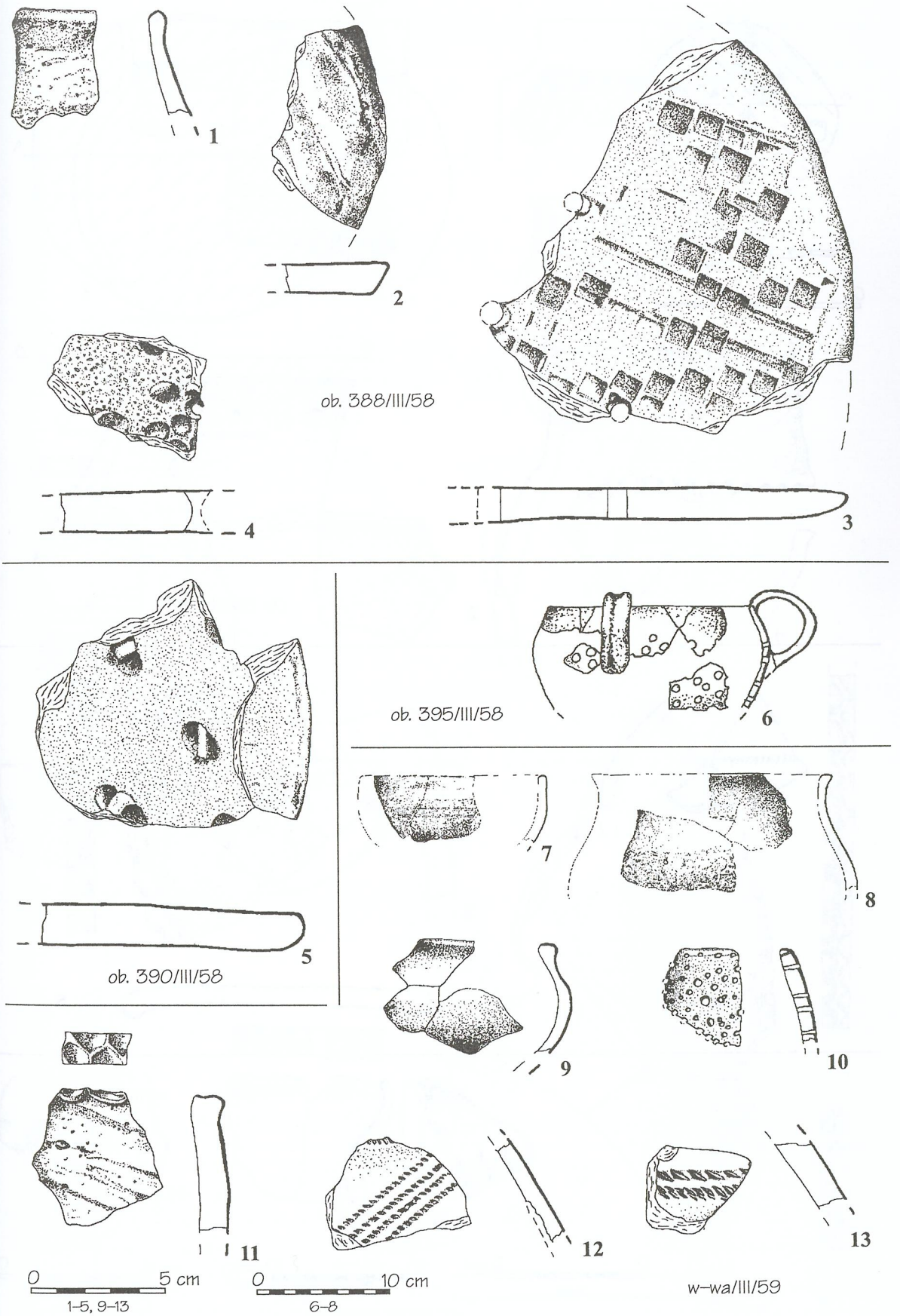

Ryc. 150. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VII.

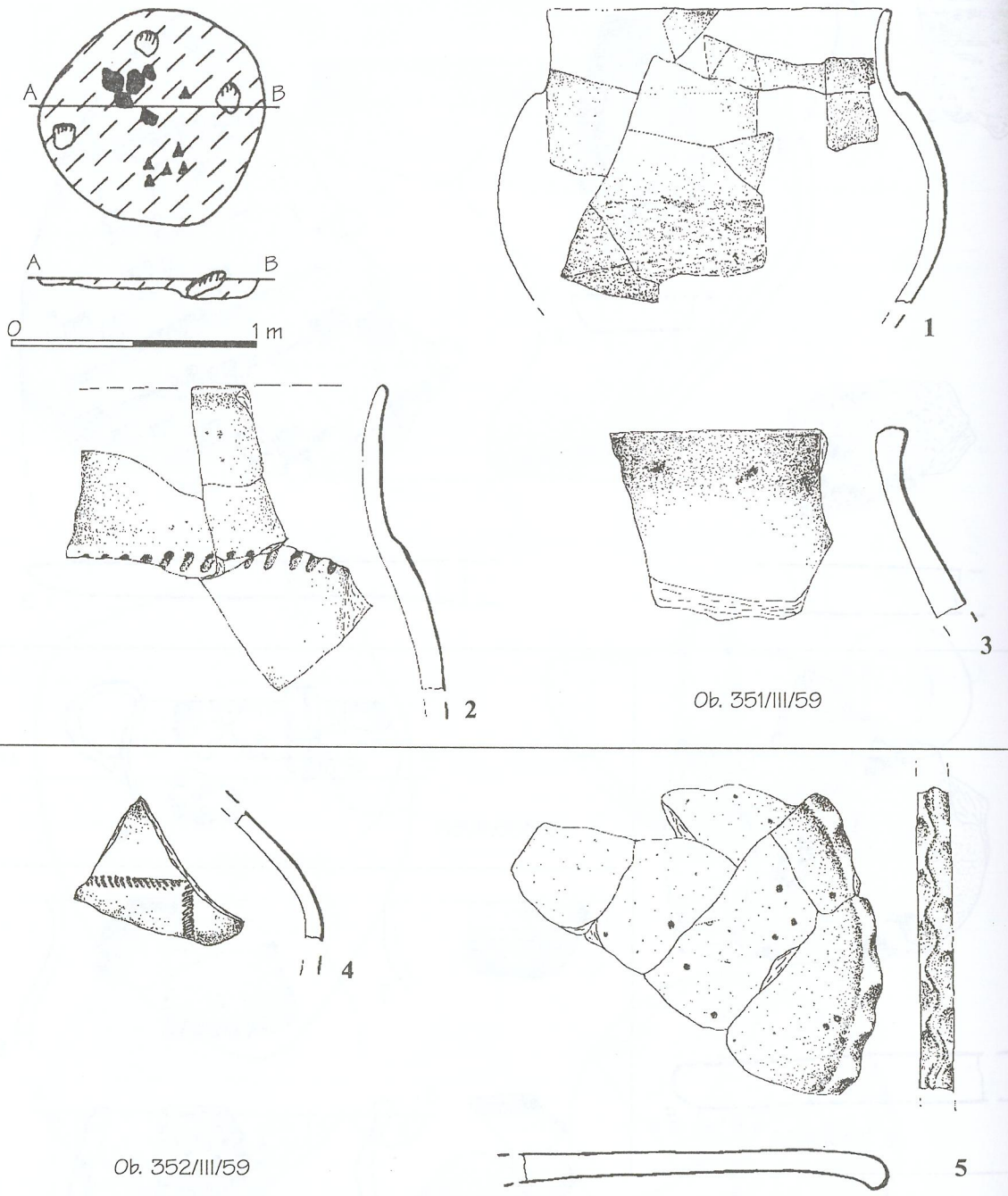

Ryc. 151. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VII.

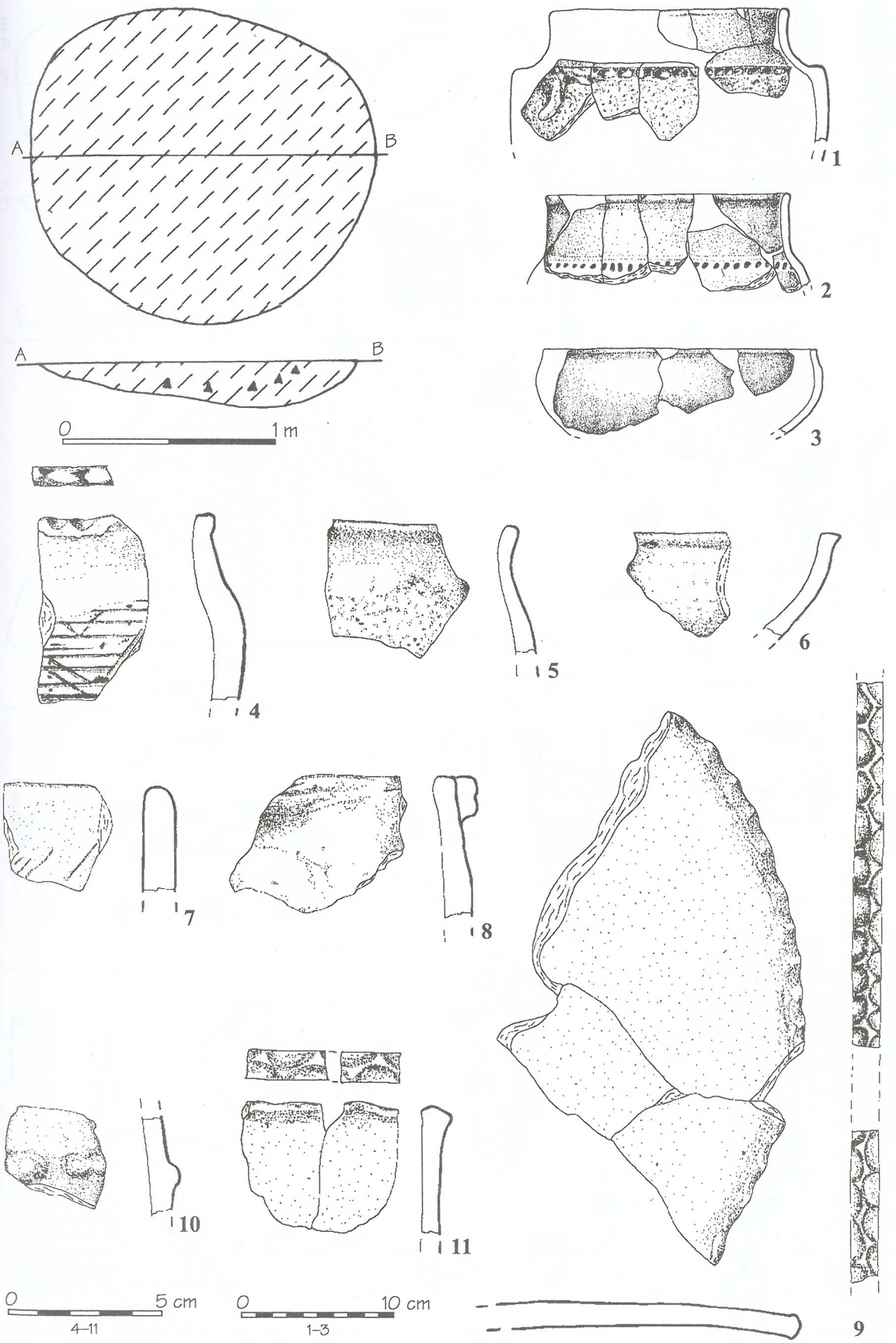

Ryc. 152. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VII.

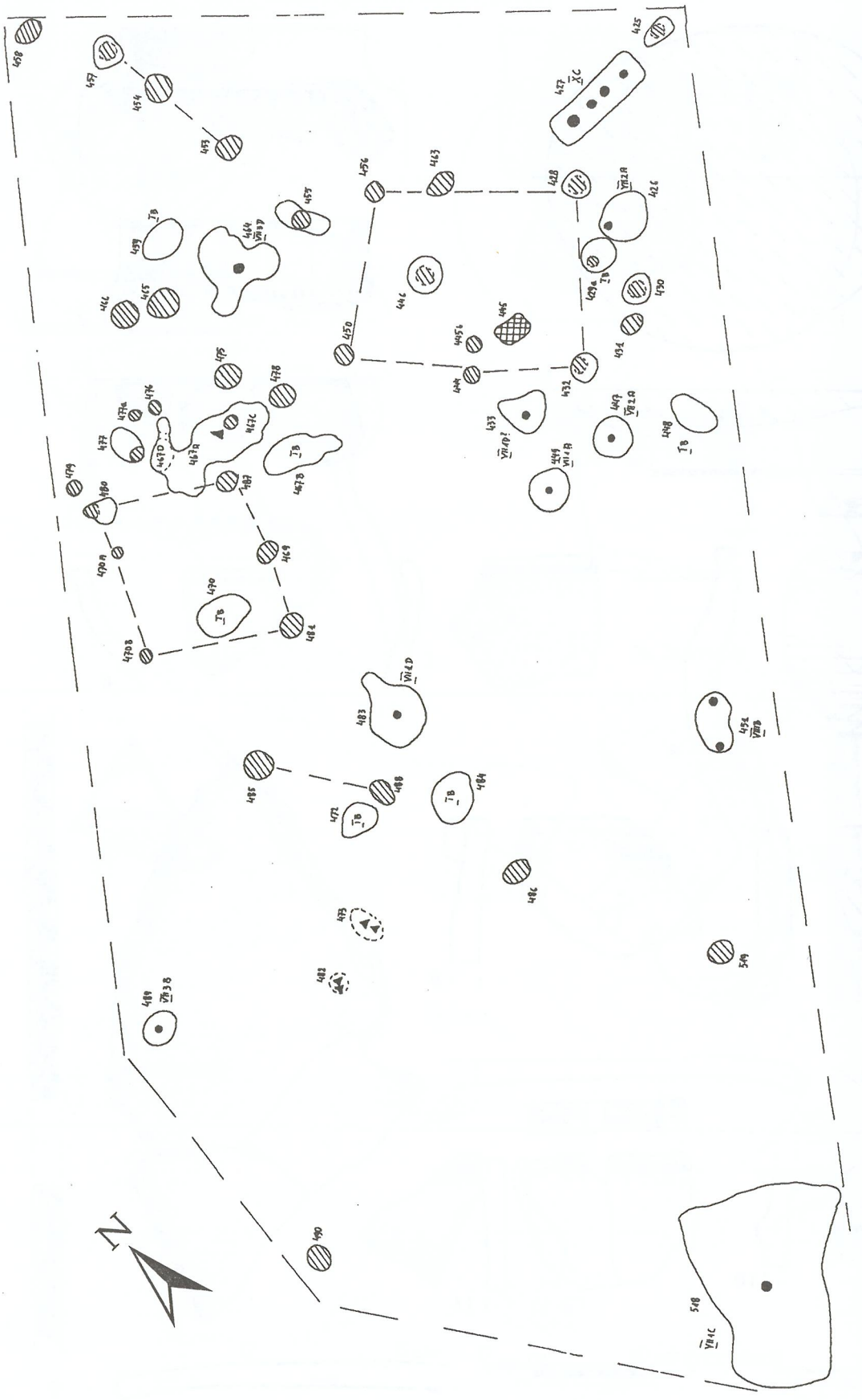

Ryc. 153. Grabek st. 11. Plan skupiska VIII.

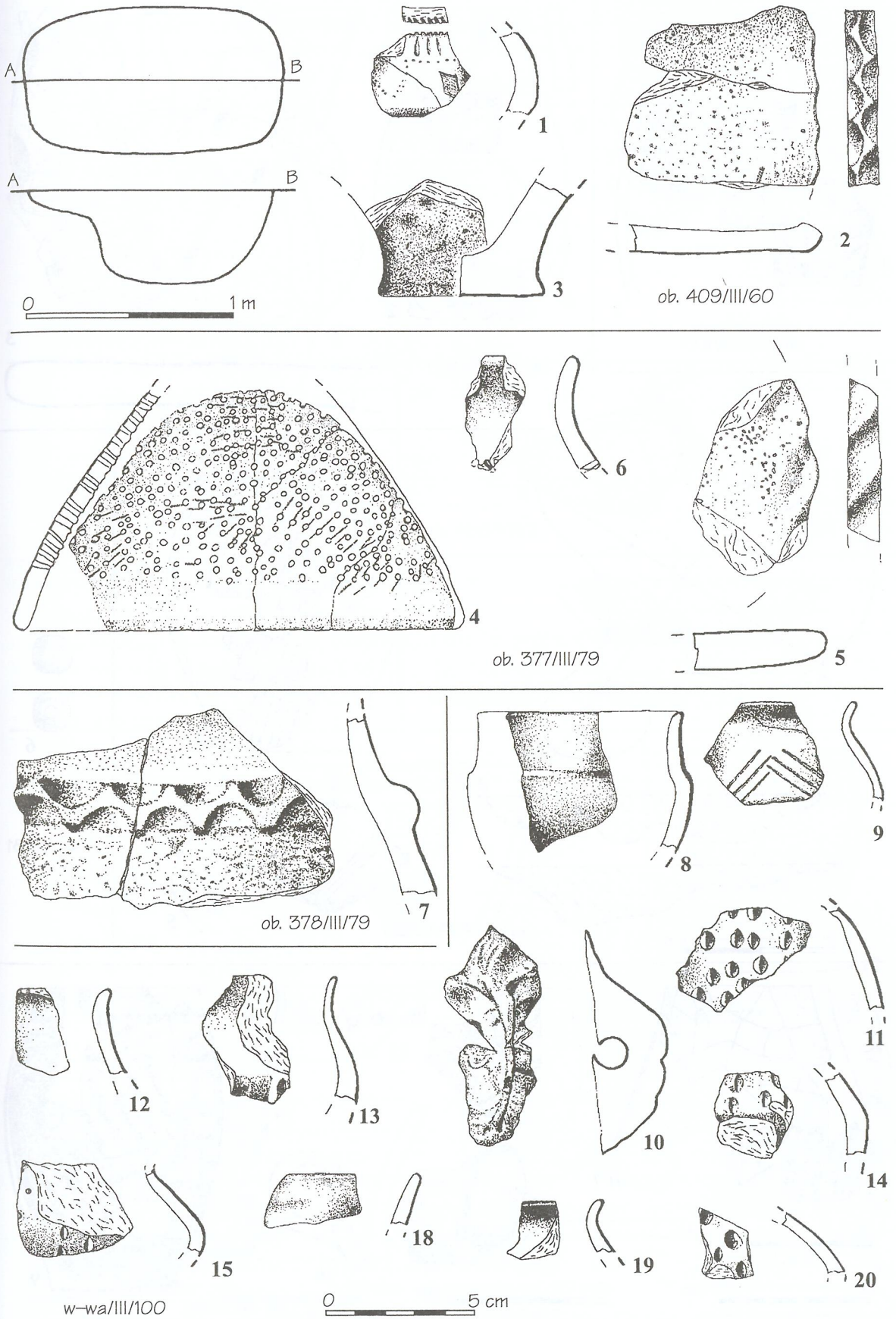

Ryc. 154. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk VII (1-7) i VIII (8-20).

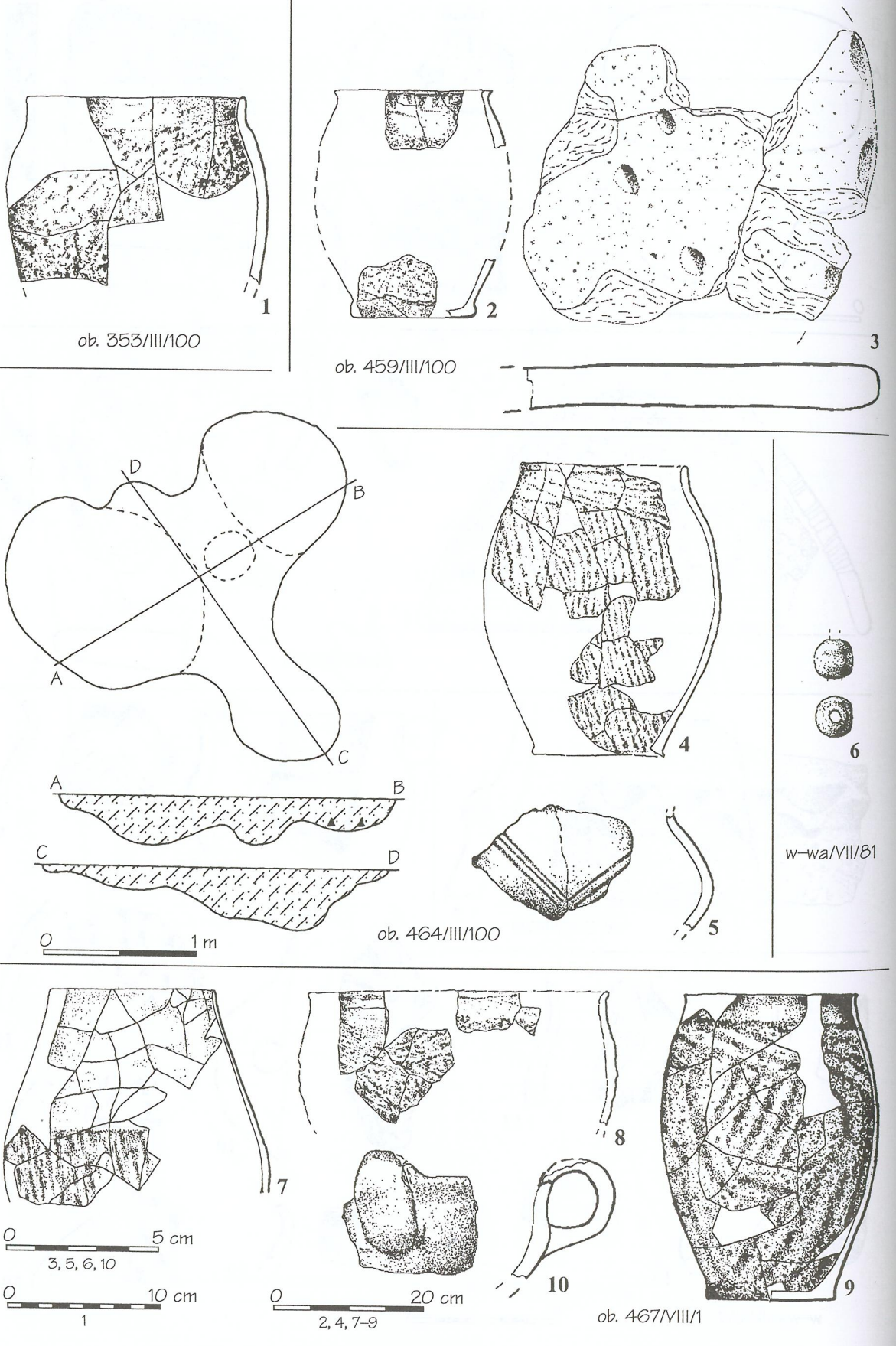

Ryc. 155. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska VIII.

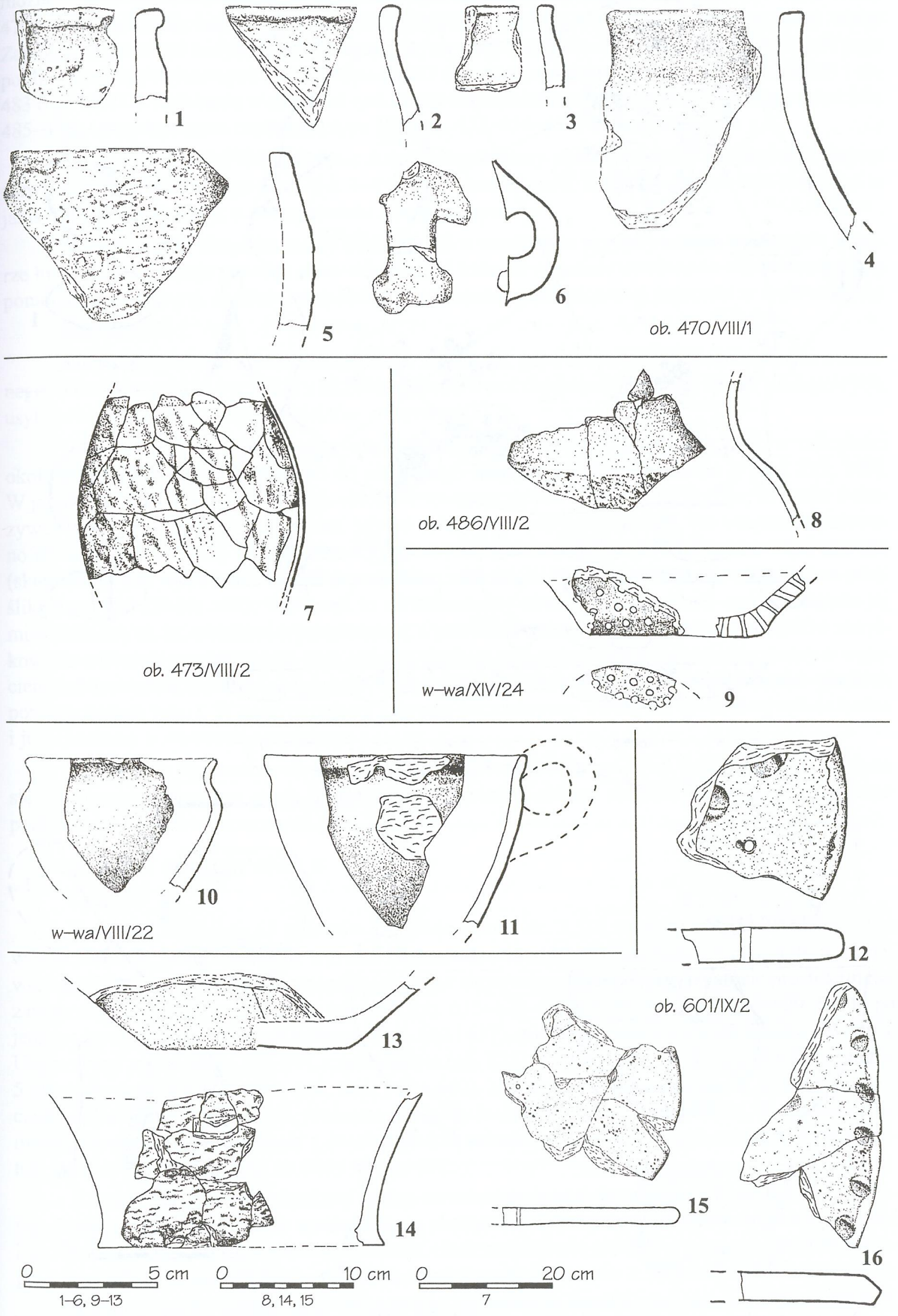

Ryc. 156. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk VIII (1-11) i IX (ob. 601 – 12–16).

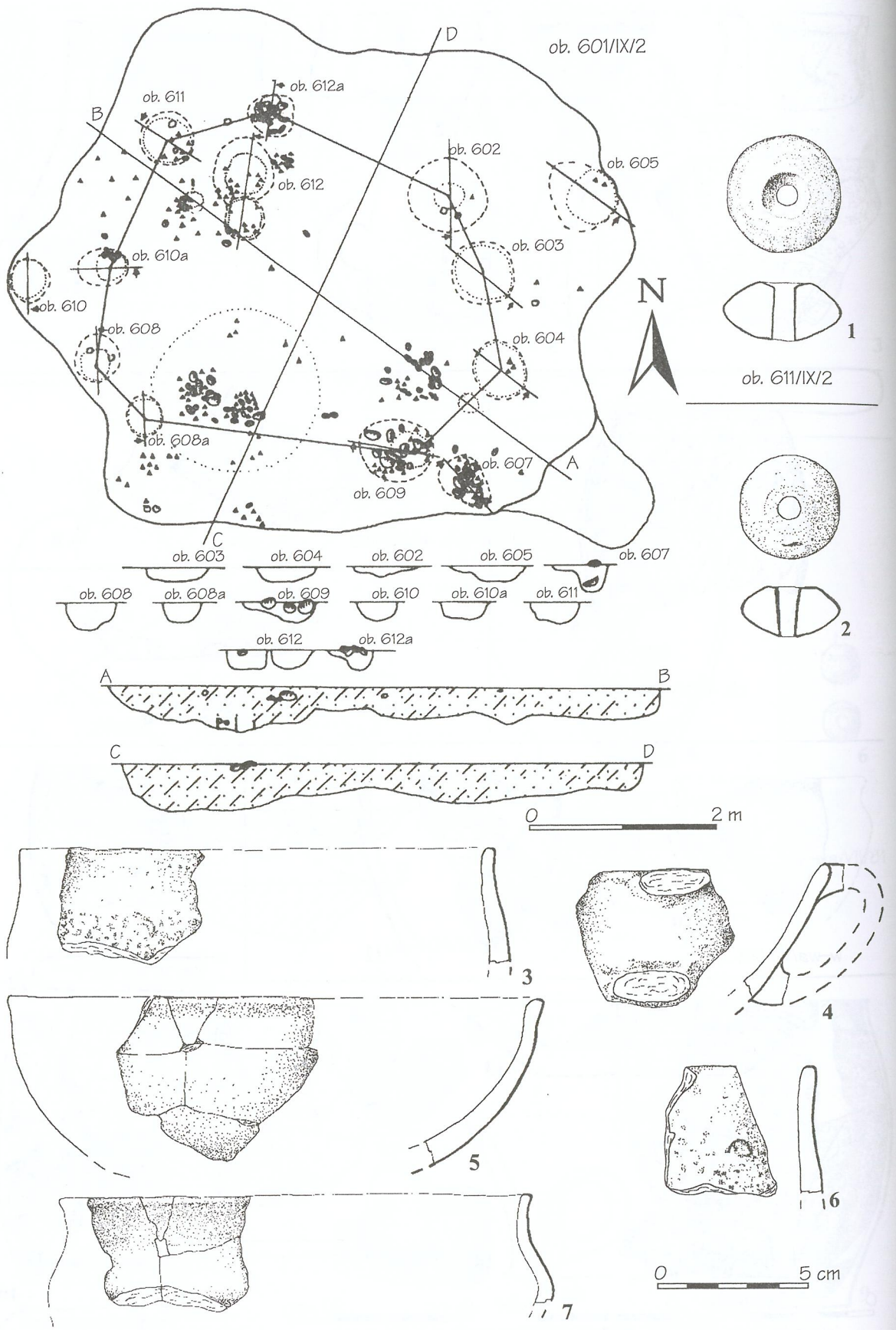

Ryc. 157. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z ob. 601 i ob. 611 oraz plan i profile ob. 601 wraz z obiektami towarzyszącymi – skupisko IX.

można wyznaczyć domniemany drugi dom, w oparciu o doły posłupowe: ob. 481–469–487 i 470b–470a–480. Być może nad samym ob. 467 wznosiła się łącząca się z tym budynkiem jakaś wiata. Zapewne mógł to być budynek gospodarczy o wym. 4,5 x 4 m (pow. 18 m^2 bez przybudówki). W jego pobliżu znajdują się następne obiekty typu VII3D (ob. 464), a dalej na NE ob. 489 (typ VII3B) i ob. 483 (typ VII1D). Być może w skupisku tym mamy do czynienia z 1–2 układami dwusłupowymi (ob. 485–488) i trzysłupowym rzędowym typu IIIa (ob. 453–454–457) o długości 4,5 m.

Na skraju skupiska znajdował się duży czworoboczny obiekt wziemny z jednym(?) słupem wewnątrz, typu VII1C. Jego wym. 6 x 3–4 m, dają znaczną pow. rzędu 18–24 m^2. Być może był to jakiś budynek szałasowy, o przeznaczeniu gospodarczym.

W ramach tego skupiska mamy do czynienia z materiałem przypisywanym tradycyjnie kulturze łużyckiej, występuje również kilka obiektów, w których wyraźnie uwidacznia się inwentarz fazy pomorsko – kloszowej. Ogólnie, skupisko jest przykładem rozbudowanej jednostki w typie zagrody.

Skupisko IX

Nie jest skupiskiem w pełnym tego słowa znaczeniu, gdyż składa się z jednego budynku wziemnego, (ob. 601, typ XI – ryc. 157) z kilkoma dodatkowymi obiektami w postaci dołów posłupowych, usytuowanych w jego wnętrzu obiektów wziemnych.

Jest to obiekt o tyle interesujący, że położony jest w izolacji od skupiska VIII, w odległości około 30 m i w podobnej odległości od pierwszego skupiska obiektów w strefie B (ryc. 223; 249). W jego bezpośrednim otoczeniu brak obiektów towarzyszących typu gospodarczego, co może wskazywać na szczególne funkcje budynku, lub też osób w nim zamieszkujących. We wnętrzu usytuowano m. in. bruk kamienny z narzędziami kamiennymi, zbliżony do ob. 258 (skupisko VI) i ob. 136 (skupisko IV). Z wypełniska budynku pozyskano znaczną ilość materiału ceramicznego i dwa przęśliki (ryc. 156:12–16; 157). Wskazuje to na mieszkalny charakter tej budowli oraz na zajęcia jej mieszkańców, m. in. związane z przędzeniem, a pośrednio z tkactwem. Inwentarz materiałów zabytkowych wskazuje przynależność tego obiektu do fazy pomorsko – kloszowej, m. in.: misy z wgięciem pod krawędzią, nieliczne „szczypane" krawędzie naczyń oraz talerze, głównie o szorstko–gładkich powierzchniach typu I. W naszym pojęciu zagrody, prezentowany obiekt nie spełniał tej roli do końca i jest obiektem o znaczeniu specjalnym.

Na obiekcie 601 kończy się strefa A. W odległości ok. 30 m na W od tego obiektu rozpoczyna się wyznaczona przez nas strefa B stanowiska. Pomiędzy obiema strefami rozciąga się pas terenu pozbawiony obiektów wziemnych (ryc. 249).

Skupiska obiektów strefy B

Skupisko X

Skupisko X zawiera 65 obiektów i zajmuje obszar ok. 7,5–8 arów (ryc. 158). Wydaje się, że w jego centrum, gdzie występuje wyraźne nagromadzenie obiektów określonych jako doły posłupowe, można wyznaczyć zarys domniemanego domu słupowego. Budynek ten, o zarysie prostokątnym, z czterema(?) słupami w dłuższych ścianach (ob. 635–628–625a–625b oraz 633–630–629–645) i po jednym środkowym w ścianach krótszych (ob. 632 i 637), miałby wymiary 5,5 x 3,0 m (pow. 16,5 m^2). Usytuowany został na osi NE–SW, z paleniskiem (ob. 625) w NE narożniku. W jego otoczeniu mamy 5 obiektów typu VII (ob.: 666, 642, 661, 532 i 660). Nie można wykluczyć, że ob. 634 z typu XD, czyli obiektów wielosłupowych, rozszerza właściwy budynek o jakąś przybudówkę. W skupisku tym mamy niewątpliwie do czynienia z dwufazowością zabudowy. Świadczy o tym nakładanie się obiektów np.: ob. 669 na 661, 643 na 654 i 670 na 652.

Z drugą fazą rozwoju zabudowy można ewentualnie łączyć domniemany drugi budynek słupowy. Został on prawdopodobnie wzniesiony na obszarze wcześniejszych obiektów typu VII (ob. 661 i 642?). Jego zarys jest trudny do wyznaczenia, obok znajduje się ob. 530 w postaci bruku kamiennego, który mógł być pozostałością paleniska zewnętrznego.

Trzeba zwrócić uwagę, że w obrębie tego skupiska wystąpiło kilka obiektów (ob. 622, 545, 632, 641, 665, 680, 530, 679), z których materiały zaliczyliśmy do fazy pomorsko – kloszowej. Mię-

dzy innymi z obiektu 665 i 680 pochodzą fragmenty wazy o kulistym brzuścu typu VB (ryc. 161:20), a więc analogicznej jak w obiektach ze skupiska VII. Rozkład tych obiektów skłania do przyjęcia wniosku, że w pewnym okresie funkcjonowały one wraz z obiektami powstałymi jeszcze w schyłkowej kulturze łużyckiej. Przy odmiennym wnioskowaniu musielibyśmy założyć, że obiekty pomorsko – kloszowe tworzą strefę rozproszonego występowania na obszarze starszej zagrody kultury łużyckiej.

Po raz pierwszy pojawiają się w tym skupisku jamy o profilu gruszkowato – trapezowatym, zaliczone przez nas do typu IIIC (ob. 626) oraz 2 obiekty typu IV tzn. jam o profilu cylindrycznym (ob. 624, 529).

Układy podwójne i potrójne słupów są trudniejsze do wskazania. Tym niemniej wydaje się, że i one występują. Za dwusłupowe uznajemy ob. 536–637, 618–616, i może dalsze, w jakiejś konfiguracji, ob.: 686–677–678–679. Do układu trójsłupowego typu IIIb możemy zaliczyć ob. 539–540–541 (wym. 2,5 x 2,5 m.) oraz z mniejszym prawdopodobieństwem ob. 627–639–648 (wym. 4 x 5 m).

Skupisko zawiera również szereg płytkich, ale dużych jam nieckowatych typu I, które w grupach po trzy, otaczają rdzeń skupiska z budynkami, od wschodu (ob.: 622, 623 i 615) i zachodu (ob. 665, 680, 652). W wieniec ten wpisują się także inne obiekty, które można uznać za rodzaj piwniczek zasobowych (ob.: 660, 529, 532, 624). W przypadku tego skupiska mamy niewątpliwie do czynienia z zagrodą, gdzie występuje dom mieszkalny oraz zabudowa gospodarska.

Skupisko XI

Przy omówieniu tego skupiska napotykamy na trudności. Spowodowane to jest pokrywaniem się jego obszaru, z późniejszym wczesnośredniowiecznym cmentarzyskiem ciałopalnym, które zapewne zniszczyło część obiektów chronologicznie starszych. Pomimo to, wydaje się zasadne jego wydzielenie. Obejmuje ono 28 obiektów rozrzuconych na znacznym obszarze, ok. 10 arów (ryc. 166). W jego partii centralnej i SW wystąpiło nagromadzenie kilkunastu dołów posłupowych. Ich układ uniemożliwia jednoznaczne wyznaczenie ewentualnego budynku. Wokół tego centrum, zwłaszcza w części N, NE i E skupiły się głównie obiekty jamowe typu I i II, choć występują także typu VII (ob. 722), a w narożu SW typu VIC (ob. 830). Z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy to skupisko uznać za pozostałość kolejnej zagrody o funkcjach mieszkalno–gospodarczych.

Skupisko XII

Obejmuje około 46–50 obiektów usytuowanych w znacznym rozproszeniu, na dość rozległym obszarze rzędu 8–9 arów. Należy jednak stwierdzić, że zdecydowana większość istotnych obiektów grupuje się w NE jego partii (ryc. 167).

W skupisku tym mamy do czynienia, podobnie jak w skupisku XI, z wielofazowością zabudowy, starszą i młodszą. W tej ostatniej obserwujemy wśród materiałów domieszkę elementów pomorsko – kloszowych. Nie jesteśmy w stanie wyznaczyć tutaj potencjalnego budynku słupowego, natomiast występują tu dwa duże obiekty wziemne typu mieszkalnego. Ze starszej fazy pochodziłby ob. 835a, z jednym słupem wewnątrz typu VII1C, z prawdopodobnym paleniskiem w środku (ryc. 169). Jego wymiary to 3 x 3 m (pow. 9 m^2). W tym samym miejscu, w fazie drugiej wzniesiono obiekt mniejszy, podobnego typu VII1B (ob. 835b) z domieszką materiałów fazy pomorsko – kloszowej w wypełnisku. Nie jest wykluczone, że po jego zasypaniu powstał jeszcze dół posłupowy (ob. 860 – co by wskazywało na 3 fazy zabudowy). Ten dół posłupowy z kilkoma innymi, które występują w pobliżu, może wskazywać, że w pewnym momencie powstał tutaj jakiś niewielki budynek słupowy lub też wiata. Podstawowym obiektem tego skupiska jest jednak, jak się wydaje, półziemianka o słabo zachowanych reliktach słupów z paleniskiem wewnątrz (ob. 724 – ryc. 168). Jej wymiary to 5 x 3 m (15 m^2). Pomiędzy ob. 835a i 724 odsłonięto bruk kamienny, będący być może pozostałością paleniska zewnętrznego (ob. 834). Tak wokół ob. 835, jak i na SW od ob. 724 występuje skupisko dużych rozmiarów jam typu VI (ob. 839A – z II fazy, 851) i VII (ob. 839B – z I fazy). oraz m. in. także typu III (ob. 859) o formie gruszkowatej. W przypadku jamy zasobowej typu IVB (ob. 841) możemy przypuszczać, że była ona zadaszona konstrukcją jednospadową, opartą na dwu słupach, tworząc układ typu IIb (ob. 852–842). Ponadto wystąpiły co najmniej 3 układy dwusłupowe (ob. 863–865,

864–872, 861–873/874). W ich pobliżu występują w układzie przecinającym się dwa obiekty typu VII (ryc. 82:1; ob. 868 – z I fazy, 867 – z II fazy) oraz jama typu I (ob. 866). Na uwagę zasługuje usytuowanie w SW narożniku tego skupiska układu 5 obiektów (dołów posłupowych – ryc.167A), z których możemy stworzyć niewielki budynek(?) o wymiarach 2,5 x 1–1,5 m (pow. 2,5–3,75 m^2), lub też uznać je za podstawę układu słupowego typu IVa, np. brogu. Z jednego z dołów posłupowych (ob. 1112) pochodzi materiał pomorsko – kloszowy (ryc. 170; 1–7). Układ jam zasobowych w tym skupisku wyznacza wolną od obiektów strefę położoną na SW od obiektów mieszkalnych, przeznaczoną być może na zajęcia gospodarcze. Zwraca tutaj uwagę m. in. ob. 1001, na który składa się skupisko kamieni z rozcieraczem oraz fragmentem żarna nieckowatego. Skupisko XII zaliczyliśmy jednoznacznie do typu zagród.

Skupisko XIII

Jest przykładem najbardziej zwartego, ale też zarazem zawierającego najmniejszą liczbę obiektów (15), na obszarze około 4,5 arów (ryc. 171). Jest ono wyraźnie odsunięte od innych, co ułatwia jego jednoznaczną interpretację i wyznaczenie zasięgu.

W zespole tym wyróżnia się budynek, o klasycznym 6 – słupowym układzie słupów (ob. 497), o wym. 3,5–4,5 x 3 m (pow. ok. 12 m^2). Cechami charakterystycznymi tej budowli jest wyznaczenie jej obrysu przez koncentrację brył przepalonej polepy oraz umocnienie słupów kamieniami. Są to cechy analogiczne jak w budynku ze skupiska V, także pod względem wielkości. Budynek otoczony jest łukiem przez obiekty typu IV, VII oraz I, czyli głównie przez obiekty zasobowe. Trudno określić funkcję i charakter ob. 496, który został wyznaczony jedynie jako skupisko bryłek polepy, bez śladów dołów posłupowych. Być może jest to relikt jakiegoś budynku zrębowego lub też miejsce składowania gruzu ze zniszczonego ob. 497, co jest mało prawdopodobne.

Na szczególną uwagę zasługuje ob. 577 (ryc. 80:2), w którego wypełnisku, obok licznych węgli drzewnych i spalenizny, wystąpiły przepalone kości niewielkiego psa (określenie dr H. Jakubowskiego). Mamy więc tutaj do czynienia być może z obiektem o znaczeniu kultowym.

Możemy jednoznacznie skupisko to uznać za kolejną zagrodę związaną z kulturą łużycką.

Skupisko XIV

Jest to dość rozrzedzone skupisko 34 obiektów na obszarze około 6,5 ara (ryc. 173). W centrum skupiska zlokalizowano około 10 dołów posłupowych. Jednak ich układ, niestety nie skłania do próby wyznaczenia zapewne obecnego w tym miejscu zarysu budynku słupowego. Nie można wykluczyć, że konstrukcja hipotetycznego budynku została wzniesiona w technice łączonej, słupowo – zrębowej. Mamy tutaj także ob. 701 w postaci niewielkiego skupiska kamieni, być może będącego pozostałością po palenisku.

Na zewnątrz zgrupowania słupów skupiają się obiekty typów IV i VII oraz dwukrotnie typu III (gruszkowate – ob. 671 i 525). Obiekty te spełniały według nas funkcje magazynowe. Zgrupowanie 6–7 obiektów typu magazynowo – gospodarskiego tworzy wyraźną strefę w NE części skupiska. Doły posłupowe koło ob. 691 wchodziły w skład zapewne jakiejś konstrukcji naziemnej, być może obudowującej i nakrywającej jamę typu IA, a być może typu IIb. Jednak w tym wypadku należy brać pod uwagę starszą przynależność kulturową tego zespołu, który może być związany (wraz ze słupem) z kulturami kręgu leśnego (późny neolit).

Odnotowano również 1 obiekt (ob. 742) typu X (rowkowego–wielosłupowego). Obok niego znajdował się obszerny obiekt typu VII1C (ob. 740) o wym. ok. 2,2 x 2,0 m, co daje pow. ok. 4,5 m^2. Jest to już powierzchnia znaczna, wskazująca na jego specjalną funkcję. Powyższe skupisko obiektów uznajemy za zagrodę kultury łużyckiej.

Skupisko XV

Jest jednym z mniejszych, bo zajmuje jedynie około 3,5 ara, z 25 obiektami (ryc. 175). Ponownie mamy tutaj do czynienia z nagromadzeniem dołów posłupowych w centrum skupiska, ich układ jest jednak trudny do interpretacji, gdyż 4 – słupowy szereg leży właściwie w jednej linii, natomiast 6 dalszych tworzy układ na obwodzie połowy koła (ob. 762–765–780–761–749–736). Trudno po-

wiedzieć, czy jest to układ zamierzony. Jeden ze słupów (ob. 736) został wkopany w obiekt starszy typu VIC (ob. 747), co wskazuje na dwufazowość tego skupiska.

W otoczeniu dołów posłupowych wystąpiło kilka obiektów typu IV, VI, VII oraz IX. Ich rozkład jest analogiczny jak w skupisku XIV. Ponownie mamy tutaj do czynienia z jednym obiektem typu X, czyli jamą rowkową, wielosłupową (ob. 675, ryc. 90:6). Pomimo braku możliwości wyznaczenia zarysu budynku słupowego, uznajemy to skupisko za kolejną zagrodę kultury łużyckiej.

Skupisko XVI

Skupisko to zajmuje powierzchnię ok. 2,5–3,5 ara, z 28 obiektami (ryc. 178). Generalnie w jego centrum grupują się doły posłupowe w niezbyt jasnym układzie. Prawdopodobny wydaje się układ w rodzaju przedsionka (ob. 786–785–784a i 787), chyba, że jest to układ słupowy typu IVa w formie np. brogu, z fragmentami ściany (ob. 788–789–798). Brak tu jednak czytelnego zamknięcia. Nie można wykluczyć, że trudności z wyznaczaniem zarysu budowli wynikają stąd, że zastosowano tu wzmiankowaną już wcześniej łączoną technikę wznoszenia domu, czyli słupowo – zrębową. Nie można jednak wykluczyć sytuacji, że obiekty: 789–1077–1074–1075 (być może także 788 i 1076) tworzące szereg, są pozostałością słupów – soch wewnętrznych, budowli właściwej wzniesionej w konstrukcji zrębowej. A wtedy układ typu IVa (ob. 786–785–784A–787) byłby całkowicie konstrukcją niezależną, np. hipotetycznego brogu. Wokół tej hipotetycznej budowli usytuowano wieńcem 11 jam gospodarczych, w tym obiekt typu III, o profilu gruszkowatym (ob. 796). Należy zwrócić uwagę na układ jamy typu IVB (ob. 773) z dwoma bezpośrednio przylegającymi słupami. Należy sądzić, że są one pozostałością jednospadowego zadaszenia na 2 sochach (układ typu IIb). Z takim rozwiązaniem mieliśmy już do czynienia w skupisku XII, również nad jamą typu IVB.

Obiekt 1092 (dół posłupowy) może pozostawać w bezpośrednim związku z jamą typu VIIIA (ob. 1091), stanowiąc podparcie zadaszenia (układ typu Ib). Jako, że występuje koło obiektu typu VIII1, w których wyróżniamy już obecność dołu posłupowego, być może tworzył z nim zadaszenie w formie dwuspadowej. Nie ulega wątpliwości, że omawiane skupisko tworzy następną zagrodę kultury łużyckiej.

Skupisko XVII

Wyznaczając obszar tego skupiska, zaobserwowano jego podwójny układ. Wyraźne nagromadzenie obiektów występuje w oddzielnych częściach, A i B (ryc. 178). Przy tym, powtarza się w nich układ poszczególnych typów obiektów. Całkowity obszar wynosi ok. 5 arów, z czego wydzielona część A, obejmuje ok. 2–2,5 ara z 23 obiektami, natomiast część B około 2 arów z 19 obiektami.

W obu częściach większość dołów posłupowych lokuje się w ich partiach centralnych. Obserwujemy ponadto podobne usytuowanie na SE od domniemanych domów wieńca otaczających je jam gospodarczych różnych typów, są to m. in. ob. typu IV i V, które zdecydowanie należą do obiektów magazynowych. Nie można natomiast pewnie wyznaczyć obiektu mieszkalnego w części A, choć w jego skład mógł wchodzić istniejący tutaj układ czterech słupów (ob. 1063–1066–1065–1064), będący śladem po konstrukcji łączonej, słupowo–zrębowej. Mogłaby to być analogiczna sytuacja jak w skupisku XVI.

W części B istnieją podstawy do wyznaczenia niezbyt regularnego budynku, w oparciu o 8–9 dołów posłupowych (ob. 1079–1082–1081–1059–1054–1056–080). Przybliżone wymiary części podstawowej, to: 3,5 x 3 m czyli o pow. ok. 10,5 m^2, a przybudówki: 2 x 2,5 (5 m^2), co daje razem powierzchnię ok. 15 m^2. Z jednego z tych dołów (ob. 1081) pochodzą fragmenty ciężarków tkackich (ryc. 203:1–2). To odkrycie wskazuje na istnienie być może w obrębie tego skupiska warsztatu tkackiego. Według naszej oceny w tym skupisku funkcjonowały dwie oddzielne zagrody kultury łużyckiej (A i B) o zbliżonych wielkościach.

Skupisko XVIII

Obszar tego skupiska wynosi około 4,5 ara z 20 obiektami (ryc. 184). Po raz kolejny w centrum notujemy skupisko dołów posłupowych. Rysujący się układ czterosłupowy (ob. 1050–1036–1034–1051), być może z rozszerzeniem o dwa dalsze (ob. 1053 i 1035), wyznacza zapewne pozostałość

domu słupowego. Trzeba zwrócić przy tym uwagę na rozstaw poszczególnych słupów, który wynosi max. po około: 5–6 m. Jak wiemy, z cytowanych wcześniej przykładów, jest to możliwe, ale czy prawdopodobne? Wymiary takiej budowli wynosiłyby około 10 x 5,5 m (55 m^2), a w mniejszym czterosłupowym układzie ok. 5,5 x 6 m, czyli ok. 33 m^2. Na zewnątrz tej domniemanej konstrukcji o chyba nieco zawyżonej powierzchni, usytuowano obiekty typu VII–VIII i IX, o konstrukcjach zadaszenia typu szałasowego. Na szczególną uwagę zasługuje ob. 1048 (ryc. 185). Jego forma oraz wypełnisko, na które składały się grudy przepalonej gliny oraz spalenizna, sugeruje że mamy tutaj do czynienia z jakimś rodzajem pieca. Nie można wykluczyć, że jest to relikt dymarki, aczkolwiek obecności żużla nie stwierdziliśmy. Jednak jego usytuowanie, w bezpośrednim sąsiedztwie domniemanego budynku jest mało prawdopodobne, chyba, że jest to rodzaj wiaty.

Określenie tego skupiska mianem zagrody musimy opatrzyć znakiem zapytania, gdyż może to być skupisko o przeznaczeniu czysto gospodarczym, chyba, że za obiekt w typie mieszkalnym uznamy jamę typu IXc (ob. 1103) o wymiarach około 3 x 2 m i powierzchni rzędu 6 m^2.

Skupisko XIX

Obejmuje obszar około 5 – 5,5 arów z 50 obiektami. Główne nagromadzenie różnorodnych jam obserwujemy w części E (ryc. 186). W jego centrum zarysował się dość czytelny układ dołów posłupowych, z 5 słupami w ścianach dłuższych domniemanego budynku oraz rzędem słupów na jego osi wzdłużnej. Wymiary tak zarysowanej budowli, być może z podcieniem (ob. 1019–935), wynoszą 6,5 x 5 m, co daje około 33 m^2 powierzchni. Otacza ją zespół obiektów gospodarczych. Na szczególną uwagę zasługuje nagromadzenie w tym skupisku obiektów typu IV–V, które jednoznacznie uznajemy za obiekty magazynowe. Kilkakrotne przecinanie się jam świadczy o długotrwałości i fazowości tego skupiska. Układ taki prezentują cztery jamy magazynowe typu I i IV (ob. 910–936–937–912, ryc. 188). Na W od budynku obserwujemy kolisty plac o średnicy około 13–14 m, pozbawiony zasadniczo obiektów. Na jego obwodzie, obok jam gospodarczych, występuje obiekt 1016, w którym zidentyfikowano przepalone kości zwierzęce. Z podobną sytuacją spotkaliśmy się już w skupisku XIII (ob. 557). Na tym samym obwodzie znajdowały się wkopane naczynia (ob.1045, ryc. 187:1; ob. 1025, ryc. 190:2–5). Z układem znacznego rozrzedzenia obiektów w centrum mieliśmy już także do czynienia w skupisku XII. Można sądzić, iż takie rozplanowanie było zamierzone.

W zachodnim skraju skupiska zaznaczono obiekt A, którym w istocie jest warstwa kulturowa wydzielająca się z otoczenia na obszarze ok. 6 x 4 m ze znacznym nagromadzeniem całych i łupanych kamieni. Być może jest to pozostałość jakiejś pracowni kamieniarskiej. Nie ulega wątpliwości, iż w przypadku tego skupiska mamy do czynienia z zagrodą spełniającą wszelkie funkcje, tj. mieszkalną, gospodarsko (pracowniana) – magazynową, a może także kultową(?).

Skupisko XX

Charakteryzuje się nagromadzeniem aż 57 obiektów na obszarze około 5 – 5,5 arów (ryc. 191). W tym przypadku ponownie spotykamy się z podwójnym układem zagrody. Możemy wyróżnić część A z 43 obiektami o pow. ok. 3 arów oraz część B z 14 obiektami o pow. około 2,0 arów. Charakter obu części jest jednak odmienny. W przypadku części A możemy wskazać hipotetyczny zarys budowli słupowej o wymiarach: 5,5 x 4,5 m i pow. ok. 24,8 m^2. Od W i S otacza ją szereg jam gospodarczych, ze szczególnie licznymi obiektami typu IV. Występuje także typ VII i VIII (5 sztuk). Mamy tutaj również do czynienia z przecinaniem się obiektów. Część B oddzielona jest od części A pustym pasem. W części B, oprócz pojedynczych dołów posłupowych (?) mamy jedynie do czynienia z jamami zasobowymi, m. in. z dwiema w formie gruszkowatej typu III (ob. 901, 902). Część obiektów przecina się. Przykładem są obiekty 924 i 941, zaliczone do starszego horyzontu, które zostały przecięte przez młodszy oznaczony nr 939 (ryc. 71:3). Wydzielająca się część B, o czysto gospodarczym (magazynowym) charakterze, ma swój odpowiednik w skupisku XIV. Skupisko XX A należy zaliczyć jednoznacznie do zagród, natomiast część XXB spełniała jedynie funkcje magazynowo–gospodacze i w tym sensie nie jest zagrodą sensu stricto. Nie można jednak wykluczyć możliwości, że jest to wydzielona, część składowa zagrody XX traktowanej jako całość.

Skupisko XXI

Jest ostatnim zaliczonym do strefy B, a zarazem najmniejszym obszarowo. Obejmuje 20 obiektów zgromadzonych na obszarze około 1–1,5 ara (ryc. 193). Występują tutaj głównie doły posłupowe wśród 5 jam gospodarczych, w tym typu IVB i VII (ob. 957, 958). Pomimo obecności tylu dołów posłupowych, trudno na ich podstawie wyznaczyć logiczny zarys budowli słupowej. Dwa doły posłupowe (ob. 952–953) ulokowane bezpośrednio koło jamy typu IB (ob. 953A) mogą być pozostałością odmiany konstrukcji zadaszenia typu IIb.

Nie można wykluczyć, iż w skupisku tym znajdowała się nieforemna, wieloboczna (?) budowla słupowa. Usytuowanie tego skupiska obiektów w ogólnym rozplanowaniu przestrzennym osady ze strefy B na centralnym placu osady, może świadczyć o jego specjalnym, wyjątkowym znaczeniu w obrębie całej osady.

Skupiska strefy C

Strefa C została wyróżniona ze względu na odmienny układ skupisk obiektów, wyraźnie oddzielonych od strefy B pustym pasem o szerokości 20–25 m, mniej wyraźnie od strefy D. Ogólnie charakteryzuje się ona znacznym rozrzedzeniem obiektów oraz bardzo słabym nasyceniem materiałem zabytkowym, tak w obrębie warstwy kulturowej, jak i samych obiektów. Strefa C obejmuje skupiska XXII – XXVII.

Skupisko XXII

Obejmuje obszar około 1,5 ara z 7 obiektami (ryc. 195). W pierwszym rzędzie należy zwrócić uwagę na obiekt 1118. W terenie został on wyróżniony ze względu na odmienne zabarwienie warstwy kulturowej o zarysie czworobocznym i wymiarach: 5 x 5,5 m. Z tak zakreślonego obszaru pozyskano niewielką liczbę ceramicznego materiału zabytkowego oraz tłuk i rozcieracz kamienny. Nie stwierdzono tu reliktów jakiegokolwiek dołu posłupowego. Można zakładać, że na tym obszarze stała np. budowla zrębowa lub też inna lekka konstrukcja naziemna. W wyznaczonym obrysie zlokalizowano trzy obiekty jamowe (ob. 1108, 1107, 1106). Obiekt 1107 identyfikujemy jako typ VII, czyli ze słupem wewnętrznym, co pozornie może przeczyć istnieniu takiego obiektu wewnątrz budowli przestrzennej. Następny obiekt 1106 interpretujemy jako relikt paleniska. Z jego wypełniska jak i z wypełniska obiektu 1105, który także uznaliśmy za ślad paleniska umieszczonego na zewnątrz domniemanej budowli, pozyskano fragmenty garnków o „szczypanych" krawędziach (ryc. 96:1,4,6) wraz z typowym materiałem „łużyckim". Powyższe fragmenty jednoznacznie należy łączyć z kulturą grobów kloszowych. Trzeci obiekt – 1108 to jama nieckowata. Opisane skupisko możemy określić jako krótkotrwałą zagrodę(?) odpowiadającą fazie łużyckiej. Niewykluczone, że ob. 1105–1106 są pozostałością rozproszonej penetracji terenu przez ludność kultury grobów kloszowych.

Skupisko XXIII

Obejmuje około 2,5 ara z 8 obiektami (ryc. 195). Obiektem centralnym jest nieckowaty ob. 1112 (ryc. 61:3) z płaskim dnem, w formie zbliżonej do czworoboku o wymiarach: 2,8 x 2,5 m i powierzchni około 7 m^2. Z jego wypełniska pochodzi niewielka liczba fragmentów ceramicznych, wśród których możemy wyróżnić fragment misy z wgięciem pod krawędzią, będącej raczej elementem charakterystycznym dla ogólnie rozumianej kultury pomorskiej (łącznie z kulturą grobów kloszowych). Na obwodzie tego obiektu jak i w jego wnętrzu nie stwierdzono śladów po słupach. W takiej sytuacji możemy przypuszczać, iż mamy tutaj do czynienia, bądź z częścią wziemną budowli zrębowej, bądź też z obiektem o zadaszeniu szałasowym. Ta ostatnia konstrukcja nie musi być oparta na sochach, lecz, jak przekonuje Z. Kobyliński w swoich rekonstrukcjach (1988, ryc. 61), zbudowana bezpośrednio na powierzchni gruntu ze skrzyżowanych żerdzi, wzmocnionych przy ziemi dookolnym wieńcem z żerdzi dodatkowych. Obok tego obiektu usytuowano obiekt 1110 typu IV, czyli jamę cylindryczną, uznawaną przez nas za piwniczkę. W centrum skupiska znajduje się obiekt 1113 typu VII z zadaszeniem szałasowym. Pozostałe 5 obiektów to 3 ewentualne doły posłupowe, z których ob. 1152–1150 tworzą może układ dwusłupowy, oraz jedna jama nieckowata (ob. 1115) i obiekt 1114 typu X.

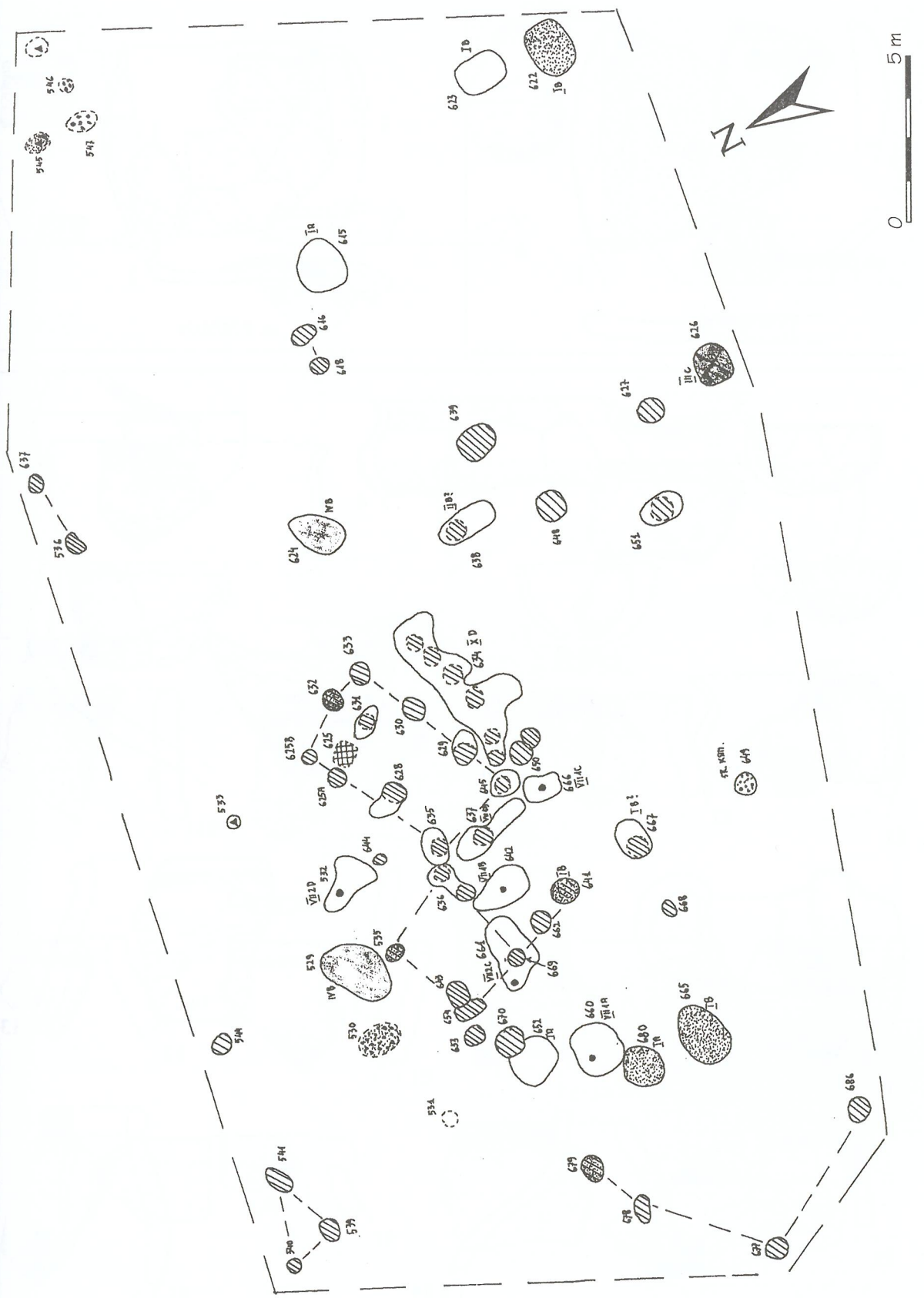

Ryc. 158. Grabek st. 11. Plan skupiska X z osady B.

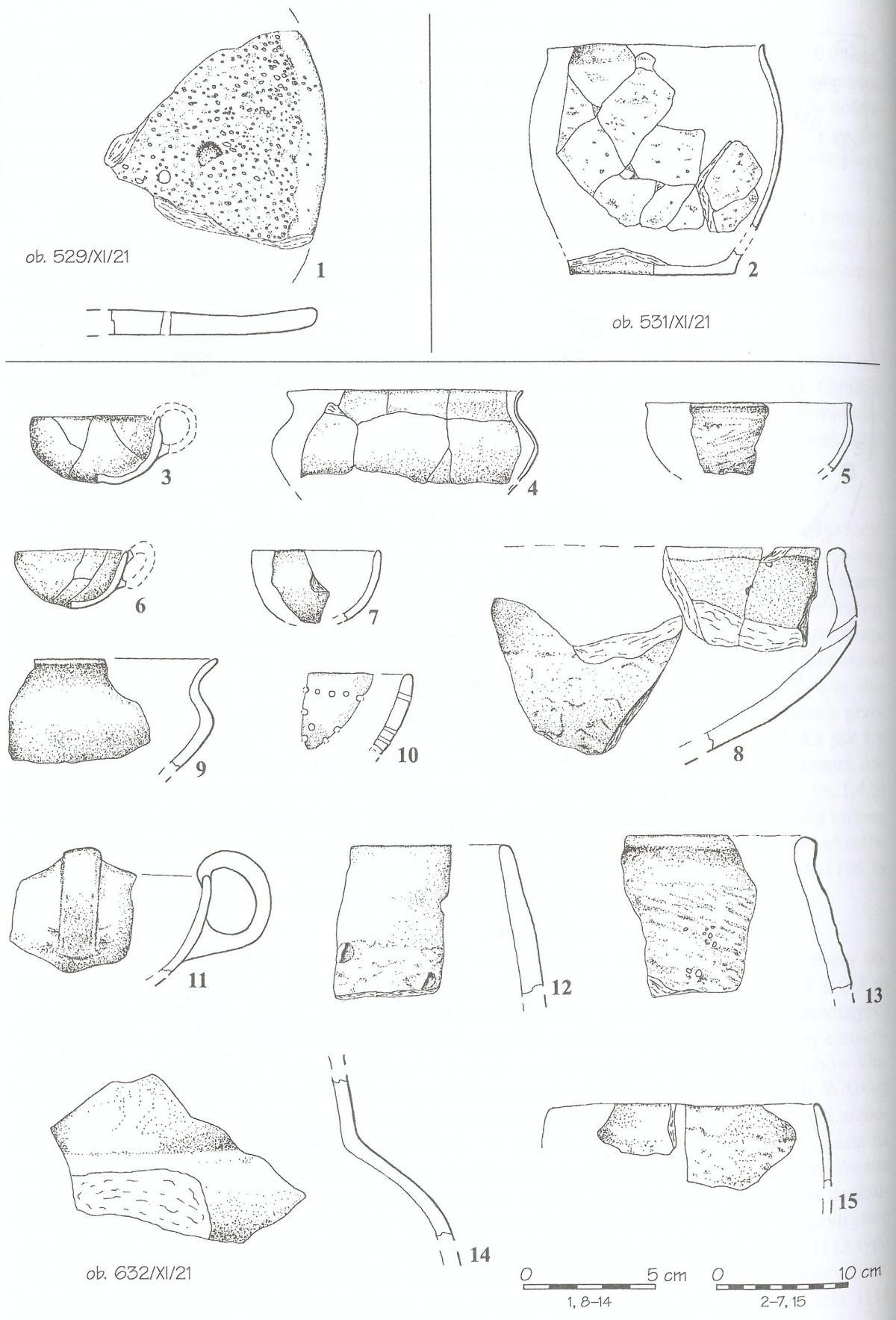

Ryc. 159. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska X.

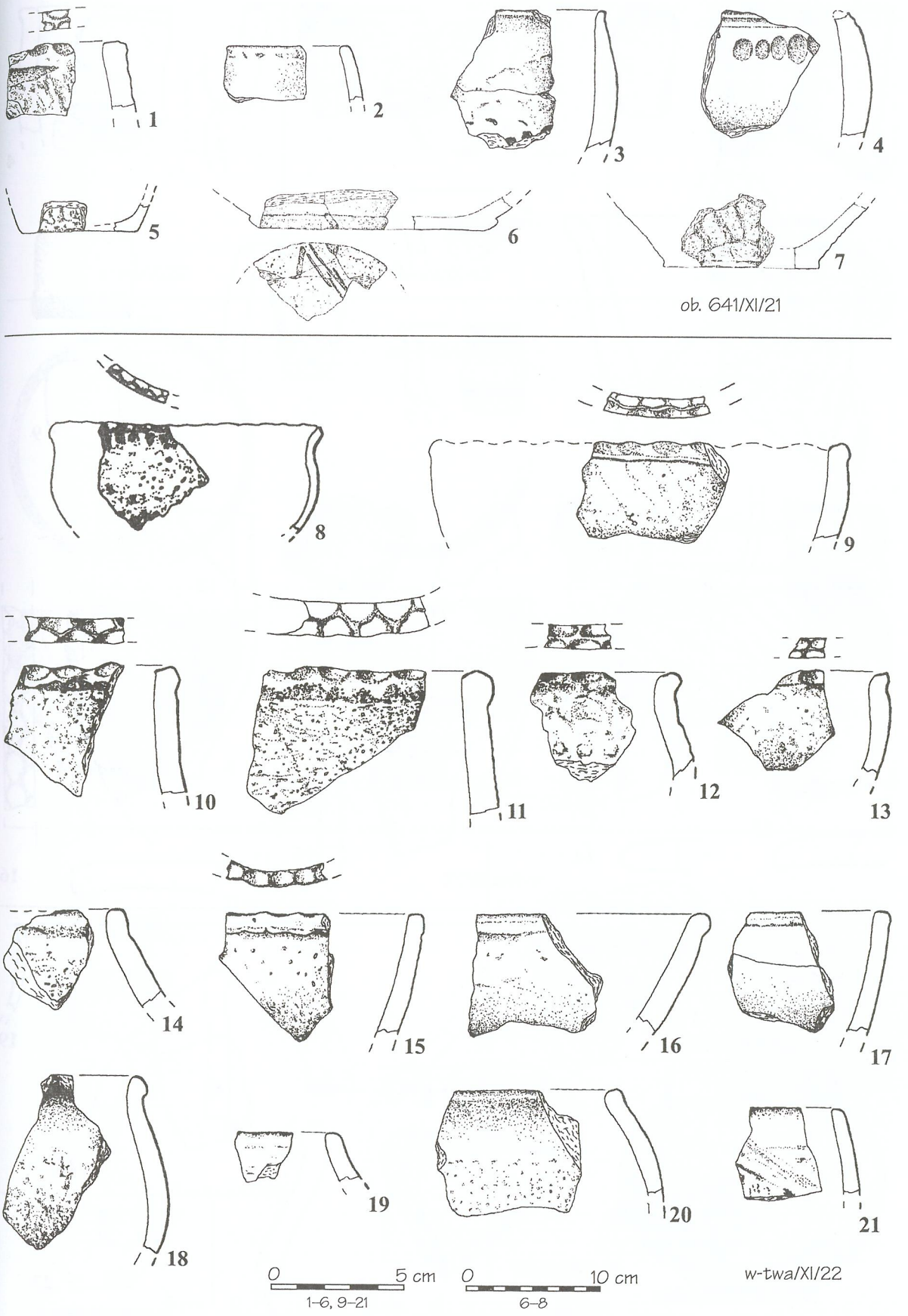

Ryc. 160. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska X.

Ryc. 161. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska X.

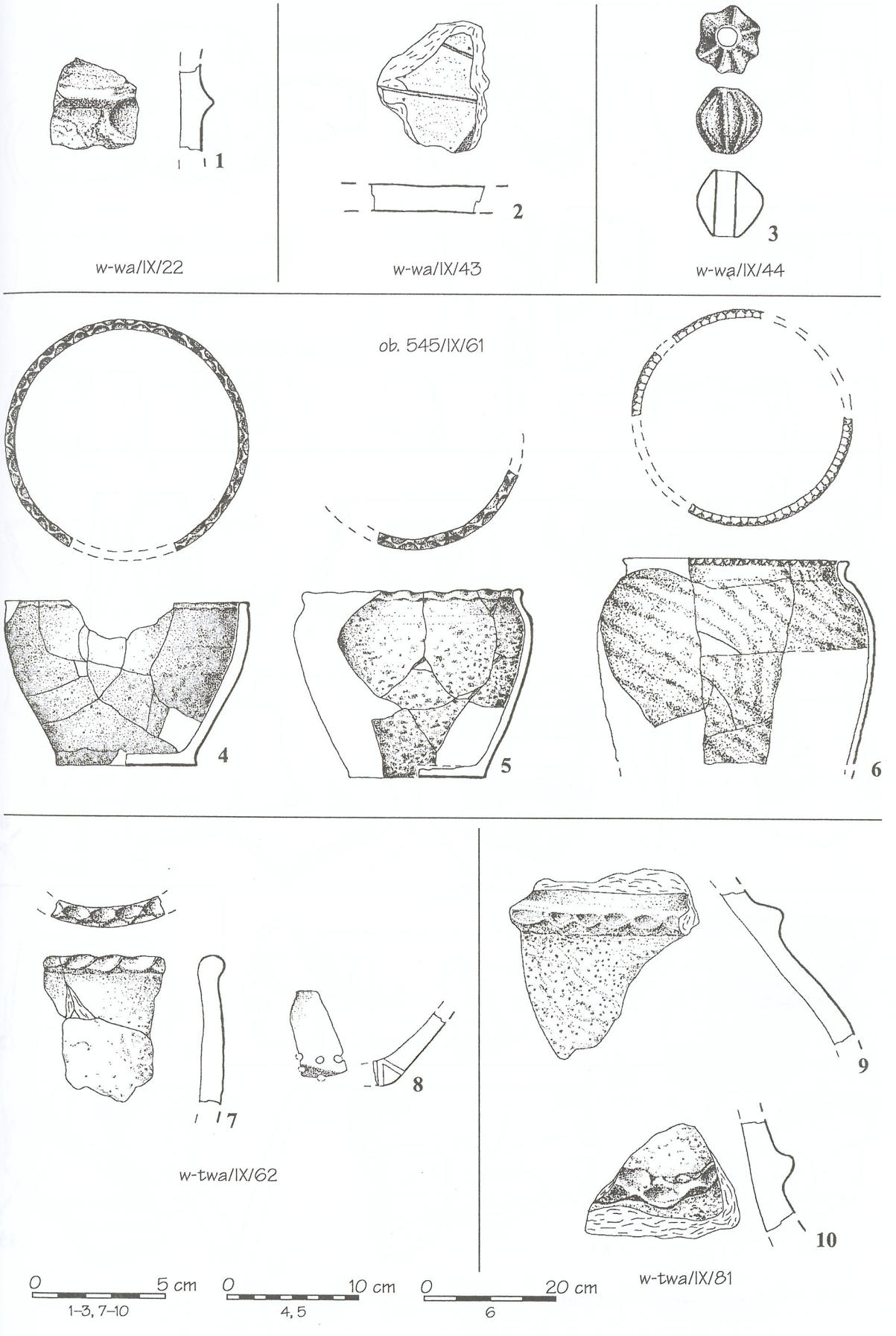

Ryc. 162. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska X (4-10) i z poza niego (1-3).

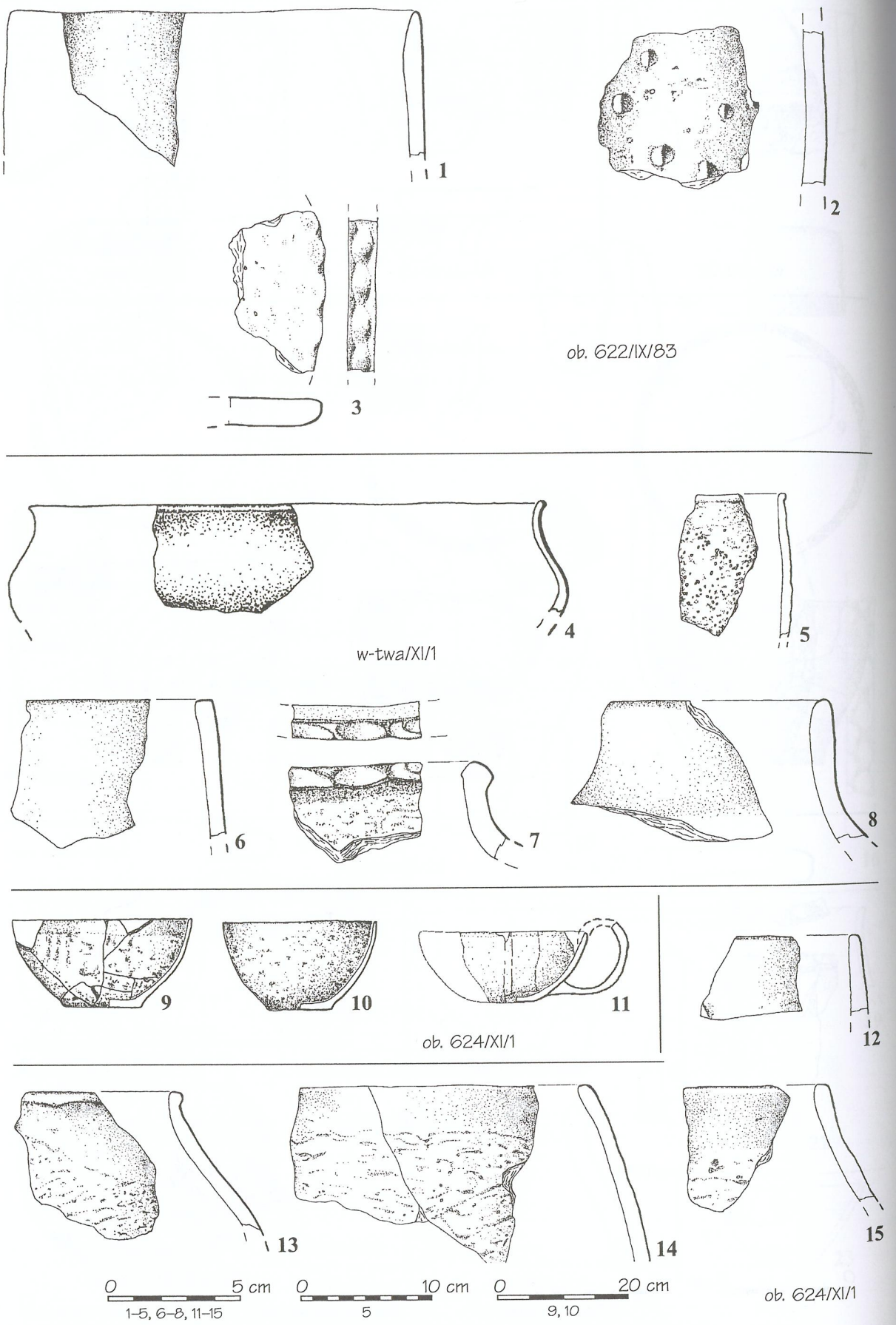

Ryc. 163. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska X.

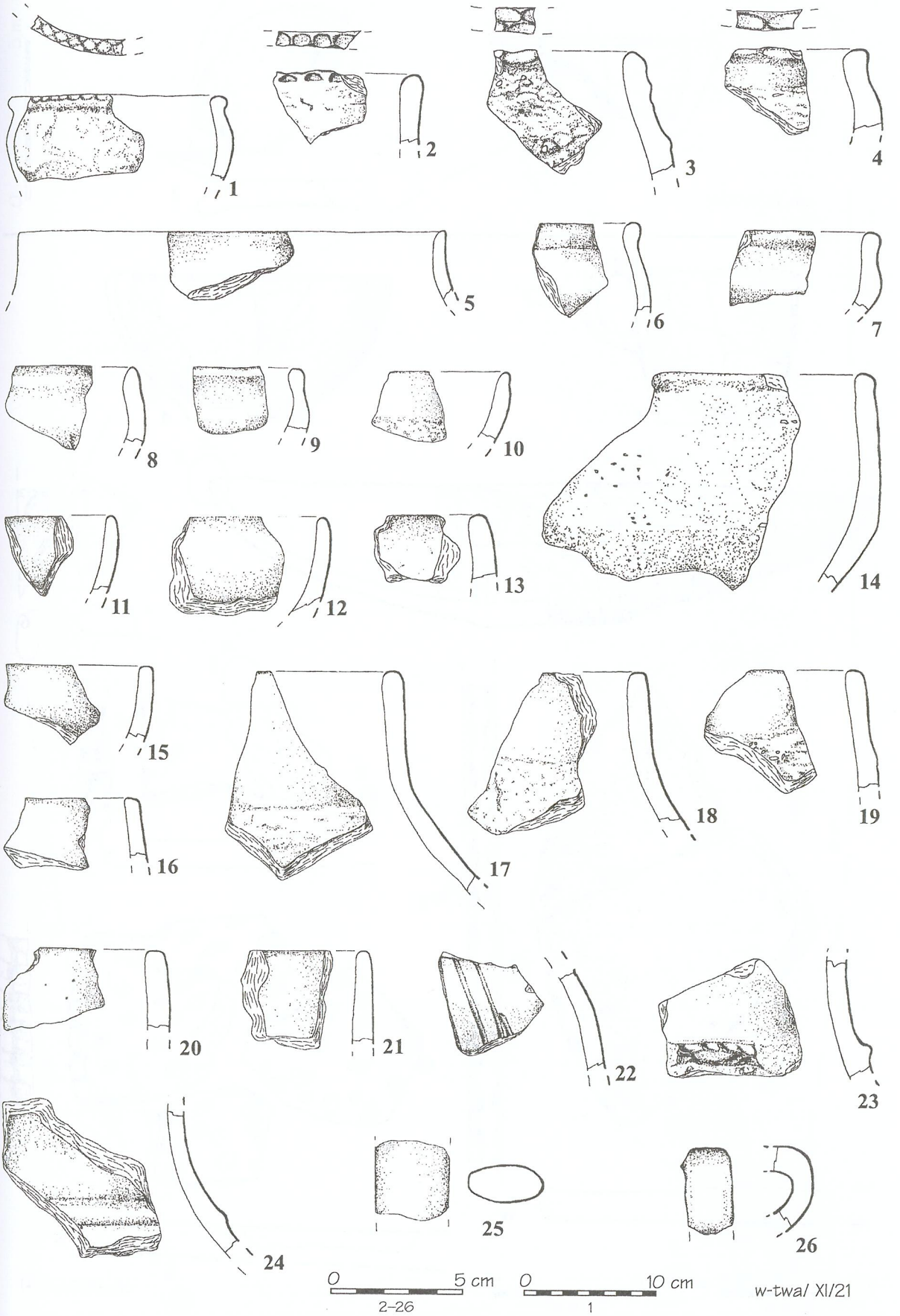

Ryc. 164. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska X.

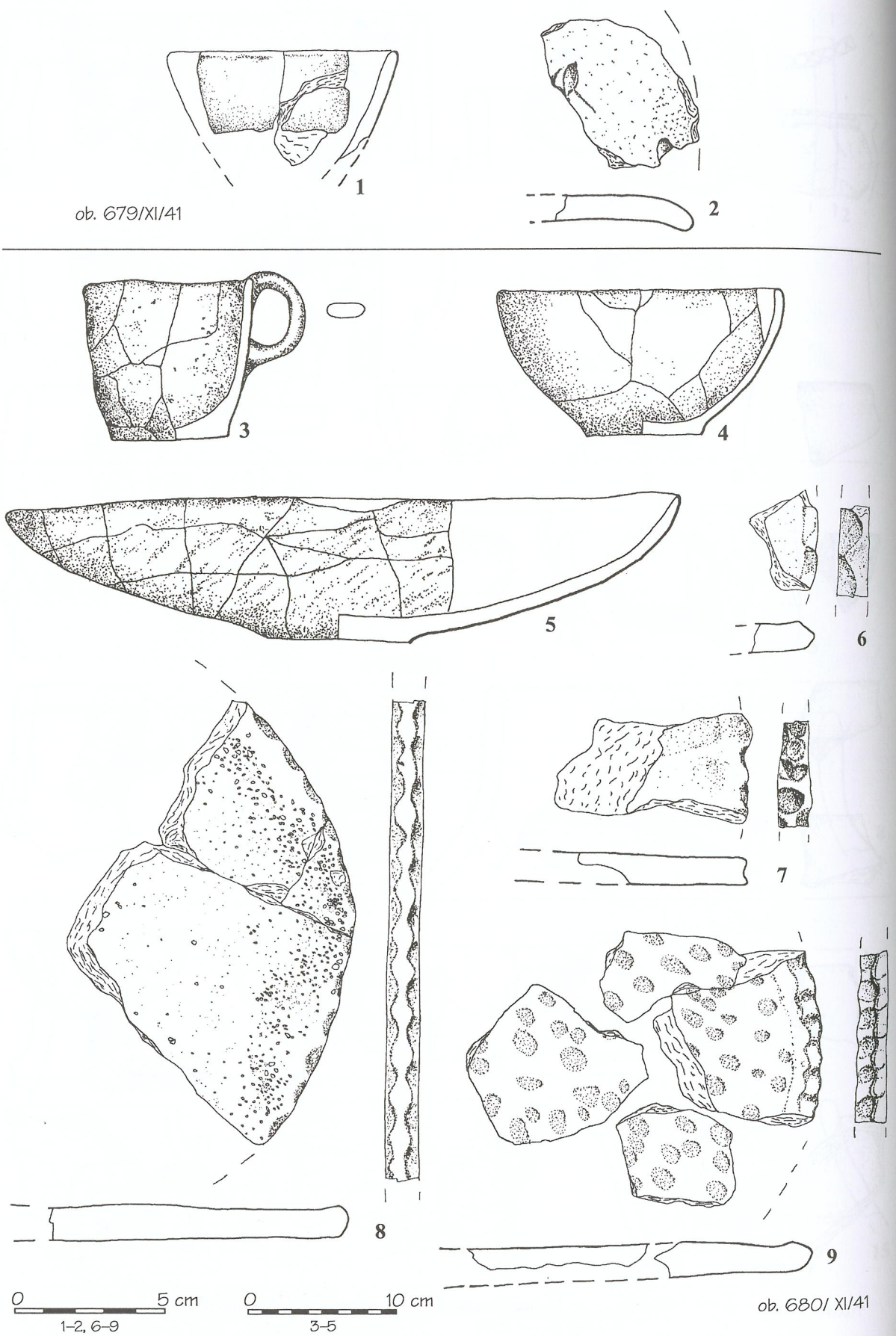

Ryc. 165. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska X.

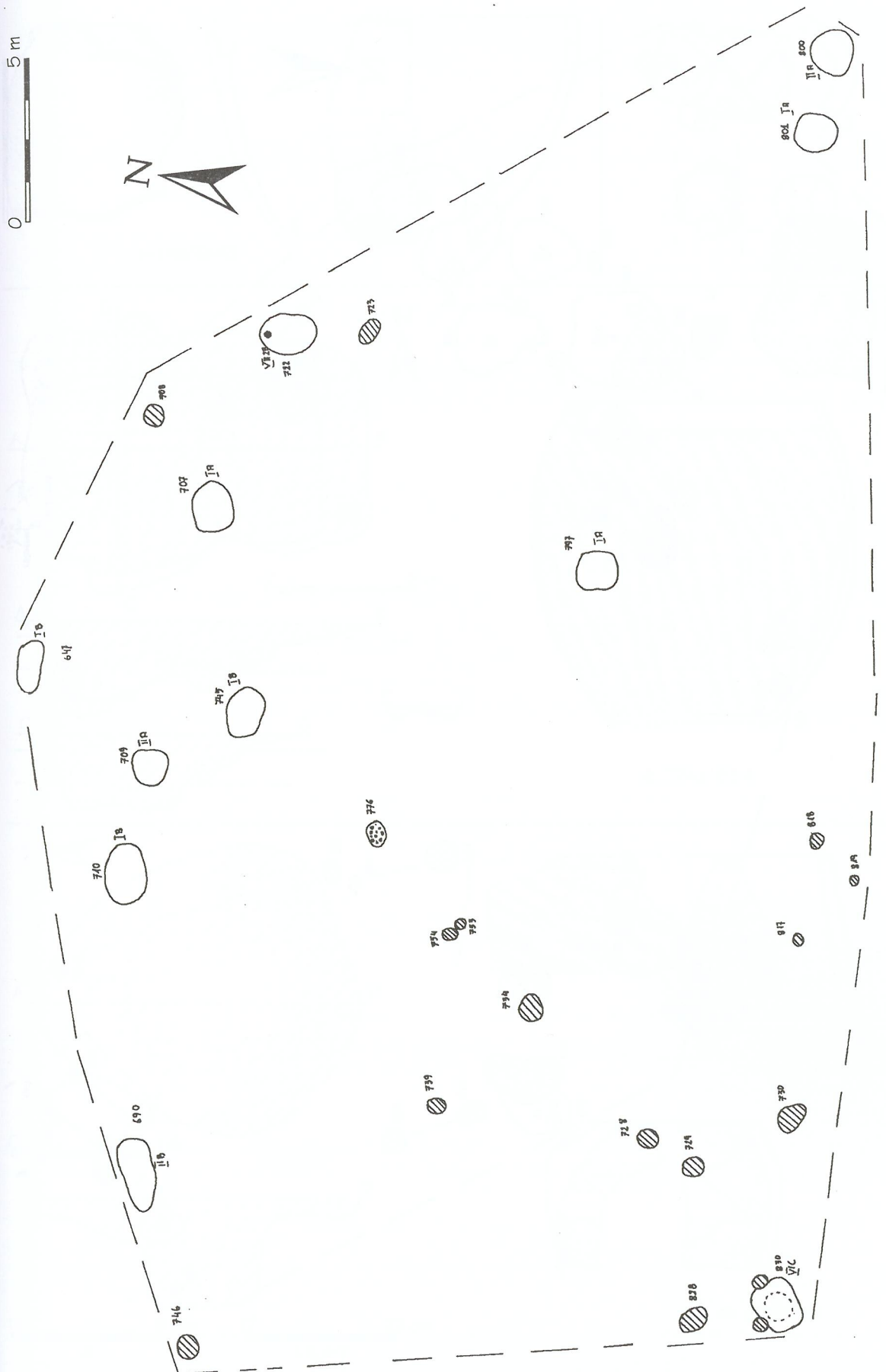

Ryc.166. Grabek st. 11. Plan skupiska XI z osady B.

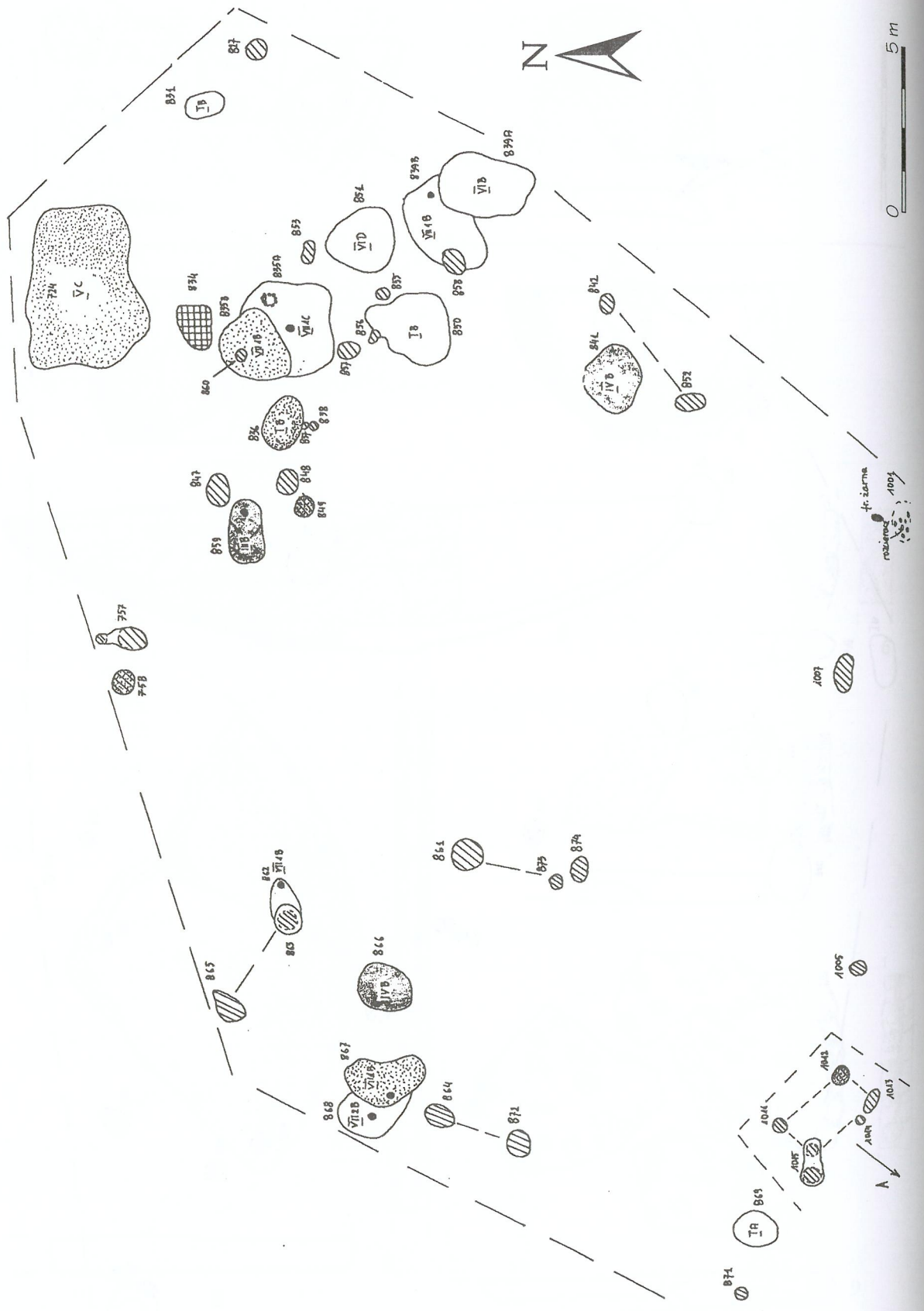

Ryc. 167. Grabek st. 11. Plan skupiska XII z osady B.

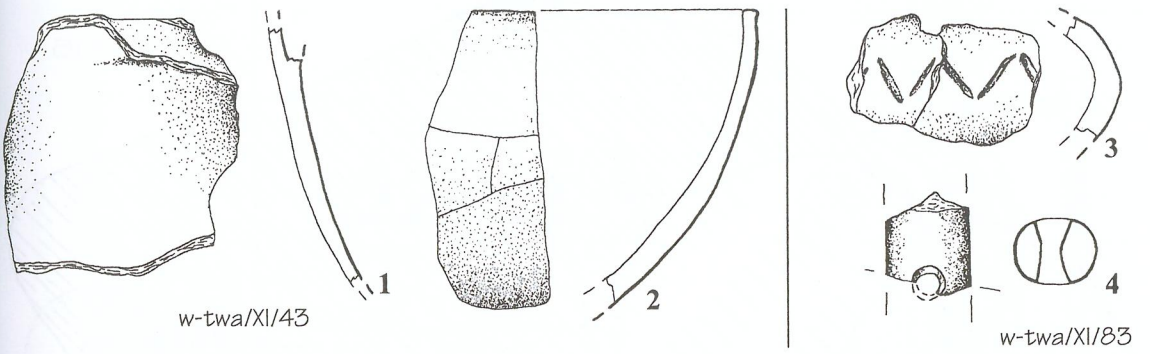

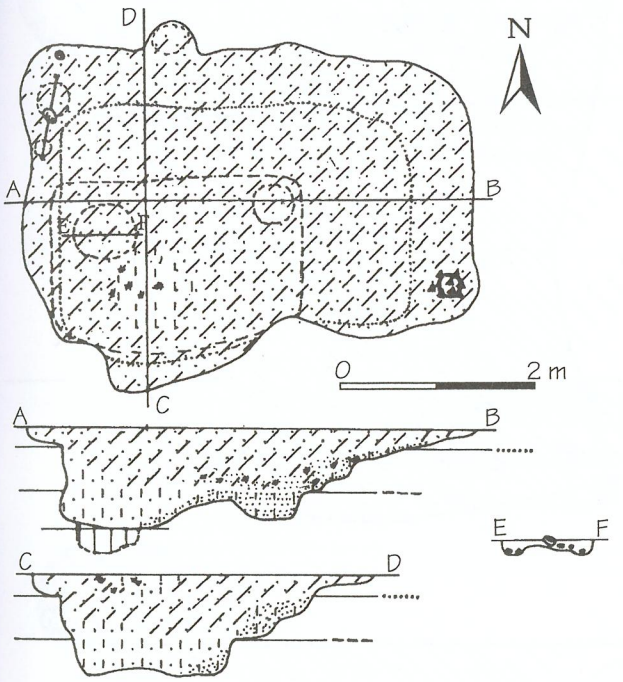

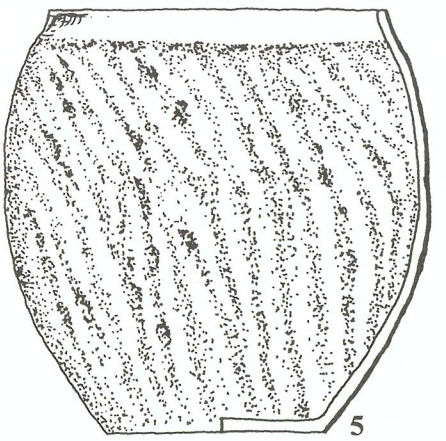

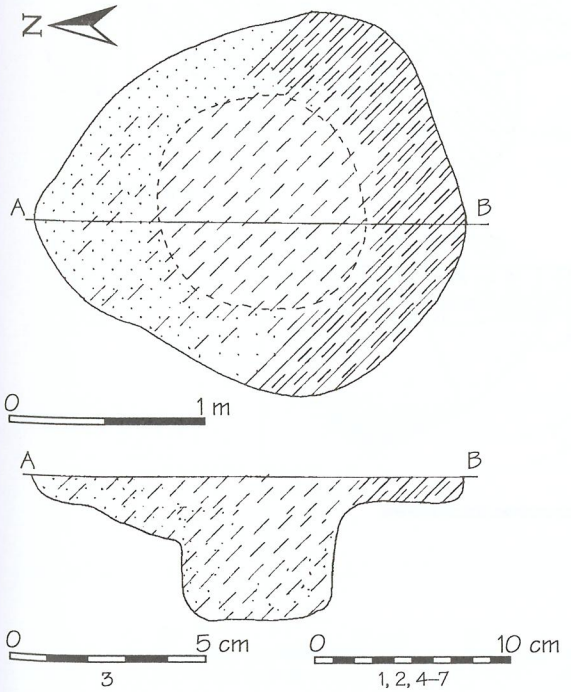

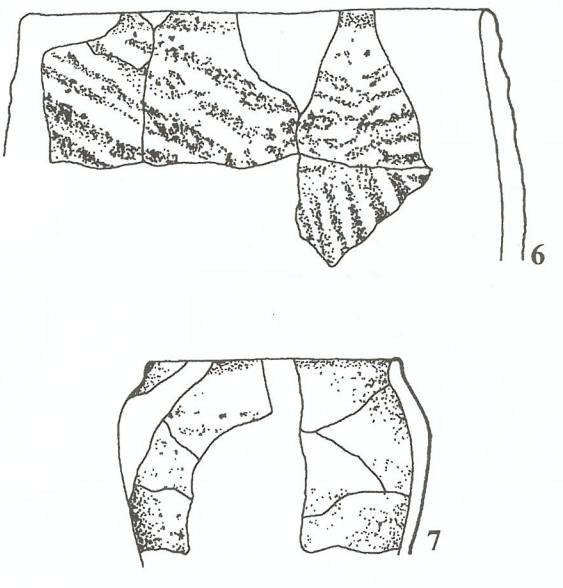

Ryc. 168. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk XI (1-4) i XII (5-7).

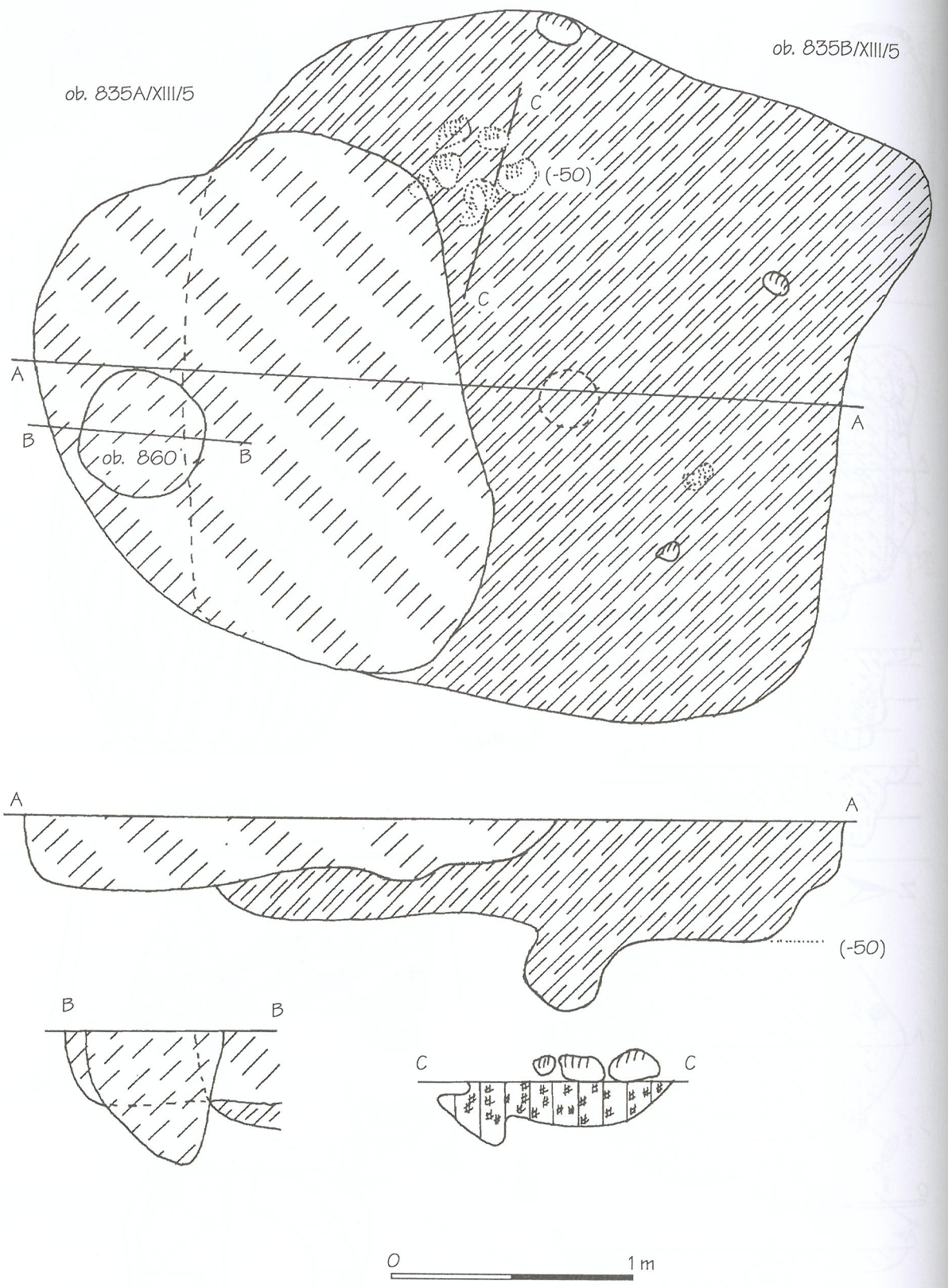

Ryc.169. Grabek st.11. Plan i profile obiektów 835 A,B oraz ob.860 ze skupiska XII w osadzie B

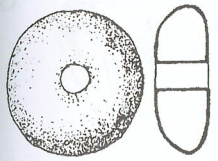

1

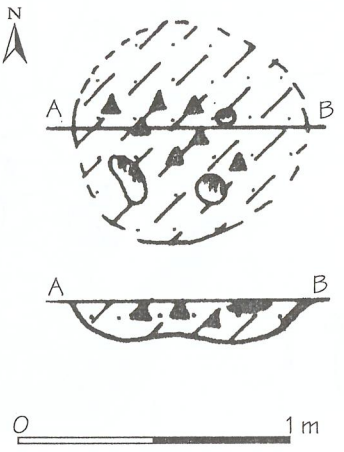

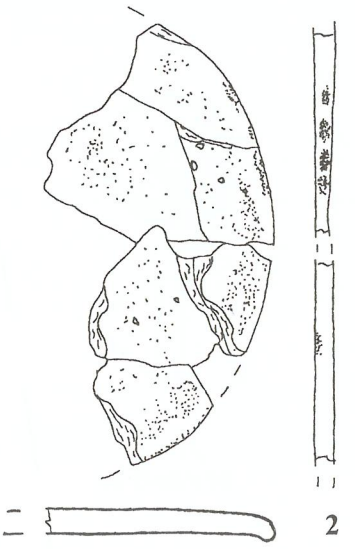

2

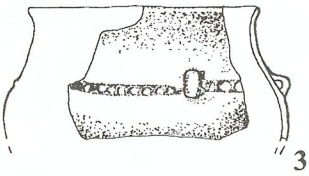

3

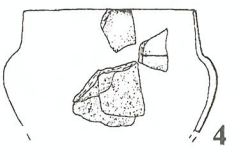

4

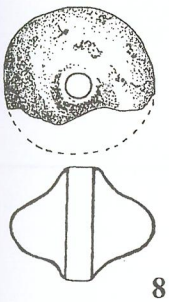

8

w-twa/XIII/49

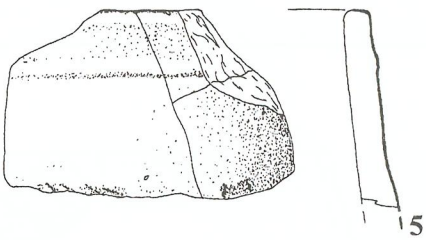

5

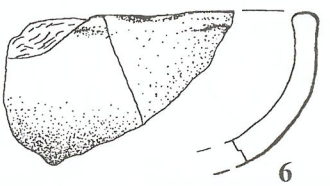

6

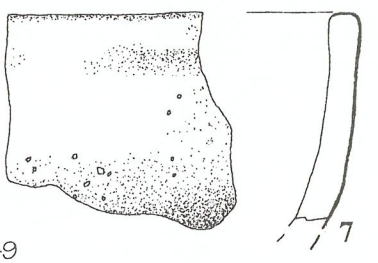

7

ob. 1012/XIII/49

0 5 cm
1, 2, 5–8

0 10 cm
4

0 20 cm
3

Ryc.170. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XII.

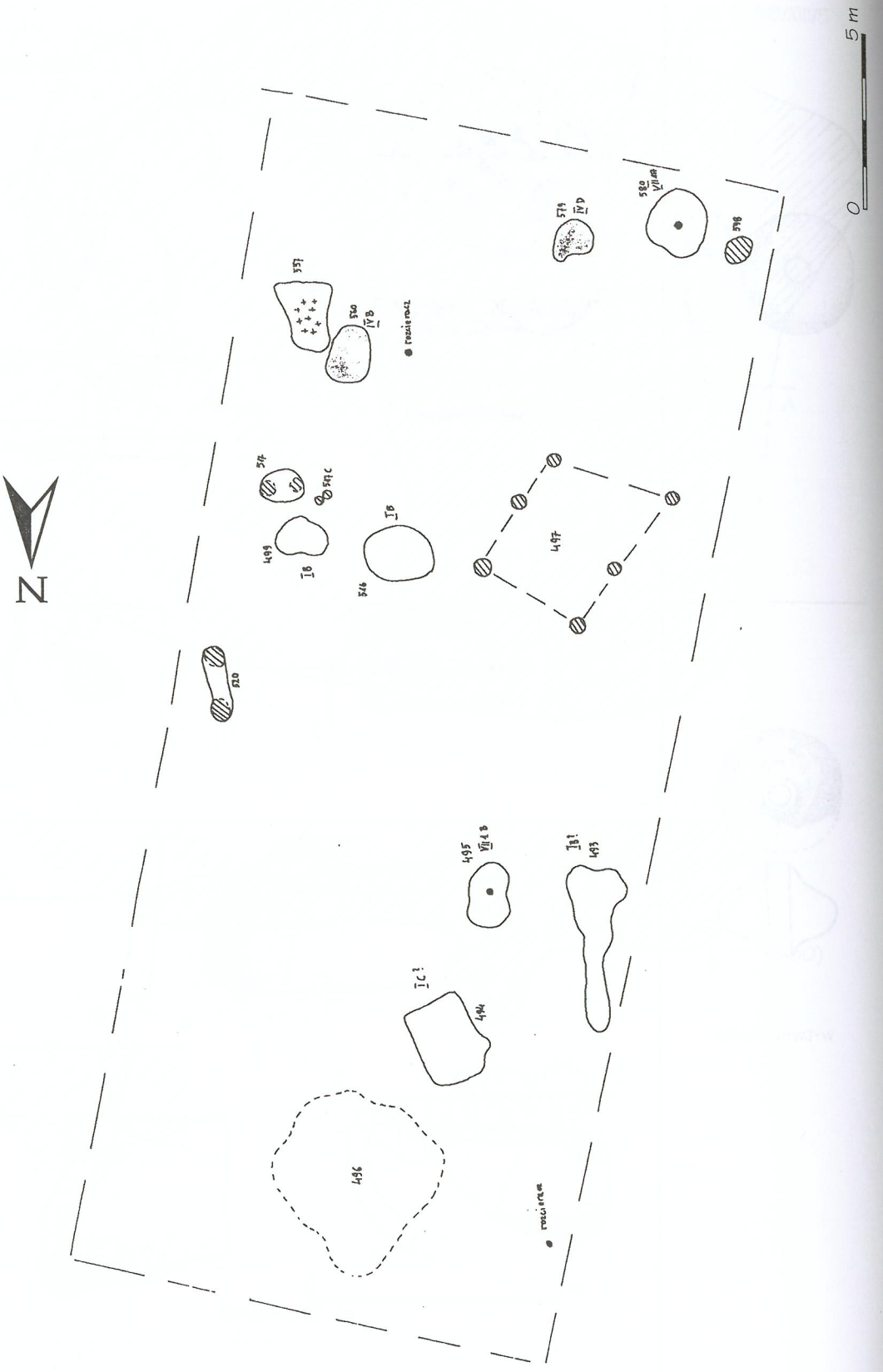

Ryc. 171. Grabek st. 11. Plan skupiska XIII.

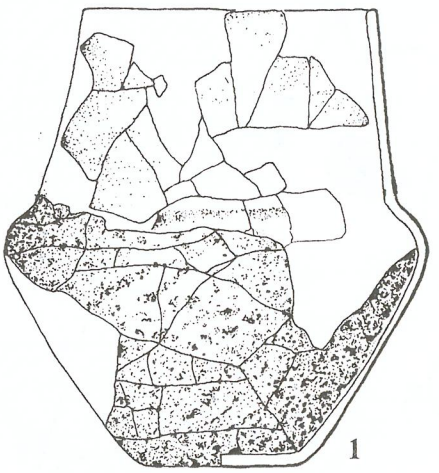

ob. 332/V/74

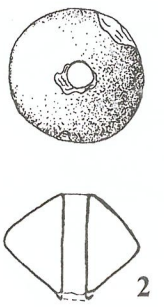

ob. 549/X/18

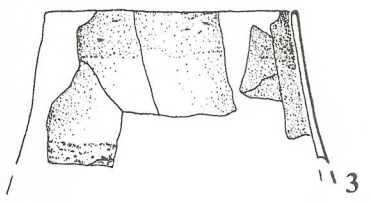

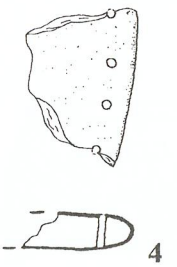

ob. 498/X/54

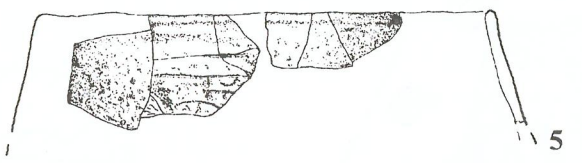

ob. 493/X/94

0 5 cm
2–4

0 10 cm
5

0 20 cm
1

Ryc. 172. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XIII.

Ryc. 173. Grabek st. 11. Plan skupiska XIV z osady B.

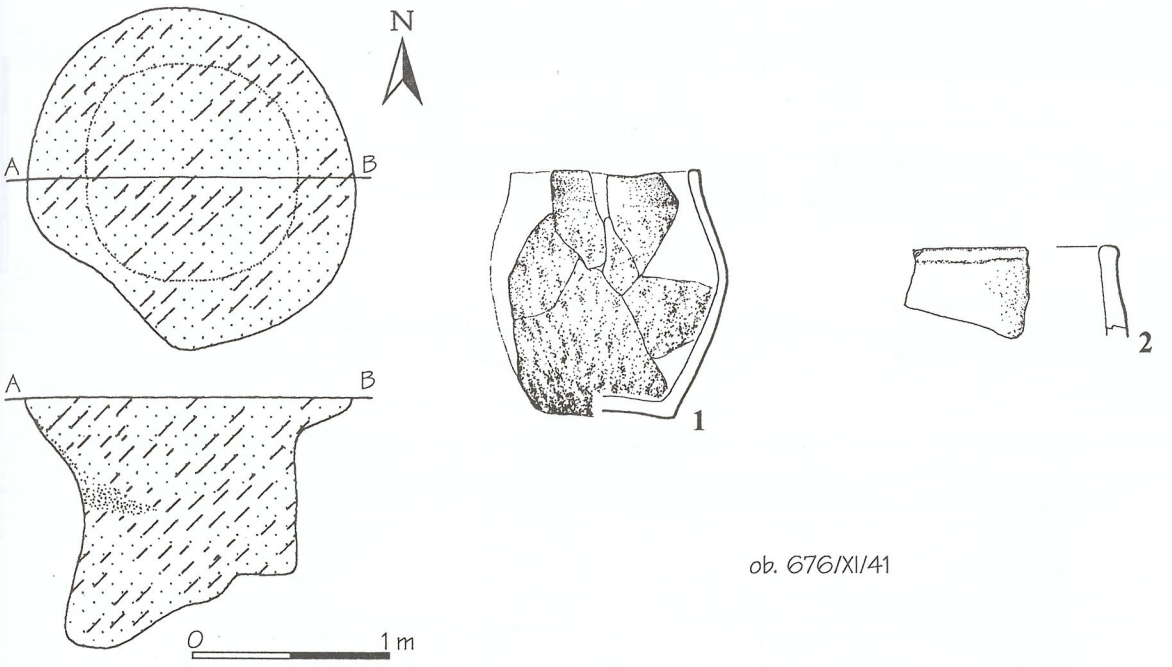

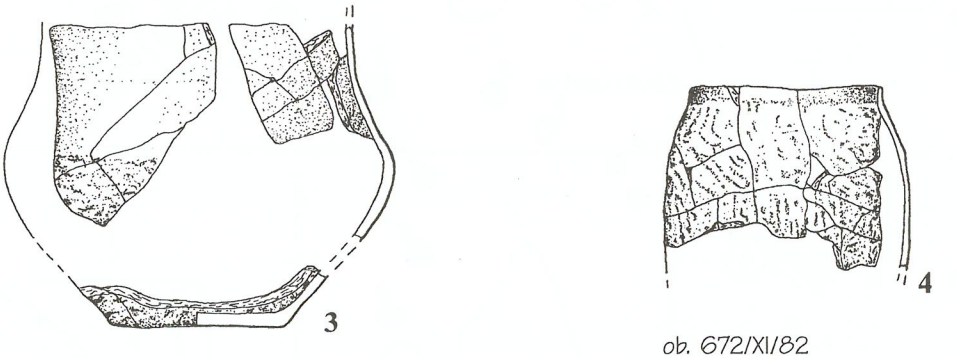

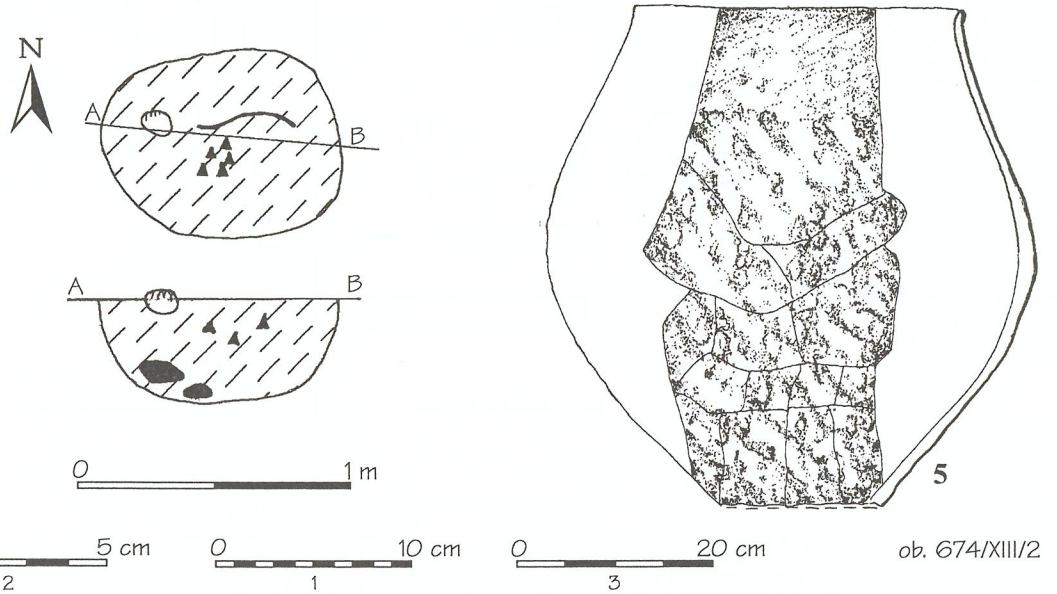

Ryc. 174. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XIV.

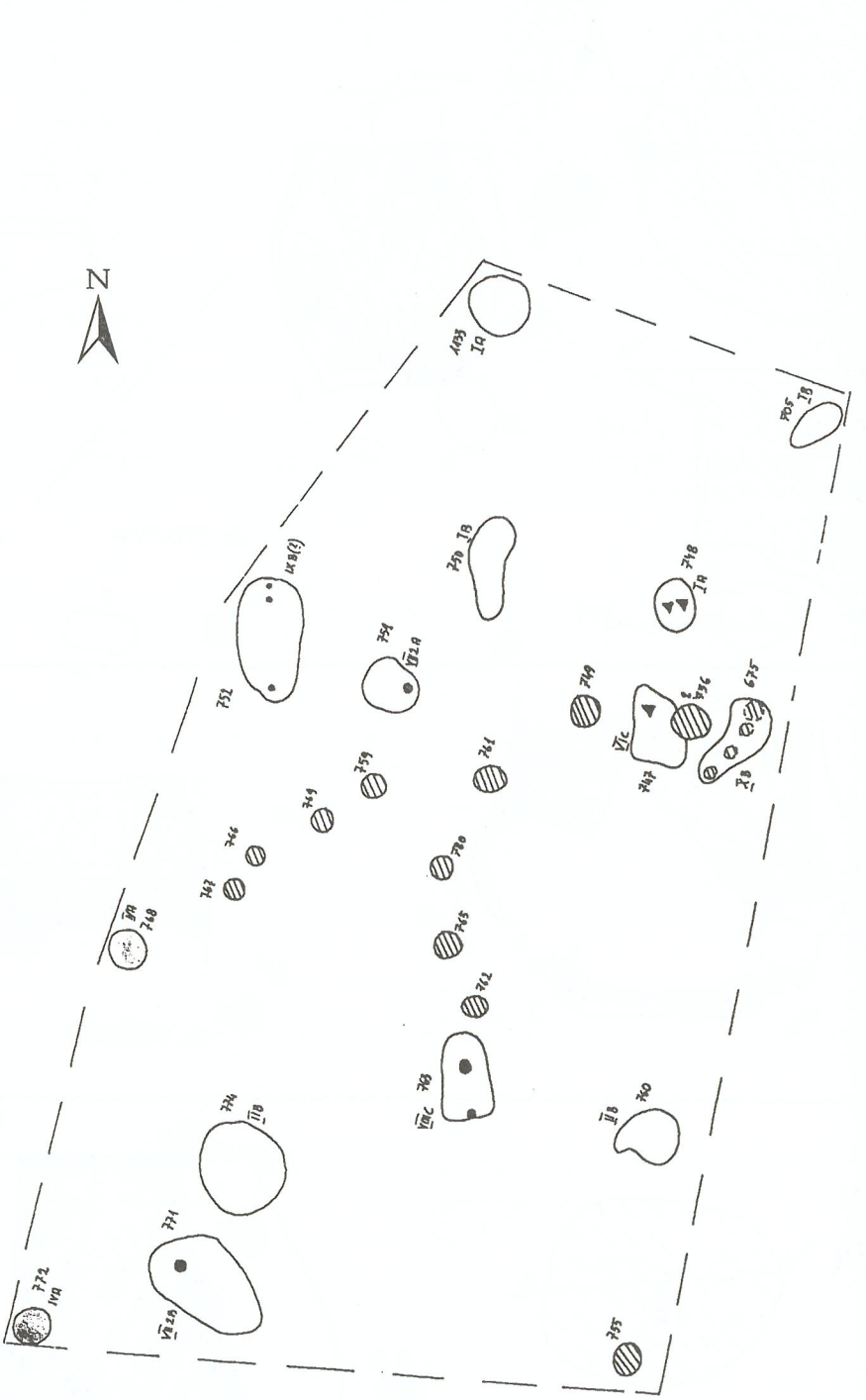

Ryc.175 Grabek st. 11. Plan skupiska XV z osady B.

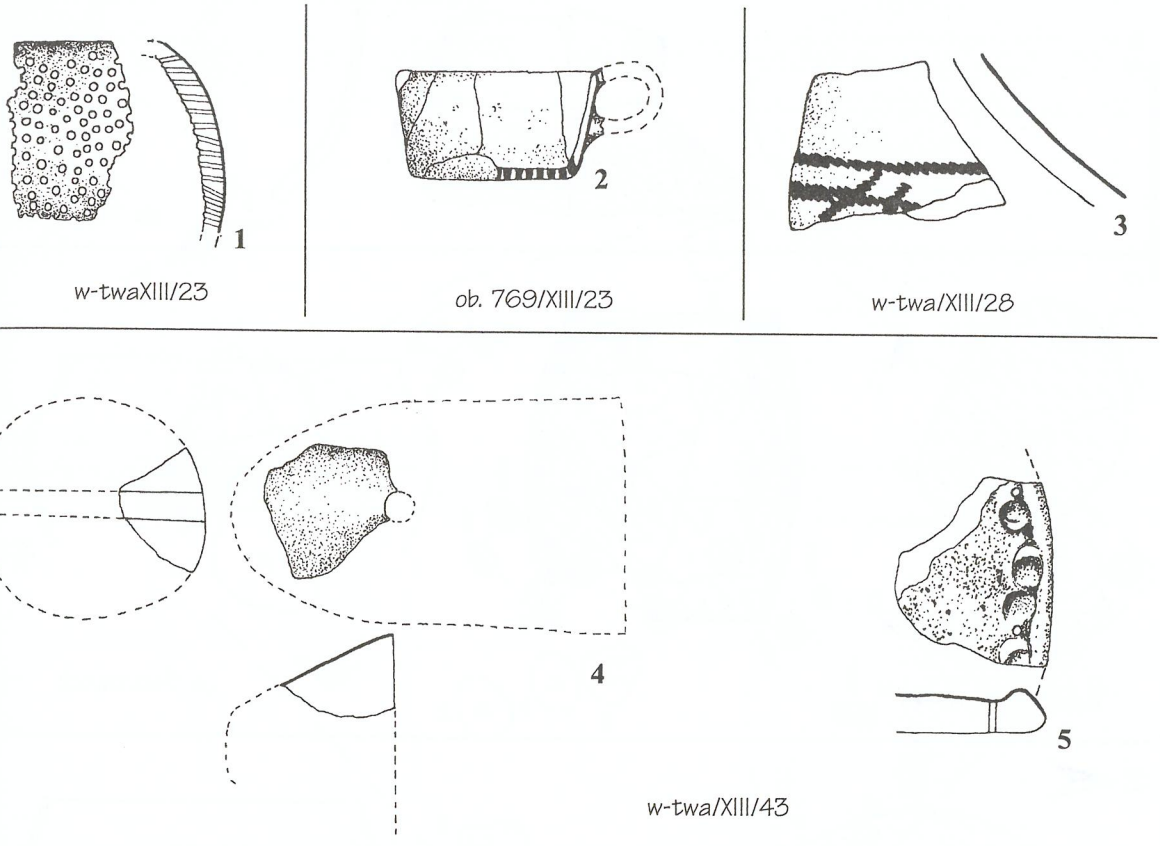

Ryc. 176. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XV.

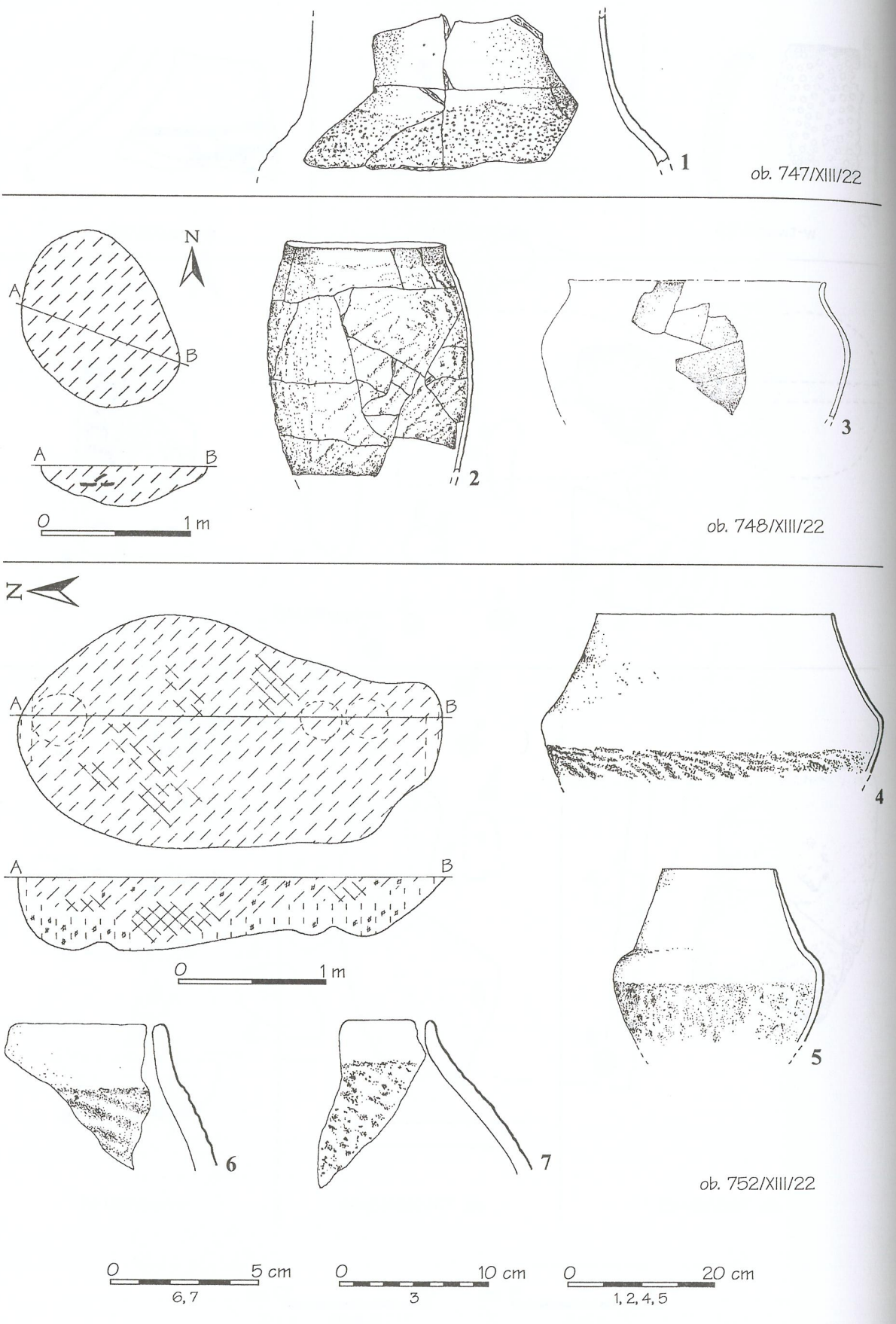

Ryc. 177. Grabek, st. 11. Wybór zabytków zobszaru skupiska XV.

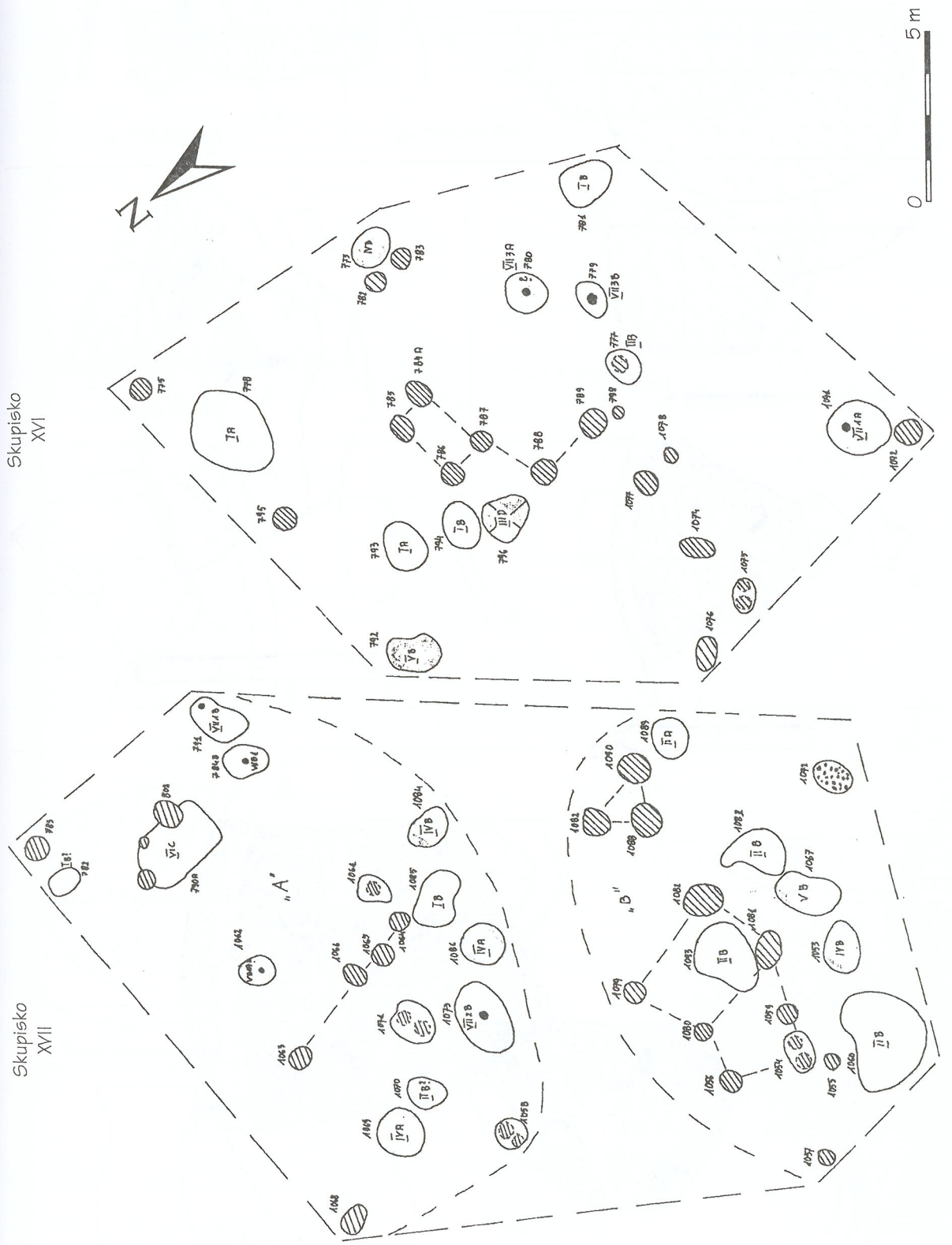

Ryc. 178 Grabek st. 11. Plan skupisk XVI i XVII z osady B.

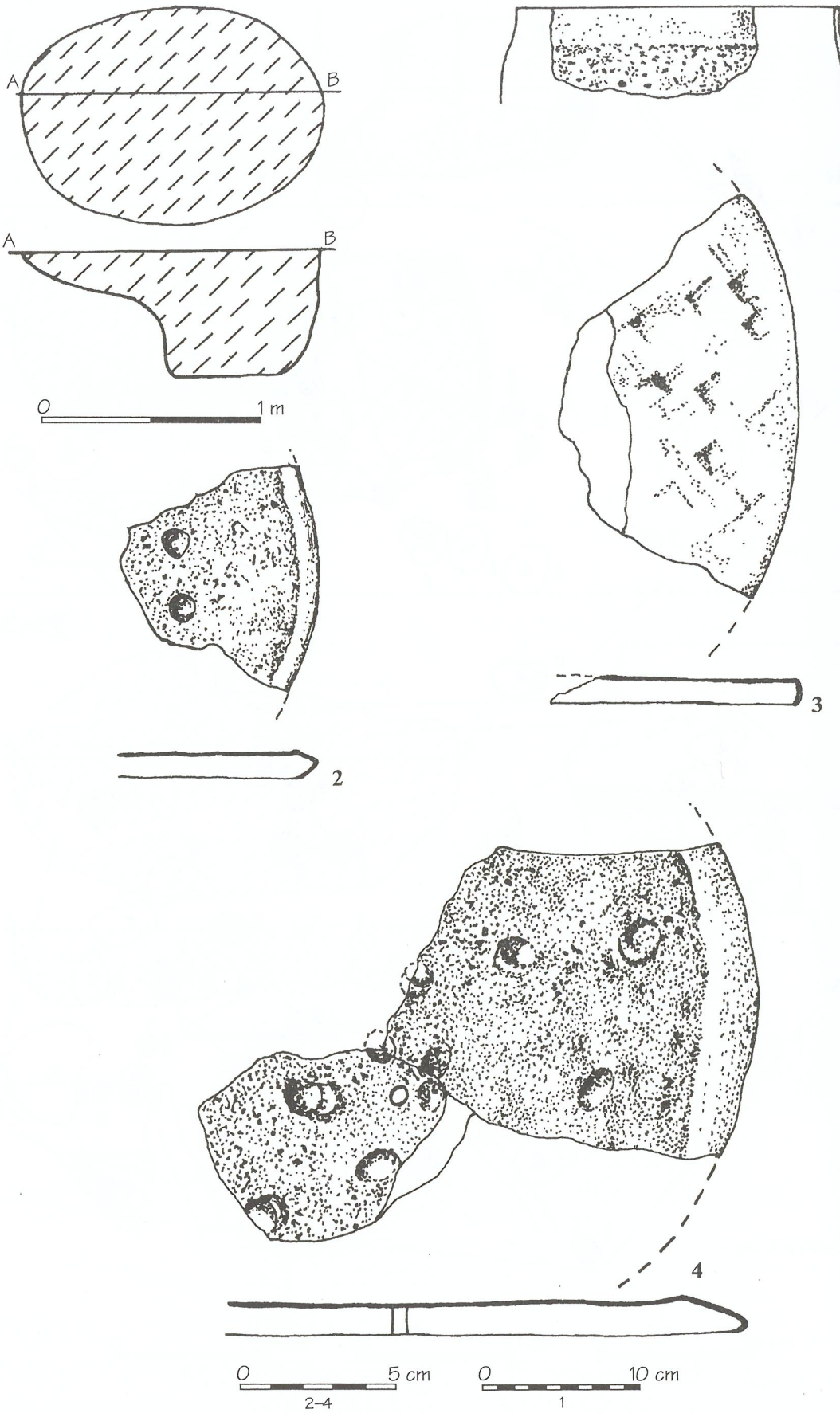

Ryc. 179. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XVI - osada B1.

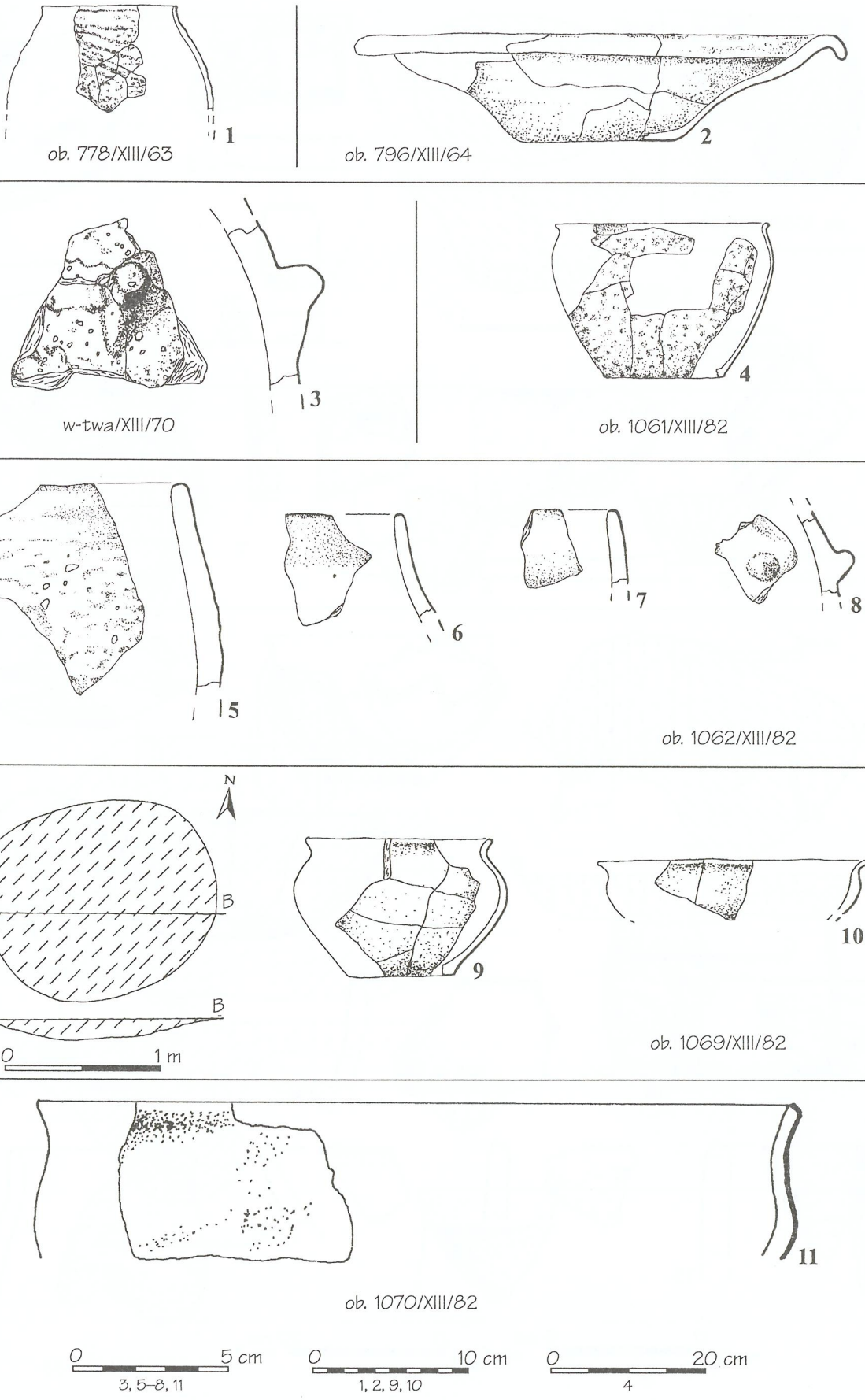

Ryc. 180. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XVI (1, 2, 4-11) i z poza niego (3) - osada B1.

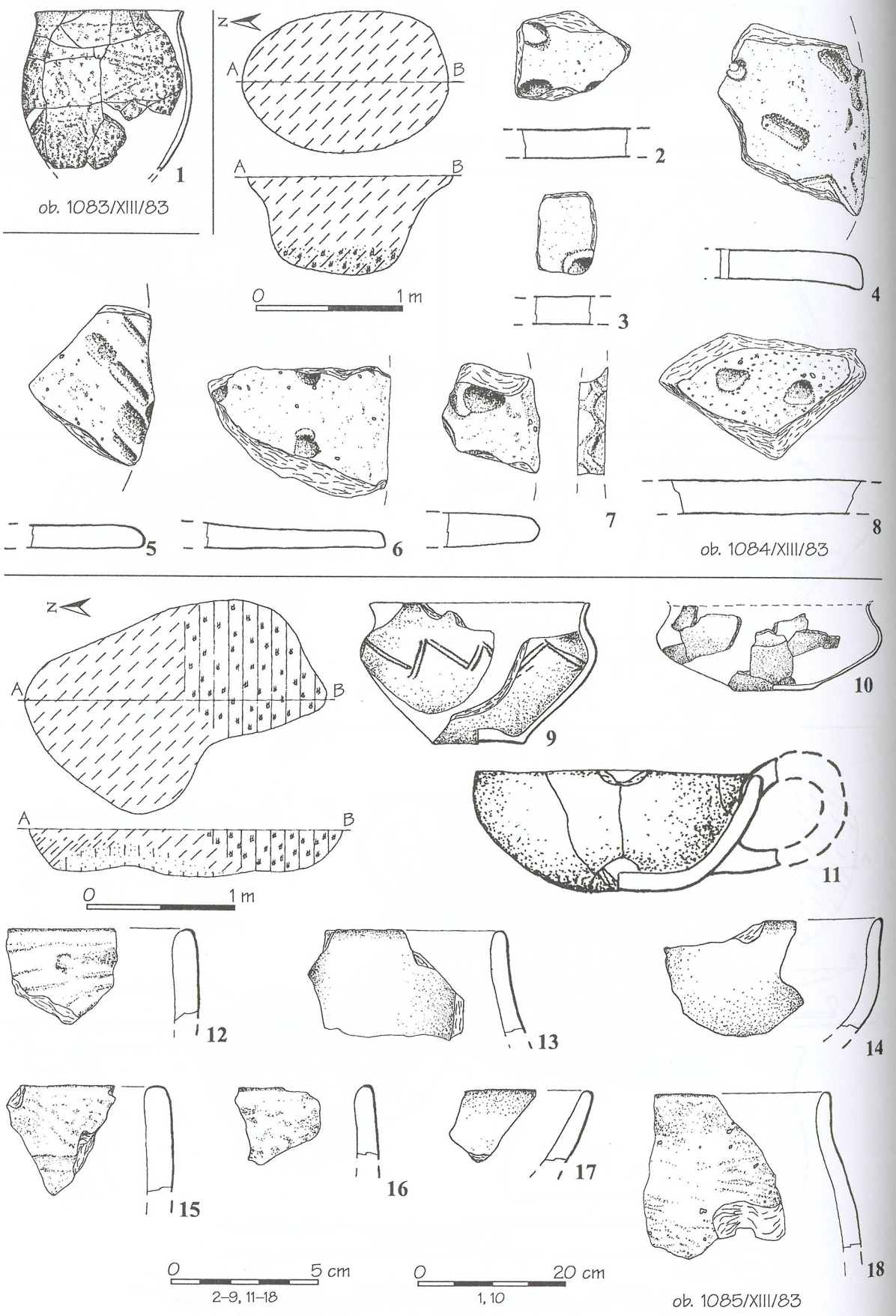

Ryc. 181. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XVI - osada B1.

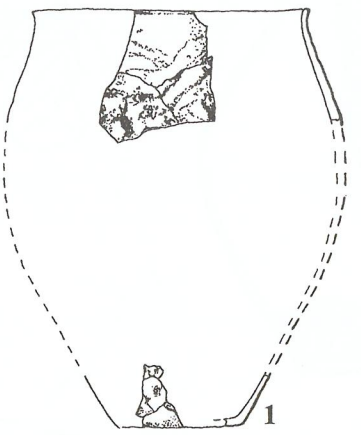

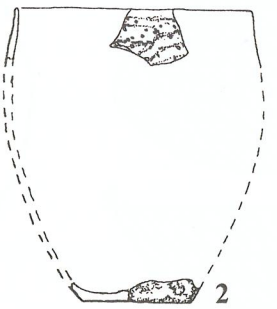

ob. 784/XIII/62

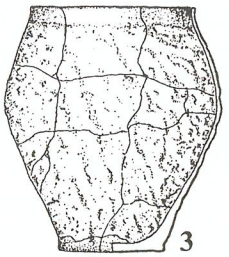

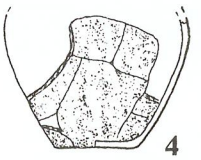

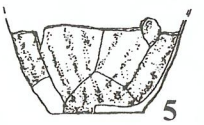

ob. 790/XIII/62

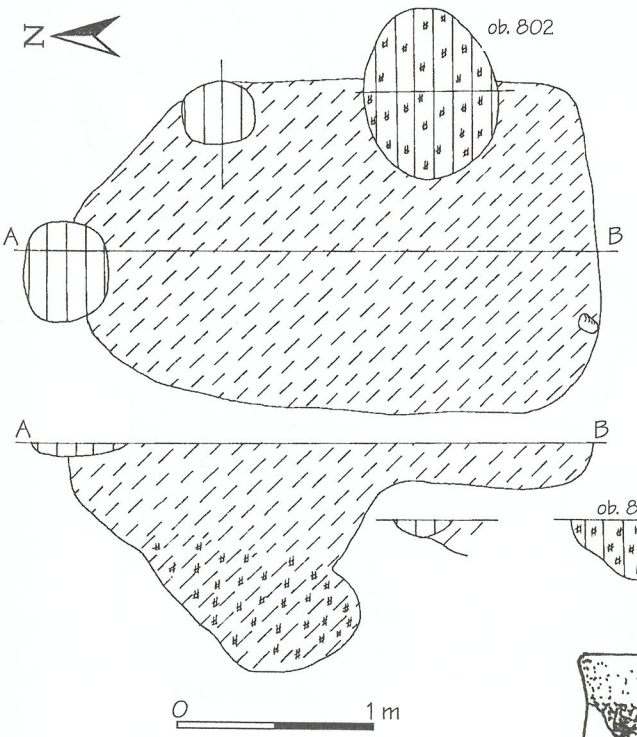

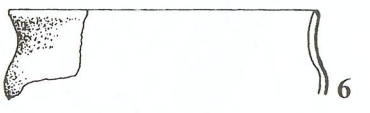

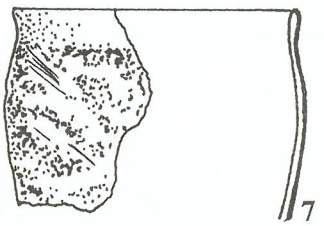

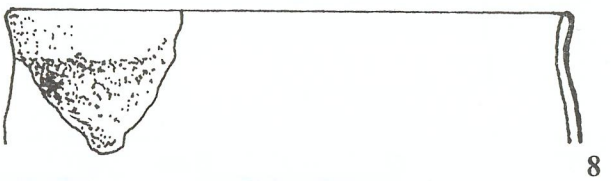

Ryc. 182. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XVI (1, 2) i XVII (3-8) - osada B1.

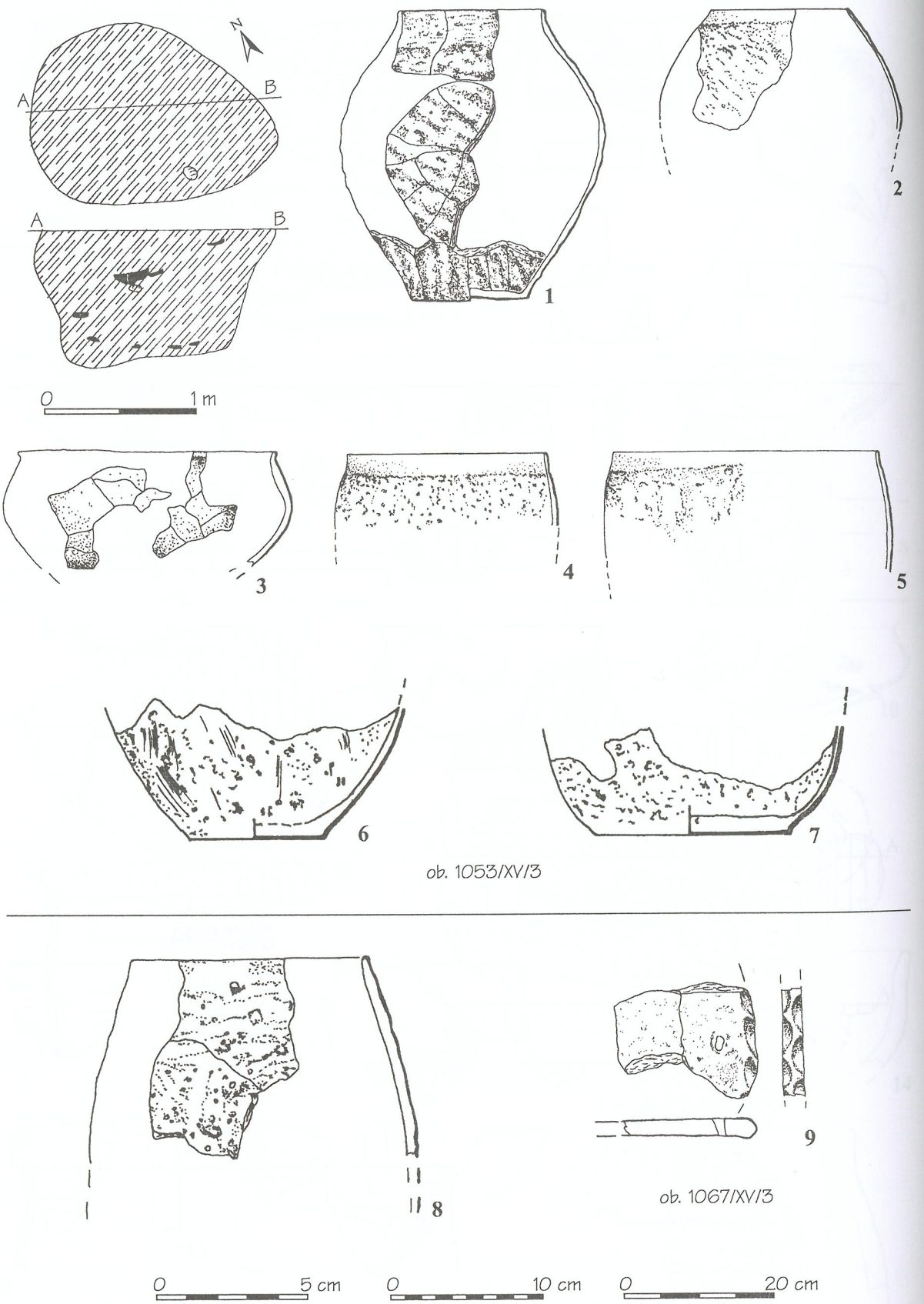

Ryc. 183. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XVII.

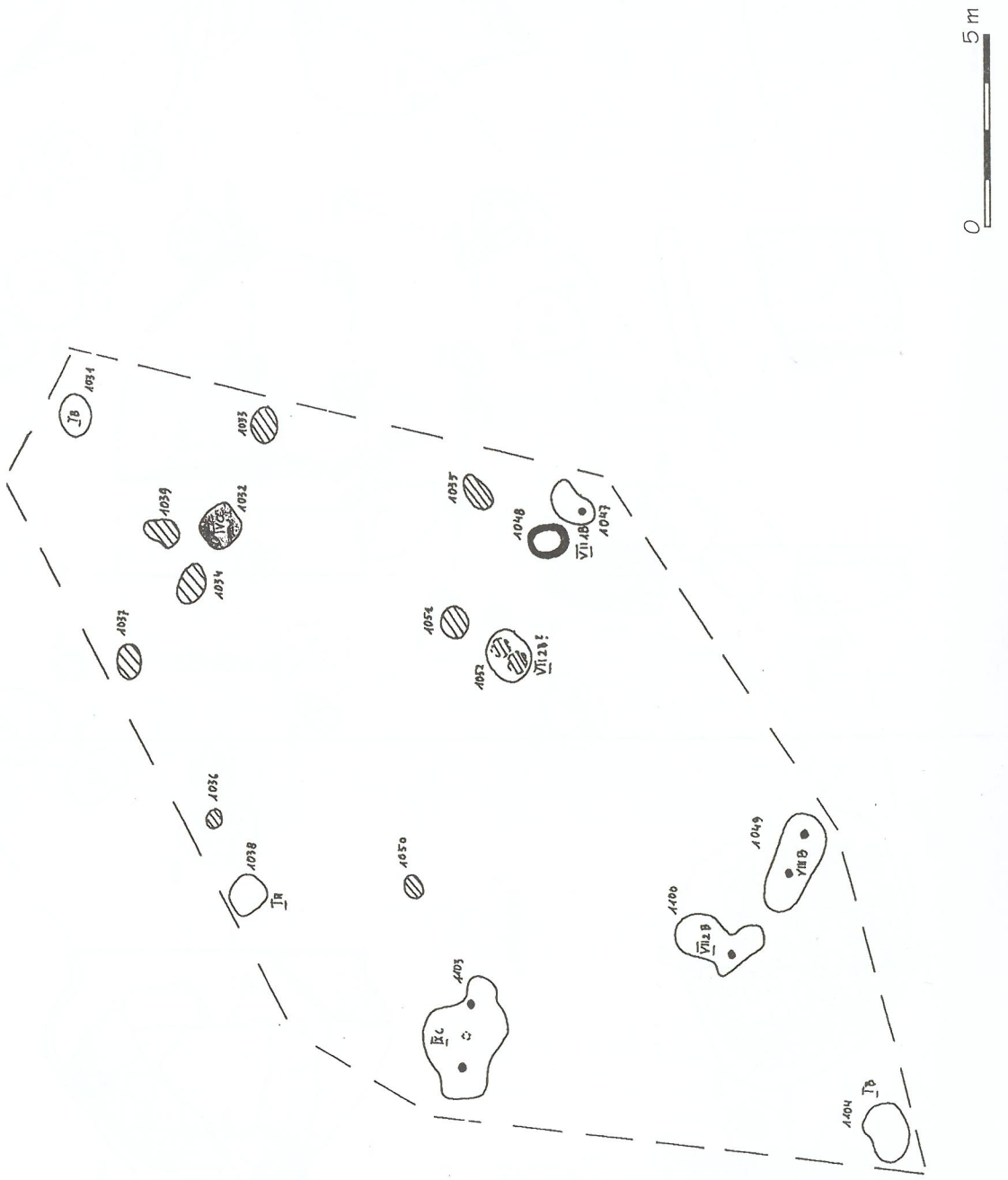

Ryc. 184. Grabek st. 11. Plan skupiska XVIII z osady B.

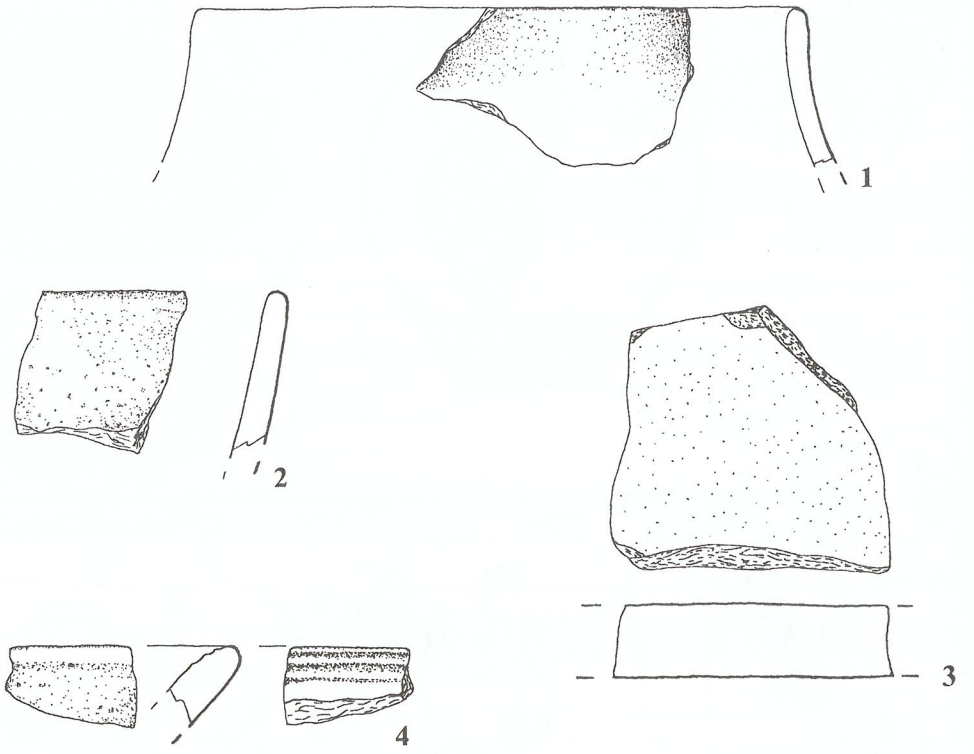

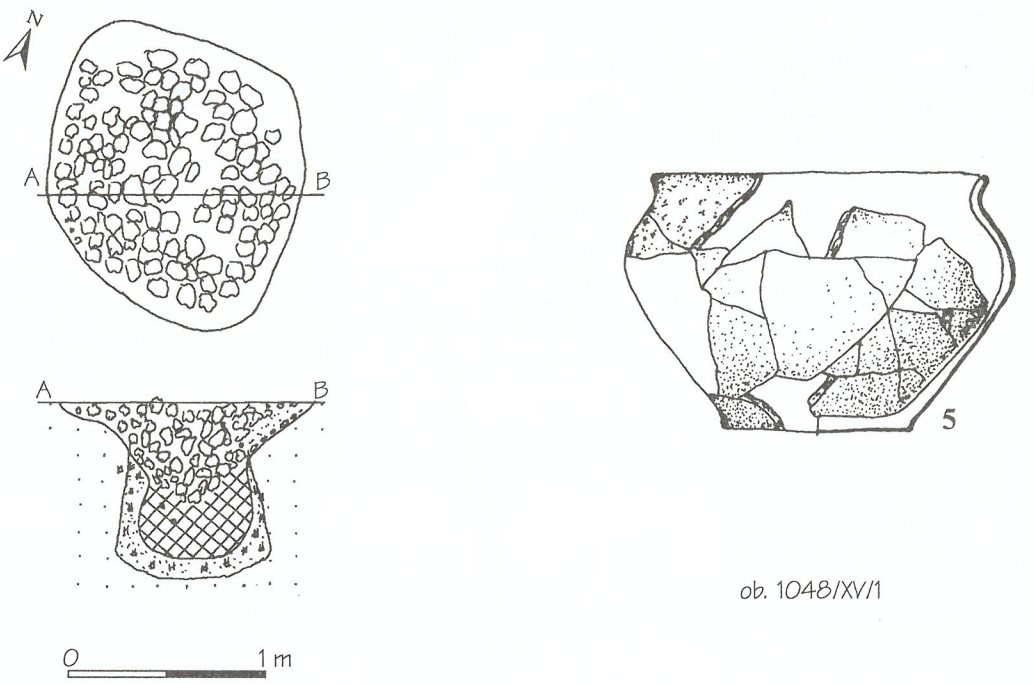

Ryc. 185. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XVIII (5) i z poza niej (1-4) - osada B1.

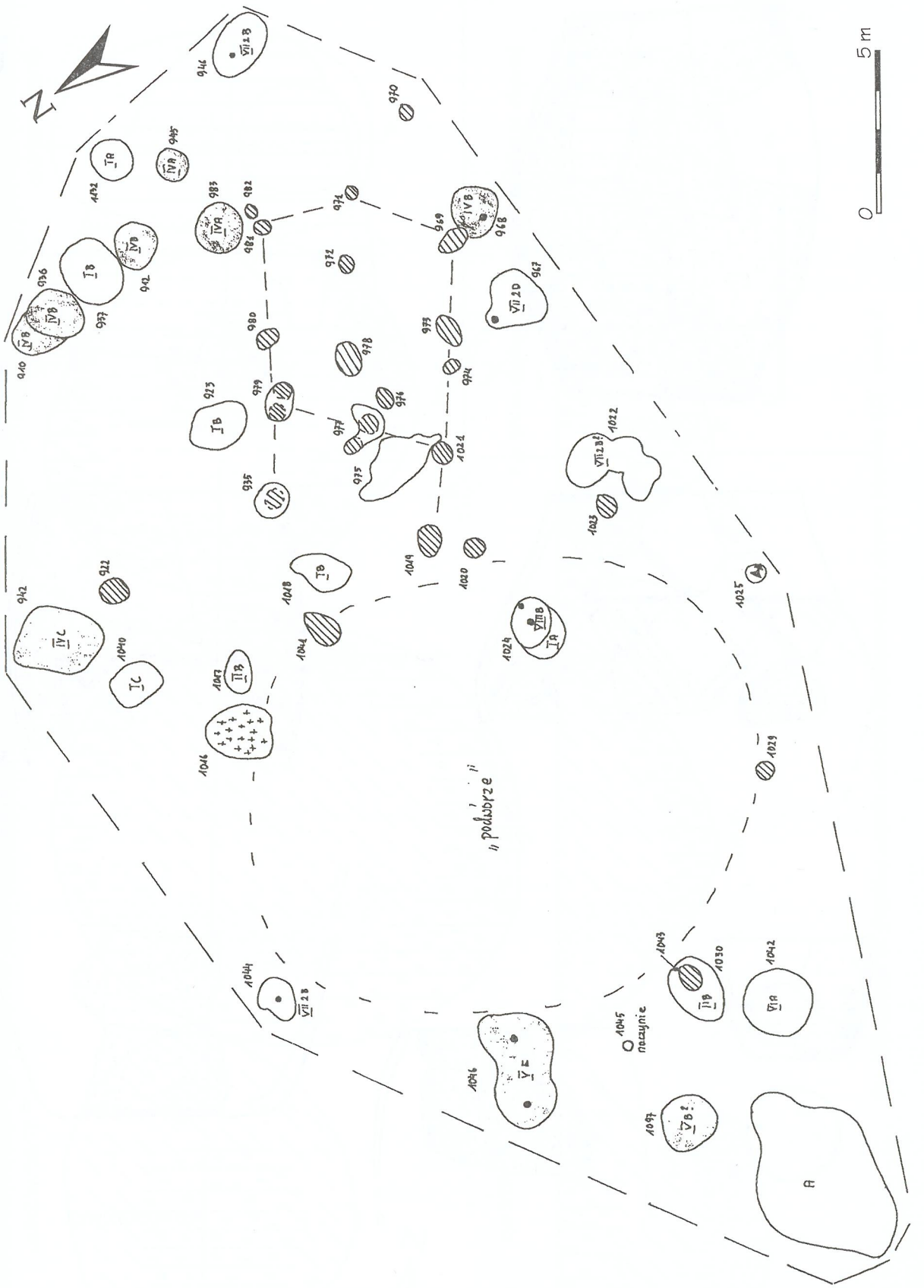

Ryc. 186. Grabek st. 11. Plan skupiska XIX z osady B.

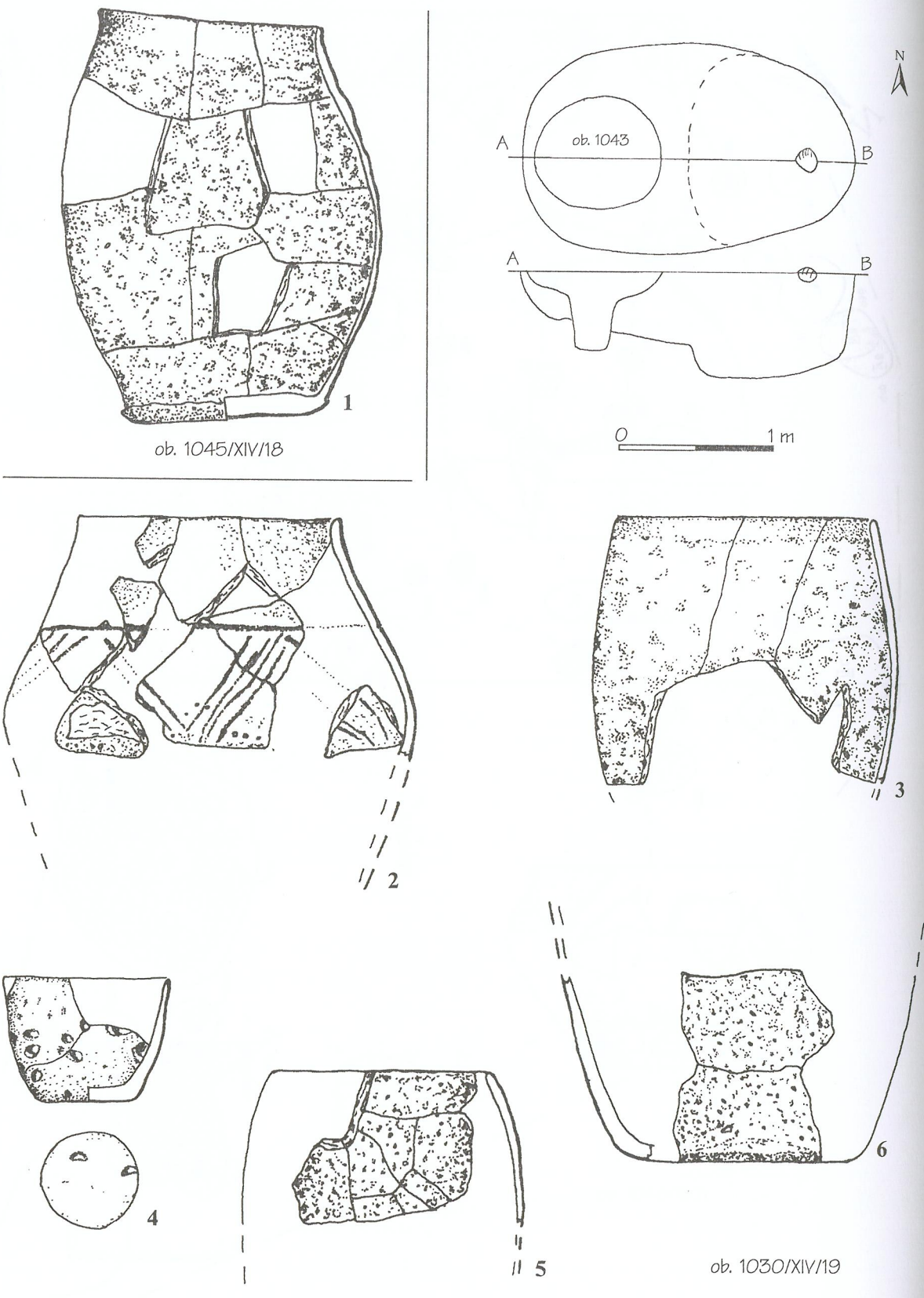

Ryc. 187. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XIX - osada B1.

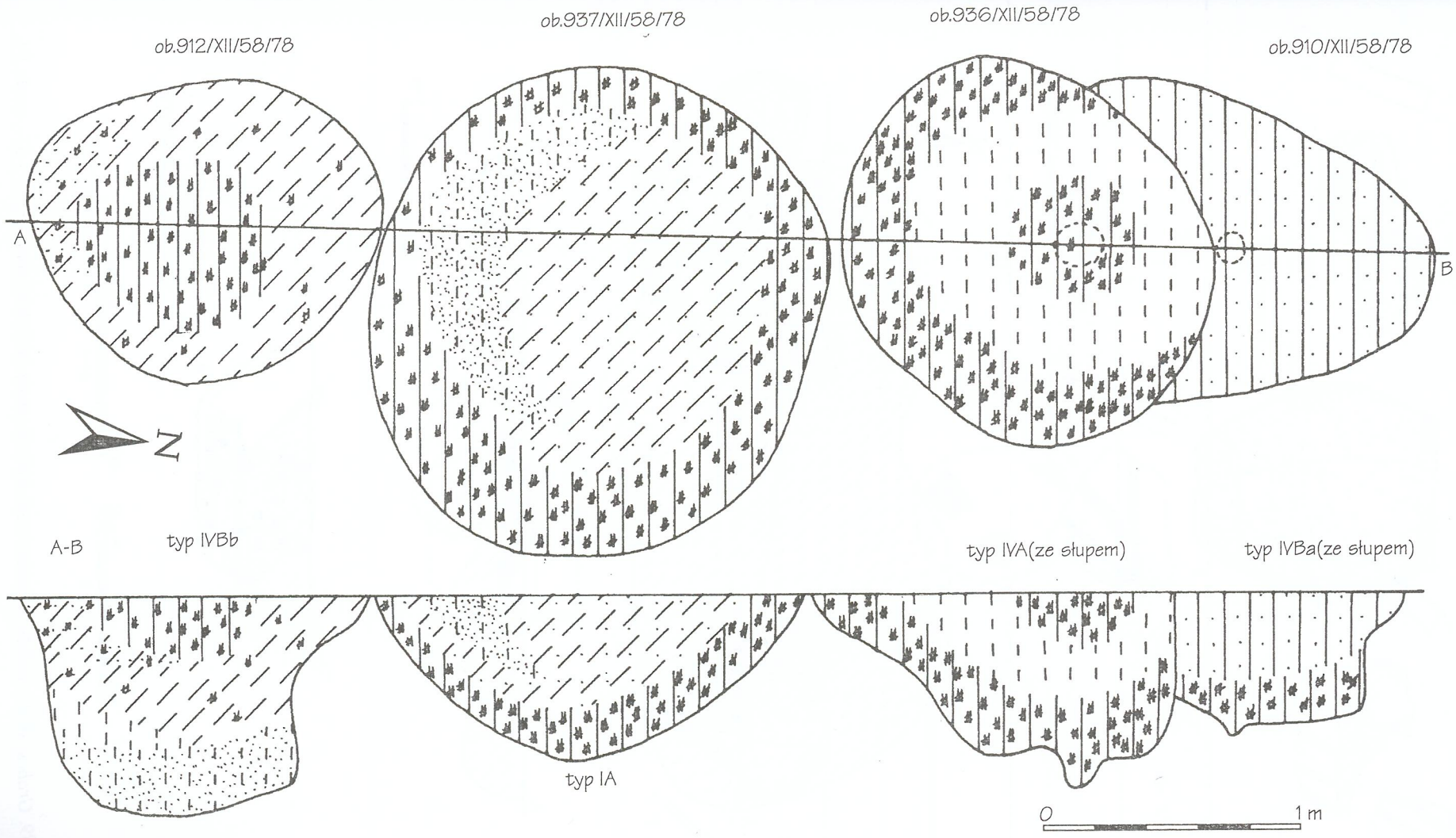

Ryc.188. Grabek 11. Przykład zespołu obiektów magazynowuch z obszaru skupiska XIX - osada B

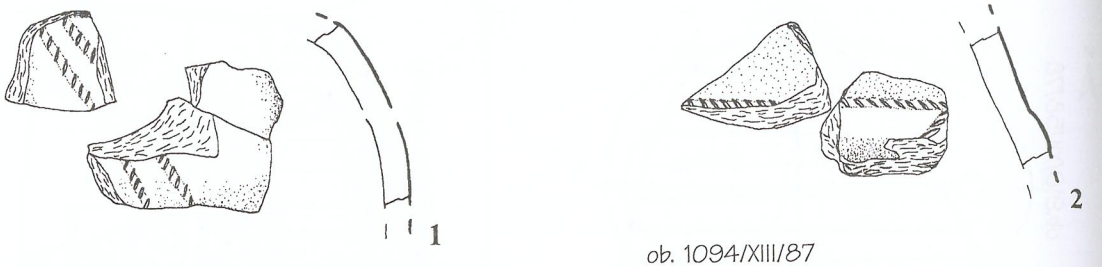

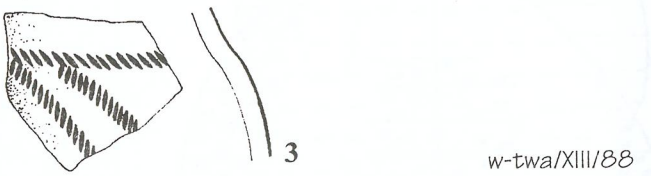

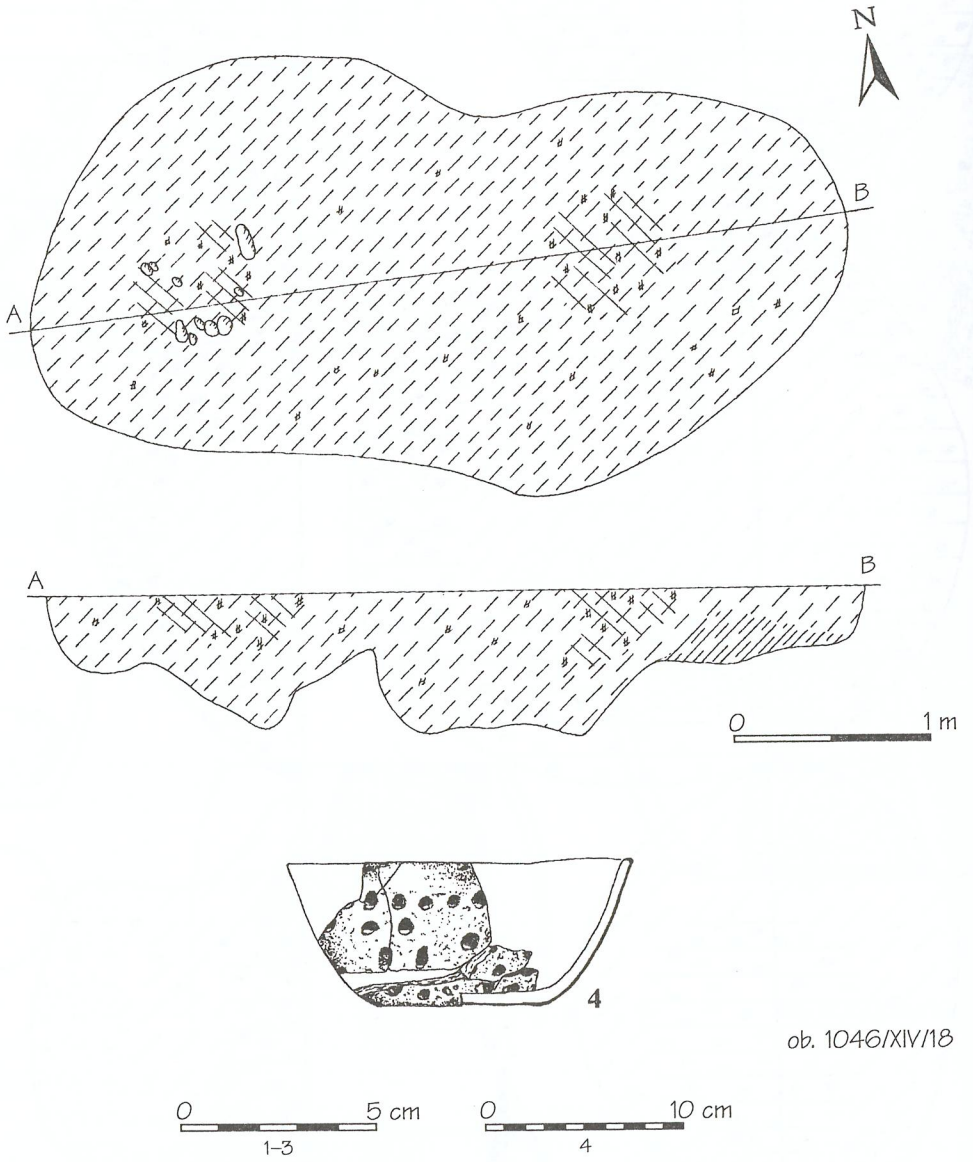

Ryc. 189. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XIX (4) i z poza niej (1 - 3) - osada B1.

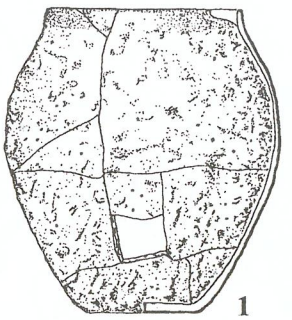

ob. 1132/XII/59

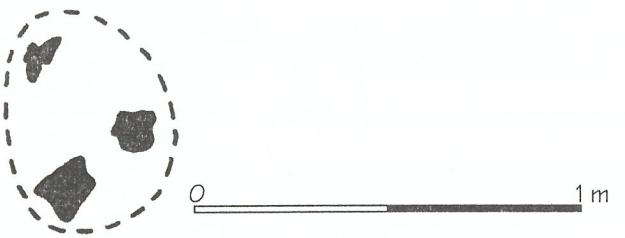

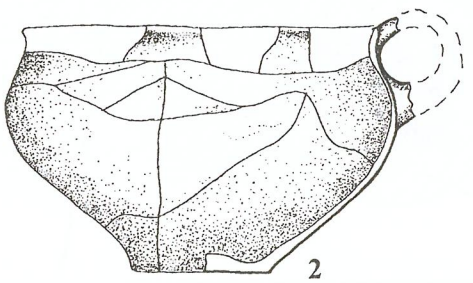

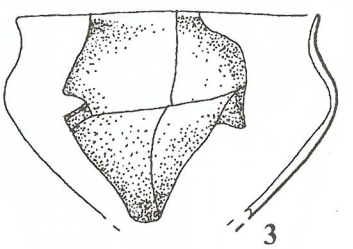

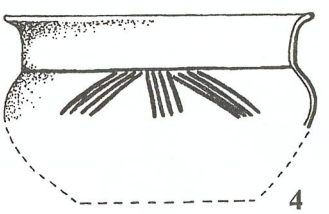

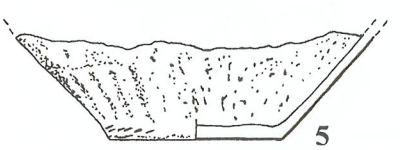

ob. 1025/XII/99

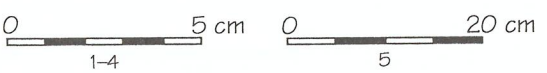

Ryc. 190. Grabek, st. 11. Wybór zabytków ze skupiska XIX.

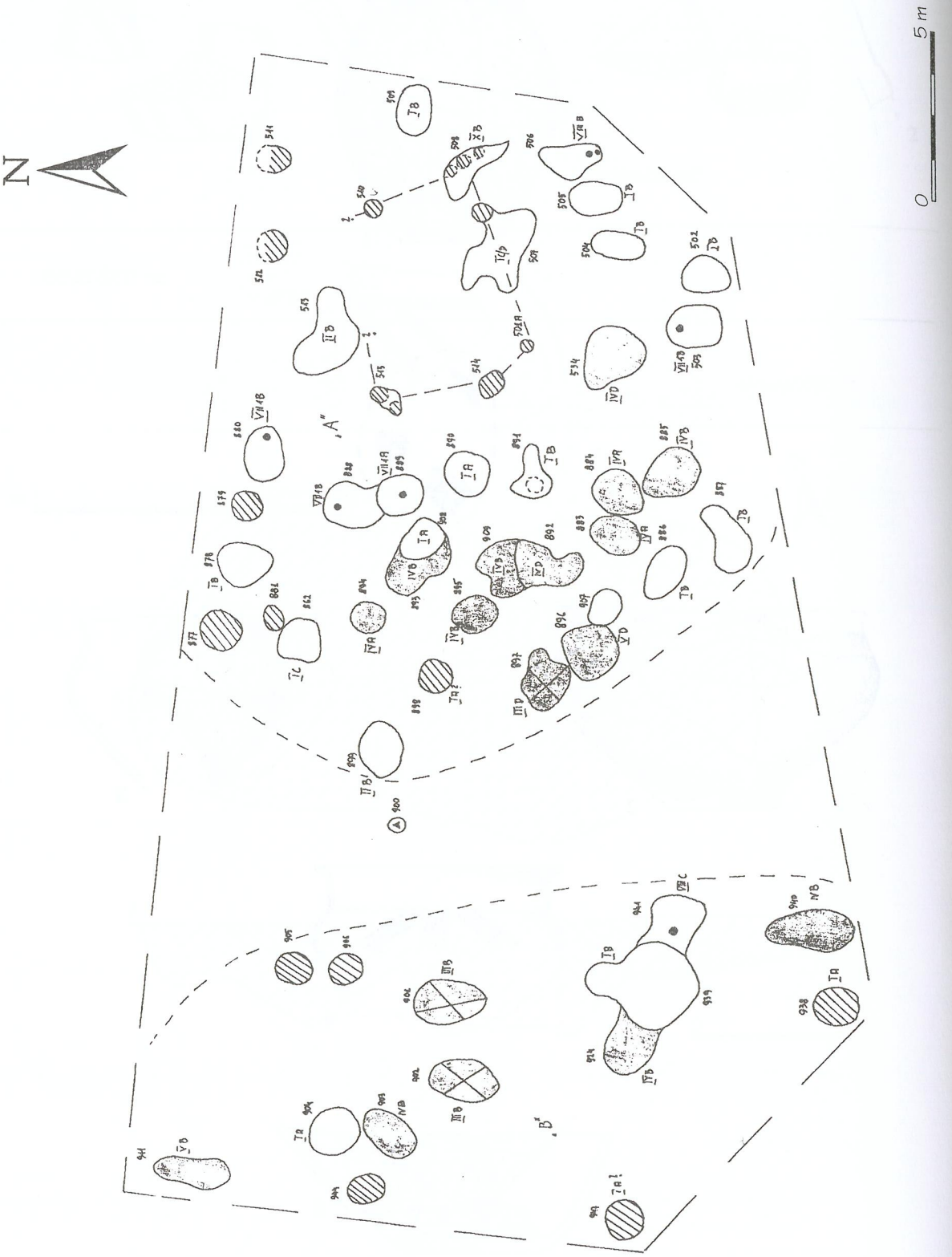

Ryc.191. Grabek st. 11. Plan skupiska XX z osady B.

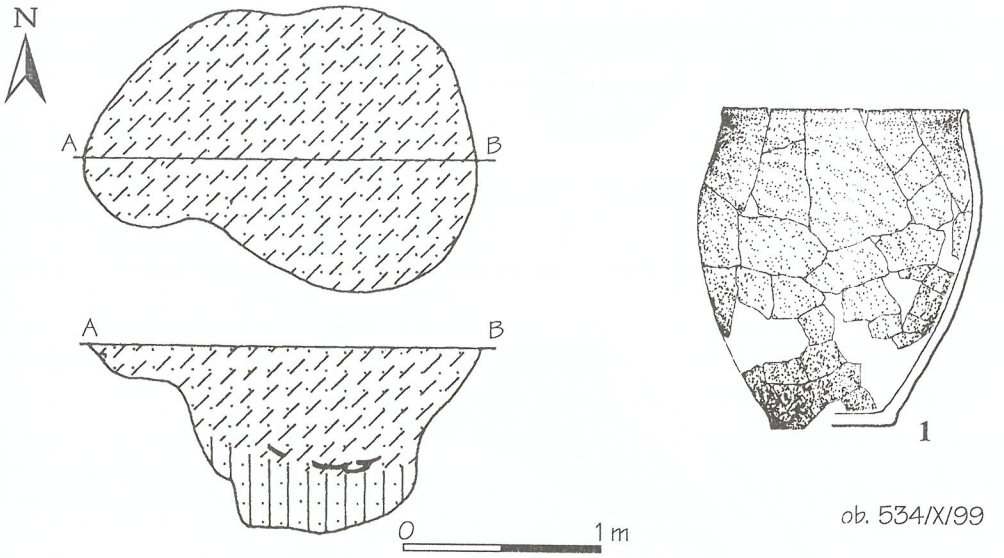

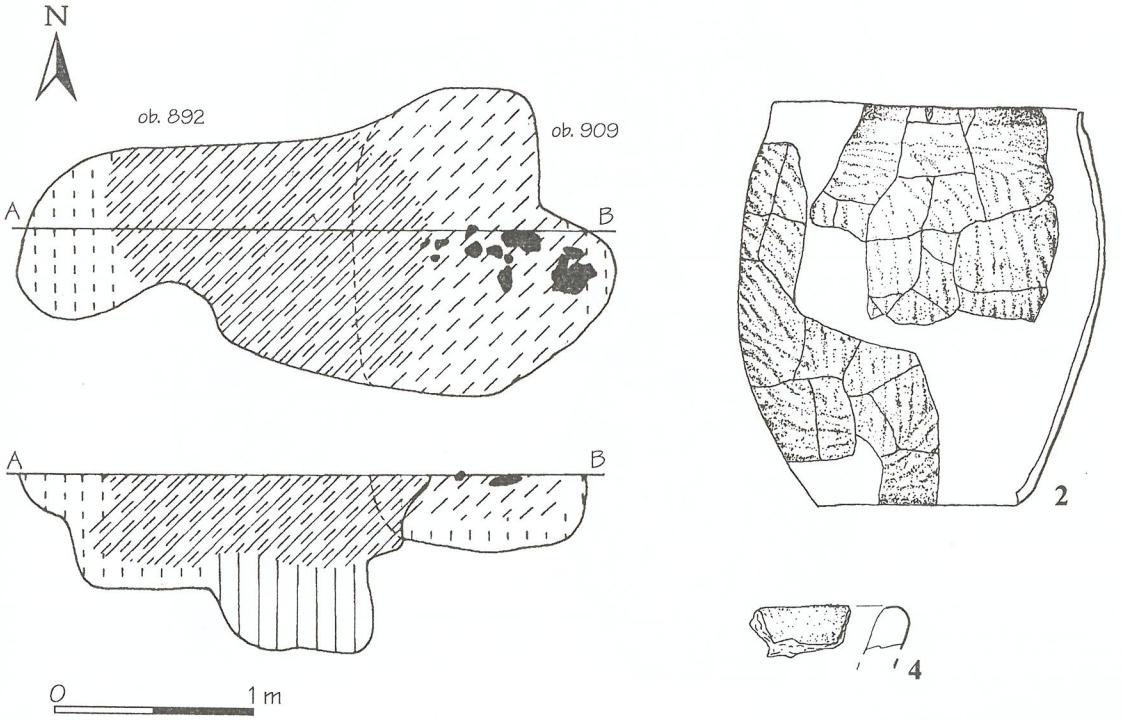

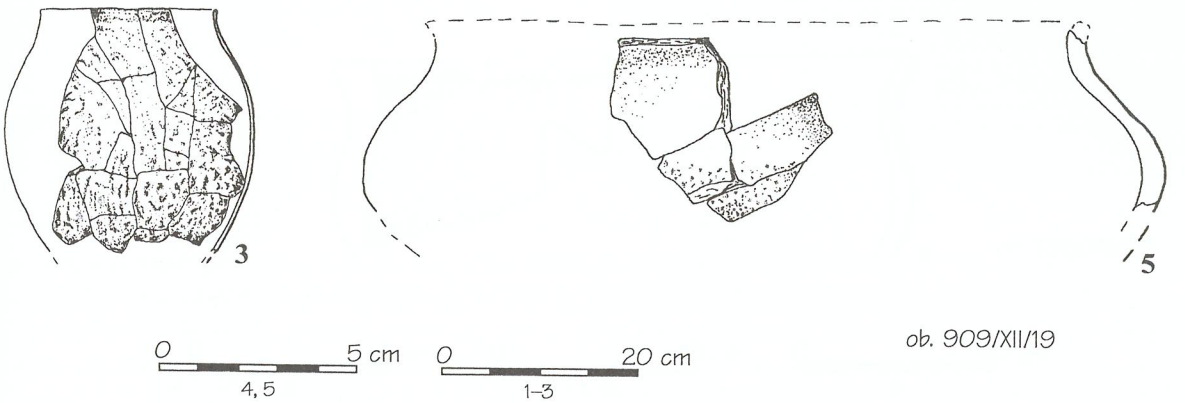

Ryc. 192. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XX.

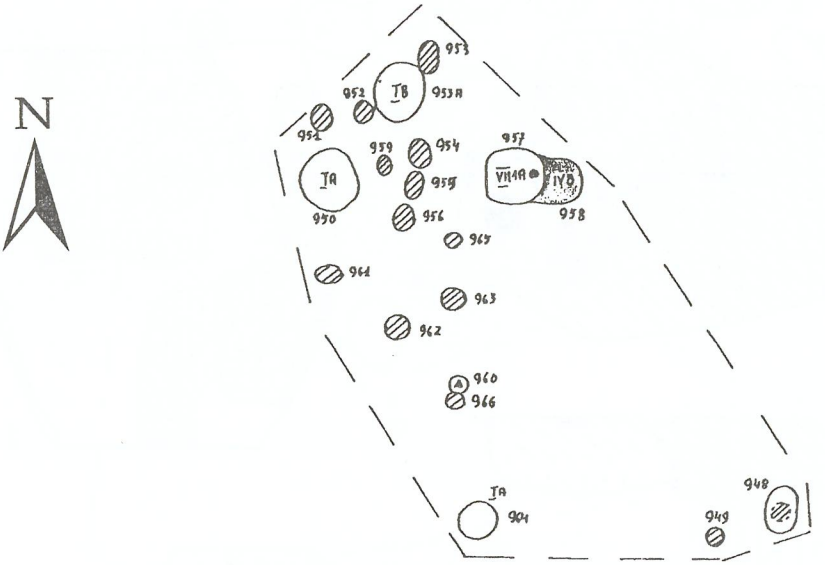

Ryc. 193. Grabek st. 11. Plan skupiska XXI z osady B.

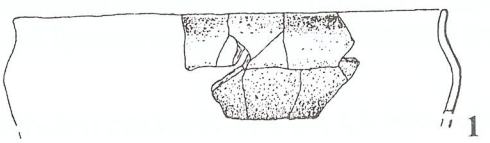

ob. 955/XII/80

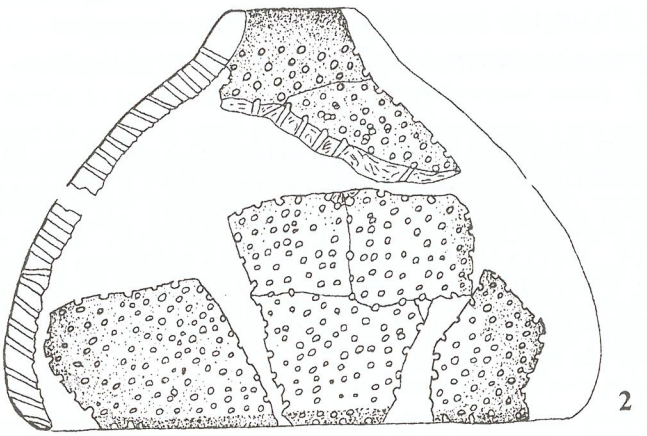

ob. 957/XII/80

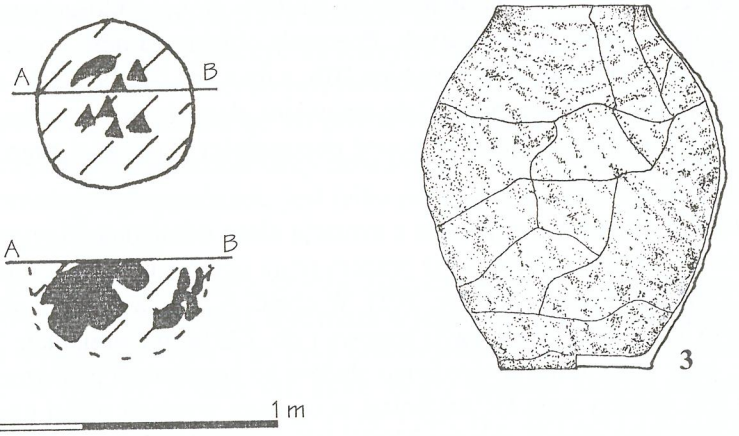

ob. 960/XIII/61

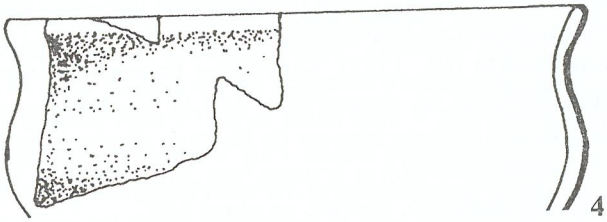

ob. 783/XIII/62

Ryc. 194. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszary skupiska XXI.

Skupisko to, pomimo swoich odmienności w stosunku do dotychczas omawianych, uznajemy za pozostałość wielofunkcyjnej krótkotrwałej zagrody.

Skupisko XXIV

Powierzchniowo zajmuje około 2,5 ara z 11 obiektami (ryc. 197). Na pierwszy plan wysuwa się obiekt 1131, w przybliżeniu czworoboczny, o wymiarach: 3,1 x 2,5 m i powierzchni rzędu 7,8 m^2. Wielkością jest on zbliżony do obiektu 1112 ze skupiska XXIII. Obiekt ten możemy jednoznacznie identyfikować jako typ budowli półziemiankowej bez śladów konstrukcji zadaszenia. Nie można wykluczyć istnienia w jej wnętrzu ogniska.

Ponadto w skupisku odnotowano jeden obiekt typu IV, dwa typu VII oraz 5 jam nieckowatych i dwa doły posłupowe. Te ostatnie być może w układzie dwusłupowym.

Analogicznie jak skupisko XXIII, również skupisko XXIV, uznajemy je za krótkotrwałą zagrodę.

Skupisko XXV

Zawiera 9 obiektów odkrytych na powierzchni około 2,5 arów (ryc. 197). również i tutaj pozycję centralną zajmuje obiekt czworoboczny 1163, o wymiarach: 2,8 x 2,6 m i pow. 7, 3 m^2 (ryc. 75:1). Jest to także typ budowli półziemiankowej z reliktami ogniska wewnątrz. Wokół niej usytuowano dwa obiekty typu VII (ob. 1129? i 1169) oraz typu VB, czyli podwójnej piwniczki. Pozostałe 5 obiektów to doły posłupowe, z których obiekty 1172–1170– 1171 mogą tworzyć układ typu IIIb. W obiekcie 1169 wystąpiły elementy inwentarza, które ogólnie zaliczamy do materiałów pomorsko – kloszowych. Jest to zagroda krótkotrwała.

Skupisko XXVI

Obejmuje 19 obiektów na powierzchni około 3 – 3,5 arów (ryc. 199) Różni się ono charakterem od poprzednio omawianych. Brak tutaj obiektu centralnego w typie półziemianki. Mamy natomiast do czynienia z trzema paleniskami (ob.: 1153, 1154, 1195). W jednym z nich (ob. 1195) wystąpił fragment garnka o „szczypanej" krawędzi, przynależny do kultury grobów kloszowych. Ponadto wystąpiły trzy jamy typu IV oraz 5 jam nieckowatych. Pozostałe obiekty to doły posłupowe. Trzy z nich (ob.: 1196–1197–1194) tworzą układ trójkątny typu IIIb, a dwa (ob.: 1209–1210) układ dwusłupowy. Jeden obiekt (1164) to skupisko ceramiki. Całe omawiane skupisko ma wyraźnie charakter czysto gospodarczy i z tego też powodu nie może stanowić pozostałości klasycznej zagrody.

Skupisko XXVII

W przypadku tego skupiska mamy do czynienia z sytuacją nieco odmienną od wyżej opisanej. Możemy je rozpatrywać jako całość, ale wydaje się, iż przeczy temu układ samych obiektów. Dlatego też podzielimy skupisko XXVII na częśći A i B (ryc. 201). W części A, o powierzchni około 2 arów mamy 12 obiektów. Głównym jest obiekt typu I, czyli jamowy (ob. 1281a) o wymiarach: 2,7 x 1,6 m i powierzchni rzędu 4,3 m^2, przy którym nie stwierdzono śladów po konstrukcji zadaszenia. W jego bliskości zlokalizowano aż trzy obiekty typu IV, natomiast w centrum wystąpił układ trzech słupów (ob.: 1277–1280–1281, typ IIIb) oraz dwóch słupów z boku (ob.: 1279–1283, typ IIa). Ponownie w tym skupisku mamy do czynienia z obiektem typu X – wielosłupowym (ob.1297), o bliżej niewyjaśnionym przeznaczeniu. Z hipotetycznego dołu posłupowego (ob. 1199) pochodzą fragmenty wazy, z niewielkimi plastycznymi guzkami na maksymalnej wydętości brzuśca (ryc. 202,4). Natomiast z kolejnego, podobnego typu obiektu (ob. 1283), pozyskano fragmenty, które umożliwiły pełną rekonstrukcję najciekawszego naczynia na stanowisku. Jest to starannie wykonana czerniona waza z wypychanymi od środka guzami umieszczonymi na barkach naczynia oraz nalepianymi guzami usytuowanymi poniżej maksymalnego wydęcia brzuśca (ryc.203:3). Forma tego naczynia ogólnie datuje ten obiekt, jak i zapewne całe skupisko, ogólnie na okres HaC.

Część B skupiska zajmuje obszar około 1,5 ara i zawiera 7 obiektów. Pozycję centralną zajmuje obiekt czworoboczny (ob.1289) o wymiarach 2,5 x 1,7 m i powierzchni 4,3 m^2. Obok zlokalizowano ob. 1285 typu IV, tj. piwniczkę oraz obiekt nieckowaty (ob.1285). Nieco dalej znajdują się dwa dalsze obiekty nieckowate oraz jeszcze jeden typu VII.

Zaprezentowany powyżej układ obu części sugeruje, że mamy tutaj do czynienia z dwoma niezależnymi organizmami, czyli krótkotrwałymi zagrodami kultury łużyckiej.

Skupiska obiektów strefy D

Strefa ta sąsiaduje bezpośrednio od wschodu z obiektami strefy C (ryc. 223). Ogółem zawiera blisko 300 obiektów, rozłożonych dość nierównomiernie. Zdecydowanie bardziej nasycona wszelkiego typu jamami jest jej część zachodnia. W wielu wypadkach zagęszczenie obiektów uniemożliwia wyznaczenie mniejszych ich skupisk, a tym bardziej wyznaczenie zarysów domniemanych domów posłupowych. Rozplanowanie przestrzenne obiektów w tej strefie nawiązuje do strefy B, choć zawiera szereg istotnych różnic. Największe trudności, w porównaniu ze strefą B, stwarza identyfikacja dołów posłupowych. W strefie B były one typowe, charakteryzujące się małymi rozmiarami i klasycznymi formami. W strefie D takich obiektów jest zdecydowanie mniej. Tutaj natomiast bardzo liczne są obiekty zaliczane do typu IV, czyli potencjalnych piwniczek i ich odmiany typu V. Wydaje się słusznym przypuszczenie, że część tego typu obiektów nie spełniała funkcji magazynowych, lecz być może stanowiła relikty dołów posłupowych. Wśród tego typu jam występują także obiekty o wypełniskach warstwowanych. Zapewne są one najpewniejszymi reprezentantami owych domniemanych piwniczek, choć i w tej grupie znajdują się jamy o średnicach rzędu 60 cm, co wydaje się wielkością zbyt małą, aby takie funkcje mogły spełniać, biorąc jeszcze dodatkowo pod uwagę zapewne istniejące pierwotnie umocnienie piaszczystych ścian, np. słomianym koszem, itp.

Pomimo tych trudności, podjęliśmy próbę wyznaczenia hipotetycznych domów w konstrukcji słupowej i innych budowli oraz zakreślenia obszaru mniejszych skupisk obiektów. Często w tej strefie mamy do czynienia z grupami 4 obiektów ułożonych w niewielkich rozmiarów czworobok. Z takimi układami nie spotkaliśmy się dotąd w innych strefach, z wyjątkiem ewentualnego układu ze skupiska XVI w strefie B. Możemy je interpretować jako ślady po brogach lub też innych, niewielkich budowlach słupowych (typ IVa układów słupowych). Dla znacznej części tej strefy nie byliśmy w stanie jednoznacznie wyznaczyć mniejszych skupisk obiektów. Dlatego też dokonaliśmy hipotetycznego wyznaczenia domniemanych zarysów domów słupowych, które otrzymały kolejne numery potencjalnych skupisk, stanowiąc ich podstawowy składnik (określone jako dom–skupisko).

Nasza propozycja rekonstrukcji zabudowy i rozplanowania przestrzennego tej strefy, podobnie jak i w poprzednich przypadkach, jest tylko jedną z wielu możliwości interpretacyjnych.

Skupisko XXVIII

Jest jednym z najwyraźniej wydzielających się w strefie D. Zajmuje powierzchnię około 3 arów i zawiera 40 obiektów (ryc. 204). Być może w jego centrum zarysowuje się budynek słupowy z przedsionkiem o wymiarach: 6,5 x 5 m, czyli powierzchni ok. 32,5 m^2. Na zewnątrz budowli zlokalizowano 6 obiektów typu IV, V oraz VII, które mogły spełniać funkcje magazynowe. W kilku obiektach tego skupiska (ob.: 1219, ryc. 205:9; 1239, 1246, ryc. 207:2,4 i 1262) stwierdzono domieszkę materiałów, którą można wiązać z kulturą grobów kloszowych. Wystąpiły one także w warstwie kulturowej (ryc. 209:1–3). Zdecydowana większość materiałów przynależy jednak do kultury łużyckiej. Cztery obiekty (1215, 1229, 1231 i 1270) tworzą układ czworoboczny typu IVa o wymiarach 2 x 2 m. Być może jest to wspomniana podstawa konstrukcji brogu. Zbliżony układ prezentują następne cztery obiekty (1204, 1208, 1212 i 1236). Jednak w tym przypadku interpretacja jest odmienna. W grupie tej zidentyfikowano bowiem 2 obiekty typu VII oraz jeden typu V. Ich znaczne rozmiary (po około 2 m długości) przeczą możliwości określenia ich jako dołów posłupowych. W takiej sytuacji musimy uznać je za grupy obiektów o czysto magazynowym przeznaczeniu. Omawiane skupisko jednoznacznie zalicza się do zagród kultury łużyckiej. Obecność w jego obrębie obiektów z materiałem kultury grobów kloszowych może wskazywać na ich pochodzenie z fazy przejściowej łużycko–kloszowej. W innym przypadku musielibyśmy uznać, że mamy tutaj do czynienia z nałożeniem się młodszej fazy kultury grobów kloszowych na obszar starszej zagrody „łużyckiej", co także jest prawdopodobne.

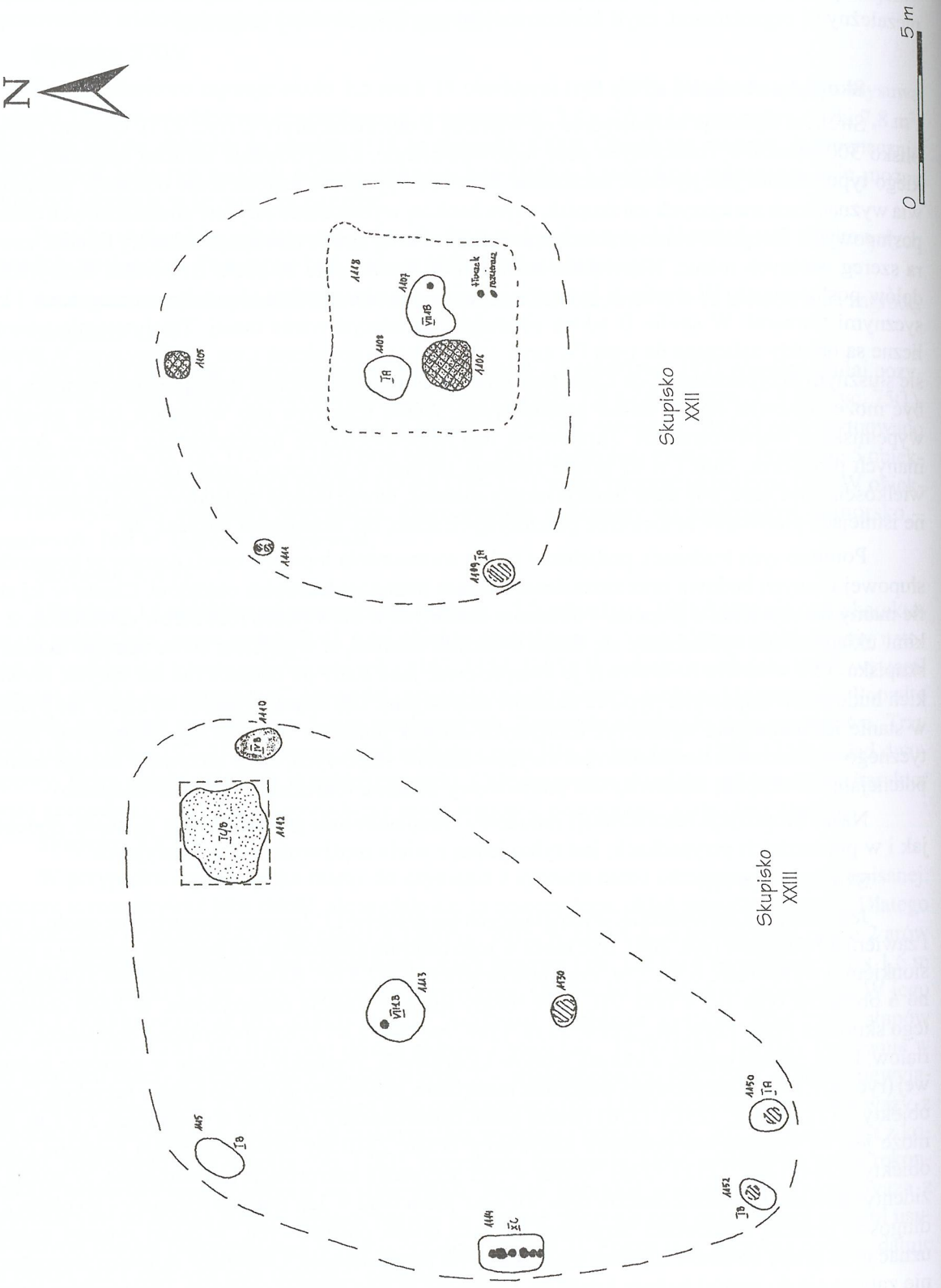

Ryc. 195. Grabek st. 11. Plan skupisk XXII i XXIII z obozowiska D.

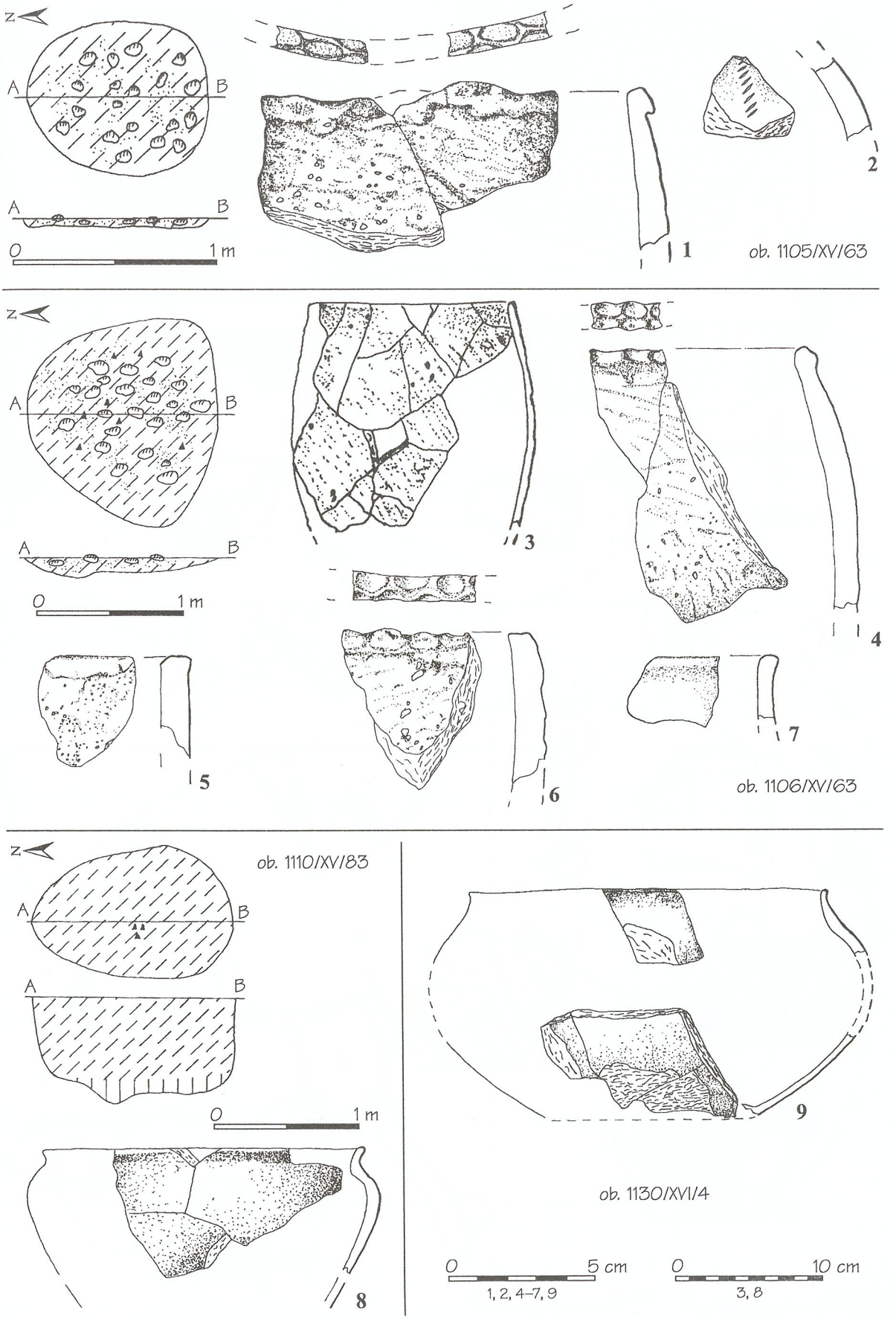

Ryc. 196. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk XXII (1-7) i XXIII (8, 9).

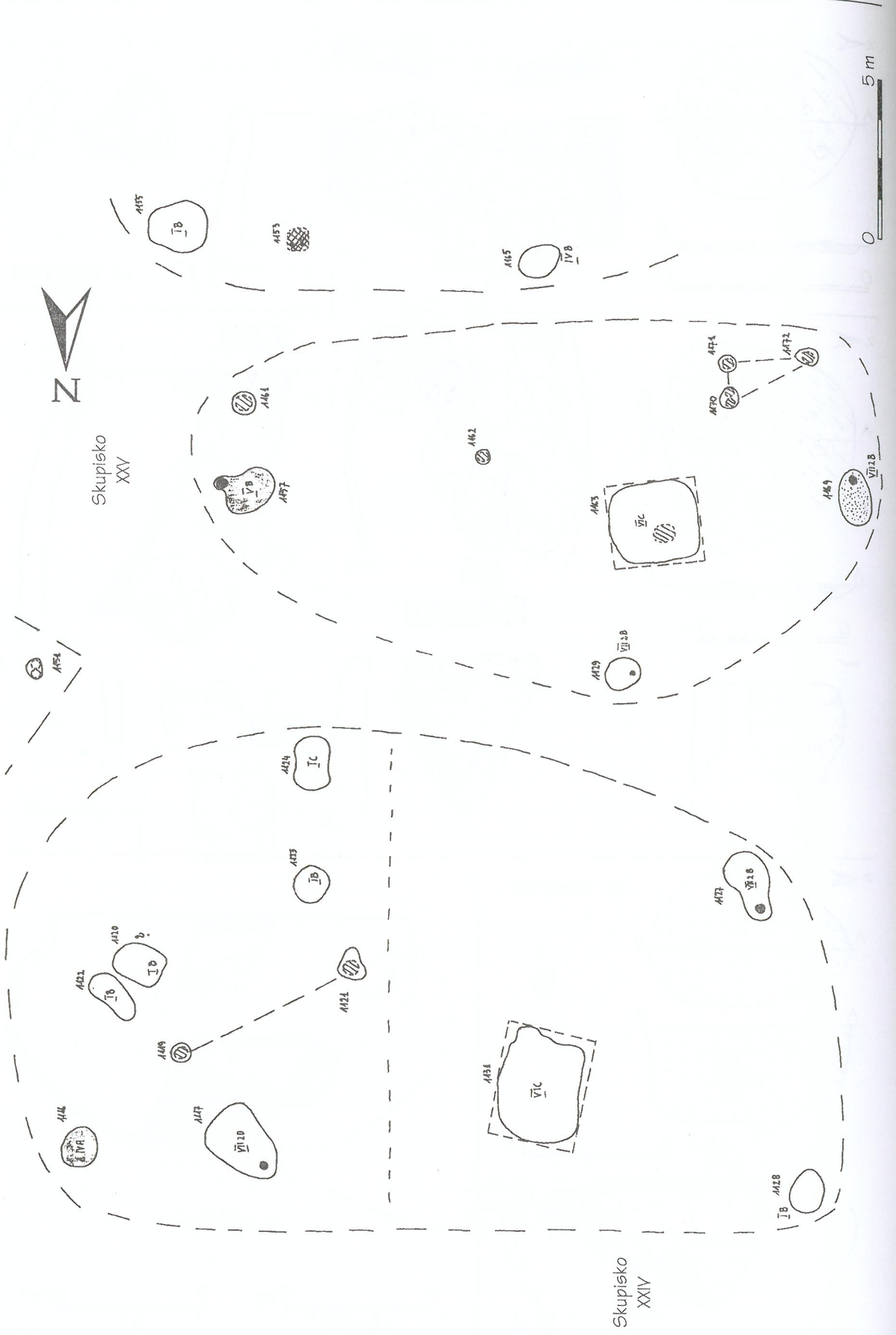

Ryc. 197. Grabek st. 11. Plan skupisk XXIV i XXV z obozowiska C.

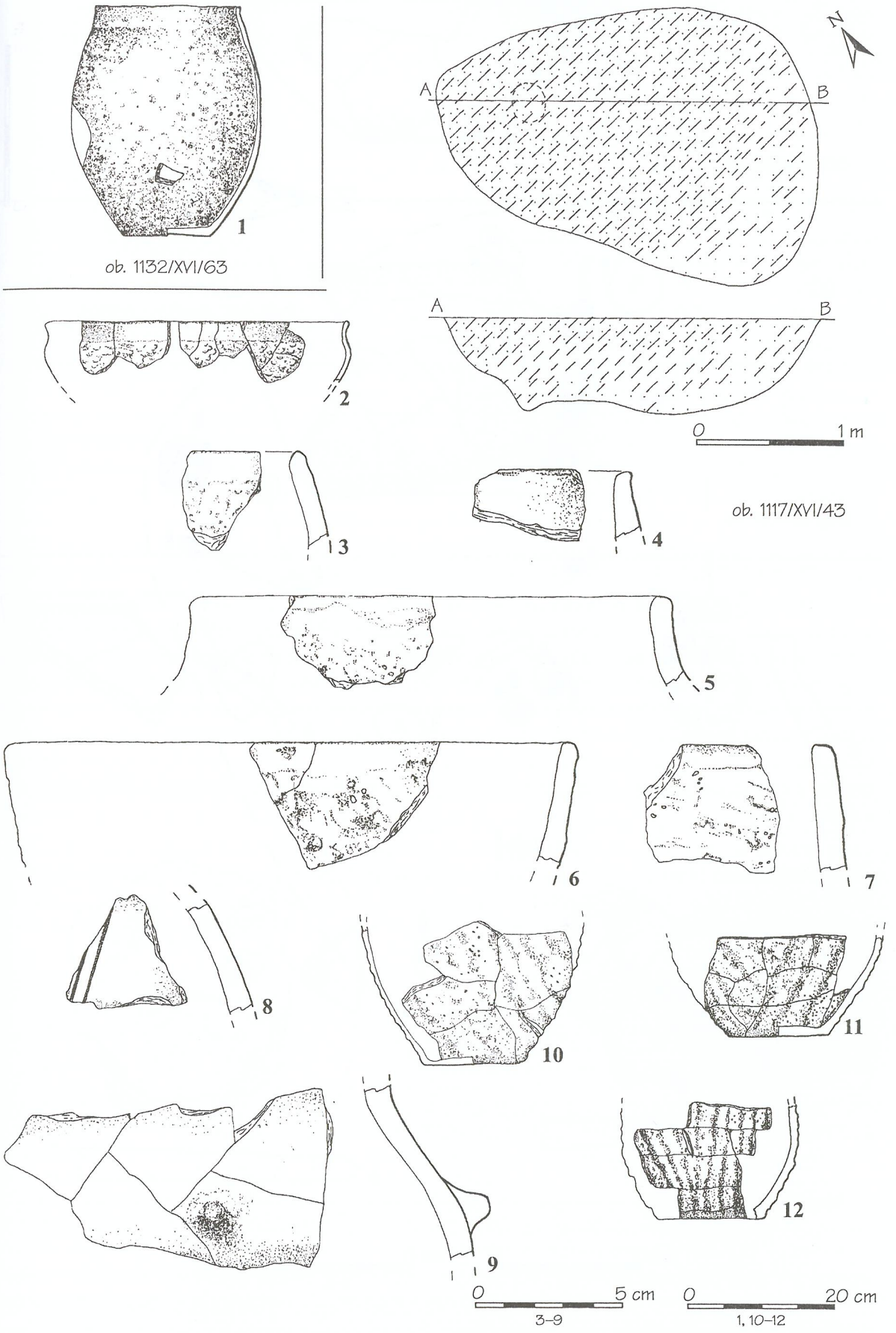

Ryc. 198. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXIV.

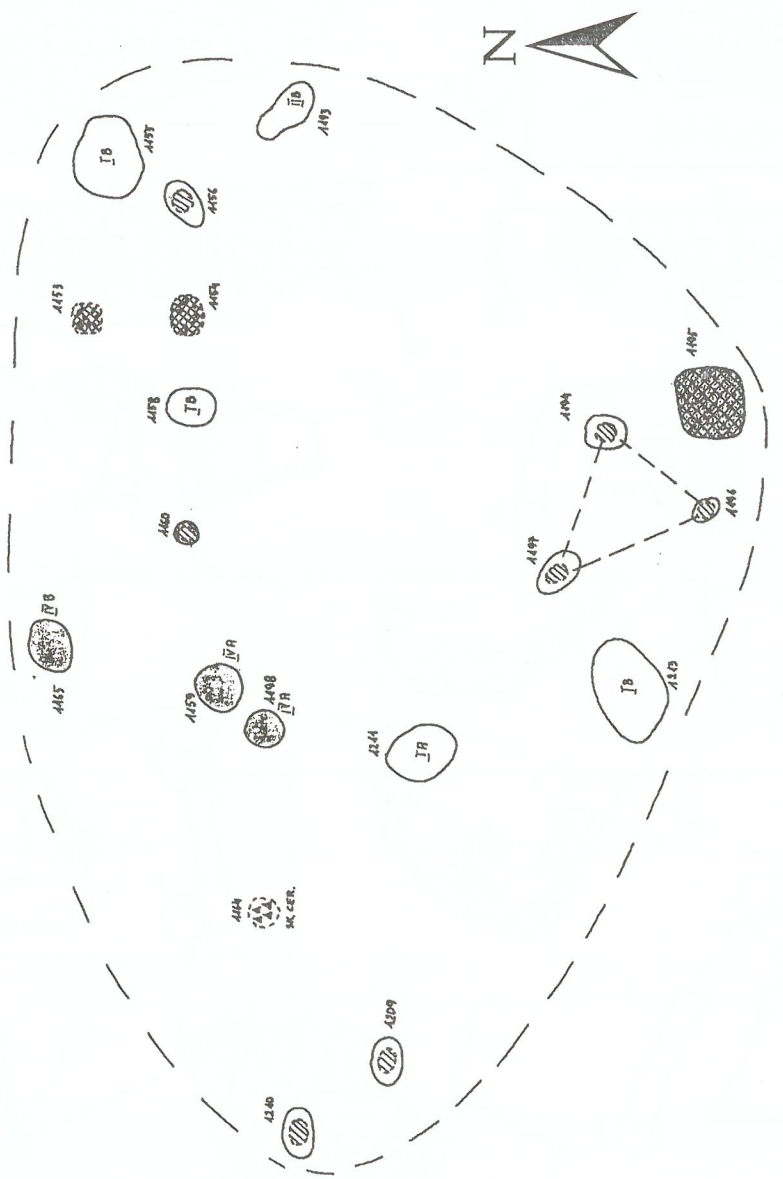

Ryc. 199. Grabek st. 11. Plan skupiska XXVI z obozowiska C.

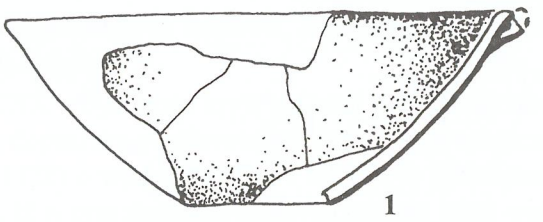

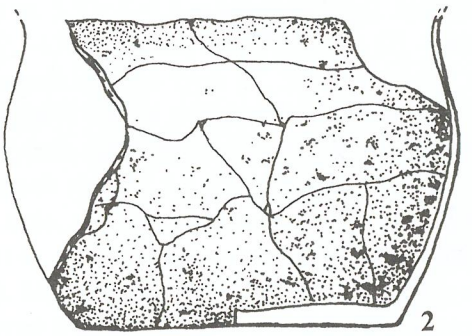

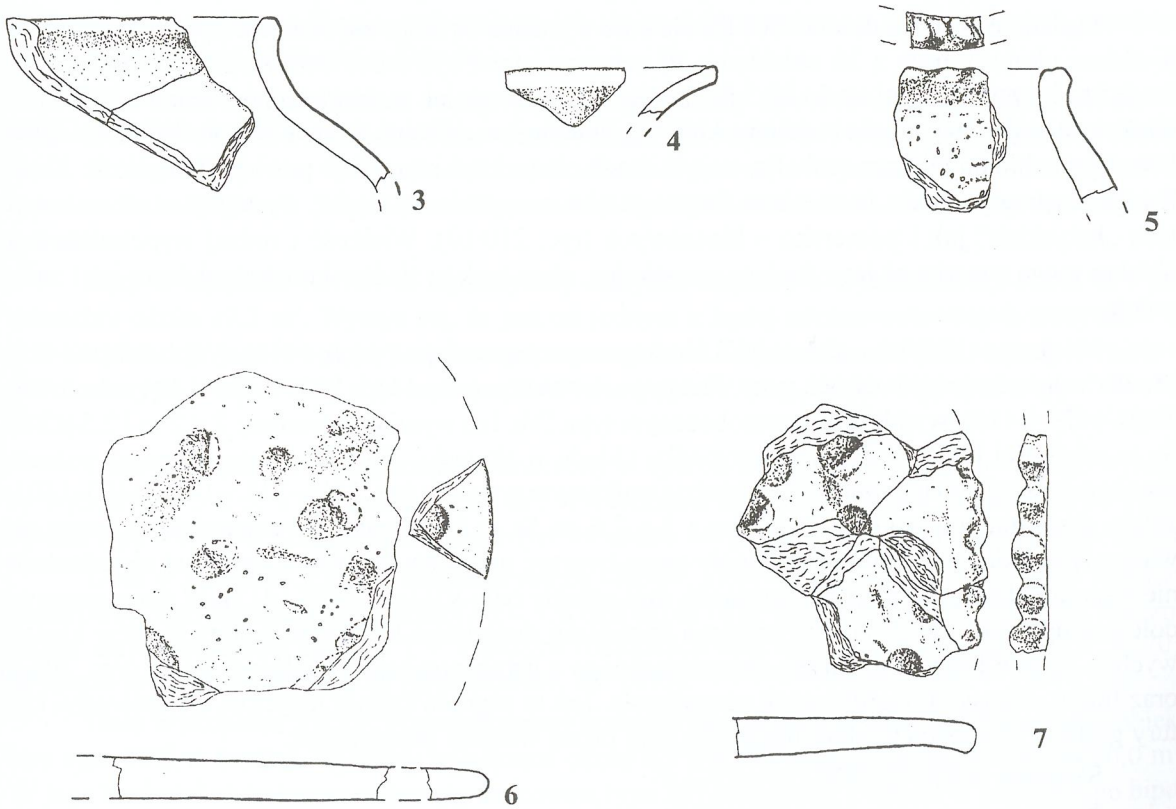

Ryc. 200. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk XXV (1), XXVI (2) i z poza nich (3-7).

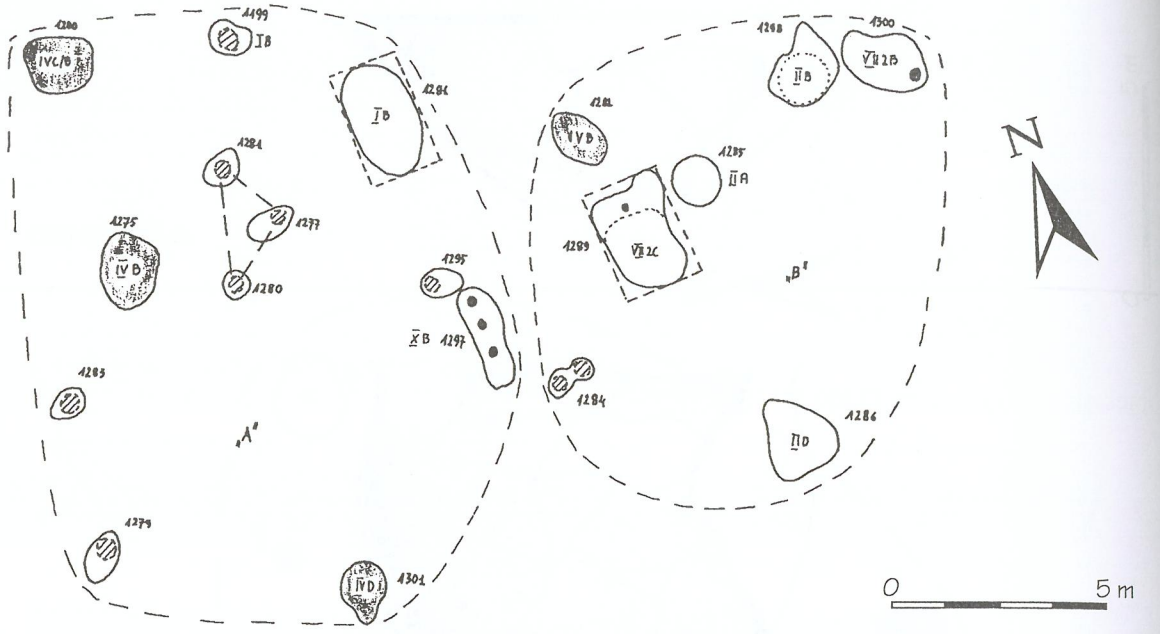

Ryc. 201. Grabek st. 11. Plan skupiska XXVII z obozowiska C.

Skupisko XXIX

Sąsiaduje bezpośrednio z XXVIII, ale dość wyraźnie od niego się oddziela (ryc. 204). Obejmuje obszar około 3 arów z 30 obiektami. W centrum istniał być może dom słupowy o wymiarach: 5 x 6,5 m i o powierzchni około 32,5 m^2, a więc analogicznie jak w skupisku poprzednim. Natomiast obok występuje duży obiekt wziemny, który ogólnie można zaliczyć do typu IC (ob. 1409, ryc. 210). Formą jest zbliżony do czworoboku, o wymiarach około 3 x 4 m, co daje powierzchnię około 12 m^2. Z jego wnętrza pochodzi naczynie w formie garnka z wygładzaną szyjką, występujące tak w zespołach „łużyckich" jak i pomorsko – kloszowych (ryc. 210:10). Wielkość i rodzaj wypełniska tego obiektu mogą sugerować jego funkcję mieszkalną, choć brak tu śladów konstrukcji ścian jak i zadaszenia.

Na obrzeżu skupiska odsłonięto 3 obiekty magazynowe typu IV (ob. 1412) i V (ob.1430 i 1431). Można założyć istnienie dwóch grup, każda po 4 obiekty, (ob.: 1415–1425–1426–1424 oraz 1418–1420–1429–1419), w układzie czworobocznym typu IVa. Ich wymiary wynoszą: 2 x 2 m i 2,5 x 2 m. Są to wielkości identyczne jak w przypadku układu w skupisku XXVIII. Można również wskazać dwa zgrupowania po trzy obiekty w układzie trójkątnym typu IIIb (ob.:1416–1237–1417, 1400–1401–1402), z wymiarami boków: 2,5 x 2 m i 3 x 2,5 m. Są to także wymiary najczęściej występujące w tego typu układach. Powyższe zespoły mogą tworzyć podstawy brogów, o czym już niejednokrotnie wspominaliśmy. W skupisku wystąpiły dwa obiekty typu VII (ob.: 1408,1413). W domniemanym dole posłupowym (ob. 1426) stwierdzono domieszkę materiałów być może kultury grobów kloszowych w postaci fragmentu garnka chropowaconego z listwą poniżej wygładzanej szyjki (ryc. 208:6) oraz fragm. krawędzi pogrubionych zewnętrznie. Jest to zagroda kultury łużyckiej z elementami kultury grobów kloszowych, które mogą być tutaj raczej wtrętem późniejszym.

Skupiska XXX–XXXV

Ze względu na nagromadzenie jam i zaciemnień, trudno jednoznacznie rozdzielić to bardzo duże skupisko na mniejsze jednostki. Ogólnie jego obszar wynosi około 20 arów z około 161 obiektami (ryc. 211). Obserwujemy tutaj znaczne nagromadzenie obiektów zaliczanych do typów IV i V. Trudno wszystkie uznać za pozostałości piwniczek, aczkolwiek i takiej ich funkcji nie można wykluczyć. Szereg z nich wykorzystano do hipotetycznego zarysowania budowli słupowych, których układ rysuje się w miarę logicznie.

Wyróżniono 6 prawdopodobnych budowli, które mogą mieć charakter mieszkalny, określonych kolejnymi numerami skupisk.

Dom w skupisku XXX – być może kryją się tutaj pozostałości budowli o wymiarach: 6,5 x 3 lub 4 m. Inne rozwiązanie dopuszcza możliwość istnienia w tym miejscu jedynie układu czworobocznego typu IVa (ob.1323–1322) o wymiarach 2 x 2 m. Jest to rozwiązanie bardziej prawdopodobne. Tym niemniej wydaje się, iż w tym skupisku zapewne istniała jakaś większa budowla słupowa, typu mieszkalnego, usytuowana może bardziej na SE.

Dom w skupisku XXXI – podobnie stajemy przed trudnością w wyznaczeniu logicznego układu dołów posłupowych, które mogłyby być wyznacznikiem zarysu domu słupowego. Prawdopodobne wymiary przyjętego zarysu to: 5,5 x 4–4,5 m (około 22 m^2). Jednak w jego obrysie występują trzy obiekty, z których dwa (1360 i 1362) zaliczyliśmy do typu III – jam gruszkowatych, a jeden (ob. 1318) z warstwowanym wypełniskiem, do typu IV. Wszystkie one winny spełniać role piwniczek zasobowych. Taka ich interpretacja stawia pod znakiem zapytania funkcjonowanie wyznaczonego zarysu domu słupowego. Na tyłach domniemanej budowli znajduje się obszerny obiekt 1444, zaliczony do typu VIIC, o wymiarach około 2,5 x 2 m. Jest on o tyle interesujący, że z jego wnętrza, ze specjalnego przegłębienia w dnie, wydobyto kamienny przedmiot znacznych rozmiarów poddany obróbce mechanicznej (ryc. 214). Wszystkie jego płaszczyzny, z wyjątkiem jednej niewielkiej partii, zostały ociosane (obtłuczone). Niestety, nie udało się ustalić, jakich narzędzi użyto do obróbki tego granitowego bloku, ale na pewno wykorzystano również działanie ognia. Według naszej interpretacji byłaby to faza wstępna wykonywania kamiennego idola. Górna partia prezentowałaby głowę z uniesioną twarzą (płaszczyzna naturalna kamienia), a dolna – szyję. Jeżeli nasza interpretacja jest prawidłowa, byłby to pierwszy egzemplarz kamiennej rzeźby odkryty na terenach Polski z okresu halsztackiego (nie licząc Ślęży), wykazujący, jak się wydaje, nawiązania do kamiennych przedstawień z południowej i zachodniej Europy.

Poza omawianym obiektem mamy w skupisku 2 układy czworoboczne typu IVa (ob.: 1454–1455–1456 i 1466–1463–1459–1458) o wymiarach 2,5 x 2 m każdy. Należy także dopuścić możliwość, iż wchodziły one w skład większej budowli słupowej o wymiarach około 5 x 5, 5 m (powierzchnia: 27,5 m^2). W pobliżu tej konstrukcji wystąpił obiekt 1460, który mógł być reliktem paleniska.

Dom w skupisku XXXII to hipotetyczny budynek słupowy o wymiarach 3,5 x 5,5 m i powierzchni około 19,3 m^2. Wydaje się, że jest on jednym z lepiej udokumentowanych budynków w tym skupisku. W jego wnętrzu, podobnie jak w skupisku XXXI, i może w XXX, wystąpił obiekt – piwniczki typu V (ob. 1310), a na zapleczu dwa dalsze typu IV (ob.: 1305, 1441) i jeden typu VII (ob. 1452).

Dom w skupisku XXXIII został wyznaczony w oparciu o domniemane 8 słupów. Jego wymiary wynosiłyby 5 x 5, a powierzchnia 25 m^2. W otoczeniu zanotowano kilka obiektów typu IV, V i jeden typu VII (ob.1302), z którym może być związany dół posłupowy (układ typu Ib – ob. 1263).

Dom w skupisku XXXIV obejmuje szereg słupów, które wystąpiły w towarzystwie warstwy kulturowej. Jego domniemane wymiary 4 x 4,5 m dają około 18 m^2 powierzchni. Otoczony jest znaczną liczbą innych obiektów typu IV i V o dużych rozmiarach oraz typu VII i VIII (ob.: 1367, 1470). Wystąpił tu także obiekt typu III (gruszkowaty, ob. 1371).

Dom w skupisku XXXV. Prawdopodobny budynek zarysowano w oparciu o 5 słupów, z obiektem typu IVB w środku. Wymiary wynoszące około 4,5 x 4,5 m dają powierzchnię około 20,0 m^2. W jego bliskości zlokalizowano jamę gruszkowatą typu III? (ob. 1260). Ponadto w pobliżu tego hipotetycznego budynku znajdują się dwa zgrupowania obiektów, wśród których nie można jednak wskazać budowli słupowej, choć w jednym zgrupowaniu mamy do czynienia z układem czworobocznym typu IVa (ob.: 1352–1353–1375–1372) o wymiarach 2 x 2,5 m. We wszystkich tego typu zidentyfikowanych układach spotykamy identyczne wymiary. Jest to, jak widać, standardowa konstrukcja i naszym zdaniem należy ją kojarzyć z konstrukcją klasycznego brogu.

Podsumowując skupiska XXX–XXXV przypuszczamy, iż można się tutaj liczyć z obecnością co najmniej 5 budynków słupowych, stanowiących centra właściwych, związanych z nimi, skupisk obiektów. Należy zwrócić uwagę, że tylko jeden obiekt został zinterpretowany jako relikt paleniska.

Jak już wspomniano, z wymienionymi domami wiążą się zapewne przypisane im pozostałości innych obiektów, tworzące poszczególne skupiska. Teoretycznie można przypisać poszczególnym skupiskom związane z nimi obiekty. Skupisko XXX miałoby wtedy około 6 – 7 arów z około 44 obiektami (dość rozrzedzone na peryferiach), XXXI bardziej zwarte około 2, 5 arów z 32 obiektami, podobnie XXXII i XXXIII po około 2 ary i odpowiednio 16 i 21 obiektów. Skupisko XXXIV byłoby nieco większe i zajmowałoby powierzchnię około 3,5 ara z 27 obiektami, a skupisko XXXV ponownie około 2,5 ara z 21 obiektami. Z porównania powyższych wielkości, można przypuszczać, że w przypadku skupiska XXX możemy mieć do czynienia z zatartym układem dwóch domów, a tym samym i dwóch skupisk: XXXA i B, będących potencjalnymi zagrodami. Ich obszary wynosiłyby odpowiednio około 3 – 3,5 arów z około 20 – kilkoma obiektami, co stanowi, jak widać wielkość porównywalną z pozostałymi skupiskami, nie tylko tej strefy.

Skupisko XXXVI

Jest jednym z najmniejszych, bo obejmuje jedynie obszar około 1,5 ara z 9 obiektami (ryc. 216). Swoim usytuowaniem wyraźnie wydziela się od pozostałych. Pozycję centralną zajmuje zagłębiony w ziemi dom słupowy typu XIC (ob. 1255). W jego wnętrzu zidentyfikowano 7 słupów, ustawionych w narożnikach oraz w ciągach ścian. Wymiary tego budynku 2,4 x 3,0 m dają powierzchnię rzędu 7,2 m^2 (ryc. 217). Na wyróżnienie zasługuje obiekt 1254 typu XA. Jest to okrągła jama, o średnicy rzędu ponad 2 m, z trzema słupami na zewnątrz obwodu, ustawionymi co 90°, oraz dwoma wewnątrz (ryc. 217). Cztery słupy tej konstrukcji ustawiono na osi NW – SE, piąty zaś na NE. Są to osie przesileń letniego i zimowego. Być może mamy tutaj do czynienia z funkcjami specjalnymi tego obiektu. Wystąpił także, w tym skupisku, obiekt typu XC (ob. 1244) z czterema słupami wewnątrz. Uzupełnieniem są dwa obiekty typu VII i VIII (ob.: 1185, 1187) oraz piwniczki typu IV (ob. 1242) i IIIB (ob. 1241). W skupisku wyróżniono zatem funkcje mieszkalne, magazynowe i być może kultowe, co daje podstawy do zaliczenia całego skupiska do kategorii zagród, ale ze względu na usytuowanie na centralnym placu osady, można domniemywać o jego specjalnym znaczeniu.

Skupisko XXXVII

Obejmuje 24 obiekty rozrzucone na obszarze około 3,5 arów (ryc. 219). Według naszej interpretacji wystąpiły w nim niemal wyłącznie jamy gospodarskie, w tym piwniczki (typ IV) i budowle szałasowe (typy: VII–VIII–IX). Doły posłupowe występują pojedynczo i wykluczają możliwość istnienia domu słupowego. Mielibyśmy w takiej sytuacji do czynienia, w przypadku omawianego skupiska, tylko z funkcjami gospodarsko – magazynowymi.

Rozplanowanie przestrzenne osad

Przeprowadzona analiza skupisk obiektów, która doprowadziła do wydzielenia potencjalnych zagród, pozwoliła na dość jednoznaczne połączenie ich w większe organizmy, jakie stanowią osady. Utrudnienia spowodowane były dodatkowo niemożnością jednoznacznego przypisania rozdrobnionego materiału ceramicznego do poszczególnych jednostek kulturowych i poziomów chronologicznych. Wielokrotnie było już podnoszone w literaturze, że trudno rozdzielić materiały osadowe schyłkowej kultury łużyckiej od materiałów kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych. Ponadto brak pozaceramicznych wyznaczników kulturowych i chronologicznych utrudnia precyzyjne ich rozdzielenie oraz datowanie. Wnioski wypływające z analizy wytworów ceramicznych (klasyfikacja typologiczna form i ornamentyki naczyń) oraz wykonane dla poszczególnych form naczyń i innych elementów odpowiednie planigrafie dla obszaru całego stanowiska, pozwoliły uściślić nasze ustalenia co do zasięgu poszczególnych osad i ich ewentualnych wzajemnych powiązań kulturowo – chronologicznych. Podobnie postąpiono w przypadku klasyfikacji obiektów wziemnych oraz klasyfikacji układów dołów posłupowych, które mają równie duże znaczenie dla wydzielania poszczególnych osad i faz chronologicznych. Niezwykle rzadko istnieje możliwość obserwowania układu obiektów

na obszarze ponad 530 arów, co było możliwe na stanowisku 11 w Grabku. W wyniku przeprowadzonych analiz ustaliliśmy, że na obszarze stanowiska znajdują się cztery osady i jedno cmentarzysko. W takiej sytuacji mamy niepowtarzalną okazję porównania kilku osad i cmentarzyska z okresów halsztackiego i lateńskiego przypisanych kulturze łużyckiej, jak i fazie pomorsko – kloszowej.

Strefa A tworzy generalnie osadę A, związaną z kulturą pomorską, głównie jednak z kulturą grobów kloszowych. Sytuacja kulturowo – chronologiczna tej osady jest wysoce skomplikowana. Trzeba bowiem brać pod uwagę stwierdzone nawarstwianie się obiektów kultury grobów kloszowych na starsze osadnictwo kultury łużyckiej, co jednoznacznie stwierdzono w obszarze skupiska VII. W innych skupiskach strefy A nie odnotowano nakładania się obiektów „pomorskich" na obiekty „łużyckie". Również analiza rozkładu elementów, które uznaliśmy za wyznaczniki kultury pomorskiej i grobów kloszowych w postaci „szczypanych" krawędzi naczyń i talerzy, ornamentów nakłuwanych tworzących zwieszone girlandy, ornamentów wykonywanych grzebieniem garncarskim oraz charakterystycznych form naczyń, itd. wskazuje, że w strefie A możemy mieć do czynienia z dwoma lub nawet trzema nakładającymi się na siebie poziomami z dwóch lub trzech kolejnych faz chronologicznych. Takie rozwiązanie zdaje się potwierdzać także analiza organizacji wewnętrznej i zawartości poszczególnych skupisk tej strefy. Dlatego też w ramach strefy A wydzielono dodatkowo jej mniejsze części, tj. część A0 obejmującą skupiska I i II, A1 ze skupiskami IIIa i c, IV, VI i IX oraz część A2 obejmującą skupiska IIIb, V, VII i VIII.

Obok charakterystycznych elementów kultury grobów kloszowych, które generalnie występują w strefie A1, inną cechą o podstawowym znaczeniu, która wyznacza odmienny charakter tej części, jest typ odkrytych tutaj budowli mieszkalnych. Odsłonięto 7 budynków zagłębionych w grunt, oznaczonych w naszej klasyfikacji jako typ XI. Dwa w zagrodzie IIIa, dwa w zagrodzie IV, jeden w zagrodzie VI oraz jeden w niepełnej zagrodzie IX. Być może ze zbliżonym typem mamy do czynienia w zagrodzie IIIc. Dodatkowym elementem wyróżniającym te zagrody jest układ dwóch domów w dwóch zagrodach (IIIa i IV). Nie można wykluczyć, że podobna sytuacja miała miejsce w zagrodzie VI, gdzie co prawda odkryliśmy tylko jeden dom, ale bezpośrednio na jego zapleczu teren był całkowicie zniszczony i pierwotnie mogły tam znajdować się relikty drugiego budynku. Te trzy zagrody (IIIa, IV i ewentualnie VI) tworzą rdzeń całej strefy – osady A (ryc. 223). Wydaje się, że w układach dwóch budynków, jeden spełniał funkcję mieszkalną, a drugi gospodarczą. Wskazuje na to m. in. inwentarz materiałów zabytkowych pozyskanych z poszczególnych domów. W pozostałych częściach, tj. w A0 i A2, zlokalizowano jedynie zabudowania o konstrukcji słupowej. Pomijając pewne różnice chronologiczne w strefie A, widzimy, że poszczególne zagrody układają się mniej więcej szeregowo. W tym uszeregowaniu występuje jedna przerwa spowodowana niedostępnością terenu dla badań. Można dopuszczać możliwość, iż znajdowało się tam, nie odsłonięte przez nas, jeszcze jedno potencjalne skupisko obiektów, a co za tym idzie jeszcze jedna zagroda, ale z innych przesłanek, m. in. planigrafii, wydaje się to mało prawdopodobne. W tak rozpatrywanym szeregowym układzie przestrzennego zagospodarowania osady A, mielibyśmy do czynienia z dziesięcioma stwierdzonymi zagrodami (I, II, IIIa, IIIb, IV, V, VI, VII, VIII i IX). Opisywana zagroda nr IX, dość znacznie oddalona od pozostałych, musiała spełniać jakieś funkcje specjalne. Leży ona pomiędzy właściwą osadą A, a niewielkim związanym z nią cmentarzyskiem. Być może w tym układzie należy dopatrywać się jej związku np. z obrzędami związanymi z kultem zmarłych.

Strefa B obejmuje 12 skupisk obiektów, wśród których wyróżniliśmy 11 zagród pewnych, z tym, że w ramach dwóch stwierdzamy jeszcze wydzielające się strefy o przeznaczeniu magazynowo – gospodarczym (XVIIA i XXB). Skupisko XVIII jest trudne do określenia, gdyż może to być jeszcze jedna potencjalna zagroda lub też tylko część osady o funkcjach magazynowo – przemysłowych (?). Jest to obszar wyróżnionej przez nas osady B (ryc. 223), która charakteryzuje się całkowicie odmiennym układem organizacji przestrzennej niż osada A. Rdzeń tej osady tworzy zabudowa dookolna centralnego placu, którą określiliśmy jako strefę B1 (wewnętrzną). Składa się ona z zagród: XIV, XV, XVI, XVIIB, XVIII(?), XIX oraz XX, położonych wokół wyżej wspomnianego placu. Pośrodku placu usytuowano zagrodę XXI. Jest to zagroda najmniejsza obszarowo, ale jej lokalizacja może wskazywać na jej szczególne znaczenie. Opisane zagrody osady B1 wpisują się generalnie

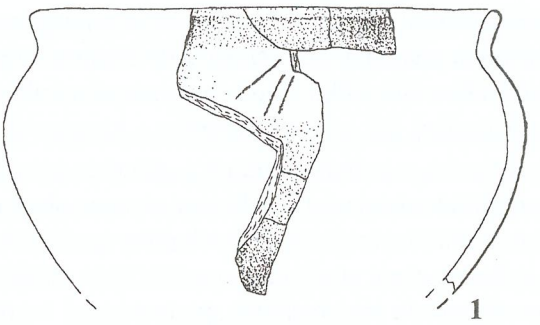

ob. 1129/XVI/48

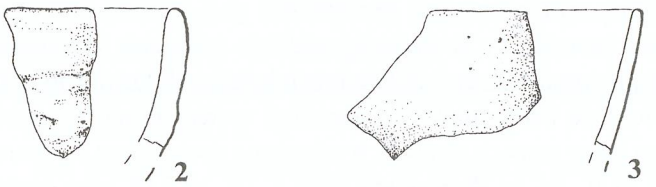

ob. 1284/XVI/69

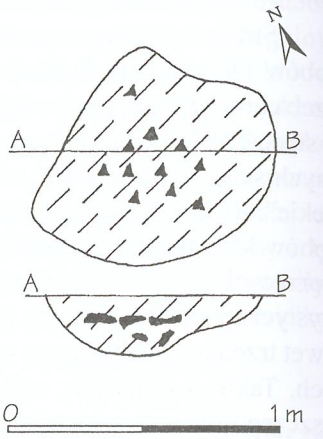

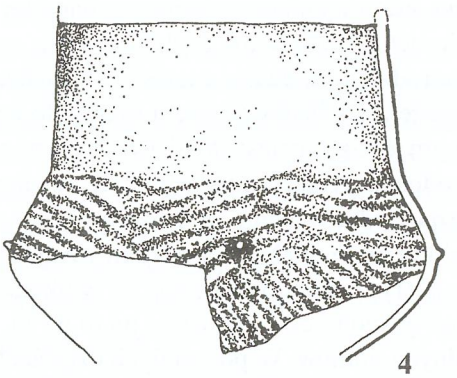

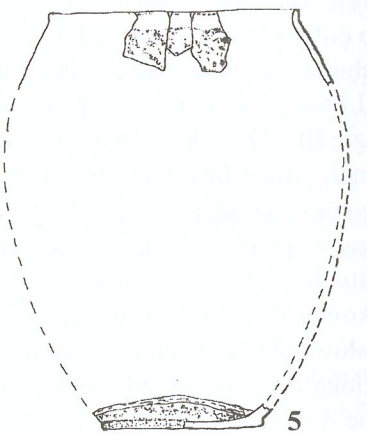

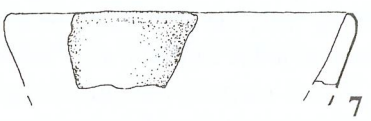

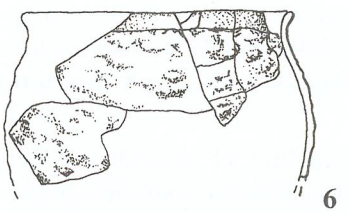

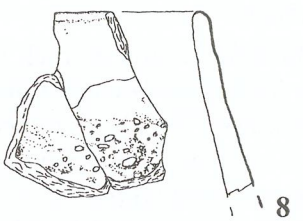

ob. 1199/XVI/88

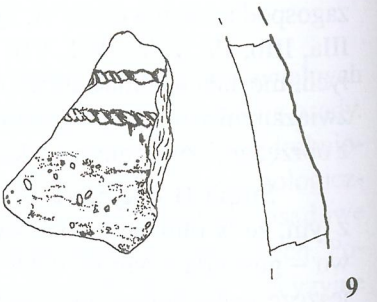

ob. 1301/XVI/89

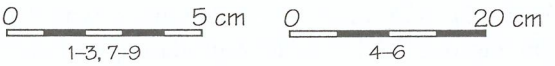

Ryc. 202. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXVII.

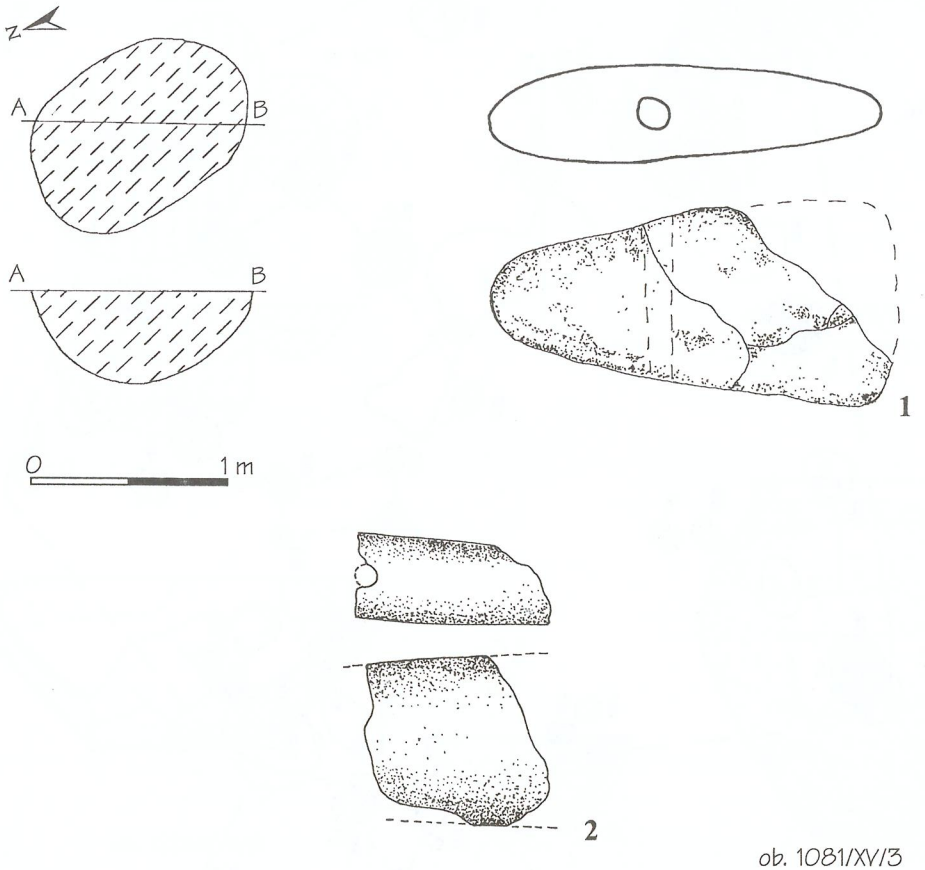

ob. 1081/XV/3

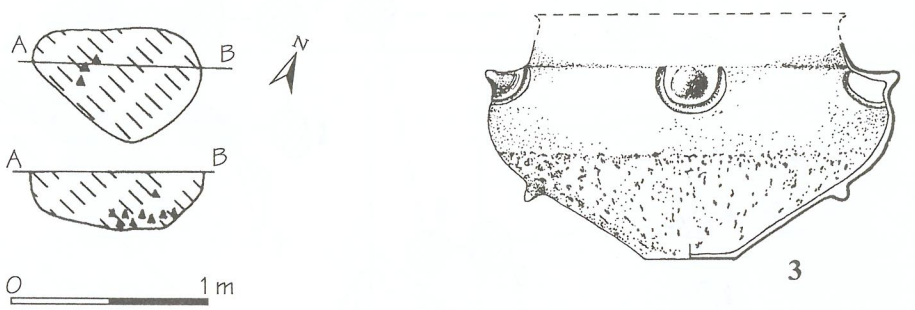

ob. 1283/XVII/9

0 10 cm
1, 2

0 20 cm
3

Ryc.203. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XVII (1–2) i XXVI (3).

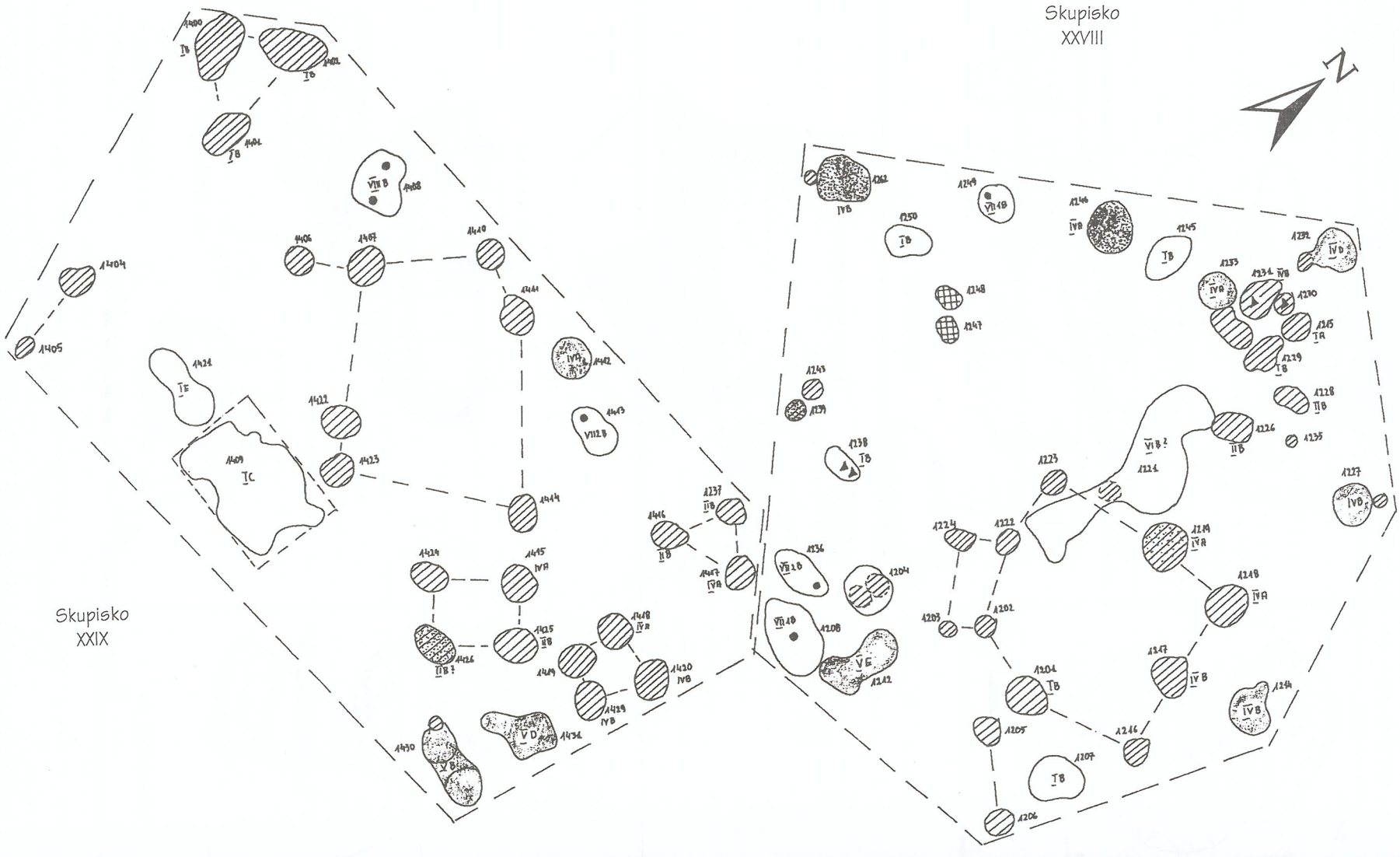

Ryc. 204. Grabek st. 11. Plan skupisk XXVIII i XXIX z osady D.

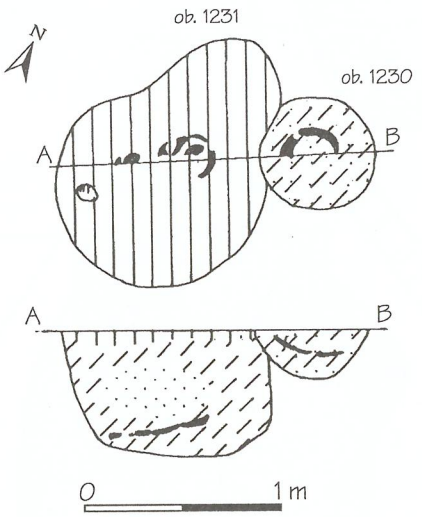

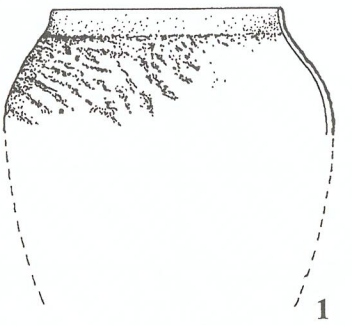

ob. 1230/XVII/6

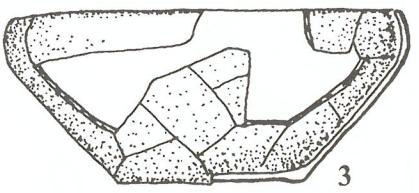

ob. 1231/XVII/6

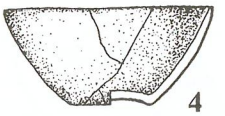

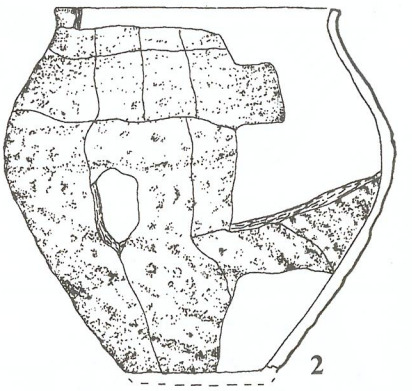

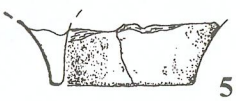

ob. 1233/XVII/6

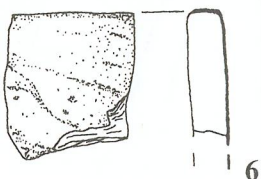

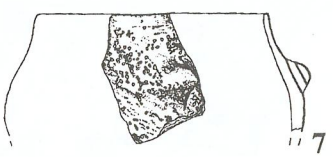

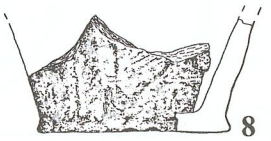

ob. 1218/XVII/7

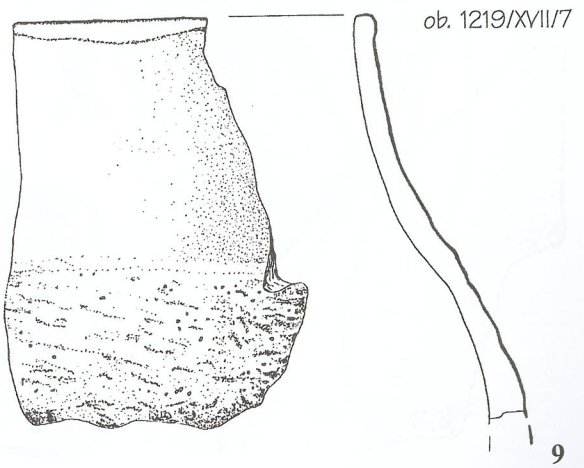

Ryc. 205. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXVIII.

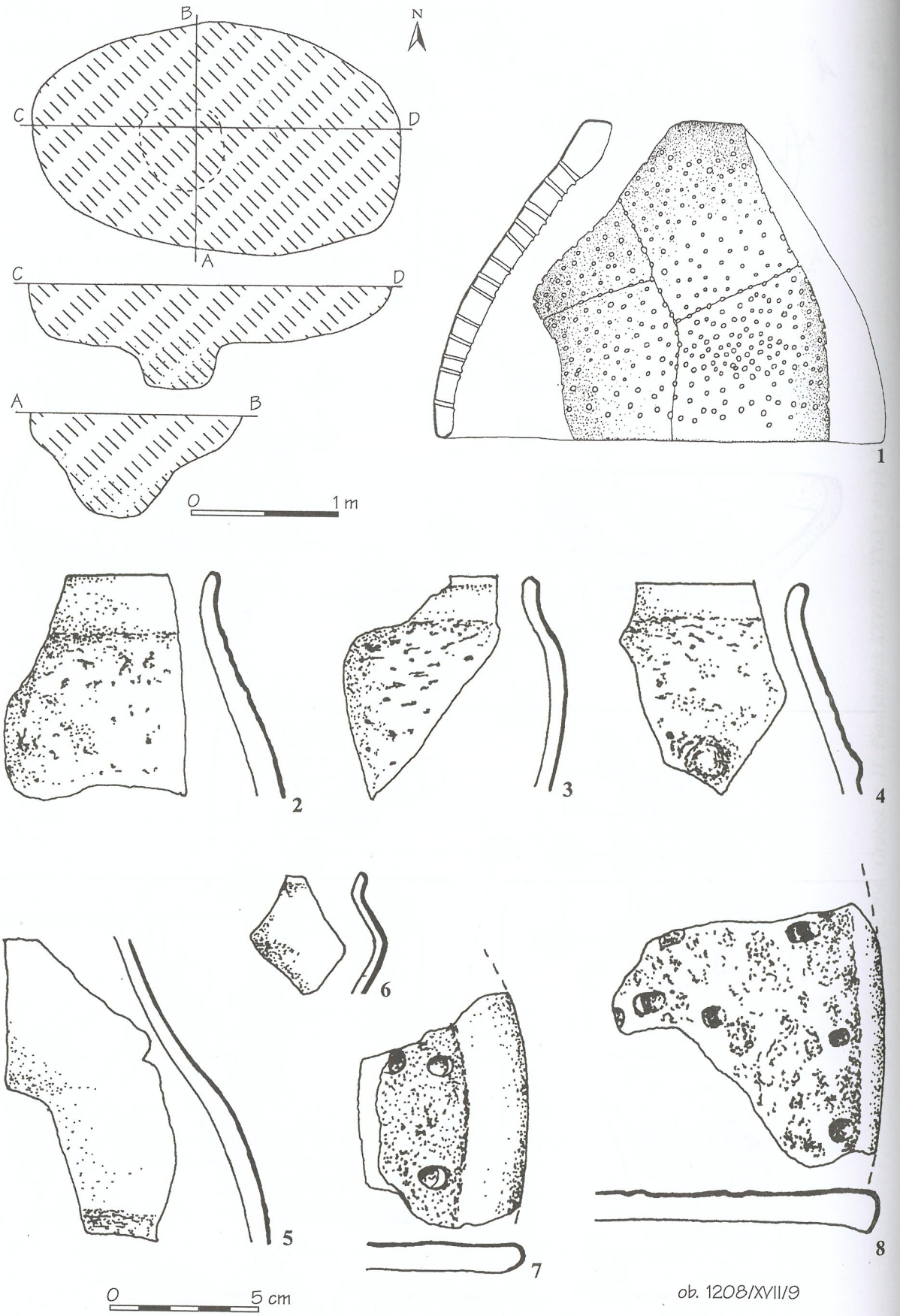

Ryc. 206. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXVIII.

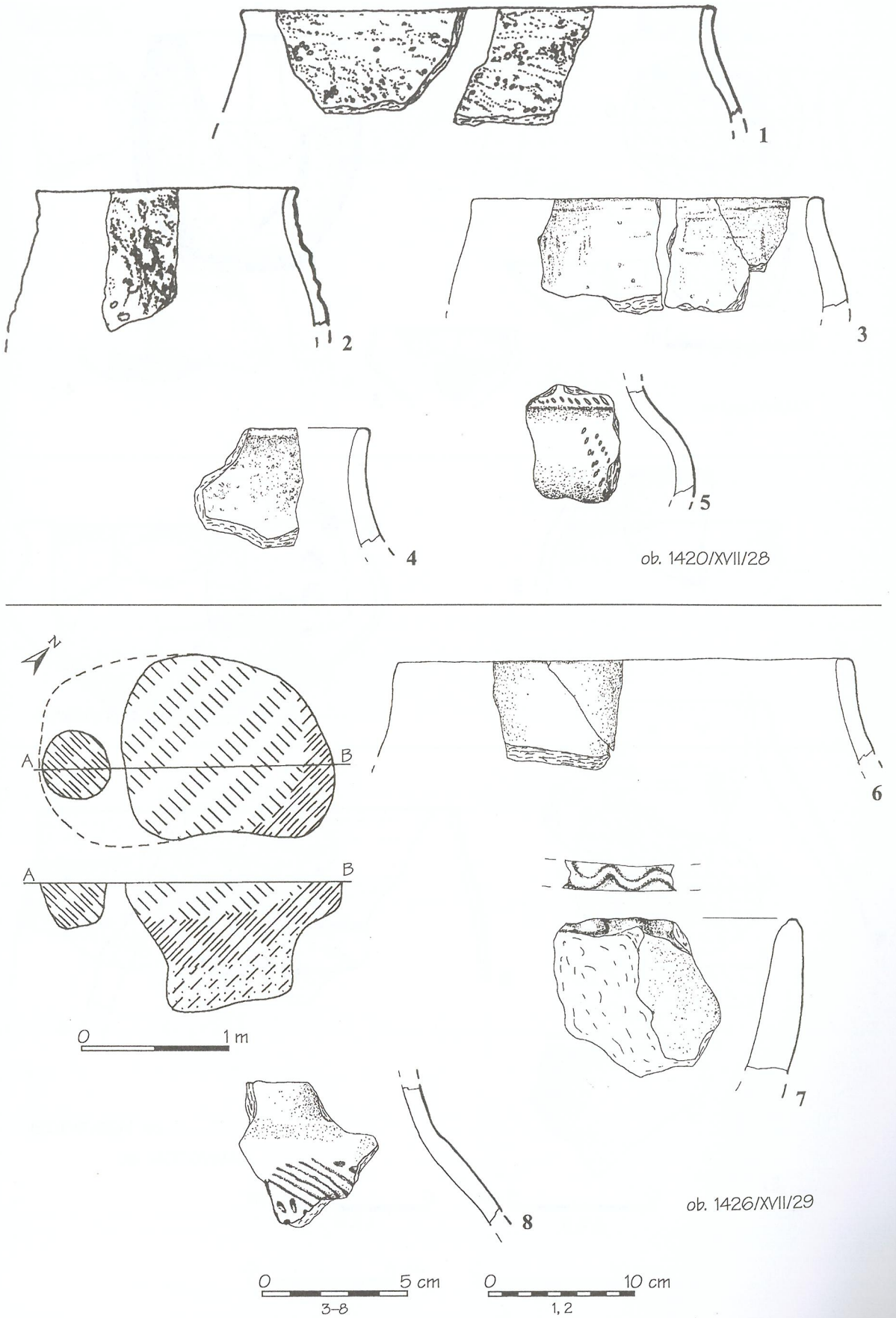

Ryc. 207. Grabek,st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXVIII.

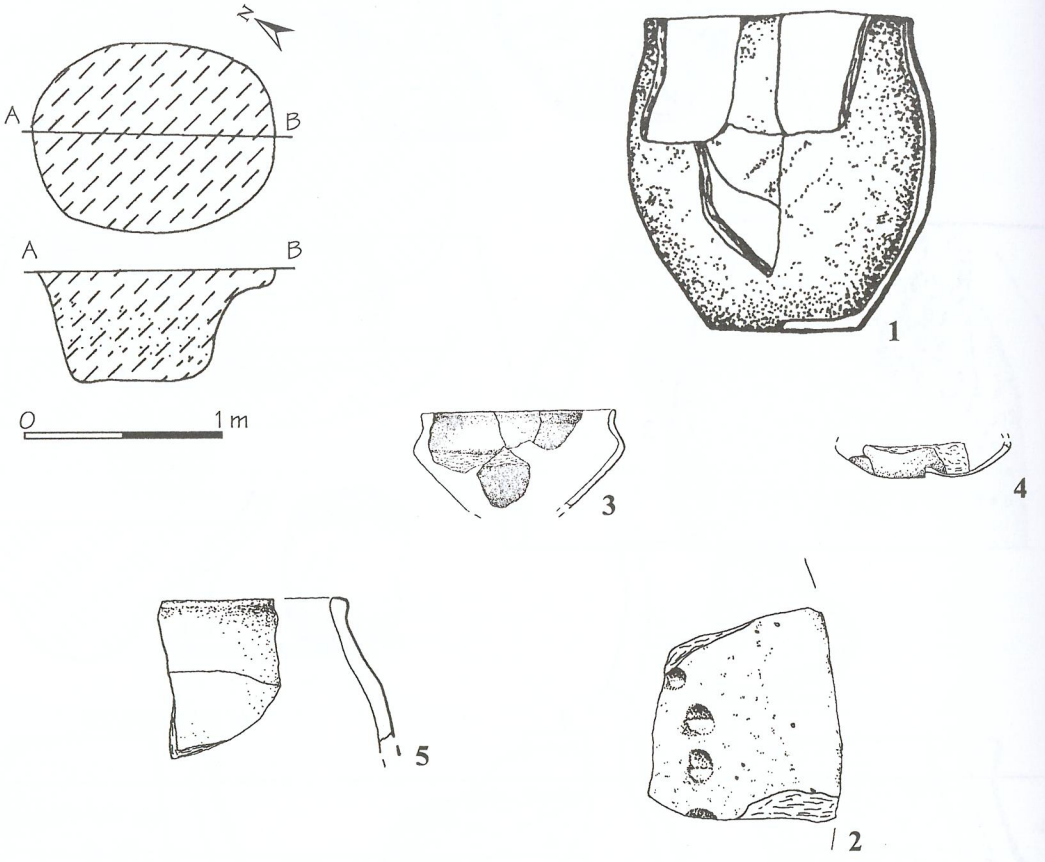

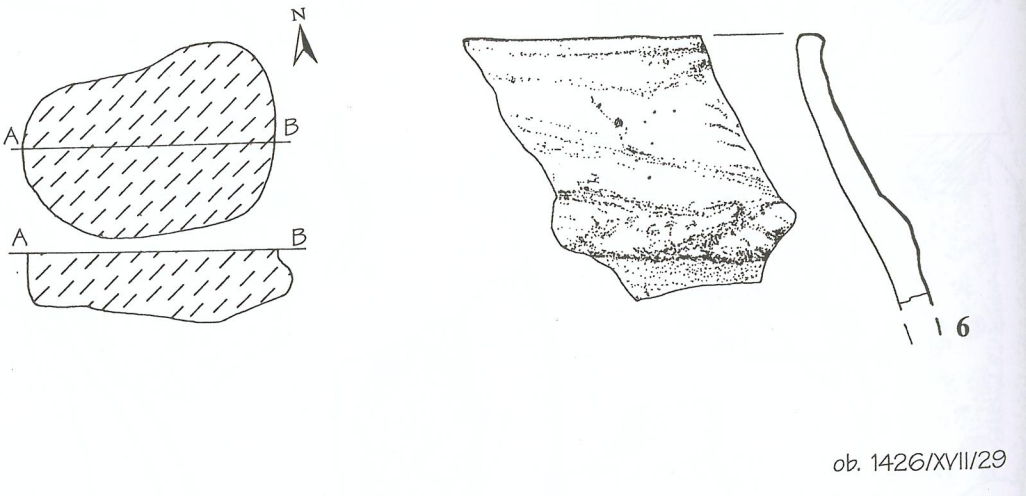

Ryc. 208. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXIX.

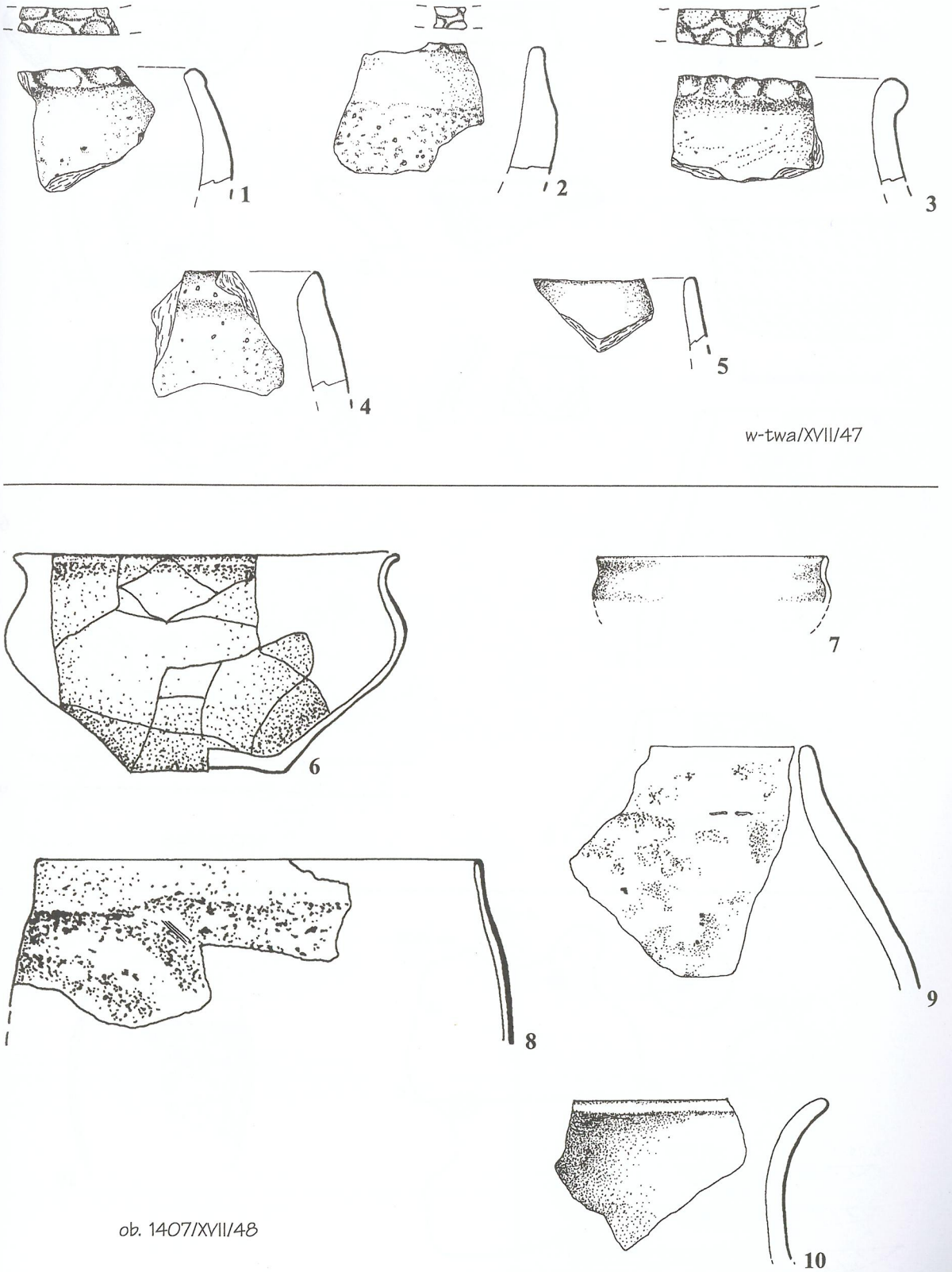

Ryc. 209. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXIX (6-10) i z poza niego (1-5) - osada D.

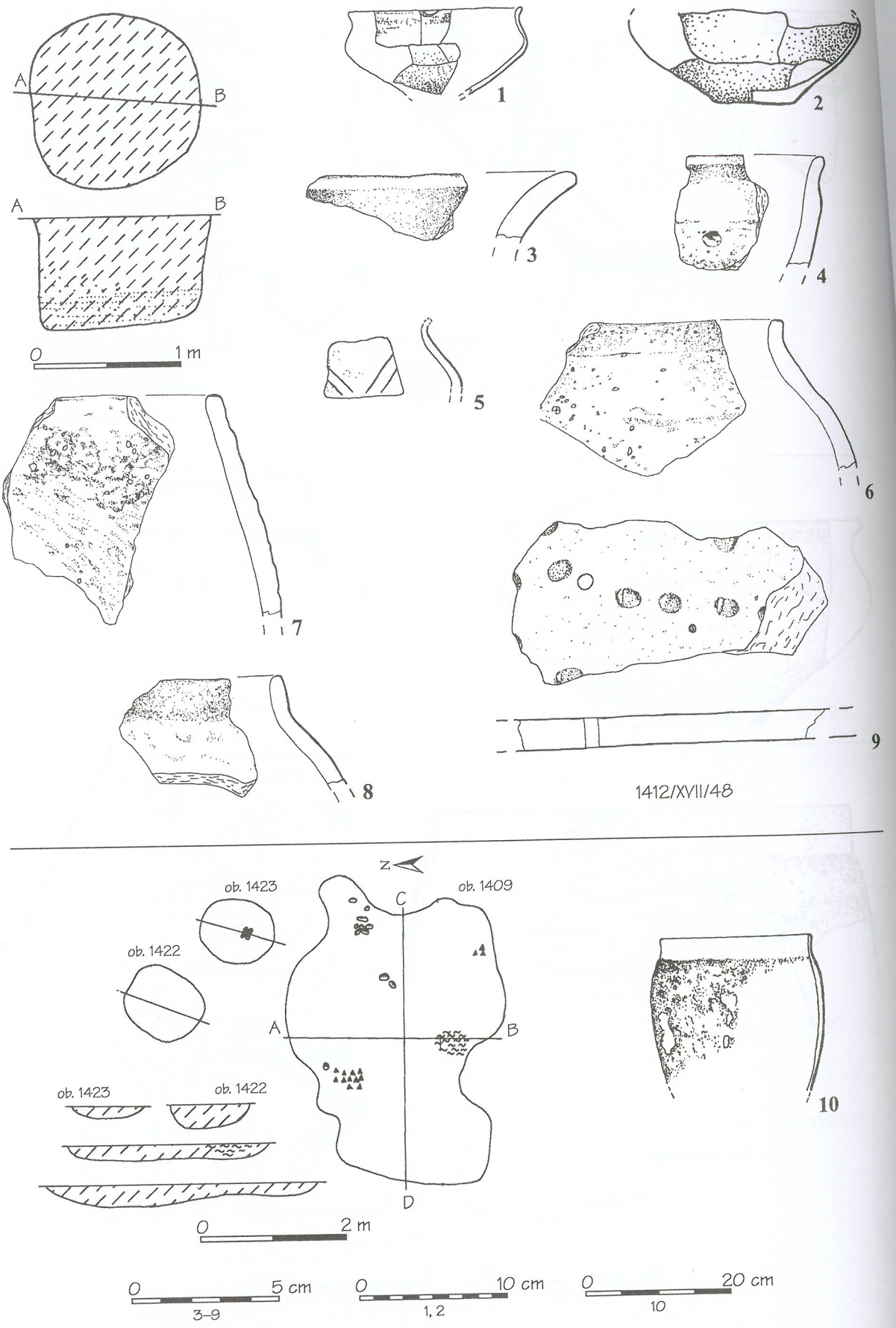

Ryc. 210. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXIX - osada D.

Ryc. 211. Grabek, st. 11. Plan zbiorczy obiektów ze s
1 – hipotetyczne zarysy domów, 2– doły posłupowe, 3– obiekty typu V–VII

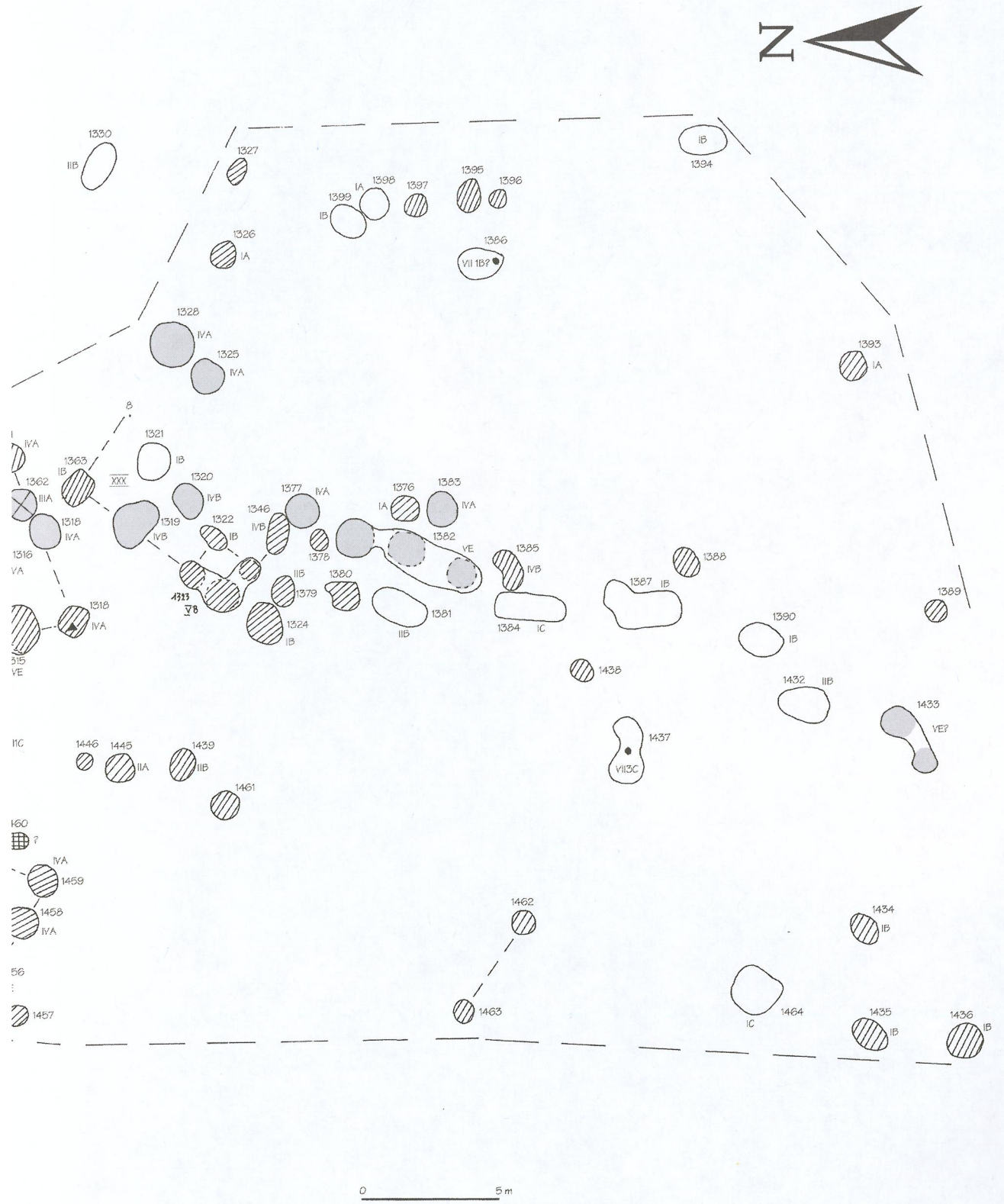

ze skupisk XXX–XXXV w osadzie D.
V–VII, 4– obiekty pozostałych typów, 5– obiekty typu III–V.

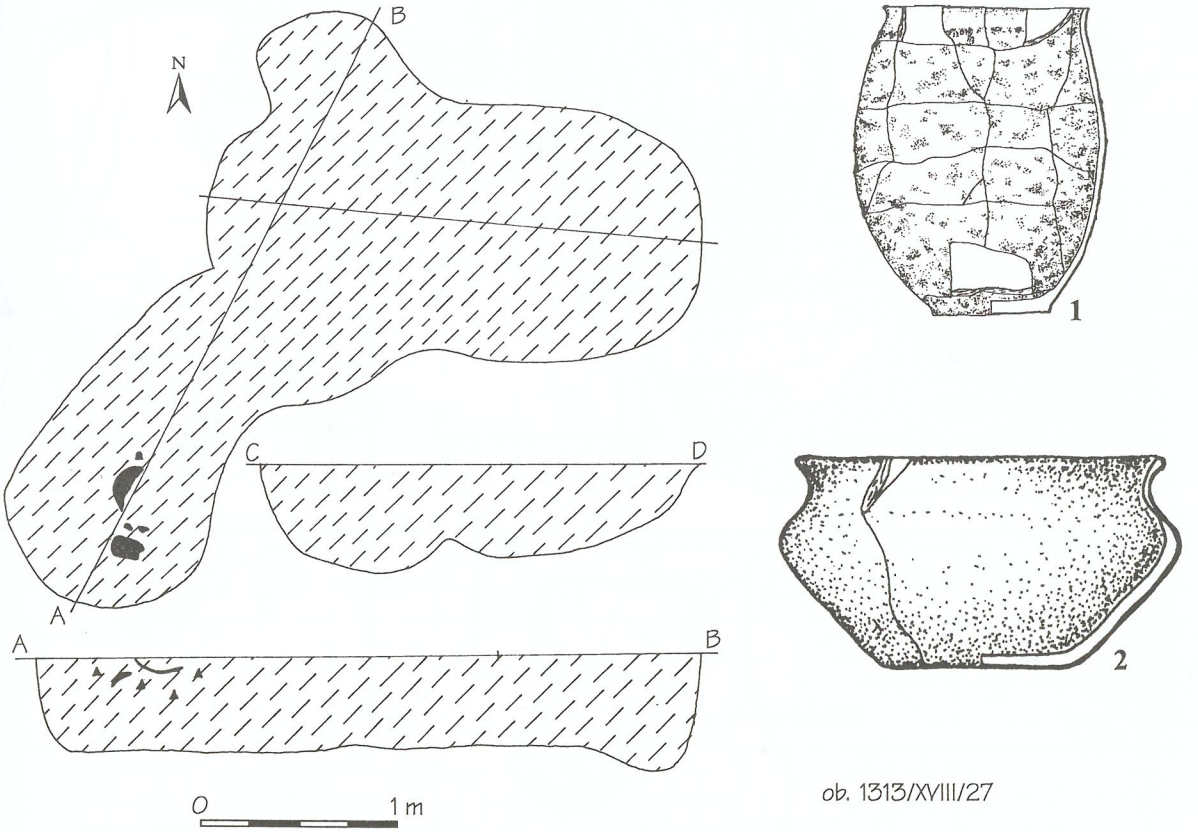

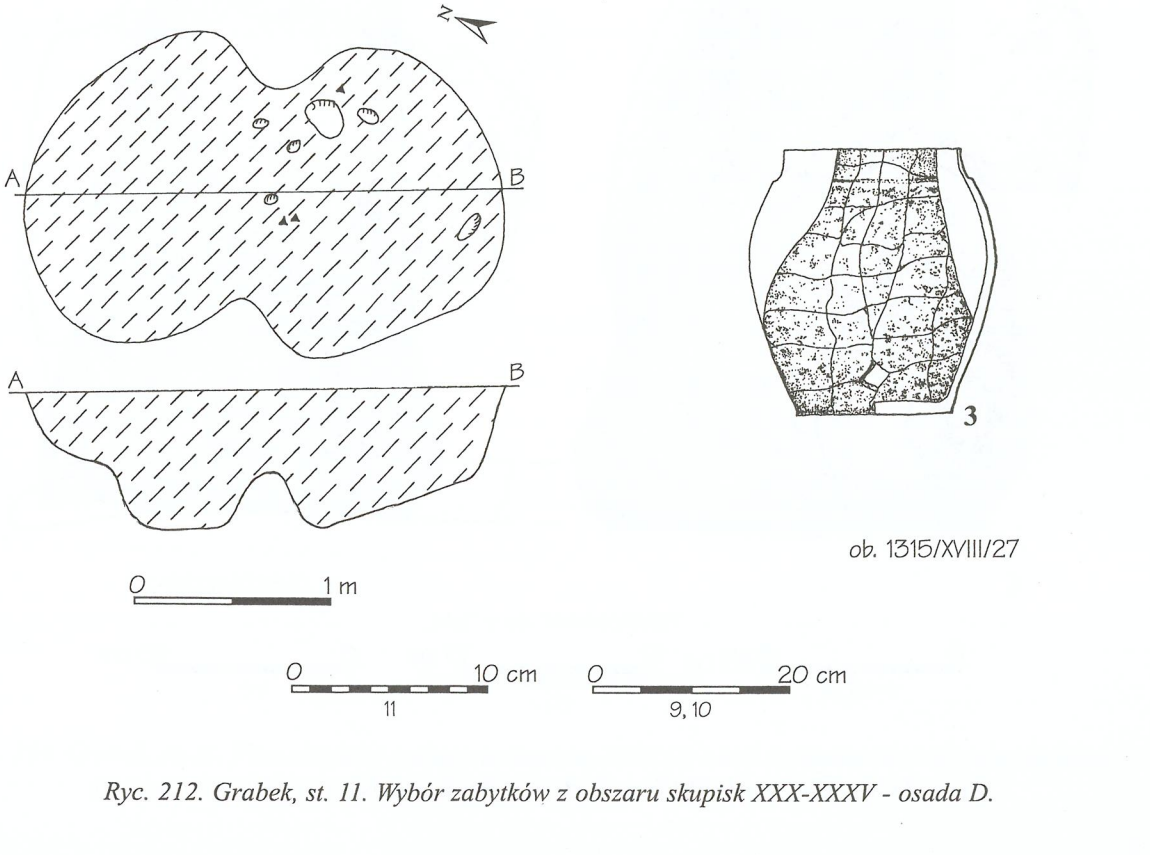

Ryc. 212. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk XXX-XXXV - osada D.

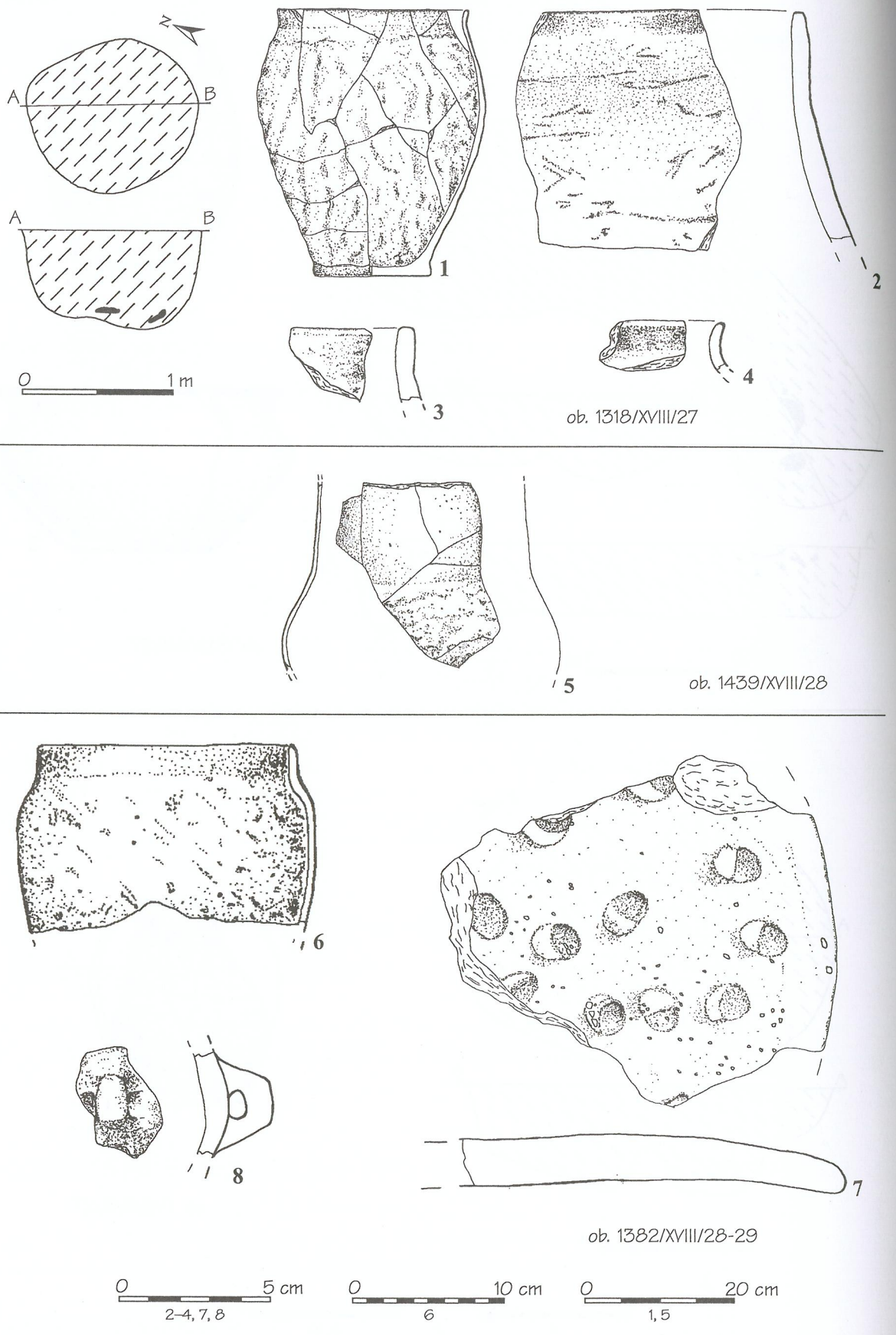

Ryc. 213. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk XXX-XXXV - osada D.

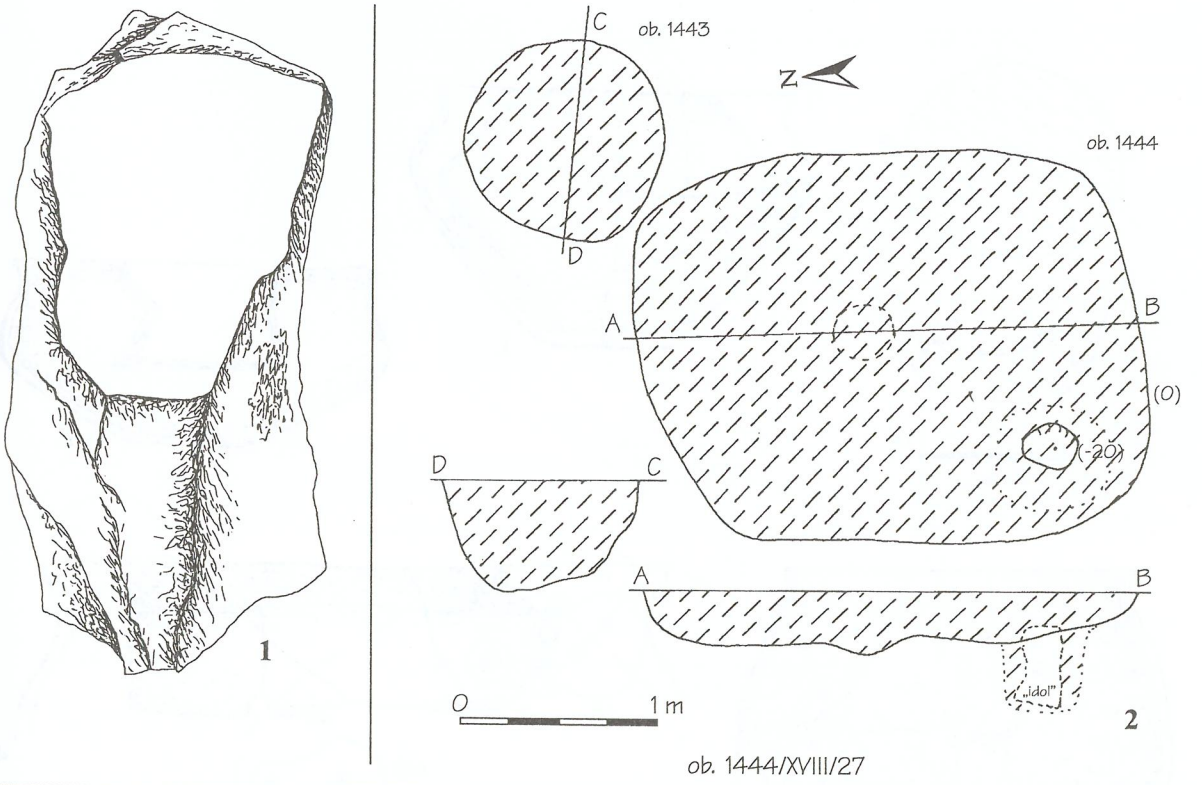

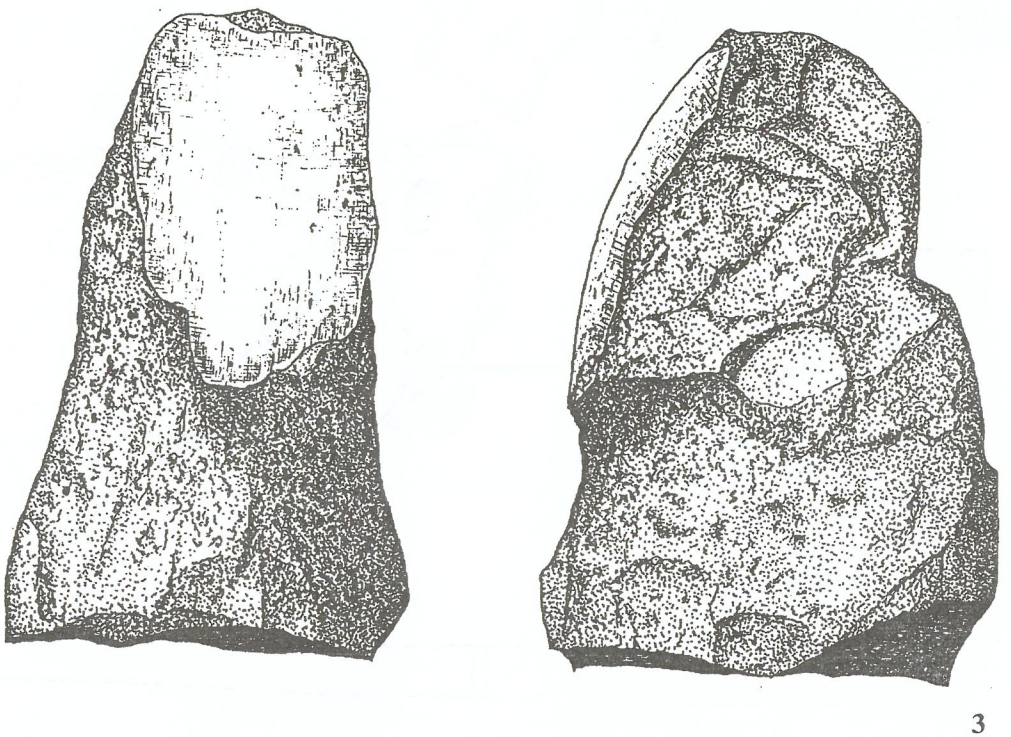

Ryc. 214. Grabek, st. 11. Plan obiektów z obszaru skupiska XXXI (2) i idol z obiektu 1444 (3) oraz kamienny idol z m. Perwenitz okr. Havelland (1).

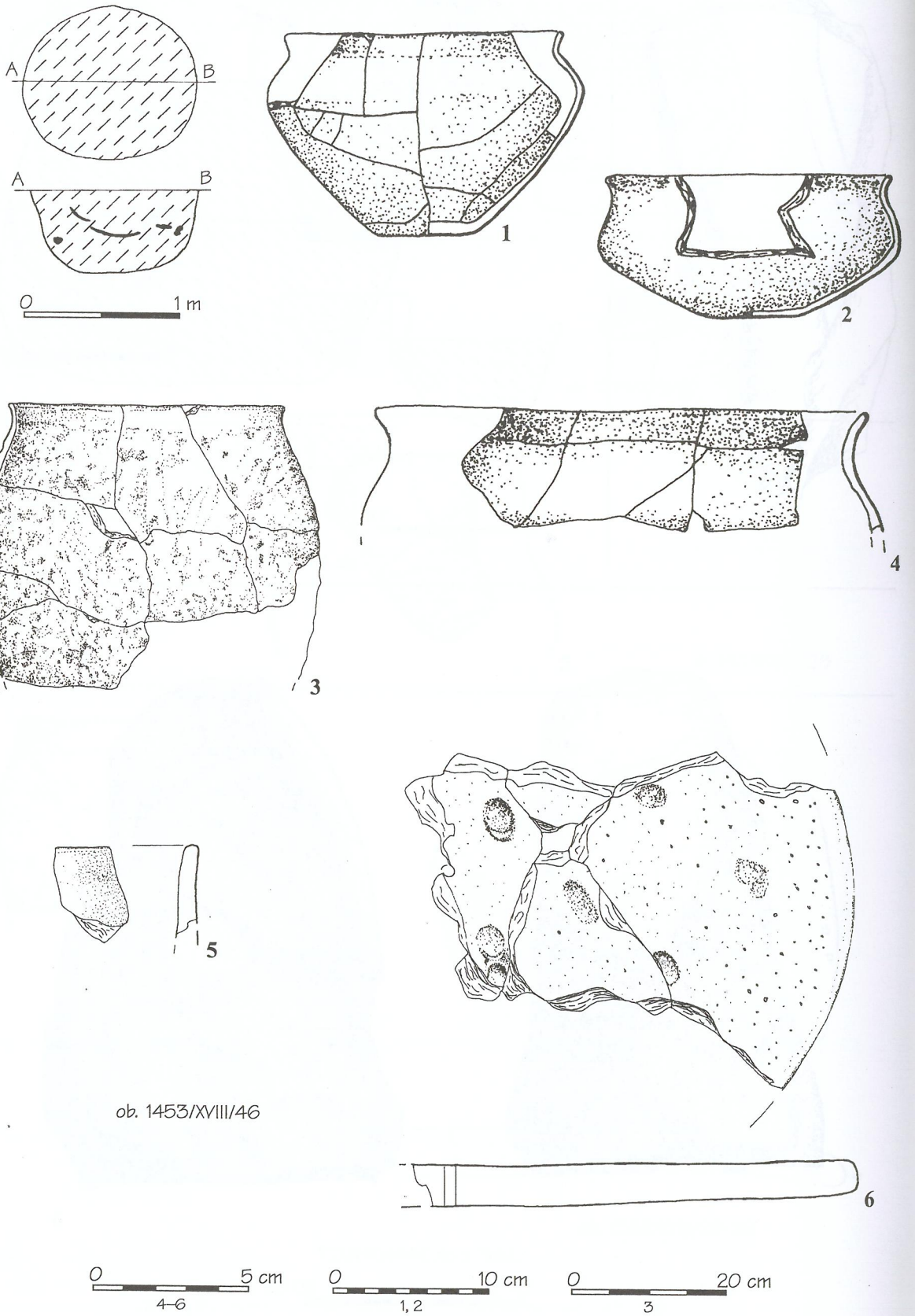

Ryc. 215. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXXI.

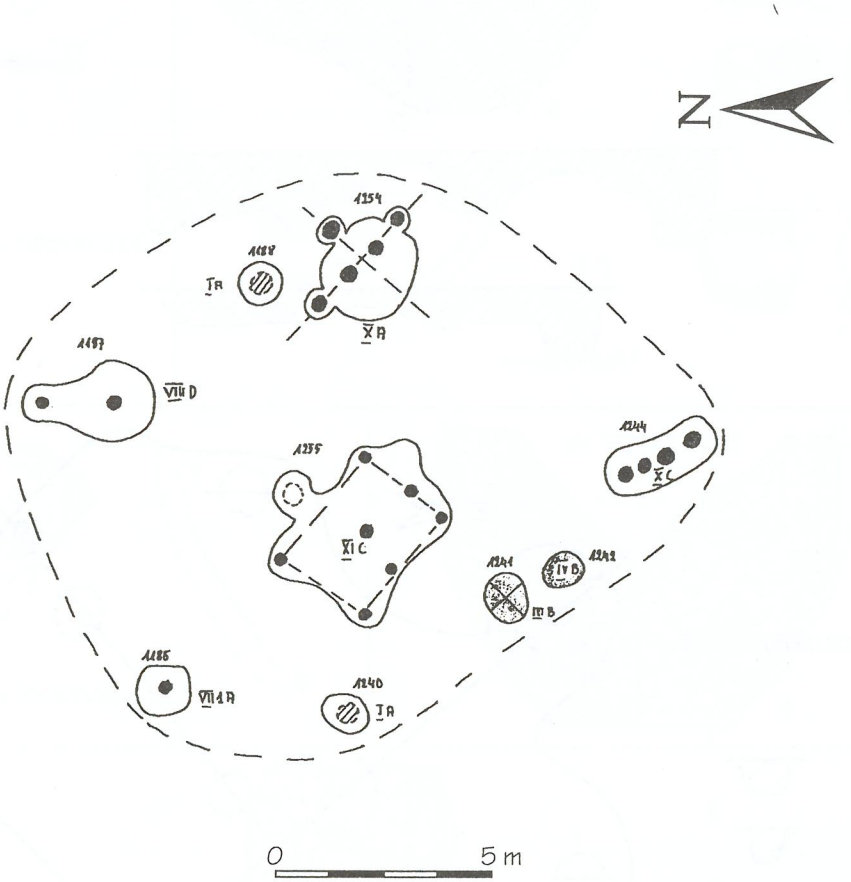

Ryc. 216. Grabek st. 11. Plan skupiska XXXVI z osady D.

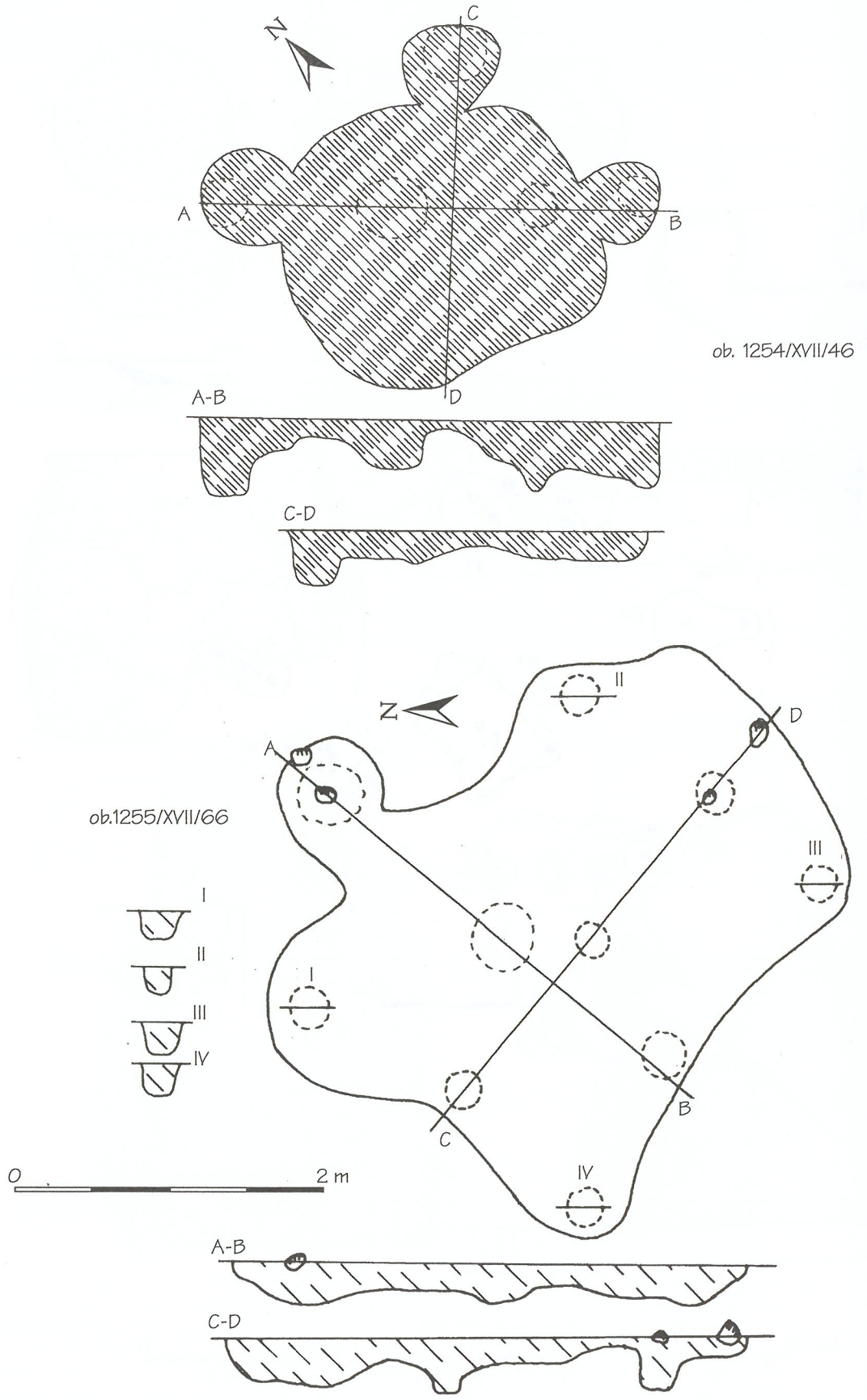

Ryc. 217. Grabek, st. 11. Obiekty ze skupiska XXXVI - osada D

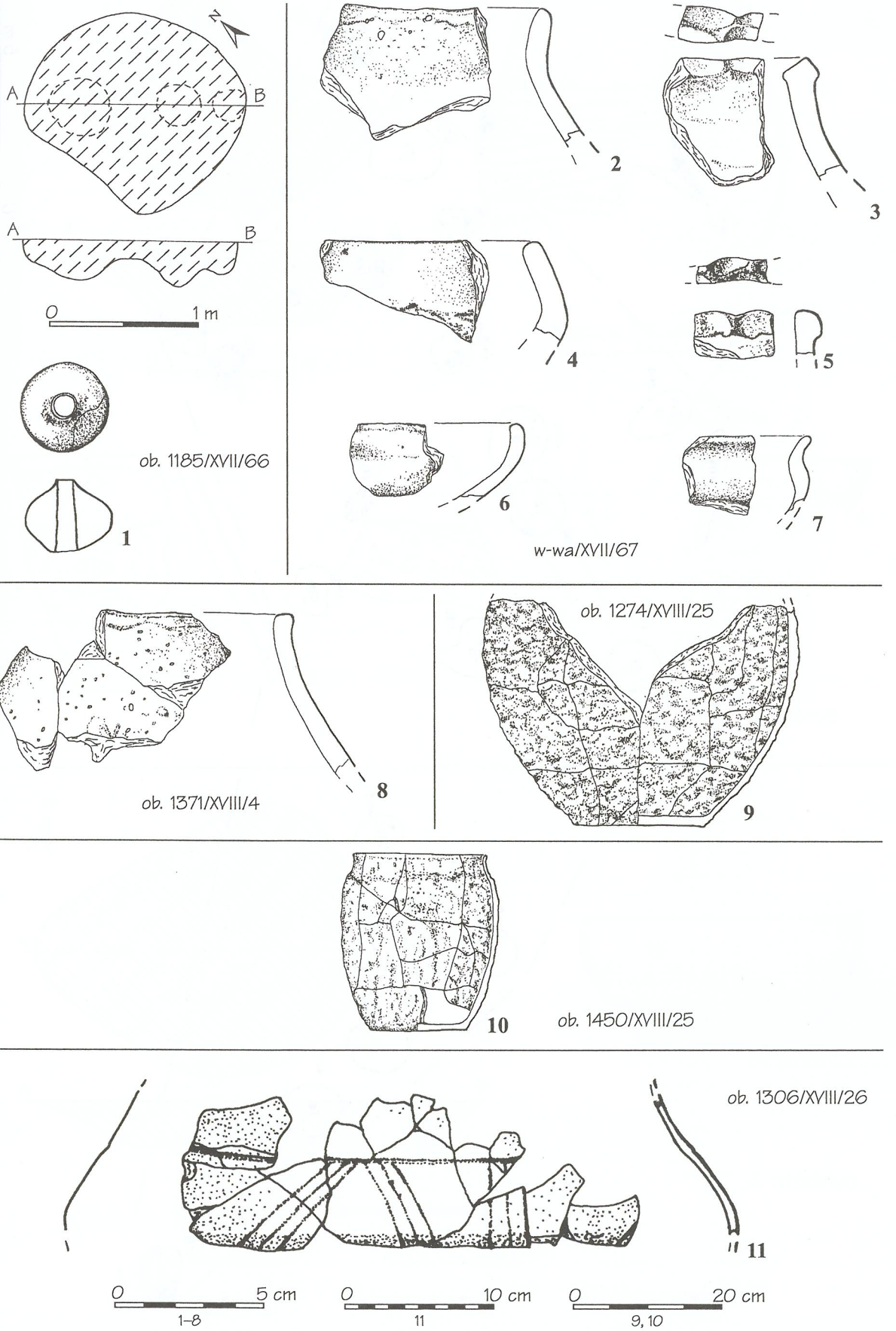

Ryc. 218. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupisk XXX-XXXVI - osada D.

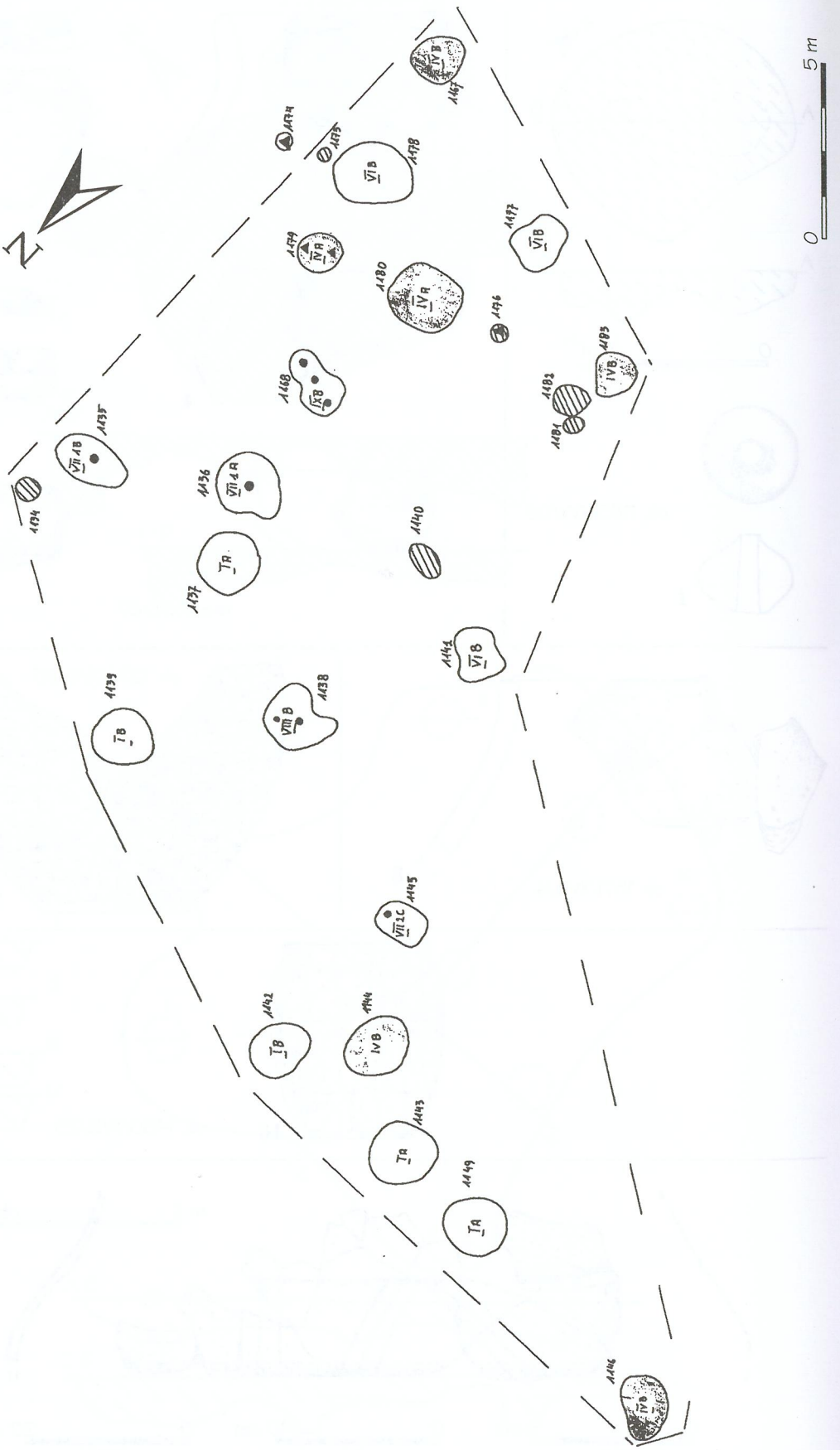

Ryc. 219. Grabek st. 11. Plan skupiska XXXVII z osady D.

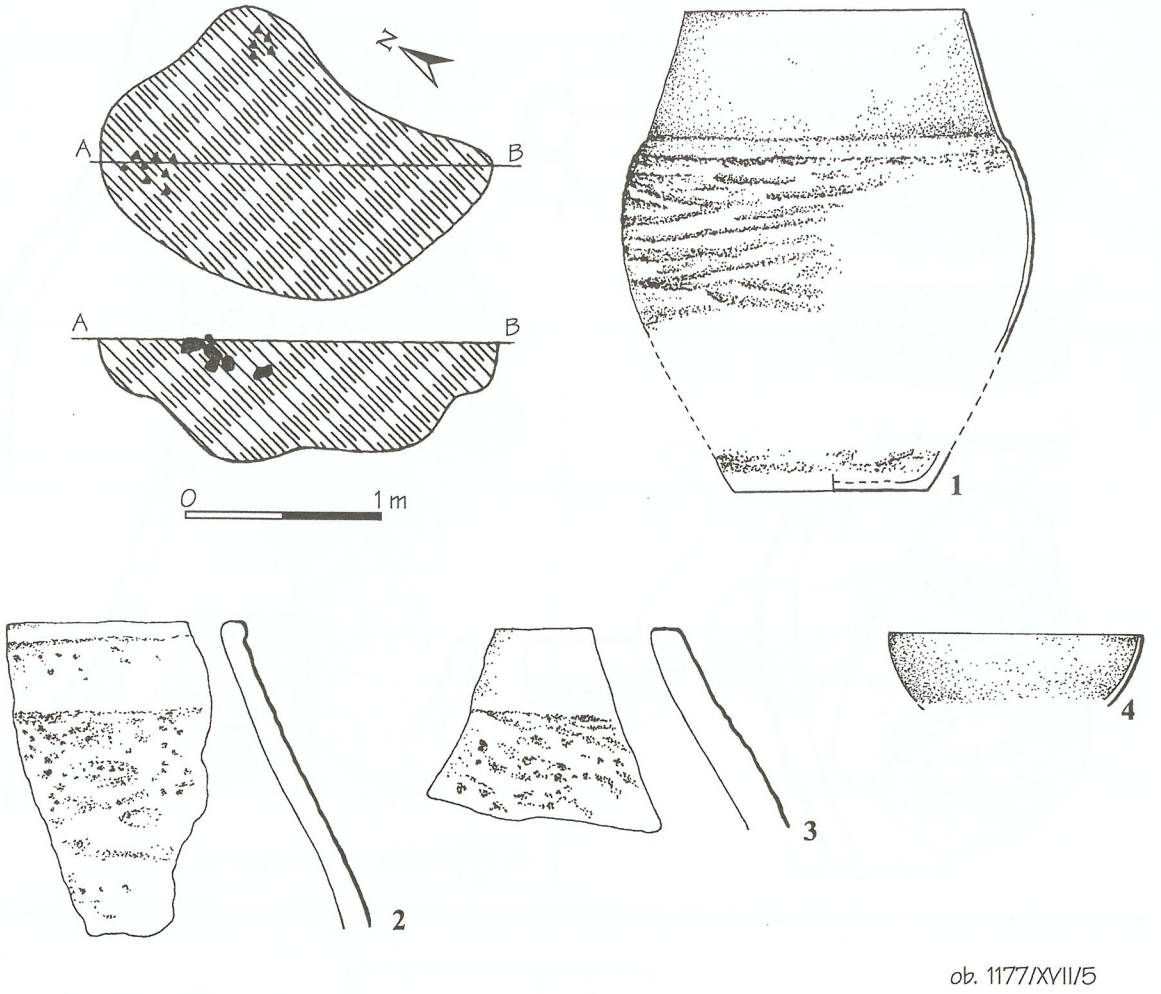

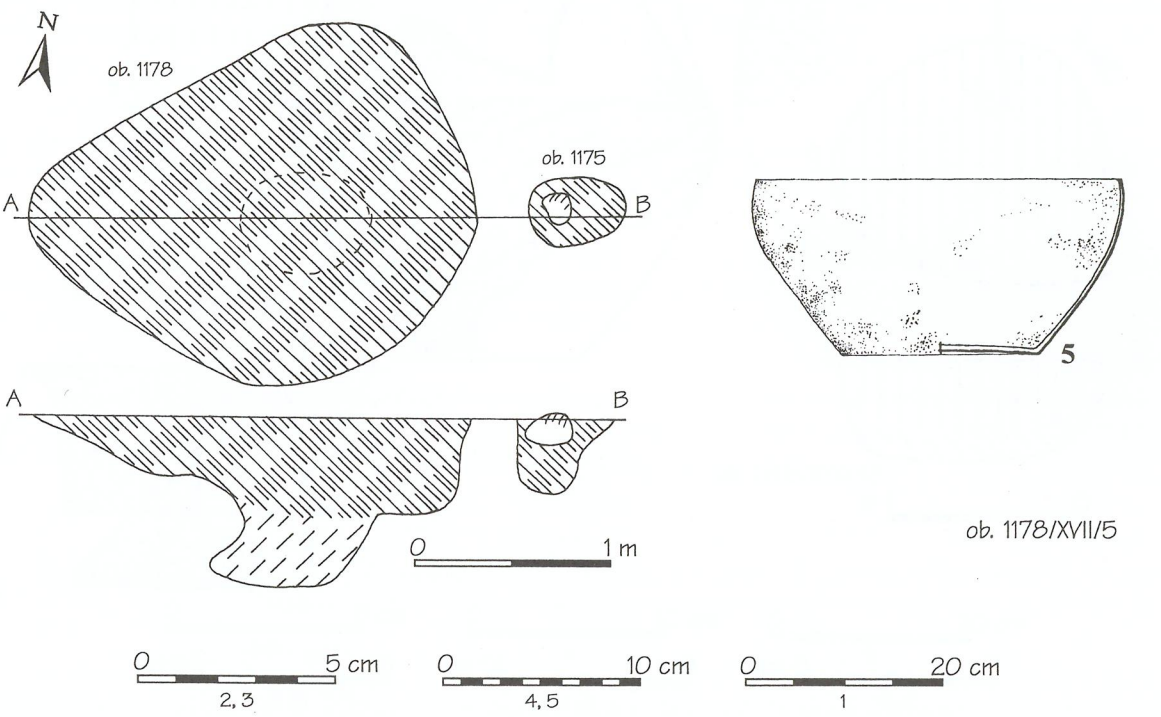

Ryc. 220. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXXVII.

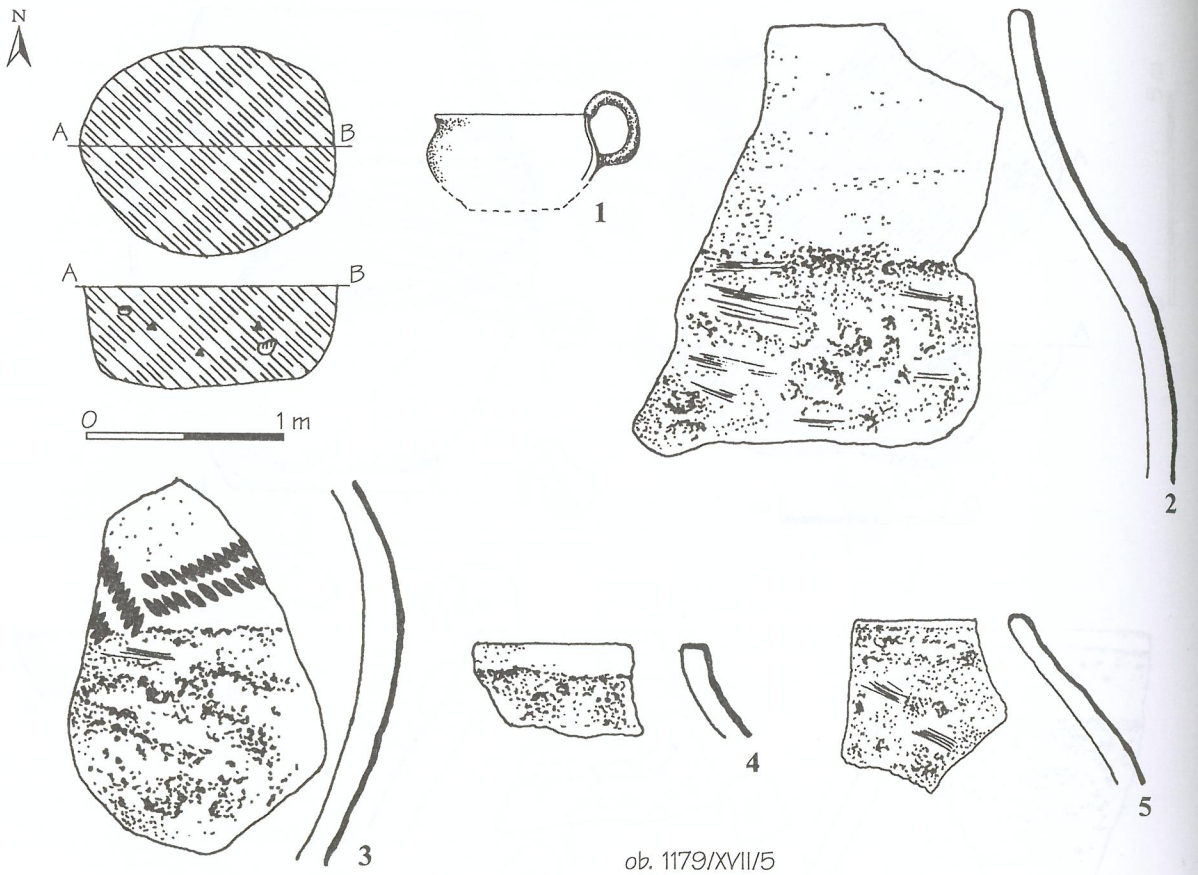

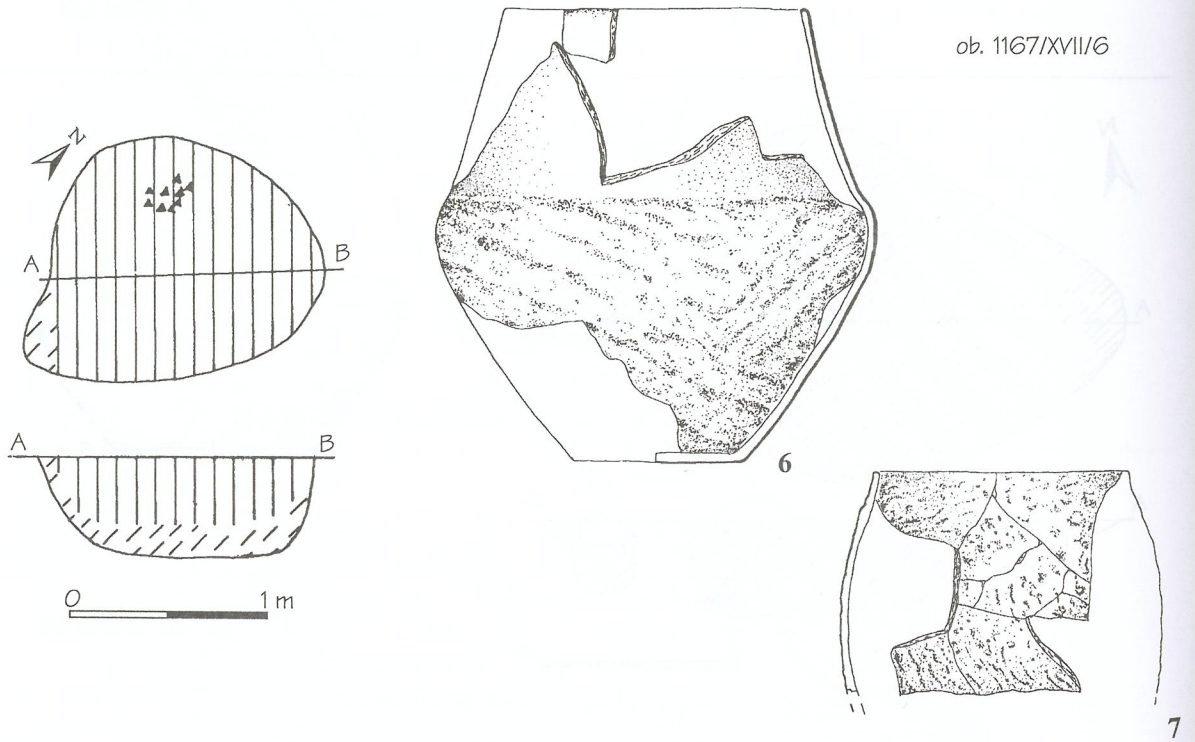

Ryc. 221. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXXVII.

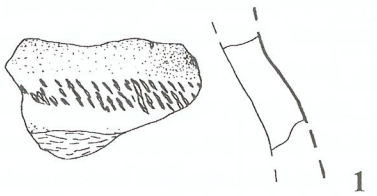

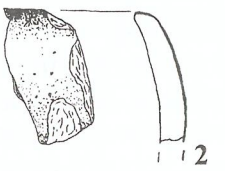

ob. 1134/XVII/4

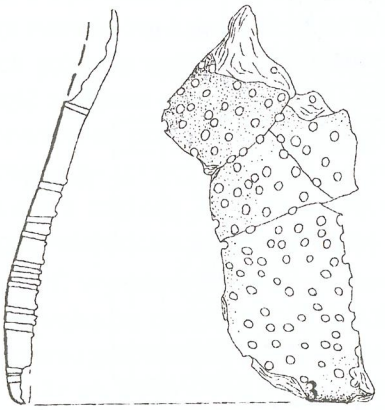

w-twa/XVII/5

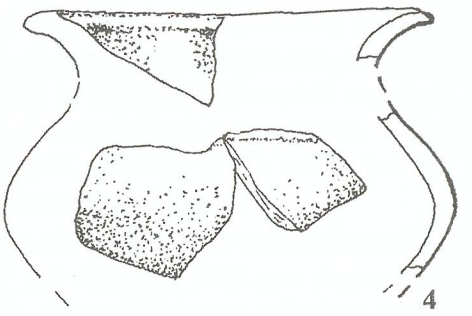

ob. 1168/XVII/5

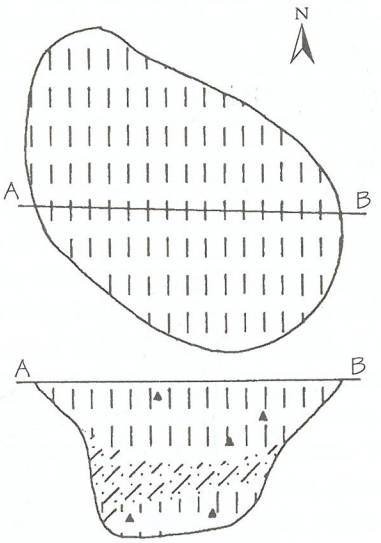

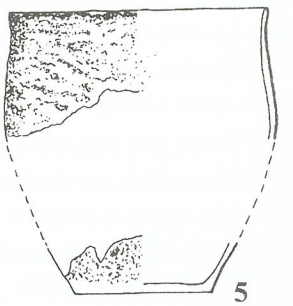

ob. 1146/XVII/43

Ryc. 222. Grabek, st. 11. Wybór zabytków z obszaru skupiska XXXVII.

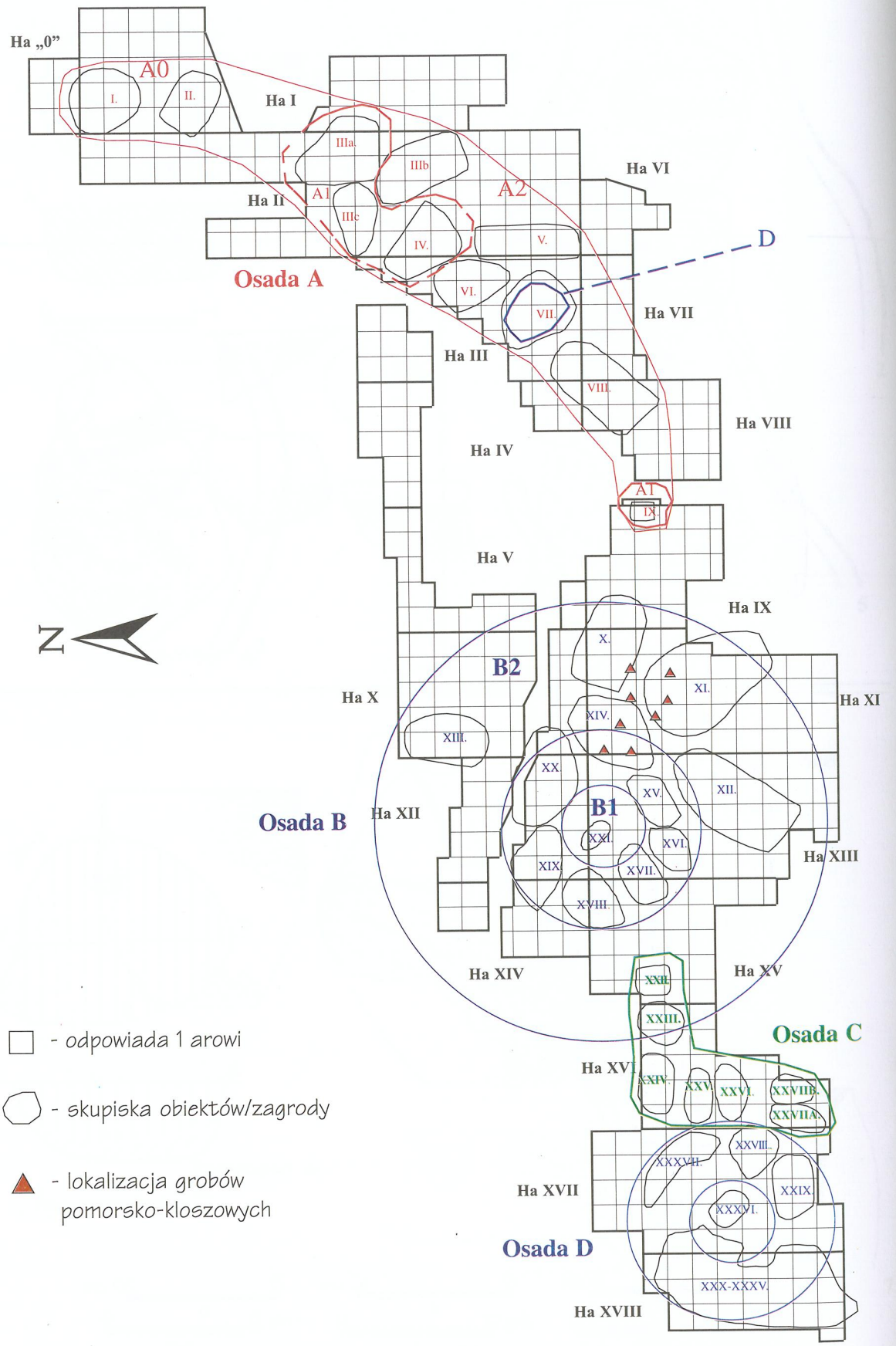

Ryc. 223. Grabek st.11. Schemat rozplanowania przestrzennego zespołu osadniczego cyklu łużycko – pomorsko – kloszowego.

w krąg o średnicy około 82 m. Plac wewnętrzny miałby w przybliżeniu średnicę około 37 m. Na zewnątrz tak pomyślanego układu, sytuujemy zagrody kręgu zewnętrznego osady B2. W jej skład wchodzą zagrody: X, XI, XII i XIII. Tworzą one układ półkolisty (wachlarzowaty) na E od części osady z zabudową dookolną B1. Średnica zewnętrzna tego kręgu odpowiada w przybliżeniu dwukrotności średnicy części B1 i wynosi około 170 m. Nie ulega wątpliwości, że mamy tutaj do czynienia z przykładem rozrastającej się osady B. We wszystkich zagrodach tej osady wyróżniono mniej lub bardziej prawdopodobne budynki słupowe w otoczeniu różnorodnych obiektów gospodarczych. Różnice w jej obrębie, oprócz rozplanowania przestrzennego na dwie części, dotyczą również charakteru odkrytych materiałów. W obiektach części B1 dominuje materiał „łużycki", zaś obiekty z domieszką materiałów „pomorsko–kloszowych" są sporadyczne. Natomiast w części B2 – kręgu zewnętrznego osady, tak w obiektach jak i w warstwie, zwłaszcza w obrębie zagrody X i XII, występuje znaczna domieszka materiałów, które należą do kompleksu kloszowo–pomorskiego. Taki rozkład materiałów ruchomych pozwala nam na ustawianie chronologii rozwoju osady B. W pierwszej kolejności powstała część z placem centralnym (B1), następnie, być może w związku z dopływem nowej ludności, zaczęły powstawać nowe zagrody zewnętrzne (B2). Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, o czym była już mowa wcześniej, na uderzające podobieństwo pomiędzy budynkiem z zagrody V osady A2, a budynkiem z zagrody XIII, wchodzącej w skład osady B2. Wydaje się, iż jest to jeszcze jeden element pozwalający na pewną korelację następstwa poszczególnych osad.

Strefa C wyróżnia się w całym omawianym kompleksie odmiennym układem przestrzennym. W jej skład wchodzą zagrody: XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVIIA, XXVIIB oraz skupisko obiektów o przeznaczeniu gospodarczym XXVI. Jest to obszar osady C, której charakter zabudowy może świadczyć o tym, że nie mamy tutaj do czynienia z długotrwałą osadą, lecz dość krótkotrwałym (?) epizodem osadniczym. Charakterystyczną jego cechą jest to, że w każdej z wyróżnionych zagród, oprócz skupiska XXII i XXVI, funkcjonuje obiekt mieszkalny typu wziemnego, w postaci półziemianki lub też dużej jamy nieckowatej, średnio o pow. rzędu 6 m^2. Ich zadaszenia realizowano zapewne w formie lekkich konstrukcji typu szałasowego. Odmienną sytuację obserwujemy w przypadku potencjalnej zagrody XXII, gdzie nie można wykluczyć obecności budowli zrębowej(?). Uzupełnieniem zabudowy C jest skupisko obiektów nr XXVI, o czysto gospodarczo – magazynowym charakterze, z dwoma paleniskami. Wśród inwentarzy ceramicznych z omawianego obszaru na uwagę zasługuje czerniona waza z rogowatymi guzami oraz pozostałe naczynia wazowate o małych guzkach na maksymalnym wydęciu brzuśca. Ich datowanie obejmuje niewątpliwie Ha C. Strefa C tworzy szeregowy ciąg zagród w układzie po łuku, o długości około 85 m, otwarty w kierunku SE, ku dolinie rzeki Krasówki.

Ostatnią jednostką osadniczą w kompleksie stanowiska 11 w Grabku jest osada D, odpowiadająca strefie D (ryc. 223). Jej omówienie jest najtrudniejsze ze względu na dość problematyczne wyznaczenie tu potencjalnych zagród, jak również poszczególnych domów, o czym wzmiankowaliśmy przy omawianiu wyróżnianych skupisk obiektów. W tej osadzie funkcjonowało co najmniej 8 potencjalnych zagród: XXVIII, XXIX, XXX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI oraz skupisko XXXVII o charakterze magazynowo – gospodarczym. Układ przestrzenny tej osady, naszym zdaniem, jest zbliżony do osady B1. Osadę założono również na planie okręgu o średnicy około 80 m, tworząc w centrum plac o średnicy około 38 m, gdzie, wprzybliżeniu, na środku usytuowano zagrodę XXXVI. Na jej specyficzny charakter wskazywaliśmy już przy charakterystyce poszczególnych skupisk obiektów. Omówione elementy jednoznacznie wskazują, że mamy tutaj do czynienia z podobnym zamysłem „urbanistycznym" jak w przypadku osady B1. Długotrwałe istnienie tej osady doprowadziło do zatarcia jej pierwotnego układu, przez przesuwanie obiektów na SW i w kierunku centrum. Nie jest też zapewne kwestią przypadku, że punktem centralnym w tak zakreślanym kręgu jest pozostałość dołu posłupowego (ob. 1240). Materiały ceramiczne z tej osady wskazują na jej późnołużycką chronologię. Trzeba także zwrócić uwagę na silne powiązania obszaru zagrody XXXVIII i skupiska obiektów XXXVII z obiektami zagrody VIIA (głównie), ale także V i VIII osady A2. Przejawia się to m. in. w obecności talerzy zdobionych odciskami plecionki, które w innych osadach w zasadzie nie występują. Dość niejasno przedstawia się interpretacja obiektów z zagrody XXIX, w których stwierdzono obecność fragmentów garnków przynależnych do zespołów pomorsko – kloszo-

wych. Być może mamy do czynienia w obrębie tej zagrody z nakładaniem się obiektów młodszych (kultury grobów kloszowych) na starsze podłoże łużyckie, względnie, co jest również możliwe, koegzystencją społeczności obu kultur. Po zaprezentowaniu poszczególnych osad możemy obecnie przejść do uwag natury ogólniejszej, związanych z podobieństwami i różnicami pomiędzy tymi jednostkami osadniczymi. Dla zobrazowania zachodzących różnic w poszczególnych osadach, dokonano tabelarycznego zestawienia kilku podstawowych charakteryzujących elementów. Uwzględniono wśród nich typ domów mieszkalnych i średnią ich powierzchnię, a także średnią wielkość skupiska (zagrody) i odpowiadające im ilości obiektów itd. (tab. 32).

Tabela 32. Zestawienie elementów charakteryzujących poszczególne osady i obozowisko.

Osada	Typ zabudowy	Typ domu - ilość		Śr. pow domu/ w m^2	Śr. pow. sk-zagr./ w arach	Śr. ilość obiektów/ w szt.	Typy obiektów jamowych					Typy układów słupowych			
		słupowy	wziemny				III	IV-V	VI	VII -IX	X	IIa	IIIa	IIIb	IVa
A0	Rz.	2	1	15,0	5,25	33	-	1	1	12	-	X	1	1	-
A1	Rz.	-	7(XI)	31,0	5,40	29	-	-	-	15	5	X	1	3	-
A2	Rz.	4	1?	22,0	5,70	52	-	1	-	31	1	X	4	1	-
A	Rz.	6	7+2?	22,6	5,40	38	-	2	1	58	6	X	6	5	-
B2	Ok.	3	1	14,5	8,00	39	2	6	2	12	1	X	-	1	-
B1	Ok.	9	-	24,1	3,40	24	6	35	3	27	2	X	1	1	-
C	Rz.	-	5	6,00	2,20	10	-	10	-	7	2	X	-	3	-
D	Ok.	8	1(XI)+ 1	22,0	3,20	26	6	33	3	19	2	X	-	2	7

Z powyższego zestawienia wynikają bardzo istotne zależności. Jeżeli chodzi o typ rozplanowania przestrzennego osad, to mamy do czynienia z zabudową rzędową w osadzie A i C, natomiast z okolnicą w osadach B i D. Jednoznacznie wyróżnia się osada A1 ze względu na typ domów (analogiczny budynek wystąpił tylko w osadzie D, zagroda XXXVI). Inne budynki typu wziemnego z pozostałych osad należą do odrębnych kategorii. Bardzo ciekawie rysują się zależności pomiędzy wielkościami poszczególnych zagród. W przypadku osady A, średnia wielkość zagrody wynosi około 5,5 ara, podczas gdy w przypadku osady B, w części B1, czyli wewnętrznej, przeciętna zagroda ma około 3,4 ara, z kolei w B2 (część zewnętrzna osady) aż około 8 arów. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że zagroda XIII ma jedynie 4,5 ara. Zbliżoną wartość do obszaru zagrody z osady B1 uzyskaliśmy także dla zagród z osady D – 3,2 ara. Zdecydowanie mniejszą powierzchnią charakteryzują się zagrody osady C, gdzie wartość ta wynosi około 2,2 ara.

Nieprzypadkowe są zapewne także średnie wielkości powierzchni budynków w poszczególnych osadach. Jakkolwiek średnia dla całej osady A (22,6 m^2) jest bardzo bliska tej z dla osady B1 (24,1 m^2) oraz osady D (22, 0 m^2), to sytuacja wygląda nieco inaczej jeżeli będziemy rozpatrywać poszczególne jej części. Ponownie wyraźnie wyróżnia się część A1, gdzie domy wziemne uzyskują średnio około 31 m^2. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że i ta wielkość jest zaniżona ze względu na uwzględnienie dwóch niewielkich budowli tego typu w obrębie zagród IIIc i IX (bez nich wynosi 39 m^2). Dla zagród z części A0 i A2 uzyskujemy odpowiednio dla domów słupowych około 15,0 m^2 i 22,0 m^2. Są to wielkości zbliżone do wartości uzyskanych dla stref B1 i D. Podobnej wielkości budynki znajdowały się w części B2 osady. Są one przeciętnie mniejsze o kilka metrów od tych, które funkcjonowały w części B1. Budowle typu mieszkalnego ze strefy C, wielkością całkowicie odbiegają od powyższych wartości, osiągając średnio tylko 6 m^2.

Tabela 33. Zestawienie wielkości powierzchni budynków typu mieszkalnego z rozbiciem na poszczególne typy

Osada/skupisko	Domy wziemne (m^2)		Domy „naziemne" – typy układów słupowych (w m^2)					
	Typ XI	Inne	Va	Vb	VIa	Vib	VIIa	VIIb
A0/II		12,0	15,0					
A1/IIIa	38,5 36,0							
A1/IIIc	15,75							
A1/IV	30,0 44,0							
A1/VI	46,7							
A1/IX	8,4							
A2/IIIb		8,4	19,0					
A2/V			14,1					
A2/VII							37,5	
A2/VIII			30,0 18,0					
B1/XVIIB			15,0					
B1/XIX								32,5
B1/XX			24,8					
B2/X							16,5	
B2/XII		15,0 9,0						
B2/XIII			12,0					
C/XXIII		7,0						
C/XXIV		7,8						
C/XXV		7,3						
C/XXVIIA		4,3						
C/XXVIIB		4,3						
D/XXVIII						32,5		
D/XXIX		12,9		32,5				
D/XXX					12,25			
DXXXI			22,0?				27,5 ?	
D/XXXII			19,3					
D/XXXIII			25,0					
D/XXXIV					18,0			
D/XXXVI	7,2	8,45						
Średnia:	28,3	8,8	19,5	32,5	15,1	32,5	27,2	32,5

Z powyższego zestawienia można wyciągnąć kilka wniosków. Zasadniczy dotyczy jednoznacznego wyróżnienia osady A1 z budowlami wziemnymi typu XI. Należy przy tym podkreślić, że budynki te tworzą dwie grupy pod względem wielkości. Domy o dużych rozmiarach znajdują się zazwyczaj w centrum dużych zagród, natomiast domy o powierzchniach 3–4 krotnie mniejszych, spełniając jakieś funkcje odmienne, lokowane są na uboczu. W jednym przypadku jest to samodzielny dom z zagrody IX, w drugim zaś jest to budynek stanowiący podstawę zagrody usytuowanej w centrum placu osady (zagroda XXXVI w osadzie D). Wydziela się wyraźnie osada C z budowlami wziemnymi innych typów, które także sporadycznie odnotowujemy w osadzie B2 i D. Wniosek trzeci dotyczy zdecydowanej przewagi zróżnicowanych domów naziemnych – w osadach A2, B i D. Może-

my zaobserwować dominację domów typu Va, (11 na 19 uwzględnionych). Widzimy ponadto, jak zmieniają się powierzchnie mieszkalne w poszczególnych typach. Zdecydowanie najmniejsze są zazwyczaj domy typu Va i zbliżone – typu VIa, które sięgają średnio około 15–20,0 m^2. Pozostałe typy, to zazwyczaj domy o powierzchniach większych, rzędu 30 metrów kwadratowych i więcej.

Ogólnie porównano 37 domów. Z analizy wielkości ich powierzchni, po zastosowaniu diagramu liniowego, wyłania się obraz czterech przedziałów wielkościowych. Pierwszy – pomiędzy 4,3 a 9 m^2 z 9 obiektami (średnia: 7,2 m^2), drugi pomiędzy 12,0 a 20,0 m^2 z 14 obiektami (średnia 15,3 m^2), trzeci mocno zróżnicowany, od 22 do 32,0 m^2, z 9 obiektami (średnia: 28,5 m^2). Ostatni przedział, to budowle znacznych rozmiarów z przedziału od 36 do około 46,0 m^2 z 5 budynkami (średnia: 40,5 m^2).

Wśród powyższych przedziałów wielkościowych odnotowano: w I, jedynie domy wziemne różnych typów, w II, na znanych 14 tylko 4 wziemne, przy 10, słupowych, w III, na 9, 8 słupowych i jeden wziemny, zaś w przedziale IV, były 4 budynki wziemne i tylko 1 słupowy. Jest to obraz specyficznej tendencji rozwoju osad w Grabku. Wydaje się, iż przedziały wielkości powierzchni mieszkalnej mogą świadczyć o zróżnicowaniu liczebności rodzin jak i zapewne ich pozycji społecznej, związanej m. in. z zamożnością.

Zazwyczaj na jedną zagrodę przypada od 24 do 52 obiektów, z czego znaczną część stanowią doły posłupowe. Średnia dla osady A– 38 szt. Jest prawie identyczna jak w B2 – 39, natomiast średnia z B1 – 24, jest bliska osadzie D – 22. Na zagrodę w osadzie C, przypada średnio jedynie 6 obiektów.

Pewne różnice uwidaczniają się również, gdy rozpatrujemy obecność poszczególnych typów obiektów jamowych, jak i układów słupowych. Generalnie trzeba stwierdzić, że obiekty interpretowane przez nas jako potencjalne piwniczki, zwłaszcza typ III, czyli o profilu trapezowato – gruszkowatym, nie wystąpiły ani razu w osadzie A. Są one obecne wyłącznie w osadzie B, szczególnie jej części B1 oraz w osadzie D. Typ IV i V piwniczek, czyli jam o profilach cylindrycznych, wystąpił sporadycznie tylko w częściach A0 i A1. Są one natomiast bardzo częste w osadzie B1 (35 sztuk) i D (ponad 33 szt.). Rzadko odnotowujemy je wśród obiektów w osadzie B2 (6 szt.), natomiast są stałym składnikiem osady C. Wyróżnione przez nas płytkie obiekty z wewnętrznymi słupami konstrukcji dachowej (typy VII–IX) zostaną omówione wspólnie. Wyraźnie widać ich dominację w osadzie A, gdzie zapewne przejęły funkcje obiektów typu III–V. Są obecne jednak również wśród pozostałych osad. Z obiektami typu X, czyli o profilach wskazujących na funkcjonowanie w ich rowkowych jamach kilku słupów, spotykamy się trzynaście razy, z czego aż w 6 przypadkach jest to osada A (zwłaszcza jej część A1 z 5 szt.). Pozostałe pojedynczo wystąpiły w pozostałych osadach.

Wśród wyróżnionych typów układów dołów posłupowych na szczególną uwagę zasługują, naszym zdaniem, typy IIIa, b i IVa. Układy podwójne słupów typu II (w odm. a i b) odnotowano w zasadzie we wszystkich jednostkach. Można jednak odnieść wrażenie, że są one częstsze w osadzie A. Wśród ogólnie zidentyfikowanych 42 takich układów, wyraźnie wyróżnia się przedział wielkościowy pomiędzy 2 a 4 m. Takich układów jest 34, zaś mniejsze lub większe odstępy między słupami są rzadsze. Interesujące jest przeznaczenie układów składających się z trzech słupów w linii prostej (typ IIIa), zdecydowana ich większość występuje w osadzie A (6 z 9), zwłaszcza w strefie A2, o długości 3,5 – 4,7 m. Jest to często spotykany wymiar domów słupowych. Dlatego należy powtórzyć sugestię, iż omówione układy mogą być także częścią składową jakiś obiektów przestrzennych. W przypadku układów trzech słupów na planie trójkąta (typ IIIb), spotyka się je we wszystkich osadach. Wśród dwunastu zanotowanych najczęściej mamy do czynienia z trójkątami o bokach rzędu 2 – 3 m (8 szt), rzadsze są wymiary sięgające 3,5 – 4,5 m (4 szt.) Najczęściej występują w osadach A (szczególnie strefie A1) oraz osadzie C.

Jako ostatni element uwzględniony w powyższej analizie należy wymienić układy słupowe typu IVa, na planie niewielkiego czworoboku. Zidentyfikowano 7 takich przypadków, wszystkie w obszarze osady D. Wymiary czworoboków to głównie: 2x2 m, 3x2 lub 2,5x1,5 m. Wielkość ich powierzchni zamyka się w przedziale od 3 do 6 m^2, najczęściej jednak 4 m^2. Jak widzimy były to budowle bardzo małe, biorąc pod uwagę ich powierzchnię. Wydaje się , że można je interpretować jako podstawy brogów lub też suszarni, wznoszonych na pomostach palowych. Analogiczne układy o wymia-

rach 2,3 m. x 1,8 m. pochodzą z osad znad Solawy, datowanych również na okres halsztacki (K. Ebner 2001, s. 137). Zapewne podobną funkcję mogły spełniać nasze układy typu IIIb, na co wskazuje m. in. zbliżona wielkość boków tych konstrukcji.

Z powyższej prezentacji wynikają pewne podobieństwa jak też daleko idące różnice, tak w zamyśle urbanistycznym tworzonych jednostek osadniczych jak i w samym zagospodarowaniu oraz wielkości ich podstawowych składników, czyli zagród. Co istotne, możemy z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić na tej podstawie, szacunkową ilość rodzin, odpowiadających poszczególnym zagrodom tworzącym osadę. W przypadku osady A1, są to zapewne 3 lub też 4 rodziny, natomiast dla całości osady A maksymalnie 12. Podstawową osadę B1 tworzyło pierwotnie 7 lub 8 rodzin, aby w fazie końcowej (łącznie z B2) osiągnąć wielkość 11 lub 12. Osadę C zasiedlało 5 lub 6 rodzin. W osadzie D funkcjonowało ok. 9–10 rodzin. Pomijając liczebność krótkotrwałej osady C otrzymujemy przedział wielkości 9–12 rodzin w chwili maksymalnego rozwoju poszczególnych osad. Natomiast w fazach początkowych byłaby to liczba niższa, rzędu 7–9 rodzin. Brak jednoznacznych śladów wskazujących na wielokrotność przebudowy domów mieszkalnych w poszczególnych zagrodach, trzeba zapewne tłumaczyć niezbyt długim okresem ich użytkowania. Można tutaj przytoczyć, za H. Van den Boom zaskakującą informację uzyskaną w trakcie badania halsztackiego grodu w Heuneburgu. Stwierdzono mianowicie czas trwania budowli drewnianych, bez podbudowy, na mniej niż 15 lat, potwierdzoną następnie i w innych miejscach (H. Van den Boom 1992, s. 65). Nie można wykluczyć, iż i w naszym przypadku możemy operować podobnymi przedziałami czasowymi dla poszczególnych osad z Grabka.

Niewiele mamy możliwości porównania tych danych z osadami z innych terenów. W pierwszym rzędzie możemy takie zestawienia przeprowadzić dla osad kultury łużyckiej omawianych przez J. Rydzewskiego (1995) z Mogiły st. 62 i Wyciąża st. 5. Z ustaleń tego autora wynika, że na osadzie w Mogile 62 funkcjonowało 7 zagród, natomiast w Wyciążu 5 – 8. Jak widzimy są to przedziały zbliżone, lub identyczne, dla faz początkowych osad B1 i D w Grabku. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że w przypadku osady w Mogile, na przebadanym obszarze 350 arów zidentyfikowano jedynie 100 obiektów kultury łużyckiej z całego czasu jej trwania (tamże, s. 173). J. Rydzewski przyznaje, że podstawowym wyróżnikiem zagrody są pozostałości budowli i rozmieszczenie dużych jam trapezowatych, bazując na ustaleniach S. Kadrowa (1991, s. 37, 74–75). Niestety nie można się z tym do końca zgodzić, jak również ze stwierdzeniem, że dopuszcza się możliwość wydzielania zagród przy braku powyższych elementów, jak domu mieszkalnego jamy trapezowatej przy występowaniu jedynie skupisk obiektów pozostałych typów (J. Rydzewski 1995, s. 173). Przykład osad z Grabka świadczy o tym, że zapewne w zależności od podłoża na jakim osady były lokowane, jamy trapezowate – czyli nasz typ III – nie mogą być podstawowym wyróżnikiem zagród. Ich funkcje spełniają często jamy typu IV–V jak i zapewne typów VII–IX. Brak stwierdzonej obecności budowli mieszkalnej przeczy podstawowemu założeniu funkcji takiej jednostki osadniczej, jaką jest zagroda. Wzmiankowana sytuacja jest możliwa do przyjęcia w przypadku, kiedy przyjmujemy funkcjonowanie w ich obrębie budowli np. zrębowych, po których zazwyczaj pozostają nikłe ślady. J. Rydzewski nie podaje potencjalnego obszaru zajmowanego przez jedną zagrodę, ale jak można przypuszczać, w oparciu o zamieszczony plan stanowiska, obszar zagrody mógł wynosić około 5 – 6 arów. Jest to wielkość, która mieści się w naszym przedziale zagród większych, głównie z osady A w Grabku.

Na zakończenie tego tematu należy ponownie zwrócić uwagę na modelowe założenia zasad funkcjonowania osady zaproponowane m. in. przez A. Pelisiaka. Dysponując danymi z badań kompleksu na st. 11 w Grabku, możemy podjąć próbę jego modyfikacji. Dotykamy tutaj dwóch istotnych zagadnień. Pierwsze dotyczy typów osad, a drugie odpowiadającego im rodzaju zagród, a co za tym idzie wewnętrznego rozplanowania funkcjonalnego osad. Na pierwszy aspekt, podkreślając jego znaczenie, zwracał już uwagę Z. Kobyliński (1988, s. 58 i n.). Można przytoczyć za nim opinię: „Rozmieszczenie trwałych obiektów mieszkalnych w obrębie osady jest zagadnieniem o szczególnym znaczeniu, ponieważ (...) odzwierciedlać powinno cały szereg istotnych relacji zachodzących w obrębie funkcjonującego w przeszłości systemu społeczno – kulturowego. Chodzi tu przede wszystkim

o więzi wynikające ze struktury pokrewieństwa, zróżnicowania statusowego i majątkowego oraz ze społecznego podziału pracy" (tamże, s. 58).

Jak możemy wnioskować z wypowiedzi Z. Kobylińskiego i naszych ustaleń w Grabku, poszczególne osady nie składają się jedynie z klasycznych zagród, z układem obiektów spełniających funkcje mieszkalne i, ogólnie mówiąc, gospodarcze (jamy magazynowe, śmietniskowe?, spichlerze, obiekty hodowlane, pojedyncze paleniska i inne). W osadach spotykamy również zagrody, w obszarze których funkcjonują urządzenia o przeznaczeniu przemysłowym, np. dymarki, piece garncarskie, wapienniki itd. Ponadto mamy do czynienia ze skupiskami obiektów o przeznaczeniu typowo magazynowo – gospodarczym, a w skrajnym przypadku do powstawania całkowicie wydzielonych partii o przeznaczeniu przemysłowym, np. pola dymarek czy też palenisk. Pisze o tym Z. Kobyliński w odniesieniu do osad z późnego okresu wpływów rzymskich, gdzie stwierdzono z całą pewnością podział przestrzeni na część mieszkalną i produkcyjno – gospodarczą (Z. Kobyliński 1988, s. 59). W przypadku osad w Grabku nie obserwujemy aż tak daleko idącego funkcjonalnego podziału na strefy funkcjonalne, ale możemy wskazać zagrody i skupiska obiektów, które takie rozwiązania być może zapoczątkowały, u progu epoki żelaza.

Nie ulega wątpliwości, że w badanym kompleksie mamy do czynienia z zagrodowym rozplanowaniem osad. W oparciu o analizę ich planów stwierdziliśmy występowanie założeń kolistych z placem centralnym oraz szeregowych (rzędowych), położonych najczęściej zgodnie z ukształtowaniem terenu. Znajdują one odpowiedniki w późniejszych wsiach typu okolnica oraz rzędówka (M. Kiełczewska–Zalewska 1978, s.79, 84). U Z. Kobylińskiego znajdujemy odpowiedniki typu okolnicy oraz, u nas nie odnotowanej, regularno kratowej (Z. Kobyliński 1988, s. 63). Istotne, że w tych kolistych założeniach, które są liczne, istnieją centralne place liczące 25 x 30 m na st. Dębczyno 6, 20 m w Lubieszewie (z Pomorza) i około 22 m w osadzie w Strobinie (wieluńskie). W założeniach kolistych osad z Grabka B1 i D, place centralne mają po około 35 m. Widać z tego, że były to jednostki podobne. Jedną z cech szczególnych tego typu osad ze stanowiska w Grabku, jest obecność na obszarze placu mniej lub bardziej centralnie usytuowanych niewielkich zagród. Dziś powiedzielibyśmy, w odniesieniu do czasów późniejszych, że jest to zabudowa śródrynkowa. Ich położenie wskazuje być może na szczególne funkcje zamieszkujących je osób lub też funkcje samej budowli. Z podobnymi układami spotykamy się także w osadach z innych okresów i kultur. Z kultury mierzanowickiej znamy osadę typu owalnicy, z zagrodą na placu, w Iwanowicach z fazy I i II (S. Kadrow 1991, ryc. 48; 52). W I fazie osada ta liczyła około 0,5 hektara, z zagrodami o pow. około 2 arów, natomiast w II fazie powierzchnia osady wzrosła do około 1,2 ha, z zagrodą o średniej powierzchni przynajmniej 3,5 ara (tamże, s.75, 81). W przypadku I fazy osady w Iwanowicach mamy analogiczną powierzchnię użytkową jak w Grabku B i D, a powierzchnie zagród odpowiadają osadom z Grabka B1, C i D. Różnica polega na zdecydowanie większej ilości zagród w obrębie osady w Iwanowicach. Również we wzmiankowanej osadzie w Strobinie, na centralnym placu znajdował się pojedynczy budynek (Z. Kobyliński 1988, s. 63, ryc. 340).

Spoza terenu Polski mamy bardzo interesujący przykład regularnej okolnicowej osady ze schyłku epoki brązu na stanowisku Perleberg (ryc. 225). Pierwszy wieniec tworzy tam 6 lub 7 domów, z dużym budynkiem ulokowanym lekko z boku centrum placu. Na zewnątrz wieńca zagród wewnętrznych, zlokalizowano następne 8 domów (zagród) (F. Horst 1983, ryc. 8, s. 68). Plac centralny ma średnicę około 25 m, średnica I kręgu zagród około 40 m, a II około 65 m.

Ogólne rozplanowanie osad B1 i D z Grabka, czyli typu okolnicy sugeruje obecność jeszcze jednego elementu rozplanowania. Plan osady D wyraźnie wskazuje na dwie przerwy w ciągu obiektów, dzielące osadę na dwie części: E i W. Być może przerwa ta stanowi ślad drogi, która przebiegała przez osadę. W przypadku osady B (B1) mamy do czynienia z układem nieco odmiennym. Wydaje się, że w tym przypadku plac centralny, jak i cała osada otwierała się na SE, w miejscu, gdzie jest usytuowana zagroda XIV (ryc. 223). Może na to wskazywać jej lekkie odsunięcie od placu. Nie można w takiej sytuacji wykluczyć możliwości, że powstała ona nieco później niż pozostałe zagrody osady B1, ostatecznie zamykając jej krąg. W przypadku wymienionej osady z Perleberg, taka przerwa

w ciągłej zabudowie została zlokalizowana od strony południowej, podobnie jak w osadzie D z Grabka.

W związku z powyższym, możemy mówić o potrzebie wydzielenia wśród układów przestrzennych osad typu I (okolnice), dwóch odmian, o placu pustym i z zagrodą „centralną" (Ia i Ib). Odmianą Ib jest osada Grabek B1+ B2, przekształcająca się w wyniku rozwoju przestrzennego w dalszy etap okolnicy „zdwojonej" (z podwójnym kręgiem domów) oraz osada D. Natomiast typ II – to osady rzędowe, który reprezentują osady A i C.

Ze względu na zróżnicowanie funkcjonalne poszczególnych zagród, jak i skupisk obiektów w ramach tak wyróżnionych osad, należałoby dokonać ich bardziej szczegółowego podziału. Proponujemy wprowadzić podział na osady jednorodne z zagrodami o funkcjach mieszkalno–gospodarczych (IA) oraz osady z wydzielonymi częściami o przeznaczeniu magazynowo – gospodarczym, czy też przemysłowym (IB).

Z analizy skupisk obiektów z Grabka, które stały się podstawą wyróżnienia poszczególnych zagród, wynika jasno, że i wśród nich należy przeprowadzić bardziej szczegółowe rozróżnienia związane z rozplanowaniem wewnętrznym. Proponujemy wyróżnić sześć podstawowych jednostek.

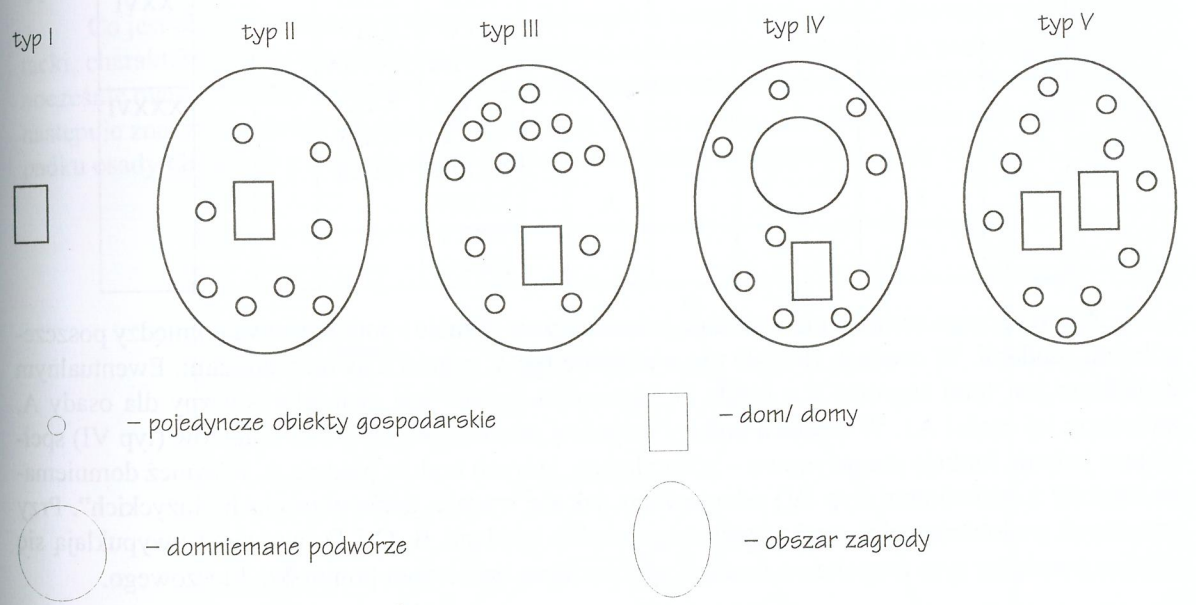

Ryc. 224. Schematy rodzajów zagród

Typ I – to zagrody wydzielone ze względu na obecność obiektu mieszkalnego, jednak pozbawione całkowicie zaplecza w postaci innych jam gospodarczych (np. zagroda IX z osady A1);

Typ II – zagroda w formie klasycznej, z mniej lub bardziej centralnie ustawionym budynkiem mieszkalnym otoczonym przez obiekty gospodarcze.

Typ III – j.w., lecz z wyraźnie wydzielającą się na zapleczu domu lub z boku, częścią magazynowo – gospodarczą;

Typ IV – obiekty gospodarcze otaczające dom z wolną przestrzenią przeznaczoną być może na podwórze;

Typ V – jest w pewnym stopniu odmianą typu I, z tym, że posiada jednoznacznie zidentyfikowane dwa domy, z których jeden zapewne spełniał funkcje gospodarcze (hodowlane), drugi natomiast mieszkalne;

Typ VI – stanowią skupiska obiektów o przeznaczeniu gospodarczo – przemysłowym. Jak prezentują się poszczególne osady z Grabka 11, po uwzględnieniu powyższych klasyfikacji, przedstawia poniższa tabela 34.

Tabela 34. Tabelaryczne zestawienie klasyfikacji osad i zagród

Osada	Forma osady		Funkcja osady		Typy zagród					
	IA Okolnica	II Rzędowa	IA	IB	I	II	III	IV	V	VI
A		x	x		IX	I V VI VII	II IIIb IIIc	VII?	IIIa IV VI? VIII	
B2	x		x			XI XIII		XII	X	
B1	x			x		XIV XV XVI XVIIB?	XVIIA XXA	XIX		XVIII XXB
C		x		x		XXII XXV XXVIIB	XXIII XXIV XXVIIA			XXVI
D	x			x		XXVIII XXIX XXXIII XXXIV XXXV XXXVI	XXX? XXXI XXXII			XXXVI

Z powyższego zestawienia wynikają jednoznacznie różnice i podobieństwa pomiędzy poszczególnymi osadami. W osadach B–C–D nie występuje typ V zagród z dwoma domami. Ewentualnym wyjątkiem jest tutaj zagroda X z osady B. Natomiast typ ten jest charakterystyczny dla osady A, zwłaszcza jej części A1. W osadach kultury łużyckiej odnotowano skupiska obiektów (typ VI) spełniające jedynie funkcje magazynowo – gospodarcze, których brak w osadzie A. Również domniemane zagrody z podwórzem (typ IV) odnotowano, jak się wydaje, także w osadach „łużyckich". Przy znacznych podobieństwach zachodzących pomiędzy osadami B, C i D, wyraźnie uwypuklają się różnice pomiędzy tym zespołem a osadą A, przynależną do zespołu pomorsko–kloszowego.

Próba ustalenia wielkości zasiedlenia osad

Kwestią niezmiernie istotną są ustalenia dotyczące liczebności populacji zasiedlających daną osadę, a co za tym idzie, jakie miała ona potrzeby konsumpcyjne i jaki teren wchodził w grę dla ich zaspokojenia. Zajmiemy się tą problematyką jedynie wstępnie, gdyż stanowi ona sama w sobie zagadnienie wymagające oddzielnego, pogłębionego opracowania. Wiąże się to z rozpoznaniem terenów ościennych, sytuacji glebowych, hydrografii, pokrywy leśnej itp. W przypadku Grabka jest to istotne, gdyż znaczne tereny będące niskimi terenami zalewowymi doliny Krasówki i jej dopływów, w istocie nie nadawały się do uprawy rolnej, a jedynie być może do hodowli. To stwierdzenie wiąże się też z modelem gospodarki występujących tu społeczności i ustaleniem, która gałąź gospodarki, czy rolno – zbieracko – hodowlana, czy też hodowlano – rolna, odgrywała podstawową rolę.

Zasadniczą kwestią, przed przystąpieniem do takich rekonstrukcji, jest wyznaczenie najbardziej prawdopodobnej liczebności zagród w poszczególnych osadach. W tym miejscu możemy sięgnąć do ustaleń J. Rydzewskiego poczynionych dla wzmiankowanych osad w Mogile 62 i Wyciążu 5 (J. Rydzewski 1995). Mając ustaloną ilość potencjalnych zagród dla obu stanowisk, autor ten pokusił się o rekonstrukcję liczebności zamieszkujących je populacji oraz wyznaczenia ich zapotrzebowania kalorycznego, a co za tym idzie i areału upraw. Najbardziej wyrazista pod tym względem osada

Grabek B1, która w swych początkach liczyła 7 (8) zagród, całkowicie odpowiada osadzie na st. w Wyciążu 5. Według J. Rydzewskiego, aby wyżywić populację takiej osady, która mogła liczyć od 38/43 do 48/55 osobników (liczebność uwarunkowana przyjętym współczynnikiem liczebności rodziny: 5,4 lub 6,9 osoby na rodzinę, tamże literatura na ten temat) potrzeba obsiać pola o powierzchni około 66, 5 hektara, a cała ekumena intensywnej eksploracji winna wynosić wówczas około 266 hektarów (J. Rydzewski 1995, s. 176). Można to zobrazować diagramem kołowym, gdzie osada, w naszym przypadku osada B1, zajmuje około 55 arów. Osada jako punkt centralny zajmuje krąg o średnicy około 80 m, pola uprawne (przy około 66 hektarach) o średnicy 900 metrów a cała ekumena krąg o średnicy około 6000 m. Wielkości te odpowiednio wzrastają przy większej ilości zagród. Niewątpliwie model ten jest bardzo interesujący, ale zapewne nie w pełni przystający do wszystkich realiów odkrywanych w terenie, zwłaszcza, że przytoczone przed chwilą przykłady z terenu Małopolski, dotyczą osadnictwa na lessach. W naszym przypadku chodzi m. in. o osadę Grabek C, która jest pozostałością prawdopodobnie krótkotrwałego obozowiska. Trudno zgodzić się z założeniem, że odkryte tam budowle typu mieszkalnego, o średnich powierzchniach rzędu 6,0 m^2, mogłyby pomieścić rodziny o liczebności 5–7 osób. Jest to jeszcze jeden dowód, wskazujący na odmienną funkcję tego typu osady w ogólnym obrazie eksploatacji obszaru zajętego przez daną społeczność pradziejową.

Co jest dla nas istotne, to stwierdzenie, że osady z terenu Małopolski, datowane na okres halsztacki, charakteryzowały się zbliżoną, bądź identyczną wielkością populacji je zasiedlających. Równocześnie mamy dowody na to, że w schyłkowym okresie halsztackim i wczesnym okresie lateńskim, następuje znaczny rozwój tych osad i zwiększenie tak ich areału, jak i liczebności populacji. W przypadku osady Grabek B z 7 (8) do około 12, podobnie może w przypadku osady Grabek A. Wskazuje

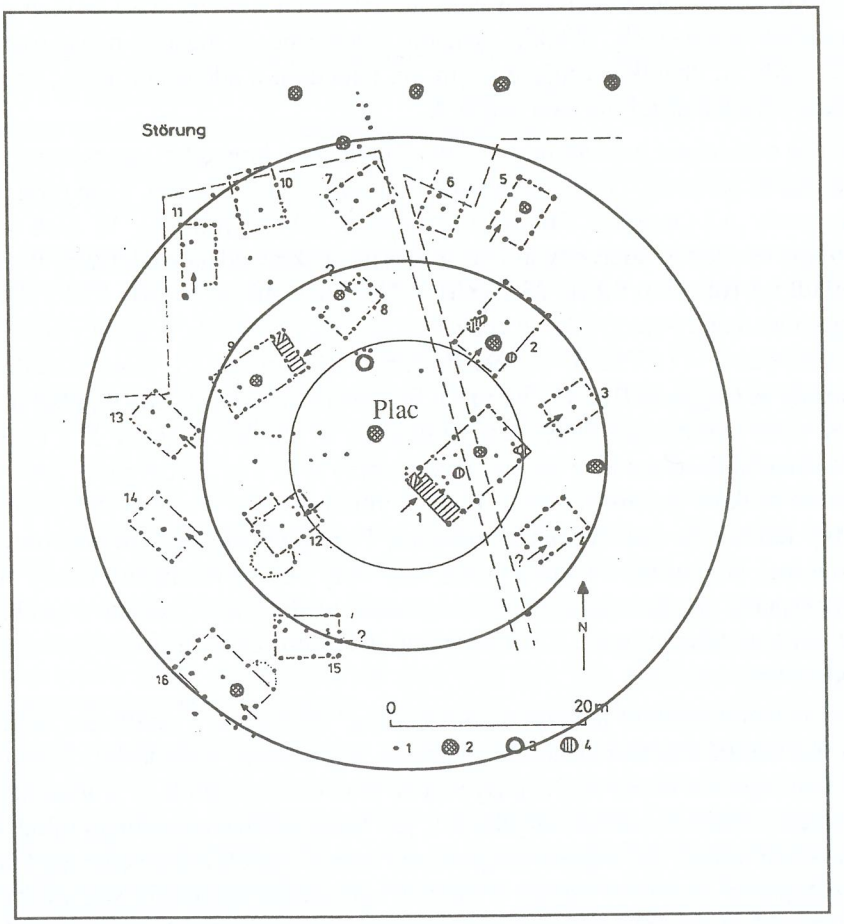

Ryc. 225. Przykład planu osady okolnicy „zdwojonej" z miejscowości Perleberg (za F. Horstem, 1983, Abb. 8) z uzupełnieniami autora.

to na ciągły rozwój populacji miejscowych, na który nie wpłynęły wydarzenia związane z najazdem scytyjskim około 500 r. p. n. e. Ale też nie możemy wykluczyć, na co wiele wskazuje, że w tym czasie nastąpił dodatkowo dopływ nowej ludności o odmiennym obliczu kulturowym. Tym nowym składnikiem jest według nas zespół kulturowy pomorsko–kloszowy.

Wydzielenie faz osadniczych cyklu łużycko – pomorsko – kloszowego

Najważniejszym zadaniem niniejszego opracowania jest pokazanie stratygrafii chronologicznej wyróżnionych na stanowisku osad i cmentarzyska. W tym celu przeprowadzono w pierwszym rzędzie analizę współwystępowania elementów charakterystycznych dla poszczególnych osad. Przyjęto, iż takimi elementami są talerze i naczynia o krawędziach zdobionych „szczypaniem", jednoznacznie łączone z materiałami kultury grobów kloszowych, talerze z odciskami maty (typ IV) oraz odciskami ziarniaków i plew prosa (typ V). W dalszej części wykorzystano także ustalenia wypływające z analizy planigrafii innych typów form ceramicznych. Charakterystyczny rozkład talerzy zdobionych odciskiem maty (ryc. 113) w obrębie osady D, jak i w części osady A, wskazywał na ich współczesny charakter. Sprawę komplikował fakt, że w obrębie osady D, tak w warstwie jak i w obiektach, występowały materiały przypisywane dotąd kulturze grobów kloszowych. Z tego też względu przeprowadzono analizę potencjalnie zwartych materiałów, pochodzących z obiektów obu powyższych rejonów. Okazało się, iż w obrębie osady D, talerze z odciskiem maty nie wystąpiły ani razu z talerzami i naczyniami o krawędzi „szczypanej". Natomiast w obrębie osady A, talerze zdobione odciskiem maty wystąpiły jedynie 2 razy w obiektach razem z naczyniami o „szczypanej" krawędzi (241/38/III, 445/81/VII) a tylko jeden raz z talerzem o krawędzi „szczypanej" (ob. 245/38/III). Skłania to do wniosku, że talerze z odciskiem maty w obiektach z osady A są w nich zapewne jedynie domieszką materiałów starszych. W takiej sytuacji, wydaje się, że musimy uznać osadę D oraz skupisko w obrębie osady A, charakteryzujące się m. in. talerzami z odciskami maty, za równoczasowe i należące do fazy wcześniejszej niż cała osada A.

Całkowicie odmiennie prezentuje się sytuacja talerzy o krawędzi „szczypanej", zdobionych na powierzchni dołkami palcowo – paznokciowymi (wariant typu II talerzy). Tego typu wyroby skupiają się w obrębie osady A2 (zagroda VII) oraz w osadzie B2 (zagroda X). W tych samych rejonach współwystępują w obiektach talerze typu I ze „szczypaną" krawędzią z talerzami typu II w wariancie o krawędzi gładkiej (ob. 236/98/II, 233/98/II, 241/38/III, 467A/1/VIII, 530/21/XI, 679/41/XI – ryc. 226). Natomiast cztery razy, talerze typu II z gładką krawędzią współwystępują z naczyniami o krawędzi „szczypanej" (165/52/II, 121/94/II, 255/17/III, 601/2/IX), które zlokalizowano jedynie w części A1 osady A (zagrody IIIc, IV, VI i IX). Są to serie niewielkie, ale rozkład przestrzenny tych elementów jest dość symptomatyczny. Jest istotne, że w obrębie zagrody X z części B2 osady B dochodzi najwyraźniej do zetknięcia się stylistyki talerzy typu I ze „szczypaną" krawędzią, z talerzami o zdobnictwie dołków palcowych typu II. W wyniku takiego współwystępowania otrzymujemy wypadkowy typ talerzy ze „szczypaną" krawędzią i ornamentem dołków palcowych. Jakkolwiek z planigrafii ogólnej talerzy typu I nie wynika, aby były one wyróżnikiem osady A, to w wersji z krawędzią „szczypaną" są dla niej szczególnie charakterystyczne. Również w grobach pomorskich najczęściej spotykamy talerze typu I z krawędziami gładkimi, zaś o krawędzi „szczypanej" są odnotowywane nielicznie.

W takiej sytuacji rozkład talerzy ze „szczypaną" krawędzią i motywem dołków palcowych, występując w osadzie B2 i części osady A2, pozwala wnioskować o bliskości chronologicznej końca osady B (B2) z początkami osady A (A2). Być może brak talerzy typu II, w wariancie ze „szczypaną" krawędzią, w części osady A, określanej jako A1, jest także wyznacznikiem jej młodszego pochodzenia, niż części A2. W części A1 współwystępowanie talerzy typu II o krawędzi gładkiej z naczyniami o krawędzi „szczypanej" może być jedynie wynikiem zmieszania materiałów starszych (talerze) z młodszymi (naczynia). Zdaje się potwierdzać te spostrzeżenia planigrafia talerzy (ryc. 112; 113) oraz rozkład naczyń z krawędzią „szczypaną" (ryc. 117). Te ostatnie znacznie częściej występują w obiektach części A1 (13 razy), niż części A2 (5–7 razy). To zróżnicowanie pomiędzy obiema częściami osady A

(A1 – A2) ukazują także planigrafie m. in. typów ornamentów tam występujących (ryc. 115; 116), form sitowatych (ryc. 108), itd.

W osadzie B, w jej części B2 i zagrodzie X, cechą charakterystyczną jest występowanie w obiektach i w warstwie, wyróżnionych w Grabku talerzy typu V, z ornamentem w postaci odcisków prosa (ryc. 113). Jakkolwiek talerze tego typu stanowią zbiór nieliczny (Tabela 27), to odnotowano wśród nich być może wariant z krawędzią „szczypaną" (w–wa 21/XI). Ponadto, współwystąpił tak zdobiony talerz z talerzami typu I w wariancie ze „szczypaną" krawędzią (ob. 545/61/IX) oraz z naczyniem o analogicznie modelowanej krawędzi (ob. 665/22/XI). Talerze typu V nie wystąpiły w osadzie A, a obecność pojedynczego fragmentu tego typu w obiekcie z osady D, może być wskazówką, że i na tym obszarze funkcjonowały jakieś pojedyncze obiekty tej fazy, związane z eksploracją terenu. Ogólnie można sądzić, że ten typ zdobnictwa w Grabku trwał krótko, ale jednoznacznie pojawił się dopiero w momencie, kiedy doszło do zetknięcia ludności stosującej stylistykę „łużycką", z ludnością będącą nośnikiem stylistyki kultury grobów kloszowych. Po raz wtóry uzyskujemy wskazówkę, iż stało się to w czasie, kiedy rozwijała się jeszcze osada B, a zwłaszcza jej część B2.

Należy także zwrócić uwagę na fragmenty naczyń zdobione odciskami naszyjnika poprzecznie żłobkowanego. Występują one w rozproszeniu na obszarze wszystkich osad (ryc. 116). Tak zdobione fragmenty współwystąpiły w obiekcie tylko raz z naczyniem o krawędzi „szczypanej" na obszarze osady C (ob. 1105.63/XV, zagroda XXVIIA) oraz raz z talerzem o krawędzi „szczypanej" w osadzie A (zagroda VIII – ob. 352/59/III). Natomiast dwukrotnie odnotowano je wraz z talerzami zdobionymi odciskami maty typu IV w osadzie D (ryc. 226, ob. 1179/5/XVII, 1246/26/XVII). Jest zatem wielce prawdopodobne, że w przypadku obiektu z osady A i C, jest to przypadkowe zmieszanie elementów różnoczasowych. Natomiast w przypadku osady D zapewne zarówno zdobnictwo odciskiem naszyjnika poprzecznie żłobkowanego jak i talerzy z odciskiem maty jest sobie współczesne. Jednocześnie te ostatnie nie odgrywają żadnej roli w obszarze osad C i B, będąc tutaj reprezentowane przez pojedyncze fragmenty i to najczęściej z warstwy. Jest to wskazówka, że są one najpewniej jedynie śladem okupacji tego terenu przez społeczność zasiedlającą osadę D.

W tej sytuacji spróbujmy ostatecznie ustalić stratygrafię poziomą (horyzontalną) poszczególnych faz osadniczych omawianego cyklu, na stanowisku 11 w Grabku.

Podstawą rozwarstwienia jest jedynie analiza przestrzenna oraz analiza materiałów ceramicznych. Jako wyznaczniki najstarszej fazy osadniczej cyklu łużycko – pomorsko – kloszowego osad w Grabku, uznajemy naczynia wazowate grupy A z typu VIII (tzw. esowate), które jednoznacznie grupują się w osadzie D (ryc. 99) oraz wazy typu IIIB z guzkami i typu VII z guzami wypychanymi. Waza typu VII wystąpiła w krótkotrwałej osadzie C wraz z wazami typu IIIB. Uważamy, iż tego typu wazy, zwłaszcza waza typu VII z najliczniejszymi analogiami datowanymi na okres HaC, z trwaniem w okresie następnym, wskazuje na domniemane starszeństwo osady C. Z poszczególnych planigrafii wynika, że charakteryzuje się ona m. in. nielicznym występowaniem talerzy zdobionych dołkami palcowymi (ryc. 112), w przeciwieństwie do osad D, B i części osady A. Brak tutaj w zasadzie także talerzy z odciskiem maty (ryc. 113). Według nas osada C należy do fazy IA.

Jako kolejna powstała osada D (faza IB) wraz z pojedynczą zagrodą – skupiskiem obiektów (D1), w obszarze zagrody VII (VIIA) z osady A (ryc. 227). Cechą charakterystyczną tej fazy jest występowanie waz typów II–IV, szczególnie zaś typu VIII (ryc. 99), garnków typu II1 i II2 (ryc. 100) oraz czerpaków typu III (ryc. 106). Należą do niej ponadto omówione wcześniej talerze typu IV (ryc. 113), jak i nagminnie występujące tutaj talerze zdobione dołkami palcowymi (ryc. 112). Dla datowania bezwzględnego tej fazy, wydaje się być pomocne wykorzystanie dat ^{14}C uzyskanych dla osady w Zawadzie, gdzie wystąpiły m. in. talerze zdobione odciskami maty. Daty obejmują przedział 505 – 390 BC (HD1–2) (B. Chomentowska 1989 s. 340), co pozwala umieścić te materiały już około połowy okresu HaD. W osadzie tej pojawiają się także misy esowate typu IVA, odnotowane również w osadzie C (ryc. 104). Czas trwania osady D jest trudny do ustalenia, choć zapewne był to okres kilkunastu lub kilkudziesięciu lat.

Osada B, to faza II z rozbiciem na jej dwa etapy. Faza IIA obejmuje część B1 osady B, charakteryzując się nagromadzeniem waz typów II–IV i sporadycznie waz typu IIIB (z guzkami). Tutaj wystąpiła także jedyna zidentyfikowana waza typu I (ryc. 99). Występują także garnki typów II1 i 2 oraz szczególnie, co jest istotne, garnki typu II3, o formie gruszkowatej (ryc. 101), których nie odnotowano w osadach C i D. Ponadto szczególnie licznie występują miski typu IVA (ryc. 104). W obrębie osady z tej fazy (B1) wystąpiły także pojedyncze egzemplarze mis typów V i VI. Wydobyto także bardzo liczne talerze typu I oraz II (ryc. 112), brak natomiast w zasadzie talerzy typu IV (ryc. 113) Datowanie poprzez analogie m. in. garnków typu II3, wskazuje głównie na późny okres HaD z ewentualnym trwaniem w okresie LtA. Rozwijająca się osada B1 tworzy w drugiej fazie (faza IIB) część B2 osady (ryc. 227). W tej fazie zdecydowanie rzadziej odnotowujemy występowanie waz typów II–IV. Trwają garnki z fazy IIA, rzadsze są również misy typu IVA. W osadzie B, tak w fazie IIA jak i IIB przeważają zidentyfikowane jednoznacznie czerpaki typu I (ryc. 106). Dość licznie występują w materiałach z obszaru osady B2 wątki zdobnicze wykonywane odciskiem poprzecznie żłobkowanego naszyjnika, także delikatnymi kanelurami, rzadziej natomiast drobnymi guzkami i listwami (ryc. 116). Równie rzadko spotykamy ornamenty ryte (głównie z warstwy kulturowej), inne są sporadyczne (ryc. 115).

Sprawą istotną jest pojawienie się w tej fazie (IIB) materiałów, które należy łączyć z fazą pomorsko – kloszową („szczypanie" krawędzi, niektóre formy naczyń i typy ornamentów), o których to kwestiach szczegółowych była już mowa powyżej. Materiały tego typu występują głównie w obszarze zagrody X (ryc. 226). Elementem charakterystycznym, ale odnotowanym w niewielkiej ilości, są talerze zdobione odciskami nasion i plewek prosa (ryc. 113). Tutaj odnotowujemy także skupisko waz typu VB, które ponownie wystąpiły dopiero w osadzie A (ryc. 98). Być może, cała osada B została zniszczona przez pożar, o czym mogą świadczyć przepalone fragmenty naczyń, grudy polepy z domu w zagrodzie XIII i węgle drzewne w szeregu obiektach z tej osady. Datowanie tej fazy (IIB) należy wiązać zapewne ze schyłkiem okresu HaD i początkiem okresu LtA.

Do fazy III zaliczyliśmy osadę A wraz z cmentarzyskiem (ryc. 227). Osada A różni się zasadniczo od wcześniej omówionych osad B i D, m. in. swoim rozplanowaniem przestrzennym. Tak jak w przypadku dwu poprzednich, możemy mówić o typie okolnicy, tak tutaj mamy do czynienia z osadą typu szeregowego (rzędowego). Jak już wspominaliśmy w wielu miejscach, w ramach osady A wyraźnie możemy wyróżnić jej część A1 i A2 Przynależność chronologiczna części A0 jest niezbyt pewna. Obszar zagrody I i częściowo II może się łączyć jeszcze z fazą II, natomiast w obszarze zagrody II występują także materiały, które łączą ją z fazą III.

Różnice pomiędzy częścią A1 i A2 zarysowały się już w trakcie rozpatrywania wielkości poszczególnych zagród, sposobów wznoszenia domów, i przeważającej obecności obiektów wziemnych typu VI – IX, przy braku właściwie typów III–V, które występowały licznie w osadach B,C i D. Dalsze różnice ujawniły planigrafie szczegółowe materiałów zabytkowych.

Część A2 jest jakby bliższa pod względem m. in. typu budowli mieszkalnych (zagroda XIII z B2 – ryc. 171 i zagroda V z A2 – ryc. 138) fazie IIB. Charakterystyka materiałów tej części jest trudna ze względu na nałożenie się na siebie osadnictwa fazy IB z osadnictwem fazy III (być może również elementów z fazy II). Tym niemniej odnotowujemy tutaj jeszcze garnki typu II3 (ryc. 101) jak również II1 i 2. Liczniejsze są także fragmenty garnków typu III (esowate – ryc. 101). Z analogiczną częstotliwością jak w fazie IIB (osada B2), występują także formy sitowate, które zasadniczo w części A1 nie pojawiają się (ryc. 108). Znacznie liczniejsze są dzbanki i kubki typu V (ryc. 106). W zasadzie całkowicie dominują, tak w części A1 jak i A2 miski typu IIC (ryc. 104). Podobnie przeważają zewnętrznie pogrubiane krawędzie mis (ryc. 103), aczkolwiek można przypuszczać, iż są częstsze w części A1 niż w A2. W części A2 wystąpiły także wazy typu VB, o których wspominaliśmy powyżej. Zdecydowanie przeważają tu także talerze typu II zdobione dołkami palcowymi (ryc. 112). W obu częściach liczne są talerze o krawędziach zdobionych „szczypaniem" (ryc. 111), ale znacznie mniej odnotowano ich w części A2, tak w warstwie jak i w obiektach. Być może można to interpretować jako nieznaczne względne przesunięcie chronologiczne takiego zdobnictwa talerzy i naczyń o „szczypanej" krawędzi. Z innych przedmiotów należy zwrócić uwagę na przęśliki, których aż

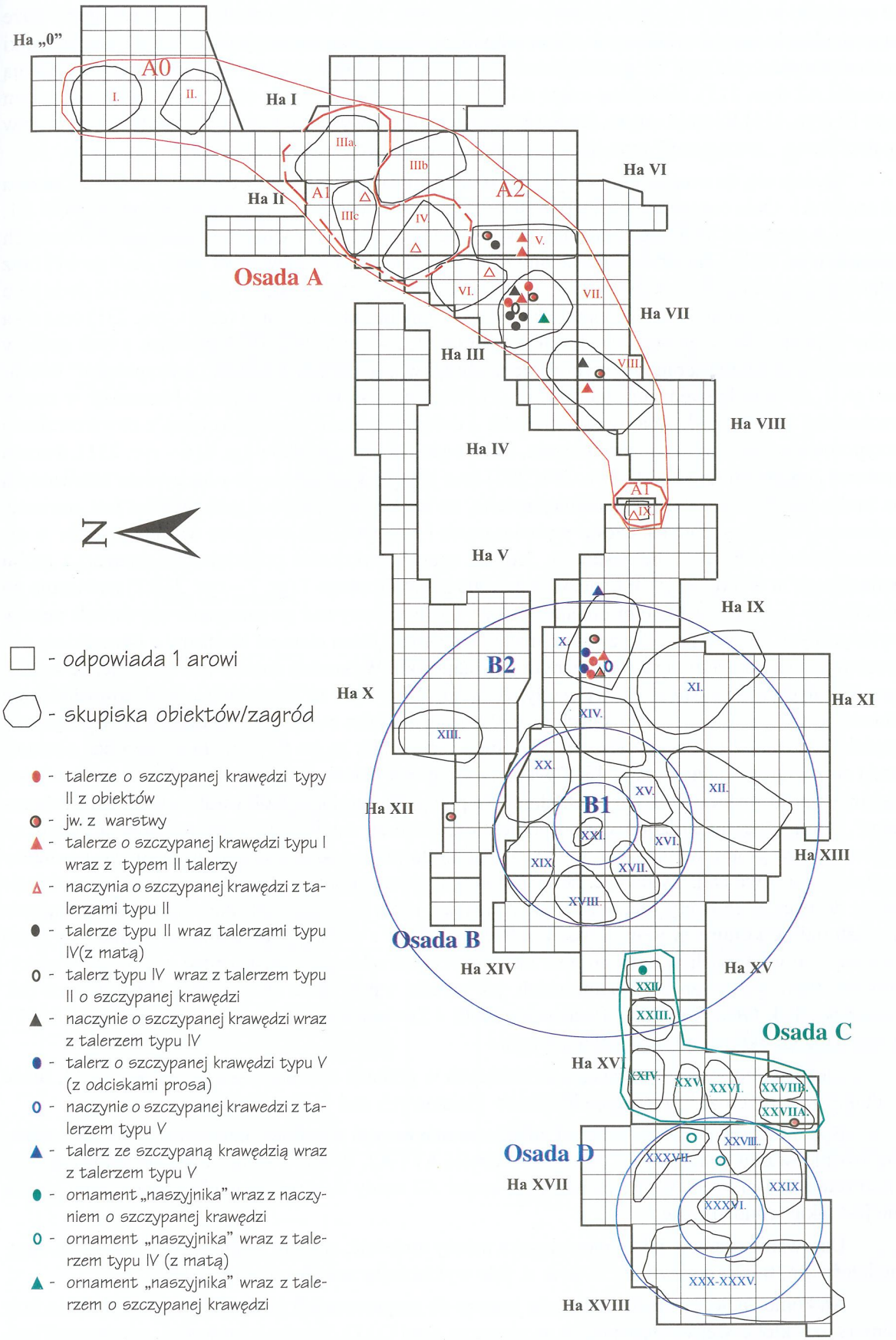

Ryc. 226. Grabek st. 11. Współwystępowanie typów ornamentacyjnych talerzy i naczyń

10 wystąpiło w części A1, i tylko jeden w części A2 (ryc. 119). W całej osadzie A obserwujemy duże nagromadzenie naczyń zdobionych różnorodnymi wątkami ornamentacyjnymi. Wydaje się, że wątki ornamentacyjne ryte (typ I), grzebieniowe (typ II) oraz nakłuwane (typ IV) najliczniej występują w części A2 (ryc. 115). Natomiast część A1 charakteryzuje się głównie ornamentem stempelkowym typu III (ryc. 115).Równie często, jeżeli nie częściej, odnotowywano w części A2 wątki plastyczne w postaci listwy „szczypanej" oraz listwy w formie zwisających wąsów (ryc. 116).

Wydaje się, że w oparciu o powyższe ustalenia można stwierdzić, iż część A2 jest nieco starsza od części A1. Obie tworzą dwie fazy osadnicze, faza IIIA to część A2, a faza IIIB obejmuje część A1. Z osadą A łączy się niewielkie cmentarzysko, składające się z 8 grobów, o bardzo zróżnicowanych formach (ryc. 229). Charakteryzuje się ono rzędowym układem grobów (dwa rzędy po 4 groby) oraz całkowitym brakiem form kloszowych. Jest istotne, że możemy, jak się wydaje, wydzielić dwie jego części. Część zachodnia to grób popielnicowy podwójny bez obwarowania (gr. 5 – ryc. 231) oraz dwa groby popielnicowe z obwarowaniem okrągłym (gr. 1,2 – ryc. 229–230). Popielnice z tych grobów charakteryzują się niestarannym wykonaniem, chropowaceniem powierzchni, „szczypanymi" listwami (gr. 1, 5) oraz krawędziami naczyń (gr. 2). Wszystkie są barwy brunatnej. Natomiast w części wschodniej cmentarzyska mamy do czynienia z dwoma grobami popielnicowymi z obwarowaniem przypominającym czworoboczne skrzynie, które wykonano z otoczaków (gr. 4, 6 – ryc. 231), dwoma grobami jamowymi (gr. 3 i 13 – ryc. 231; 232) oraz jednym symbolicznym z naczyniem ustawionym na bruku (gr. 7 – ryc. 232). Charakterystyczne, że większość naczyń z tych grobów jest starannie wykonana, o powierzchniach często wyświecanych i czarnych. Takie różnice występują także w ornamentowaniu naczyń z obu zespołów. Jedynie sposób wykonania popielnicy b (starszej) z grobu podwójnego nr 6 (ryc. 231:10) i naczynia z grobu symbolicznego ? (gr. 7 – ryc. 232:2) nawiązuje do materiałów z części zachodniej cmentarzyska i może wskazywać na mieszanie się dwóch nurtów stylistycznych. Trzeba ponadto zwrócić uwagę na jeszcze jeden element związany z obrządkiem pogrzebowym stwierdzonym na omawianym cmentarzysku. Wykonane analizy antropologiczne szczątków kostnych (patrz Aneks I), wykazały, że w gr. 2,5,6 oraz 13 występuje wśród kości ludzkich również domieszka kości zwierzęcych (ryc. 229). Domieszka zwierzęca jednoznacznie wystąpiła w popielnicy grobu 2 (z obwarowaniem), w jednej z popielnic grobu 5 (popielnicowego bez obwarowań) oraz w grobie jamowym nr 13. Dwa pierwsze groby należą do części zachodniej cmentarzyska, natomiast grób 13 leży w części wschodniej. W przypadku grobu 6, z obwarowaniem „czworobocznym", domieszkę stwierdzono w obu popielnicach, ale ze względu na znaczny stopień destrukcji popielnic tego grobu mogło dojść w tym wypadku do przemieszania materiału kostnego pomiędzy popielnicami. Zwracaliśmy uwagę, że w grobie tym jedna z popielnic swym charakterem nawiązuje raczej do naczyń ze strefy zachodniej cmentarzyska, która to część, wykazuje silniejsze nawiązania do materiałów kultury grobów kloszowych. Jak wynika z literatury przedmiotu, domieszka kości zwierzęcych w grobach kultury grobów kloszowych jest odnotowywana bardzo często (T. Węgrzynowicz 1982), gdy w grobach pomorskich, jak wynika z przykładu np. cmentarzysk w Rątach (M. Fudziński, J. J. Gładykowska – Rzeczycka 2000) i Zaworach (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997), z tego samego okresu nie wystąpiła ani razu.

Liczne odnotowanie szczątków zwierzęcych w grobach cmentarzyska w Grabku, st. 11, może dodatkowo potwierdzać przewagę elementów kloszowych nad pomorskimi.

Być może, zarysowane powyżej zróżnicowanie naczyń z grobów odpowiada zaobserwowanemu zróżnicowaniu materiałów z osady A, w części A1 i A2. W takiej sytuacji nie można wykluczyć przypisania części zachodniej cmentarzyska części A2 osady A, a wschodniej, części A1, co jednak nie jest takie jednoznaczne.

Datowanie osady A jak i cmentarzyska należy umieścić, naszym zdaniem, we wczesnym okresie lateńskim, tj. w I połowie IV w. p. n. e. (nie wykluczając schyłku okresu HaD).

Na koniec należy ustosunkować się jeszcze do rozproszonych materiałów zaliczanych do fazy pomorsko – kloszowej występujących na obszarze osad C i D. Talerze o krawędzi „szczypanej" odnotowano jedynie w warstwie kulturowej (ryc. 111), a pojedyncze naczynia tak zdobione zarówno

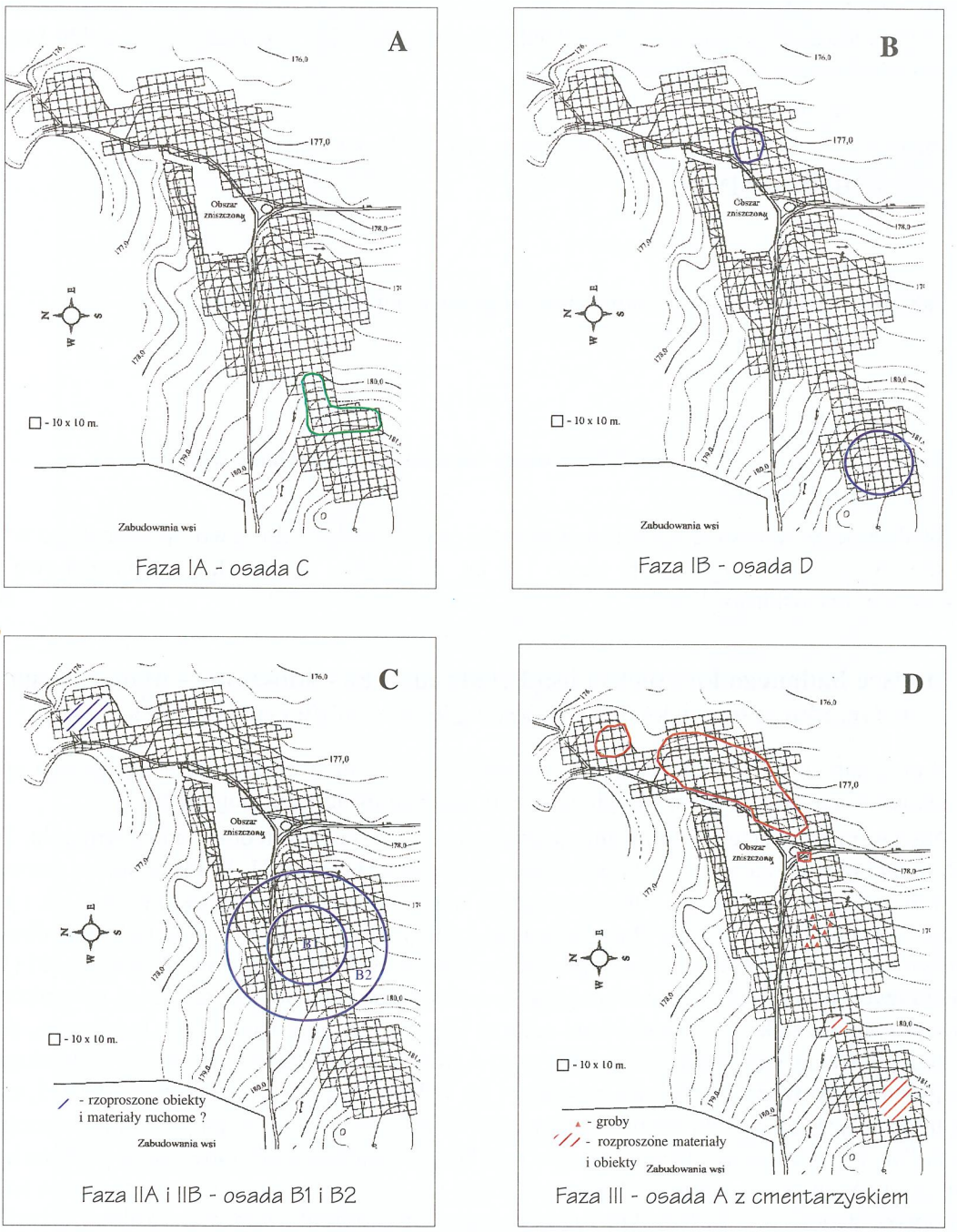

Ryc. 227. Grabek st. 11. Fazy rozwoju przestrzennego kompleksu osadniczego cyklu łużycko - pomorsko - kloszowego.

w warstwie jak i w obiektach (ryc. 117). Wydaje się, że należy uznać je za wynik eksploatacji terenu przez ludność z osady A, aczkolwiek nie można wykluczyć, że miało to już miejsce w fazie IIB, kiedy to funkcjonowała jeszcze osada B i gdzie mamy, jak się wydaje, udowodniony bezpośredni kontakt pomiędzy ludnością fazy kloszowo – pomorskiej z ludnością „łużycką". Zaowocowało to m. in. powstaniem wariantu talerza zdobionego dołkami palcowymi na powierzchni i „szczypaną" krawędzią, o czym była mowa na początku tego rozdziału. Ostateczny układ faz osadniczych cyklu łużycko–pomorsko–kloszowego wygląda następująco:

– IA – osada C
Faza I – schyłek okresu HaC po II poł. HaD
– IB – osada D

– IIA – osada B1
Faza II – okres HaD (II połowa?), pocz. LtA
– IIB – osada B2

– IIIA – osada A2
Faza III – wczesny okres lateński, LtA /schyłek okresu HaD?/
– IIIB – osada A1

Wydaje się, że wszystkie osady i cmentarzysko cyklu łużycko – kloszowo – pomorskiego w Grabku na stanowisku 11 funkcjonowały około 150 lat, od schyłku okresu HaC po początkowe etapy okresu wczesnolateńskiego, LtA.

Miejsce badanego kompleksu osad cyklu łużycko – kloszowo – pomorskiego w Grabku stanowisko 11 w mikroregionie osadniczym nad Krasówką

Problematyka kultury łużyckiej na obszarze Polski środkowej doczekała się szeregu opracowań monograficznych, jak również była tematem licznych uwag natury ogólniejszej.

Nie jest naszym celem referowanie wszystkich dotychczasowych dokonań na tym polu. Trzeba jednak wspomnieć o znaczącym, dla poznania tego tematu, wkładzie H. Wiklaka autora pierwszych rzetelnych analiz wczesnych faz kultury łużyckiej na obszarze Polski środkowej (1963) jak i jej stadiów końcowych (1972). Ogólną charakterystyką kultury łużyckiej na obszarze Polski środkowej, z rozdzieleniem na poszczególne grupy i podgrupy, zajął się w kilka lat później Z. Kaszewski (1975). W powyższych pracach zostały zreferowane dotychczasowe poglądy na temat jej początków, jak również przyczyn zaniku. Wzmiankowani autorzy używają dla określenia grupy kulturowej, do której w zdecydowanej większości przypisują pozyskiwane na tym terenie materiały archeologiczne, miana grupa środkowopolska kultury łużyckiej (H. Wiklak 1972, s. 15; Z. Kaszewski 1975, s. 125). Dla potrzeb dalszego wywodu trzeba przypomnieć, że autorzy ci wyznaczają początki „wspomnianej jednostki" na III okres epoki brązu, tj. na tzw. fazę konstantynowską, uformowaną na podłożu kultury trzcinieckiej. W oparciu o ustalenia Z. Kaszewskiego (1975, ryc. 1) i innych badaczy, można wskazać trzy skupiska stanowisk z tej fazy, które dały początek grupie środkowopolskiej kultury łużyckiej na obszarze Polski środkowej. Najliczniejsze powstało nad górną Bzurą i środkowym Nerem (skupisko I). Następne skupisko (II), w owym czasie najmniejsze, wydziela się nad środkową Wartą. Natomiast skupisko III, dość liczne, wykształca się nad środkową Pilicą.

W ostatnio ukazujących się publikacjach o charakterze podręcznikowym obserwuje się skłonność do pomijania tej nazwy, na rzecz określenia, grupa wschodnia kultury łużyckiej. W jej ramach wyróżnia się podgrupę środkowopolską, obok pokrewnych: wschodniowielkopolskiej, północnomazowieckiej, mazowiecko–podlaskiej oraz ulwóweckiej (M. Gedl 1988, s. 641). W pracy P. Kaczanowskiego i J. K. Kozłowskiego wspomina się jedynie o grupie wschodniej kultury łużyckiej (1998,

A

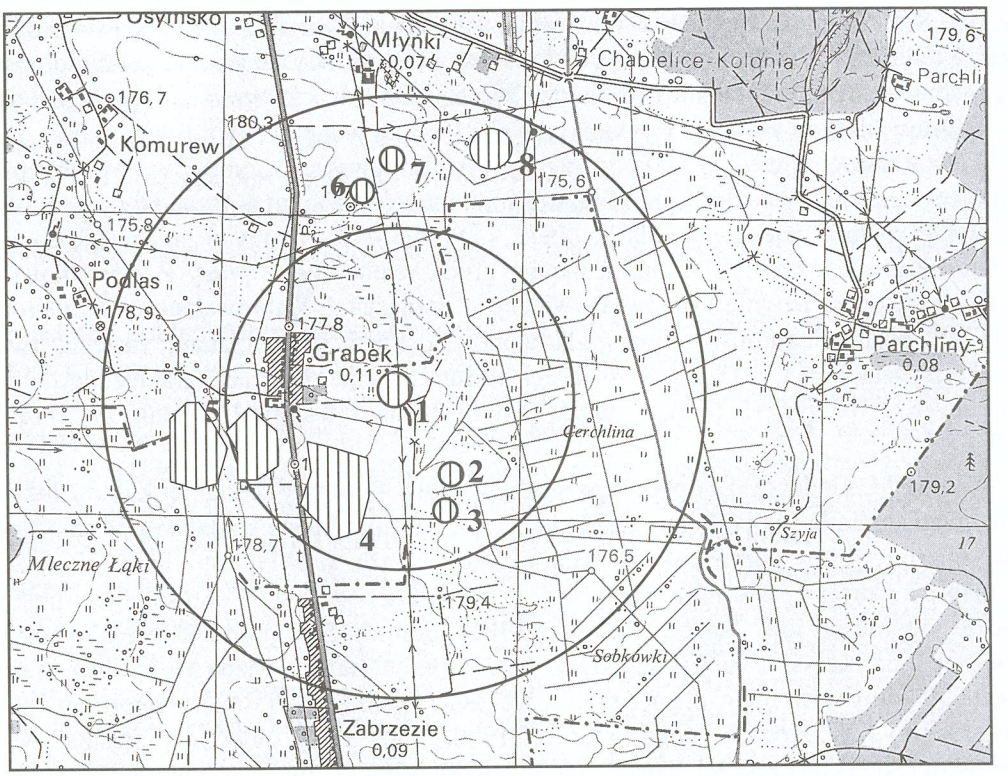

B

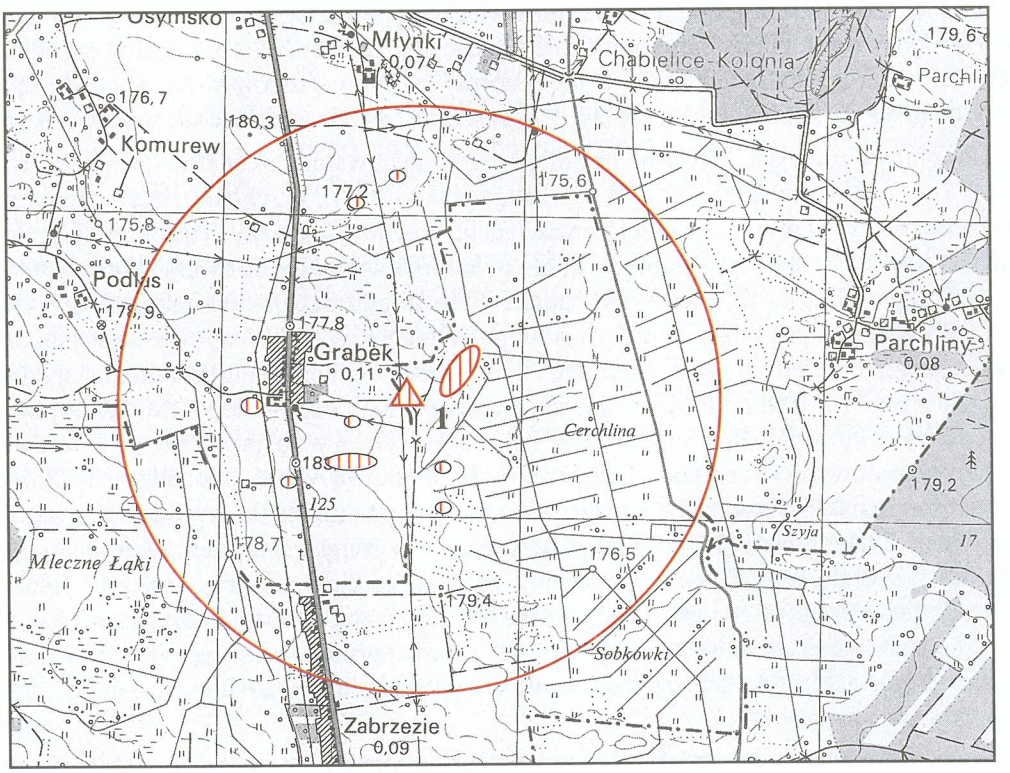

- osady kultury łużyckiej i ślady osadnictwa (A) skala 1 :25000

- osada i - cmentarzysko fazy pomorsko - kloszowej - materiały rozproszone (B)

1 - Grabek st. 11, 2 - Zabrzezie st. 4, 3 - Zabrzezie st. 5, 4 - Grabek st. 3, 5 - Grabek st. 9, 6 - Kol. Chabielice st. 11, 7 - Chabielice st. 12, 8 - Młynki st.

Ryc. 228. Grabek st. 11 Kompleks osadniczy cyklu łużyckiego (A) i pomorsko - kloszowego (B)

s. 159, ryc. 81). Na mapie zawartej w tym opracowaniu, na całym obszarze Polski środkowej, Kujaw i obszarze radomsko – kieleckim brak jakiejkolwiek grupy kultury łużyckiej, co mogłoby sugerować pustkę osadniczą, a przecież tak nie było (tamże, ryc. 81). Obserwacje są wyraźnie prowadzone z punktu widzenia grupy śląskiej kultury łużyckiej, jako przodującej jednostki kulturowej (tamże, s.174). Jest to o tyle interesujące, że według J. Dąbrowskiego i A. Gardawskiego, znawców tej problematyki, cały wspomniany teren w V okresie epoki brązu zajmuje wyróżniana tutaj grupa środkowopolska, z pokrewną jej grupą mazowiecko – podlaską (1979, s. 94, ryc. 44). Autorzy ci zaliczają je do wschodniego odłamu kultury łużyckiej. W takim ujęciu, grupa wschodnia, z pracy P. Kaczanowskiego i J. K. Kozłowskiego, to jedynie grupa mazowiecko – podlaska J. Dąbrowskiego i A. Gardawskiego. Według tych ostatnich autorów grupa środkowopolska, z pewnymi zmianami zasięgu, trwa również w okresie halsztackim C i D, kiedy to jej terytorium zostaje znacznie ograniczone na rzecz grup sąsiadujących (1979, ryc. 55, 560). Na takim samym stanowisku stoją H. Wiklak (1972) i Z. Kaszewski (1975).

Według M. Gedla (1988) podgrupa środkowopolska grupy wschodniej kultury łużyckiej w V okresie brązu zatraciła swój odrębny charakter „...a terytorium Polski środkowej dostało się pod silny wpływ ze strony grupy górnośląsko – małopolskiej" (tamże, s. 641). Stąd, na zamieszczonej w tej pracy mapie, opatrzonej pewnymi błędami, tzw. grupa wschodnia w V okresie epoki brązu sięga na zachodzie jedynie do linii Neru i środkowej Pilicy, granicząc od południa z grupą górnośląsko – małopolską, a od zachodu z bliżej nieokreślonym zespołem (tamże, Mapa 31, 7?). To właśnie u tego autora, znajdujemy wzór mapy dla początków wczesnej epoki żelaza (HaC), znanej z publikacji P. Kaczanowskiego i J. K. Kozłowskiego (M. Gedl 1988, Mapa 33), z olbrzymią „pustką" w centralnej Polsce. W okresie HaD część tej „pustki" wg M. Gedla zajmuje grupa wschodniowielkopolska, a grupa wschodnia, obejmująca jedynie grupę mazowiecko – podlaską, wycofuje się na linię środkowej Wisły. Pomiędzy tymi jednostkami ponownie pozostaje jakoby szeroki pas pustek osadniczych. Według Gedla, w okresie halsztackim C i D nie możemy już mówić o grupie, czy też podgrupie środkowopolskiej, gdyż jej populacja, jak można przypuszczać, miała rozpłynąć się w grupach ościennych.

Dla potrzeb niniejszej pracy autor niniejszego opracowania dokonał w oparciu o prace H. Wiklaka (1972), Z. Kaszewskiego (1975) i Z. Błaszczyka (2000), przeglądu i zestawienia ponad 150 znanych cmentarzysk kultury łużyckiej z omawianego obszaru, datowanych na okres halsztacki i wczesnolateński. Oczywiście na tym etapie prac, nie było możliwym w pełni zweryfikowanie w literaturze wszystkich stanowisk. Są to stanowiska badane archeologicznie, znane z przekazów archiwalnych, tudzież z przypadkowych odkryć, jak i z badań powierzchniowych. W wyniku naszej analizy, możemy jednoznacznie stwierdzić, że na obszarze Polski środkowej nie ma pustki osadniczej, jakby można było sądzić z map M. Gedla i P. Kaczanowskiego oraz J. K. Kozłowskiego. Środkowopolskie skupisko cmentarzysk kultury łużyckiej w okresie halsztackim sięga w rozproszeniu po Bzurę na północy, Pilicę na południowym wschodzie, oraz przekracza środkową Wartę, dochodząc do Prosny. Większość tych stanowisk, zwłaszcza badanych, jest zaliczana generalnie do grupy środkowopolskiej kultury łużyckiej. Z. Kaszewski (1975), analizując sytuację tej grupy w połączeniu z grupami ościennymi, wskazał na wiele elementów, które pozwalały wyznaczyć kierunki wpływów grup ościennych na grupę środkowopolską. Osadnictwo rejonu Grabka, i ,szerzej, Kotliny Szczercowskiej, wchodzi w skład rozległego skupiska, które możemy określić jako skupisko środkowej Warty i Widawki. Odpowiada ono skupisku II z fazy początków kształtowania się kultury łużyckiej na tym obszarze, o czym wspominaliśmy już powyżej.

Spójrzmy w tej sytuacji, z jakimi to grupami i podgrupami sąsiadowała, czy też mogła sąsiadować, tzw. grupa środkowopolska w okresie halsztackim.

Poczynając od południa i południowego – zachodu, jest to głównie grupa górnośląsko – małopolska, która wykształciła się na podłożu przedłużyckim i trzcinieckim w III okresie epoki brązu (M. Gedl 1988, s. 636n.). Jest ona silnie zróżnicowana wewnętrznie i dzieli się wg M. Gedla na cztery podgrupy, z których każda terytorialnie musiała graniczyć z grupą środkowopolską.

Podgrupa kielecka powstała w wyniku oddziaływań podgrupy krakowskiej na północ (tamże, s. 638), tj. na obszar kieleckiego;

Podgrupa krakowska, biorąca swój początek w III okresie epoki brązu, powstała jako wynik wpływów grupy śląskiej na miejscowe podłoże, aby później stracić ten charakter na rzecz „typowego dla grupy górnośląsko – małopolskiej" (tamże, s. 638);

Podgrupa częstochowsko – gliwicka z charakterystycznymi cmentarzyskami birytualnymi, biorąca początek w III okresie epoki brązu, z silnymi wpływami fazy konstantynowskiej (z obszaru Polski środkowej), w swym etapie początkowym, a później także i grupy śląskiej (tamże),

Podgrupa kępińska – wykształcona na podłożu kultury przedłużyckiej już w III okresie epoki brązu.

Od zachodu i północnego zachodu obszary Polski środkowej otacza grupa wschodniowielkopolska, która rozwinęła się już na przełomie III i IV okresu epoki brązu na obszarze wschodniej Wielkopolski i Kujaw, jako lokalna odmiana, o cechach zbliżonych do tzw. podgrupy środkowopolskiej grupy wschodniej (M. Gedl 1988, s. 633) i jako taka winna być zaliczana do grupy wschodniej (tamże, s. 633, 641). Według M. Gedla, grupa ta już w V okresie brązu znajdowała się pod silnym wpływem grupy górnośląsko – małopolskiej i dopiero w HaD, po załamaniu się kultury łużyckiej na Śląsku, odnotowała znaczny rozrost terytorialny i rozwój gospodarczy (tamże, s. 633).

Natomiast od wschodu z terenami będącymi przedmiotem naszych zainteresowań graniczyła tzw. grupa, względnie podgrupa, mazowiecko – podlaska grupy wschodniej kultury łużyckiej (M. Gedl 1988, s. 641). T. Węgrzynowicz (1973, s. 86) jednoznacznie wskazuje na bliskie pokrewieństwo najstarszych materiałów tej grupy z materiałami grupy środkowopolskiej od III – IV okresu epoki brązu. Grupa ta trwa do schyłku okresu halsztackiego i nie jest do końca wyjaśniona kwestia jej zaniku (tamże, s. 85n.).

Mamy więc generalnie do czynienia z trzema grupami, które mogły odgrywać zasadniczą rolę w zmianach zachodzących na obszarze środkowej Polski, tj.: grupą górnośląsko – małopolską i jej co najmniej trzema podgrupami (kielecko/krakowską, częstochowsko – gliwicką i kępińską), wschodniowielkopolską oraz mazowiecko – podlaską. Dwie ostatnie, podobnie jak wzmiankowana grupa środkowopolska, są generalnie zaliczane do wschodniej prowincji kultury łużyckiej, określanej też mianem odłamu wschodniego, tudzież grupą wschodnią kultury łużyckiej. Z tym ostatnim określeniem, należy się jak najbardziej zgodzić. Do listy wymienionych, należy dodać jeszcze jedną jednostkę o proweniencji wschodniej, tj. grupę tarnobrzeską.

Natomiast etapem zamykającym rozwój tzw. grupy środkowopolskiej kultury łużyckiej jest pojawienie się zespołów zaliczanych do fazy pomorsko – kloszowej. Według ustaleń I. Jadczykowej (1992, s. 239) ma to miejsce u schyłku okresu HaD i okresu wczesnolateńskiego. Trzeba jednak wnieść tutaj pewną uwagę, że najstarsze materiały tego typu wystąpiły głównie na linii Bzury i Neru. Natomiast stanowiska z rejonu Grabka znajdują się w znacznej odległości od tej bariery i można przyjmować, że pojawiły się tutaj nieco później, zwłaszcza, jeżeli chodzi o materiały „czysto" pomorskie, a nie zespoły mieszane pomorsko – kloszowe.

W tak zarysowanym tle kulturowym należy obecnie osadzić zespół osadniczy okolic Grabka, głównie st. 11 stanowiącego pozycję centralną. Za jego centralną rolą przemawia nie tylko położenie (ryc. 228), ale również wielkość osad i ilość wyróżnionych zagród, ilość obiektów towarzyszących oraz obfitość materiałów zabytkowych. Z sytuacji terenowej wynika, że omawiany kompleks zajmuje teren najdogodniejszy dla osadnictwa stałego, gdyż jest to obszar wyniesiony o podłożu piaszczystym (suchym dla osadnictwa), otoczony szerokimi dolinami cieków wodnych, w tym również Krasówki.

Z naszych wcześniejszych rozważań, dotyczących odtworzenia prawdopodobnej liczebności ludności osad w Grabku st. 11, wynikało, że dla osady B1 istniała potrzeba zajmowania pól o powierzchni rzędu 70 ha, co daje krąg o średnicy około 900 m. (ryc. 228). W tak zakreślonym kręgu znajdują się cztery dodatkowe stanowiska rozpoznane badaniami archeologicznymi. Są to stanowiska w Zabrzeziu st. 4, w Zabrzeziu st. 5, Grabek st. 5 i Grabek st. 9. Niestety, ze względu na nieopublikowanie jeszcze materiałów ze stanowisk Grabek 5 i 9, nie możemy porównać dokładniej tych odkryć, a jedynie stwierdzić, że występowały tam rozproszone obiekty i materiały schyłkowych faz kultury łużyckiej z dodatkiem materiałów fazy pomorsko – kloszowej. Na stanowisku 4 w Zabrzeziu,

ze względu na niedostateczny zasób prezentowanych materiałów, sytuacja jest podobna (W. Dzieduszycki, A. Pelisiak, J. Skowron 2000, s. 5–10, ryc. 6–7). Autorzy tego opracowania zaliczają odkryte materiały do kultury pomorskiej (tamże, s. 5–6), aczkolwiek naszym zdaniem mamy tutaj do czynienia również z materiałami „łużyckimi" z okresu halsztackiego. Dostępniejsze i szerzej omówione są natomiast materiały ze stanowiska Zabrzezie 5 (M. Szukała, J, Ziętek 2000). Na stanowisku tym znajdujemy materiały po części analogiczne do osady B z Grabka. Są to m. in. odnotowane miski esowate, talerze ornamentowane rytami naszego typu III, naczynia i talerze o „szczypanej" krawędzi, a także nieliczne talerze z odciskiem maty. Brak natomiast całkowicie naczyń zdobionych kanelurami, odciskiem naszyjnika poprzecznie żłobkowanego, rytami, jak również nakłuciami, czy też stempelkami wyróżnionych u nas typów. Odnosi się również wrażenie, że na stanowisku tym mamy do czynienia z dwoma niewielkimi „osadami" o zróżnicowanej chronologii ze schyłku okresu HaD i okresu wczesnolateńskiego. Nie możemy tutaj jednak mówić o wyraźnej fazie, która mogłaby odpowiadać osadzie A z Grabka st. 11. Odkrywane tam materiały raczej przystają do osady B z Grabka.

Przy zwiększonym promieniu kręgu wokół osad w Grabku st. 11 do 1 km w obręb naszych zainteresowań wchodzą trzy następne punkty z materiałami, które mogą stać się podstawą do dokładniejszych porównań. Są to stanowiska w Kolonii Chabielice st. 11 (I. Marchelak, J. Matysiak, J. Moszczyński, P. Papiernik 2000) oraz w Chabielicach st. 12 (P. Frąsiak, B. Gwóźdź, W. Siciński 2000). Trzecie stanowisko w Młynkach zostało rozpoznane jedynie sondażowo przez autora w 2001 roku i w oparciu o te badania można stwierdzić, że mamy tutaj do czynienia z dużą osadą, z materiałami łużyckimi datowanymi wstępnie na okres Ha C–D jak i być może starszymi (składnika pomorsko – kloszowego jednoznacznie nie odnotowano). Natomiast w przypadku dwu pierwszych stanowisk podobieństw i różnic jest wiele. Wskażmy na podstawowe różnice materiałów z obu tych stanowisk w stosunku do Grabka, według kryteriów zastosowanych dla omówienia materiałów z Grabka. W osadzie Kolonia Chabielice st. 11 wystąpiły następujące elementy, których nie odnotowano w Grabku, chociaż pod względem liczebności materiałów Grabek przewyższa oba stanowiska razem wzięte. Stwierdzono mianowicie tutaj: ornament szrafowanych trójkątów (I. Marchelak... 2000, ryc. 19:3; 32:10), krótkie nacinane listewki (tamże, ryc. 33:8), nacinane krawędzie talerzy (tamże, ryc. 34:4), garnki o powierzchniach pokrywanych bezładnymi liniami rytymi (tamże, ryc. 37:6; 40:8) oraz duże garnki zasobowe z listwami poniżej wylewu (tamże, ryc. 21:1,4; 24:3). Natomiast w Chabielicach st. 12 te różnice sprowadzają się do obecności dużych garnków z listwą pod wylewem (P. Frąsiak... 2000, ryc. 31:3), obecności dziurek pod krawędziami naczyń (tamże, ryc. 33:3,9; 40:1; 41:5), nacinaniem krawędzi naczyń (tamże, ryc. 38:8; 42:6) oraz ponownie szrafowanymi trójkątami i pasmami (tamże, ryc. 42:3,9).

Z tego zestawienia cech wyłania się obraz nieco odmiennego kierunku wpływów, a może także i chronologii obu powyższych stanowisk w stosunku do osad ze st. 11 w Grabku. Wyraźnie zaznacza się tutaj wpływ zdobnictwa grupy wschodniowielkopolskiej (szrafowane trójkąty i pasma, nacinane krawędzie, garnki z listwą?) jak i chyba podgrupy kępińskiej (listewki – uchwyty z Kol. Chabielice st. 11). Również obecność dziurek pod krawędzią może wskazywać na wpływy grupy tarnobrzeskiej, aczkolwiek autor dopatruje się tutaj wpływów jeszcze dalszych, z obszarów lasostepów Ukrainy (P. Frąsiak... 2000, s. 51). Nie można jednak zapominać, że taki typ zdobnictwa występuje także w grupie mazowiecko – podlaskiej kultury łużyckiej. Brak natomiast jednoznacznych nawiązań do podgrupy częstochowsko – gliwickiej.

Natomiast podobieństwa pomiędzy tymi stanowiskami i poszczególnymi osadami z Grabka sprowadzają się do obecności szeregu innych, analogicznych form wazowatych i garnkowatych. Trzeba jednak zauważyć, że nie znajdujemy wśród nich form bezpośrednio odpowiadających naszym typom waz, jak również nie występuje tam liczniejsza seria mis esowatych, tak charakterystycznych dla osad B–D z Grabka. Silniejsze nawiązania występują wśród form garnków, ale nie odnotowano wśród nich istnienia odmiany II3 (gruszkowatej). Podobieństwa sprowadzają się w szczególności do występowania talerzy z odciskami maty na stanowisku w Chabielicach st.12 (P. Frąsiak... 2000, ryc. 32:1; 41:10) oraz być może także w Kol. Chabielice 11 (I. Marchelak... 2000, s. 216, ryc. 36:1?), które stanowią jednak na tych stanowiskach zbiór bardzo nieliczny. Następnie odnotowano na obu stanowiskach

zdobnictwo za pomocą naszyjnika poprzecznie żłobkowanego, kanelur, jak również nieliczne fragmenty „szczypanych" krawędzi. Brak całkowicie odpowiedników zdobnictwa naszego typu II, III i IV, jak również odpowiedników układów wątków z typu I, a jedynie sporadycznie występuje typ V.

W tej sytuacji, przy daleko idących różnicach, pewne podobieństwo obie omawiane osady wykazują jedynie w stosunku do osady B z Grabka st. 11.

Podsumowując te porównania, można stwierdzić, że nie znajdujemy pewnych przesłanek, aby wzmiankowane stanowiska mogły współtworzyć mikroregion osadniczy z osadami C i D z Grabka st. 11. Najprawdopodobniej mogły współistnieć w fazie II (zwłaszcza IIB) wraz z osadą B w Grabku. Należy jednak wskazać na odmienności materiałów z porównywanych osad, co pozwala przypuszczać, iż geneza osad w Kol. Chabielice st. 11 i w Chabielicach st. 12 była inna niż osady w Grabku. Najwyraźniej widoczny jest wpływ zdobnictwa wschodniowielkopolskiej grupy kultury łużyckiej, co może m. in. potwierdzać znalezisko bransolety typu stanonimskiego na stanowisku 12 w Chabielicach (P. Frąsiak, 2000, ryc. 36:5a). Na późne powiązania z kierunkiem północno – zachodnim wskazuje także żelazna szpila z brązową główką (tamże, ryc. 42:10). Tego typu znaleziska są charakterystyczne dla kultury pomorskiej. Natomiast w fazie III, na obecnym etapie rozpoznania terenu, osada A wraz z cmentarzyskiem z Grabka tworzy samoistną jednostkę, dla której brak pewnych odpowiedników w promieniu założonego 1km. (ryc. 228) oprócz rozproszonych materiałów na wzmiankowanych powyżej stanowiskach.

W tej sytuacji, jedynie w fazie II (zwłaszcza IIB) mógł istnieć w rejonie Grabka niewielki mikroregion osadniczy z osadą B jako punktem centralnym, otoczonym niewielkimi osadami satelickimi na stanowiskach: Zabrzezie 4 i 5, Grabek 3 i 9 oraz w Kolonii Chabielice st. 11 i w Chabielicach st. 12. Przy wykazanych różnicach w powiązaniach genetycznych niektórych z wymienionych osad (Kol. Chabielice st. 11, Chabielice st. 12) trudno jednoznacznie stwierdzić, czy mamy tutaj do czynienia z modelem I, tj. osad konkurencyjnych w eksploatacji zasobów środowiska, czy też z modelem II, tj. osad prowadzących wspólną eksploatację danego terenu (Z. Kobyliński 1986, s. 22). Wydaje się, że oba modele są możliwe do przyjęcia, ale możemy także przypuszczać, że osada B z Grabka st. 11 tworzyła jakąś wspólnotę z osadami satelickimi w Zabrzeziu 4 i 5 oraz Grabku 3 i 9, natomiast osady z Kol. Chabielic i Chabielic położone po drugiej stronie zabagnionej dolinki wchodziły w skład innego organizmu osadniczego.

Na koniec jeszcze kilka słów o samych osadach z Grabka st. 11. Uważamy, że osady C – B należą do środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej, nie wykazując bliższych nawiązań do innych grup ościennych, zwłaszcza grupy górnośląsko – małopolskiej. Wyraźne są wpływy wynikające z kontaktów z grupą śląska, m. in. wazy esowate (typ VIII), waza z wypychanymi guzami (typ VII), misa o wyłożonym kołnierzu (typ VI), jak i misa o cylindrycznej szyjce (typ V). Natomiast talerze typu IV zdobione odciskami maty, jako przeważające na obszarze grupy tarnobrzeskiej, należy uznać za wczesny wynik infiltracji tejże grupy na obszar Polski środkowej. Mogą to potwierdzać dyskusyjne co do proweniencji znaleziska ze stanowiska 12 w Chabielicach, o czym już wspominaliśmy i być może naczynie z cmentarzyska w Chojnem (H. A. Ząbkiewicz – Koszańska 1972, Tabl. V,2), które, najprawdopodobniej silnie nawiązuje do późnych odmian tzw. waz nadsańskich, licznie reprezentowanych na cmentarzysku w Pysznicy, datowanych na okres HaD (S. Czopek 2001, ryc. 18). Problem wpływów grupy tarnobrzeskiej łączy się z następnym nurtem, który jak się wydaje, ma swoje odpowiedniki na osadach B–D, a zwłaszcza B w Grabku. Jest to wyróżniana w podgrupie częstochowsko – gliwickiej tzw. faza Małusy Wielkie – Ziemięcice (M. Gedl 1982, s. 18–20), uznawana za schyłkową fazę kultury łużyckiej na tym terenie. Jak już wzmiankowaliśmy przy omawianiu form garnków i misek typu IV (esowatych), występują silne nawiązania pomiędzy materiałami z osady B i częściowo C–D, a materiałami z cmentarzysk tej fazy. Nie bez znaczenia jest również fakt, że wiele z tych cmentarzysk grupuje się na północnym przedpolu Wyżyny Częstochowskiej, w odległości kilkudziesięciu kilometrów od rejonu Grabka (Mstów, Małusy Wielkie, Kuśmierki, Wyczerpy). W grupie tej zauważalne są wyraźne elementy grupy tarnobrzeskiej, m. in. skośne, krótkie karbowane listewki na garnkach. I. Młodkowska – Przepiórowska (1993, s. 81), omawiając materiały z cmentarzyska w Mstowie, uznanego za jedno z najmłodszych, stwierdza, że brak podstaw, by traktować tą fazę za

dalszy ciąg rozwojowy klasycznej fazy podgrupy częstochowsko – gliwickiej. W takiej sytuacji możemy przyjąć, że osada B w Grabku st. 11 odpowiada właśnie tej fazie, datowanej na przełom okresu HaD i LtA (M. Gedl 1982, s. 18–20) poszerzając znacznie obszar występowania tego typu materiałów na NW. Ponadto, staraliśmy się jednoznacznie wykazać, iż osada B z Grabka st. 11, współistnieje z zespołami fazy pomorsko – kloszowej w Polsce środkowej. Uważamy również, że istnieją podstawy, aby materiały kultury grobów kloszowych i kultury pomorskiej traktować rozdzielnie, jako inwentarze osobnych jednostek kulturowych. Nie jest wykluczone, że kultura grobów kloszowych wystąpiła na terenie naszych zainteresowań wcześniej niż kultura pomorska. Obie jednostki kulturowe często występują wspólnie, co sprawia trudności w ich rozdzieleniu, ale obserwowane odmienności w ornamentyce naczyń, sposobie ich wykonania i często formach oraz rodzaju obrządku pogrzebowego, te uwagi potwierdzają. Materiały zaliczone do fazy pomorsko – kloszowej z osady B i osady A wskazują na ich mieszany charakter, aczkolwiek naszym zdaniem, przeważa tutaj zdecydowanie wkład kultury grobów kloszowych.

Marek Urbański

CMENTARZYSKO KULTURY POMORSKIEJ

Podczas badań wielokulturowego i wielookresowego stanowiska 11 w Grabku w 1999 r. natrafiono w jego centralnej partii na zespół 8 grobów kultury pomorskiej (ryc. 227). Groby były ułożone w dwu rzędach, w odstępie kilku metrów (ryc. 229A). Wszystkie obiekty ukazały się bezpośrednio po zdjęciu warstwy humusu, względnie po odczyszczeniu powierzchni wykopu na poziomie calca, tj. średnio na gł. ok. 30 – 35 cm od powierzchni współczesnego gruntu.

Materiały

Grób 1 – obiekt 614

Grób z obstawą, zbudowany z dużych i średnich kamieni otoczakowych, z których dwa nosiły ślady obróbki (obtłukiwania?). Wewnątrz jamy grobowej, na płasko leżącym fragmencie żarna nieckowatego, stała rozgnieciona popielnica wraz z nakrywającą ją misą (ryc. 229B). Strop grobu wypełniał piasek zabarwiony na ciemno szczątkami organicznymi, zawierający liczne fragmenty silnie przepalonych kości i drobnych ułamków ceramiki.

Inwentarz: 1. Popielnica – lekko zdeformowane naczynie o brzuścu chropowaconym za pomocą obrzucania, oddzielonym plastyczną listwą ze „szczypaniem" od wygładzanej, stożkowatej szyjki, nieco wychylonej na zewnątrz, i zgrubiałej krawędzi ze śladami płaskiego ścinania; partia przydenna wygładzana, dno wyraźnie wyodrębnione. Powierzchnia zewnętrzna naczynia barwy żółto–pomarańczowej, wewnętrzna żółto–szarawa, gładka i matowa. Glina, z której wykonano naczynie zawierała domieszkę średnio– i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Wys. – 25 cm, wys. do największej wydętości brzuśca – 17 cm, średn. wylewu – 18 cm, średn. największej wydętości brzuśca – 27 cm, średn. dna – 13 cm. (ryc. 229:2). 2. Misa o gładkiej, lśniącej powierzchni stożkowatego brzuśca (ryc. 229:2). Brzeg lekko wyodrębniony, odchylony w profilu na zewnątrz, krawędź gładka, lekko płasko ścięta, dno nieco szorstkie, niewyodrębnione. Barwa zewnętrzna żółto – popielata, wewnętrzna żółto – szara. Powierzchnia wewnętrzna matowa. Glina z domieszką bardzo drobnego tłucznia kamiennego. Wys. – 9 cm, wys. największej wydętości brzuśca – 7,5 cm, średn. wylewu – 20 cm, średn. do najw. wydętości brzuśca – 21 cm, średn. dna – 9,5 cm. 3. W popielnicy, wśród kości, leżała dwuzwojowa spiralka z drutu brązowego o kolistym przekroju (ryc. 229:3). 4. Przepalone kości doro-

słego osobnika, najprawdopodobniej płci żeńskiej (dane na podstawie analizy antropologicznej dr W. Lorkiewicza, por. aneks nr 1).

Grób 2 – obiekt 617

Grób z kolistą obstawą kamienną zbudowany z fragmentów rozbitego, dużego granitowego żarna nieckowatego oraz rozłupanej płyty kamiennej i zwykłych otoczaków. W stropie, wśród kamieni, w centrum jamy grobowej, występowały dość liczne fragmenty przepalonych kości ludzkich oraz częściowo przepalone ułamki ceramiki. Wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek, zawierający węgielki drzewne, pochodzące ze stosu pogrzebowego. Wewnątrz jamy grobowej, na płaskim kamieniu stała popielnica przykryta misą, obsypana szczątkami stosu (ryc. 230: 1).

Inwentarz: 1. Popielnica o baniastym brzuścu, chropowaconym przez obrzucanie i obmazywanie wiechciem trawy. Szyjka lekko wyodrębniona, krawędź wywinięta, pogrubiona i zdobiona ornamentem „szczypanym". Dno bardzo wyraźnie wyodrębnione, uformowane w stopkę. Powierzchnia zewnętrzna koloru żółtawo – popielatego, a wewnętrzna czerniona, gładzona, matowa. Materiał – glina z domieszką średnio– i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Na dnie odciski ziaren (prosa?). Wys. –21 cm, wys. do największej wydętości brzuśca – 14,5 cm, średn. wylewu – 19 cm, średn. największej wydętości brzuśca – 23 cm, średn. dna – 11 cm. (ryc. 230: 2) 2. Misa o stożkowatym brzuścu, z lekko wyodrębnionym brzegiem i dnem. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna gładka, matowa, koloru popielato – szarego. Glina z domieszką drobno– i średnioziarnistego tłucznia. Na dnie ślady lekkiego wtórnego przepalenia. Wys. – 9,5 cm, średn. wylewu – 21 cm, średn. dna 8,5 cm. 3. Częściowo zachowany kubek lub dzbanuszek (ryc. 230: 4) z dwustożkowatym brzuścem, dnem słabo wyodrębnionym, taśmowatym uchem. U nasady szyjki dwa poziome rzędy nakłuć. Powierzchnia matowa, ze śladami wtórnego przepalenia, miejscami gładka, lśniąca. Barwa naczynia kremowo–szara. Materiał – glina z domieszką drobnoziarnistego tłucznia i piasku. Wys. zachowana – 9 cm, wys. do największej wydętości brzuśca – 4 cm, średn. wylewu – 8 cm, średn. dna (po rekonstrukcji) – 3 cm. 4. Wtórnie silnie przepalony kubek lub dzbanek (ryc. 230: 3) zachowany we fragmentach, o gładkiej, matowej powierzchni, koloru szaro–brunatnego. Materiał – glina z domieszką drobnoziarnistego tłucznia. Wymiary z uwagi na stan zachowania trudne do określenia. 5. Duża, bardzo głęboka misa, o gładkiej powierzchni zewnętrznej. Brzusiec w formie wycinka kuli, dno słabo wyodrębnione, brzeg lekko profilowany (ryc. 230: 5). Barwa powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej żółto – szaro – brunatna. Materiał – glina z domieszką drobno– i średnioziarnistego tłucznia. Wys. zachowana 17 cm, wys. do największej wydętości brzuśca – 14 cm, średn. wylewu – 29 cm, średn. największej wydętości brzuśca – 31 cm, średn. dna po rekonstrukcji – 8 cm? 6. Dzban zdeformowany w wyniku wtórnego przepalenia (ryc. 230: 6) z ostroprofilowanym brzuścem i taśmowatym uchem. Granicę szyjki i brzuśca podkreśla dookolny żłobek. Zachowana powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna gładka, matowa, w wyniku przepalenia barwy kremowo – pomarańczowo – szarej. Wys. – 15,5 cm, wys. do najw. wydętości brzuśca – 4,5 cm, średn. wylewu – 14 cm, średn. największej wydętości brzuśca – 22 cm, średn. dna – 5 cm. 7. Przepalone kości dziecka w wieku 12 – 16 lat nieokreślonej płci. 8. Kilka fragmentów przepalonych kości nieokreślonego ssaka.

Grób 3 – obiekt 646

Tworzyła go płytka, prawie okrągła jama (ryc. 231: 1), wypełniona szarożółtym piaskiem. W centrum grobu niewielkie skupisko fragmentów przepalonych kości ludzkich osobnika dorosłego płci nieokreślonej. Innych przedmiotów nie stwierdzono.

Grób 4 – obiekt 663

Grób popielnicowy w obwarowaniu kamiennym (T. Malinowski 1969, s. 17; B. Chomentowska 1970, s. 195), tworzącym rodzaj małej skrzynki (ryc. 231: 2). Rozbita misa przykrywała popielnicę z kośćmi, wokół wystąpiły również fragm. czystych kości, bez śladów węgielków ze stosu. Popielnica stała na dużym, płaskim kamieniu. Na kościach stwierdzono ślady po zniszczonych przedmiotach z brązu w postaci zielonego nalotu.

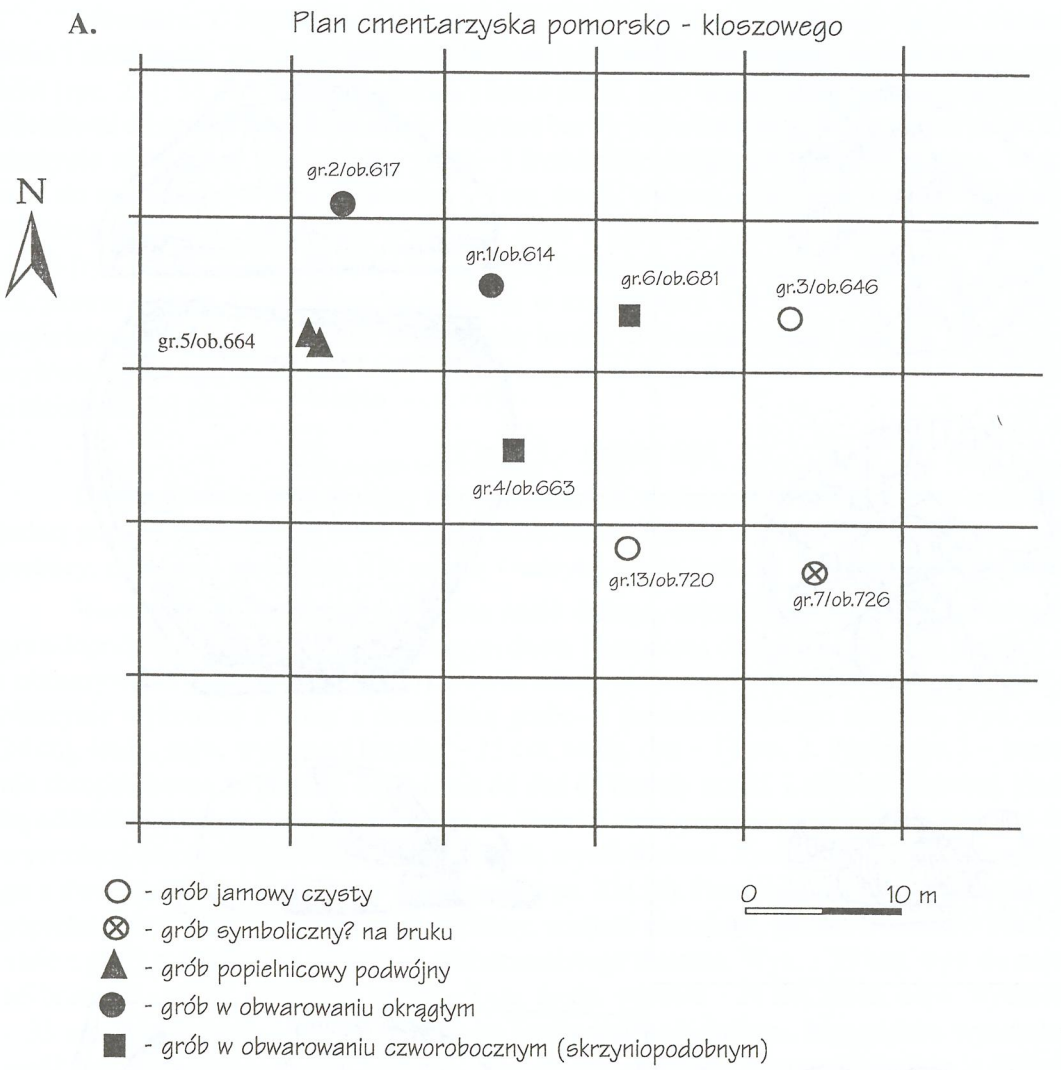

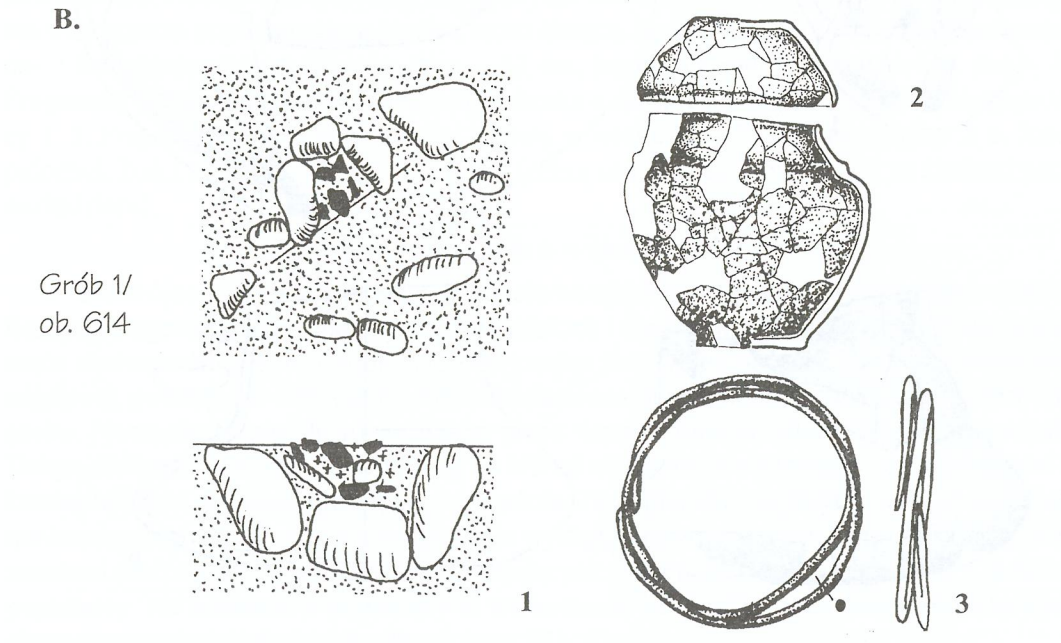

Ryc. 229. Grabek st. 11. Plan cmentarzyska pomorsko-kloszowego (A) oraz grób 1 (B).

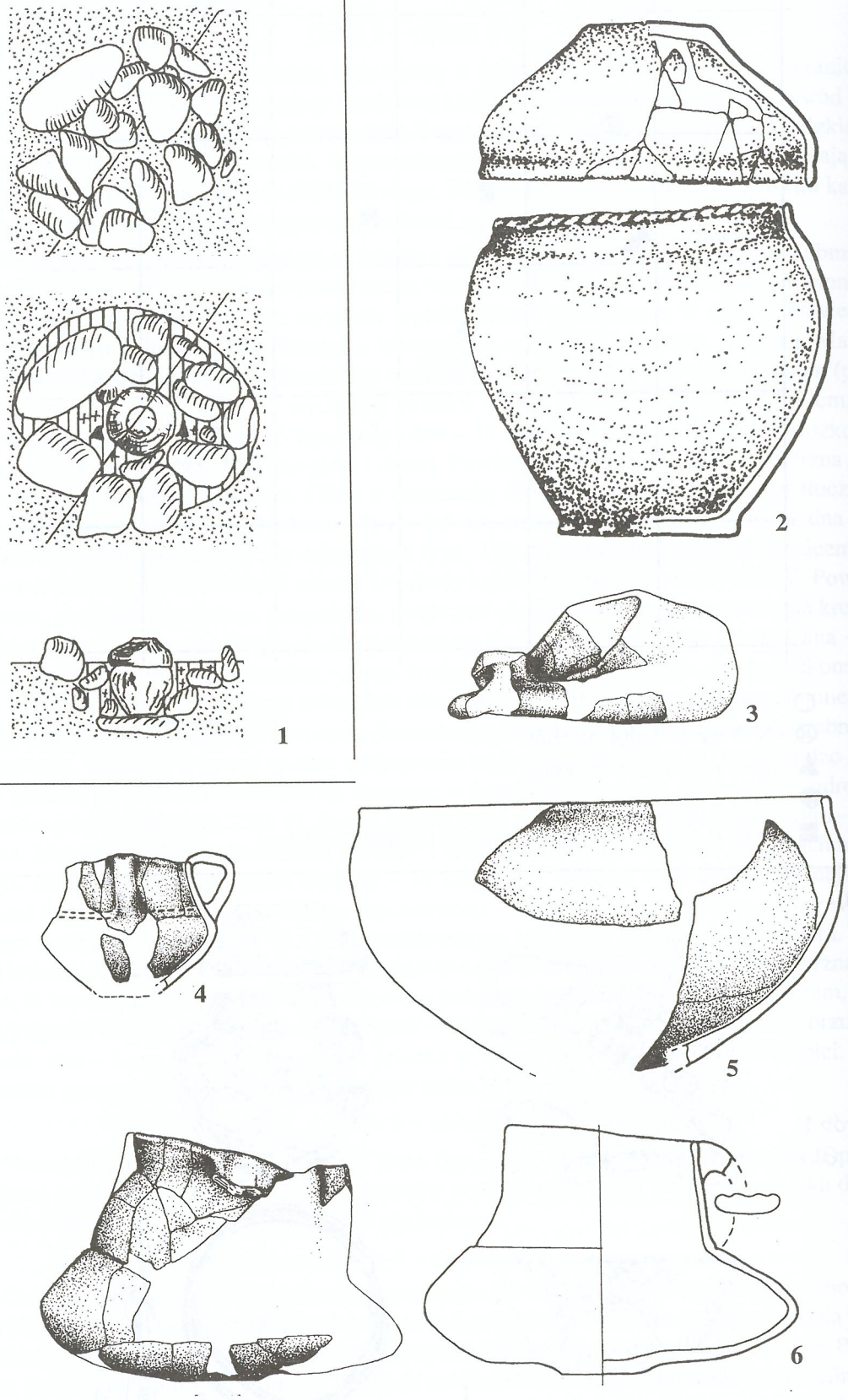

Ryc. 230. Grabek st. 11. Plan i profil grobu 2/ob. 617 (1) wraz z wyposażeniem: popielnica z miską (2) nakrywającą, naczynia dodatkowe (3-6)

Inwentarz: 1. Popielnica – baniaste naczynie z obrzuconym i obmazywanym wiechciem brzuścem i stożkowatą, gładzoną szyjką oddzieloną od brzuśca dookolnym rzędem wyciskanych dołeczków (ryc. 231: 3). Krawędź pogrubiona i lekko ścięta. Dno bardzo słabo wyodrębnione z roślinnymi odciskami od spodu. Powierzchnia zewnętrzna barwy popielatoszarej, wnętrze czernione. Do wyrobu naczynia użyto gliny z domieszką grubo– i średnioziarnistego tłucznia kamiennego. Wys. – 19 cm, wys. do największej wydętości brzuśca – 9 cm, średn. wylewu – 15,5 cm, średn. największej wydętości brzuśca – 22 cm, średn. dna – 9,5 cm. 2. Misa w kształcie wycinka kuli z delikatnie zaznaczonym dnem (ryc.231: 3). Krawędź lekko ścięta, brzeg lekko wyodrębniony. Powierzchnia zewnętrzna gładka, prawie lśniąca, barwy popielatożółtawej w szare plamy. Od wewnątrz misa jest gładka, barwy popielatoszarej. Materiał – glina z domieszką bardzo drobnoziarnistego tłucznia. Wys. – 8 cm, średn. wylewu – 19,5 cm, średn. dna – 6,5 cm. 3. Przepalone fragmenty szkieletu dziecka w wieku 2 – 4 lat o nieokreślonej płci.

Grób 5 – obiekt 664

Grób popielnicowy podwójny bez obwarowania, częściowo zniszczony przez orkę. Składał się z jednej popielnicy położonej nieco wyżej i zachowanej jedynie w części przydennej oraz z drugiej popielnicy, zakopanej głębiej, na NW od niej i nakrytej miską (ryc.231: 4). Jama grobowa nieczytelna.

Inwentarz: 1. Popielnica 1 – dolna część dużego, asymetrycznego, dość smukłego naczynia, prawdopodobnie garnka z wyodrębnionym dnem i brzuścem chropowaconym za pomocą obrzucania i obmazywania palcami (ryc. 231: 5). Powierzchnia gładzona, barwy brunatnej, wewnątrz czerniona. Naczynie wykonano z gliny z domieszką grubo– i średnioziarnistego tłucznia. Wys. zachowana – 24 cm, średn. najw. wydętości brzuśca – 25 cm, średn. dna – 14 cm. 2. Popielnica 2 – baniaste naczynie chropowacone za pomocą obrzucania od dna do nasady szyjki. Lekko stożkowatą, gładzoną szyjkę oddziela od brzuśca plastyczna listwa ze śladami szczypania. Krawędź jest miejscami nieznacznie wywinięta, bez śladów ścinania; dno wyraźnie wyodrębnione. Zachowało się naśladownictwo jednego z dwóch uszek poniżej listwy plastycznej (ryc. 231: 6). Powierzchnia całego naczynia brunatno – popielata, na szyjce miejscami ciemne plamy, wnętrze czernione, gładkie i matowe. Naczynie wykonano z gliny z domieszką średnio– i gruboziarnistego tłucznia. Wys. – 29 cm, wys. do najw. wydętości brzuśca – 19 cm, wysokość szyjki – 5 cm, średn. wylewu – 24 cm, średn. najw. wydętości brzuśca – 33 cm, średn. dna – 16,5 cm. 3. Misa ze stożkowatym brzuścem, brzeg lekko wyodrębniony, krawędź bez wyraźnych śladów ścinania, dno płaskie, szerokie, niewyodrębnione o lekko szorstkiej powierzchni. Powierzchnia zewnętrzna naczynia beżowopopielata, gładzona, matowa, a powierzchnia wewnętrzna popielatoszara, gładka, nieco lśniąca. Naczynie wykonano z gliny z domieszką drobno– i średnioziarnistego tłucznia. Wys. – 12 cm, średn. wylewu – 26 cm, średn. dna – 10,5 cm. 4. Fragmenty przepalonych kości ludzkich osobnika o nieokreślonej płci i wieku zalegające w popielnicy 1. 5. Fragmenty przepalonych kości kobiety w wieku 20 – 35 lat z popielnicy 2. 6. Szczątki przepalonych kości zwierzęcych z popielnicy 2 (żebra ssaka średniej wielkości ze śladami nacięć ostrym narzędziem).

Grób 6 – obiekt 681

Podwójny grób popielnicowy. W nieckowatej jamie wypełnionej szarożółtym piaskiem, z nielicznymi fragmentami przepalonych kości ludzkich i ułamkami ceramiki, leżały liczne kamienie, tworzące obwarowanie dwóch popielnic, nakrywając je również od góry. Pierwsza popielnica, odkryta najpłycej, położona w SW partii grobu, leżała nieco przechylona na bok, a jej wylew sięgał stropu grobu. Naczynie to zostało rozgniecione przez liczne kamienie, otaczające je ze wszystkich stron. Druga, złożona wcześniej od pierwszej, na NE od niej, stała w obstawie w rodzaju skrzyni na płaskim kamieniu i była wkopana głębiej niż poprzednia. Tę popielnicę przykryto miską i obstawiono regularnie kamieniami. Silnie zniszczone naczynie wystąpiło łącznie ze szczątkami misy oraz licznymi fragmentami przepalonych kości ludzkich, zalegających w stropie i wokół popielnicy nr 1, a także wewnątrz popielnicy. Na kościach z popielnicy II stwierdzono liczne ślady w postaci zielonkawych plam po skorodowanych przedmiotach z brązu (ryc. 231: 7).

Inwentarz: 1. Popielnica 1 – przysadziste, baniaste naczynie o gładzonej, lekko lśniącej powierzchni. Szyjka lekko stożkowata o wywiniętej, pogrubionej i ściętej płasko krawędzi, oddzielona

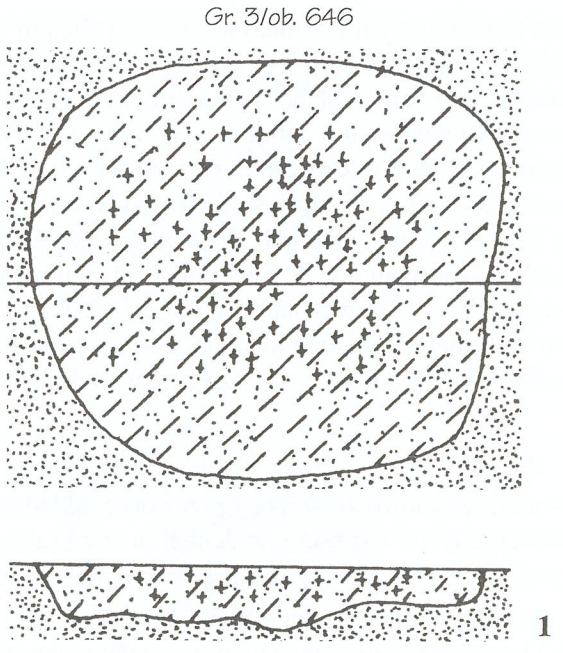

Ryc. 231. Grabek st. 11. Plany i profile grobów 3,4, 5 i 6 wraz z wyposażeniem.

od brzuśca płytkim rowkiem; dno płaskie, niewyodrębnione. Powierzchnia zewnętrzna barwy popielatobrunatnej, wewnętrzna czerniona. Glina zawierała domieszkę średnio– i drobnoziarnistego tłucznia. Wys. – 22 cm, wys. do najw. wydętości brzuśca – 12 cm, średn. wylewu – 21 cm, średn. najw. wydętości brzuśca – 28,5 cm, średn. dna – 14,5 cm. (ryc. 231: 9) 2. Popielnica 2 – silnie zniszczony wysmukły garnek o powierzchni zewnętrznej obrzucanej i lekko obmazywanej palcami. Szyjka nieregularna, prawie stożkowata, gładka, matowa z krawędzią prostą, pogrubioną; dno płaskie wyraźnie wyodrębnione (ryc. 231: 10). Powierzchnia zewnętrzna brunatna, wewnętrzna czerniona. Glina użyta do wyrobu naczynia zawierała domieszkę średnio– i gruboziarnistego tłucznia. Wys. – 29 cm, wys. do najw. wydętości brzuśca – 20 cm, średn. wylewu – 17,5 cm, średn. najw. wydętości brzuśca – 25 cm, średn. dna – 13 cm. 3. Misa – zachowana we fragmentach (bez dna) z lekko profilowanym brzegiem i być może stożkowatym brzuścem. Powierzchnia zewnętrzna gładka, matowa, barwy jasnobrunatnopopielatej. Wewnątrz także gładzona i popielatobrunatna. Glina z domieszką drobnoziarnistego tłucznia. Wys. zachowana – 6,5 cm, średn. wylewu – 24 cm, średn. najw. wydętości brzuśca – 24,5 cm. (ryc. 231: 8) 4. Przepalone fragmenty kości kobiety w wieku 25 – 35 lat z popielnicy 1. 5. Kilka przepalonych szczątków kości zwierzęcych. 6. Przepalone fragmenty kości osobnika dorosłego (40 – 50 lat) o nieustalonej płci (mężczyzna?) w popielnicy 2. 7. Kilka przepalonych szczątków kości zwierzęcych w popielnicy 2.

Grób 7 – obiekt 726

Było to skupisko kamieni w jamie o słabo rysującym się zarysie, wśród których leżało kilka przepalonych fragmentów kości ludzkich oraz kilka ułamków ceramiki ręcznie lepionej, z których udało się zrekonstruować jedno naczynie. Jest to grób symboliczny lub też silnie zniszczony grób z brukiem kamiennym, na którym pierwotnie postawiono nie zachowaną popielnicę (ryc. 232: 1).

Inwentarz: 1. Szerokootworowe naczynie w formie bardzo głębokiej misy lub bardzo przysadzistego garnka z krótką, prawie cylindryczną, gładzoną szyjką. Baniasty brzusiec chropowacony za pomocą obrzucania. Dno słabo wyodrębnione, szerokie, płaskie (ryc. 232: 2). Powierzchnia zewnętrzna koloru brunatnego. Glina użyta do wykonania naczynia została schudzona domieszką grubo– i średnioziarnistego tłucznia. Wys. – 19 cm, wys. do najw. wydętości brzuśca – 12 cm, średn. wylewu – 24 cm, średn. najw. wydętości brzuśca – 29 cm, średn. dna – 16 cm.

Grób 13 – obiekt 720

Grób jamowy o czytelnym zarysie, kolistym w rzucie poziomym. Jama była wypełniona ciemnoszarym piaskiem, przemieszanym z węgielkami drzewnymi i przepalonymi kośćmi. W wypełnisku wystąpiły liczne fragmenty 5 naczyń, w tym dwa rozbite naczynia czernione i trzy rozbite misy. Ponadto znaleziono kilka innych elementów wyposażenia (ryc. 232: 3).

Inwentarz: 1. Naczynie 1 – (popielnica?) o silnie wydętym brzuścu. Szyjka stożkowata oddzielona od brzuśca lekkim profilowaniem, którego średnica odpowiada dokładnie średnicy wewnętrznej wylewu jednej z mis. Na granicy brzuśca i szyjki dwa uszka ze zwisającymi wąsami. Krawędź wychylona, dno płaskie, wyodrębnione, tworzące stopkę (ryc. 232: 6). Powierzchnia naczynia barwy czarnej, gładzona i wyświecana, zaś wnętrze czarne, gładzone. Glina zastosowana do wyrobu naczynia zawiera domieszkę drobno– i średnioziarnistego tłucznia. Wys. – 27,5 cm, wys. do największej wydętości brzuśca – 13,5 cm, średn. wylewu – 15,5 cm, średn. największej wydętości brzuśca – 34 cm, średn. dna – 14 cm. 2. Naczynie 2 – (popielnica?) o przysadzistych proporcjach; brzuścu mniej kulistym niż u popielnicy 1, oddzielonym od stożkowatej szyjki plastyczną listwą z ornamentem odciśniętych dołków. Na listwie zachowały się także 4 grupy potrójnych guzków, choć pierwotnie najprawdopodobniej było ich 5. Krawędź półokrągła, gładka, dno silnie wyodrębnione, płaskie, tworzące stopkę (ryc. 232: 5). Powierzchnia zewnętrzna koloru czarnego, gładka i lśniąca, wewnętrzna szaro–czarna, gładka. Glina użyta do wykonania naczynia schudzona domieszką średnio– i drobnoziarnistego tłucznia. Wys. – 24,5 cm, wys. do największej wydętości brzuśca – 14 cm, średn. wylewu – 23 cm, średn. największej wydętości brzuśca – 35,5 cm, średn. dna – 16 cm. 3. Misa 1 – naczynie o stożkowatym brzuścu z lekko profilowanym brzegiem i o krawędzi prawie prostej. Na lekko szorstkim dnie wyryty równoramienny krzyż (ryc. 232: 6). Powierzchnia czarna, lśniąca, gładka. Od we-

wnątrz barwa szaroczarna. Materiał – glina z domieszką drobnoziarnistego tłucznia. 4. Misa 2 – lekko niesymetryczna o stożkowatym brzuścu i minimalnie profilowanym brzegu. Krawędź półokrągła, pochylona do wewnątrz. Dno płaskie, prawie niewyodrębnione. Powierzchnia zewnętrzna gładzona, lśniąca, barwy popielato brunatnej, wewnętrzna gładzona, matowa, także popielato brunatna z jedną szarą plamą. Materiał – glina z domieszką bardzo drobnego tłucznia i piasku (?). Wys. – 10,5 cm, średn. wylewu – 25 cm, średn. dna – 8 cm. (ryc. 232: 5) 5. Misa 3 – zachowana fragmentarycznie bez dna, z lekko profilowanym brzegiem o gładzonej powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej barwy jasnobrunatnopopielatej. Materiał – glina z domieszką drobnoziarnistego tłucznia i piasku. Wys. zachowana – 7,5 cm, średn. wylewu – 21 cm. (ryc. 232: 4) 6. Kilkanaście fragmentów okładziny kościanej, zdobionej kółkami (ryc. 232: 9). 7. Fragmenty nieokreślonego przedmiotu kościanego z otworem – oprawka? (ryc. 232: 10). 8. Paciorek z czerwono–białego, warstwowanego szkła (ryc. 232: 7). 9. Złamany wiórek krzemienny (ryc. 232: 8), 10. Rozcieracz kamienny. 11. Fragmenty kości dwu osobników dorosłych – mężczyzny i prawdopodobniej młodszej od niego kobiety. 12. Kilka fragmentów przepalonych kości zwierzęcych.

Obrządek pogrzebowy

Cmentarzysko w Grabku należy do płaskich cmentarzysk ciałopalnych kultury pomorskiej. Ze względu na formę, wyróżniono tutaj: groby obwarowane (gr. 1, 2, 4 i 6), grób popielnicowy bez obstawy kamiennej (gr. 5), groby jamowe (gr. 3, 13) oraz grób symboliczny (gr. 7). Tych osiem grobów znajdowało się w dwu rzędach, w odległości od ok. 10 m do ok. 20 m (ryc. 229A). Brak grobów kloszowych i klasycznych grobów skrzynkowych. Na uwagę zasługuje użycie fragmentów nieckowatych żaren kamiennych jako podłogi w grobie 1 i ścianek w grobie 2.

Formy grobów

Ciasna obudowa kamienna pozwala zaliczyć je do grobów obwarowanych (T. Malinowski 1969, s. 17; I. Jadczykowa 1975, s. 171, 173 – 174), w których w każdym przypadku wystąpiła podłoga, w tym z płaskich kamieni. Chyba najbliższym przykładem z terenu Polski środkowej może być grób z Piasków koło Opoczna (I. Jadczykowa 1975, s. 178) i grób 3 z Konstantynowa – Ignacewa (B. Muzolf 1998, s. 216, ryc. 3: 1 – 3). Bardzo prawdopodobne, że grób 4 miał niewielką skrzynkę, a popielnica 1 grobu 6 także wstawiona była w podobną konstrukcję, do której dołożono drugą popielnicę. Nie można wykluczyć, że część obstawy grobów mogła być naruszona i zniszczona przez pracujący na stanowisku spychacz, odsłaniający wierzchnie warstwy.

Niewiele można powiedzieć o popielnicowym grobie nr 5 bez obstawy kamiennej, w którym popielnice stały w żółtym piasku, zaś jama była nieczytelna. Z kolei rozbite naczynia (w tym dwie popielnice) z grobu 13 znajdowały się w dużej, wannowatej jamie, z ciemnoszarym wypełniskiem z węgielkami drzewnymi (resztki stosu) i fragmentami przepalonych kości. Charakter wypełniska, rozmiary i kształt jamy są zbliżone do jam ciałopalnych grobów wczesnośredniowiecznych, odkrytych w bezpośrednim sąsiedztwie.

Jamowy grób 3 został przypisany kulturze pomorskiej ze względu na charakter wypełniska, całkowicie odmienny od grobów wczesnośredniowiecznych. Jego płytka jama, o żółto – szarym wypełnisku, nie zawierała materiału ceramicznego, jak również węgli drzewnych, co pozwala go zaliczyć do grobów jamowych czystych.

Wyjątkowy był obiekt 726. W skupisku kamieni tworzących bruk, natrafiono na zaledwie kilka fragmentów przepalonych kości ludzkich oraz szczątki naczynia glinianego. Wydaje się, że mógł to być silnie zniszczony grób lub grób symboliczny. Za taką interpretacją przemawia odkrycie symbolicznego grobu pod brukiem kamiennym w Wilkowicach (J. Błaszczyk 1983, s. 124). Jeszcze innym rodzajem grobów symbolicznych są puste klosze (B. Muzolf 1998, s. 216), czy puste naczynia pod kloszami (A. Kufel–Dzierzgowska 1980, s. 171) lub w skrzynkach kamiennych (J. Błaszczyk 1983, s. 124), potwierdzające opinię T. Malinowskiego (1969, s. 45 – 46) na ten temat i spotykane także w starszej literaturze.

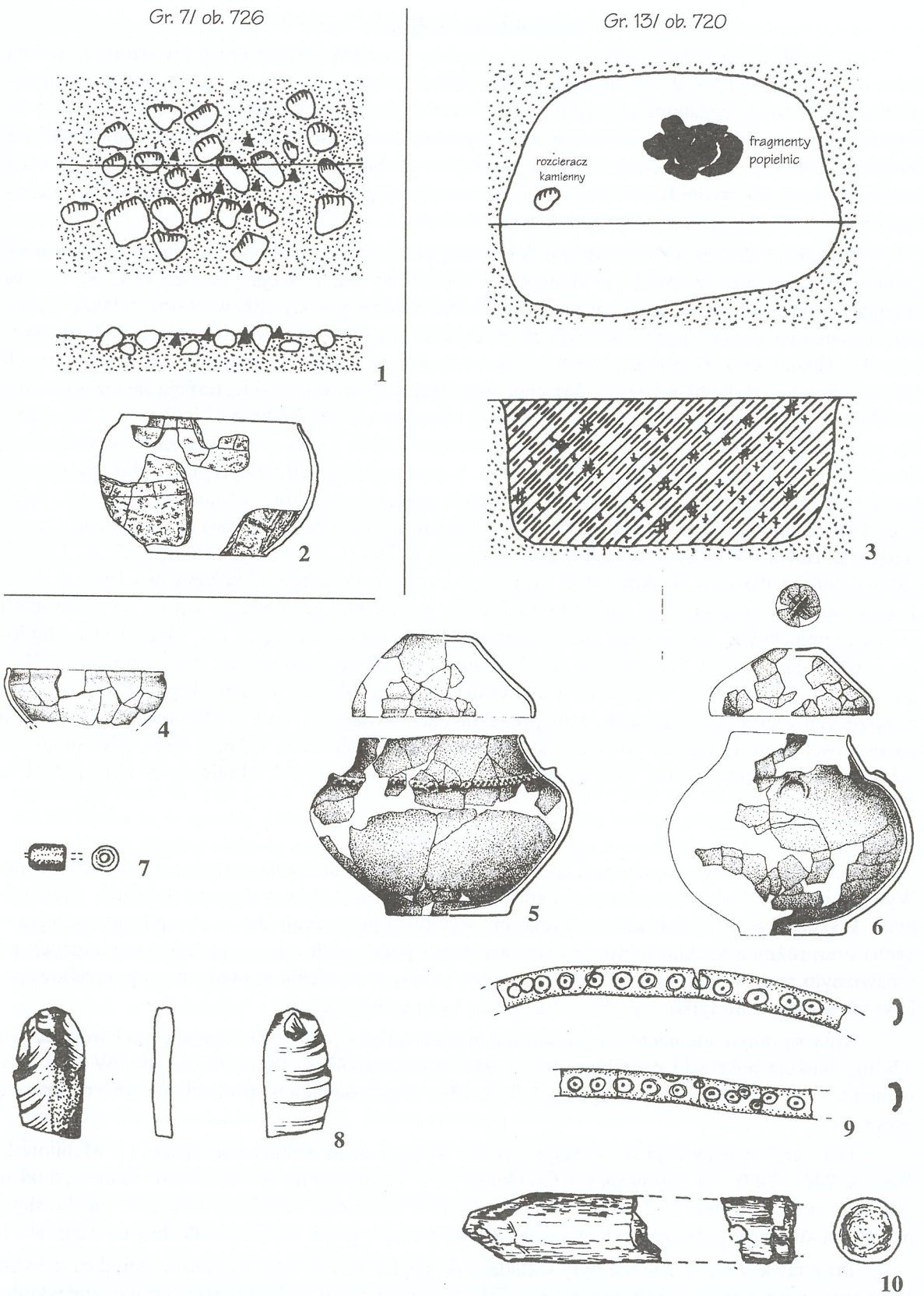

Ryc. 232. Grabek st. 11. Plany i profile grobów: 7 (1) i 13 (3) wraz z wyposażeniem. Grób 7: 2 - naczynie z grobu symbolicznego?; grób 13: 4 - miska przystawka, 5-6 rekonstruowane popielnice wraz z misami nakrywającymi, 7 - czerwono biały szklany paciorek, 8 - złamany wiórek krzemienny, 9 - kościana okładzina/ bransoleta?, 10 - rogowa oprawka/trzonek ?

Położenie szczątków kostnych w grobach

Szczegółowa analiza antropologiczna szczątków kostnych została przeprowadzona i opisana przez dr W. Lorkiewicza. W tym miejscu można jedynie wspomnieć, że we wszystkich grobach popielnicowych część szczątków kostnych zalegała w obrębie jamy. W grobie 1, 2 i 6 kości wysypały się ze zgniecionej popielnicy i zmieszały z jej wypełniskiem. Natomiast w grobie 4 popielnica była obsypana czystymi kośćmi. Niejasna była sytuacja w grobie 13, gdzie kości występowały w całej jamie grobowej. Jak stwierdził W. Lorkiewicz, w każdej z popielnic odkrytej w grobach dwupopielnicowych (5, 6, 13) znajdowały się szczątki różnych osób.

W grobach 2, 5, 6, 13 stwierdzono domieszkę kości zwierzęcych. Na cmentarzyskach kultury pomorskiej nie jest to rzadkość (T. Malinowski 1969, s. 85 i n; T. Węgrzynowicz 1982, s. 55). Na cmentarzyskach kultury łużyckiej groby z domieszką zwierzęcych szczątków kostnych także występują stosunkowo często, lecz w ogólnym zbiorze takich obiektów stanowią oczywiście znikomy procent (R. Abłamowicz, H. Kubiak 1999, s. 13 – 14). Zwykle są to szczątki zwierząt roślinożernych (R. Abłamowicz, H. Kubiak 1999, s. 26), choć w grobach kultury pomorskiej trafiają się też ości rybie (J. Gładykowska–Rzeczycka 1965, s. 105 – 146) i kości ptasie (A. Malinowski 1966, s. 232 – 235). Na podobny przypadek natrafiono m. in. w jamowym grobie 33 na cmentarzysku w Warszawie – Zerzniu (T. Węgrzynowicz 1973, s. 243 – 244). Wśród najbliższych terytorialnie i chronologicznie grobów ze szczątkami zwierzęcymi warto wymienić popielnicowe groby z Małus Wielkich (K. Salewicz 1938, s. 147 – 157; Z. Bolek 1975b, s. 121) datowane na przełom okresu halsztackiego i lateńskiego (Z. Bolek 1975a, s. 92), z Zalewu II, datowane na HD (I. Jadczykowa 1988, s. 22; B. Łuczak 1988, s. 90) i z Piasków Bankowych z wczesnego okresu lateńskiego (I. Jadczykowa 1986, s. 234). Jednak najbliżej położony jest zaliczony do kultury pomorskiej symboliczny (może wyrabowany?) grób z Siemiechowa, zawierający nieokreślony fragment kości zwierzęcej (M. Jażdżewska–Majdowa 1969, s. 128 – 129). Przytoczone powyżej analogie dobrze odpowiadają stwierdzeniom T. Węgrzynowicz (1982, s. 70), o częstym współwystępowaniu drobnych domieszek przepalonych kości zwierzęcych wśród kości ludzkich. Mniej przekonująca wydaje się teza T. Malinowskiego, że są to pozostałości po wyposażaniu zmarłych w pożywienie (T. Malinowski 1978, s. 235), gdyż mogły to też być zwierzęta totemiczne, których szczątki dorzucano do stosu (M. Mogielnicka–Urban 1993, s. 276).

Wyposażenie grobów

Podstawowym wyposażeniem grobów w Grabku były naczynia pełniące funkcje popielnic. Wydaje się, że te formy, jak i inne naczynia, a zwłaszcza misy, były wykonane w celach sepulkralnych. Wskazuje na to brak śladów zużycia (np. wytarcia i przepalenia dna w chropowaconych garnkach) oraz różnice kształtów mis z cmentarzyska i podobnych mis z obiektów osadniczych na omawianym stanowisku. Nieliczne naczynia noszą ślady przepalenia w ogniu stosu pogrzebowego. Fakt ten stwierdzono tylko w grobie 2 (dzbanki i być może misa).

Misy są stałym elementem wyposażenia grobów kultury pomorskiej i pełnią tam bardzo często właśnie funkcje pokrywki popielnicy (np. I. Jadczykowa 1975, s. 182; 1977, s. 49). W Grabku 6 popielnic było nakrytych misami (groby 1, 2, 4, 13) – w pozostałych wypadkach nie stwierdzono ich obecności.

Dary grobowe spotyka się na całym terenie występowania kultury pomorskiej (T. Malinowski 1989, s. 746 – 747). Na stanowisku w Grabku są to: 1. fragmenty dwóch dzbanków i kubka, a także głębokiej misy w grobie 2; 2. rozbita misa, rozcieracz kamienny, okładziny kościane, nieokreślony przedmiot kościany, paciorek szklany i wiórek krzemienny z grobu 13; 3. spiralka brązowa z grobu 1.

Przystawki ceramiczne nie były wkładane do popielnic. Jak wspomniano wyżej, dwa dzbanki i być może misa z grobu 2 były przepalone. Także w jamie grobu 13 leżały rozproszone inne wymienione wyżej elementy wyposażenia w tym ciekawy rozcieracz kamienny (T. Malinowski 1989, s. 746).

Jedynym przedmiotem, który trafił do popielnicy razem z kośćmi, jako część stroju zmarłej, była spora spiralka z grobu 1, odkryta na dnie naczynia. Takie ozdoby w grobach kultury pomorskiej są dość pospolite (I. Jadczykowa 1990, s. 51).

Analiza materiałów

Ceramika

Ze względu na dotychczasową specyfikę badań nad kulturą pomorską, w literaturze przedmiotu przeważały opracowania materiałów z cmentarzysk (np. T. Malinowski 1979, s. 10; S. Czopek 1995, s. 273), gdzie najliczniejszą kategorię zabytków stanowiła ceramika. Wielokrotnie podejmowano już próby klasyfikacji ceramiki kultury pomorskiej i współczesnej jej kultury grobów kloszowych (np. M. Gądzikiewicz 1954, tabl. XVII; B. Chomentowska 1970; T. Węgrzynowicz 1984; S. Czopek 1992, s. 31 – 60). Wydaje się, że dla niniejszego opracowania najlepszy będzie podział zaproponowany przez I. Jadczykową (1995), bazujący na materiałach środkowopolskich, traktowany tu roboczo, ponieważ niniejsze opracowanie stanowi punkt wyjścia do umiejscowienia ceramiki sepulklarnej z Grabka w jednolitym systemie ceramiki opracowanym dla tego stanowiska.

Zbiór ceramiki z cmentarzyska kultury pomorskiej w Grabku składa się zaledwie z 22 naczyń: dziewięciu dużych baniastych form pełniących funkcję popielnicy, dziewięciu mis (w tym 6 nakrywających popielnice), jednego naczynia o formie pośredniej między garnkiem i misą, dwóch dzbanków, jednego kubka.

Naczynia baniaste

Grupa 1 a (wyróżnione dalej grupy wg I. Jadczykowej 1995) jest reprezentowana przez jedno naczynie – popielnicę I z grobu 6. Grupa ta jest najbliższa typowi 2C B. Chomentowskiej (1970, s. 205) i typowi Ic T. Węgrzynowicz (1984, s. 5). Z najbliższych terenów znamy analogie z Okołowicami koło Łodzi (I. Jadczykowa, B. Łuczak, W. Lorkiewicz 1993, s. 189, 191, ryc. 1: 11), Konstantynowa – Ignacewa (B. Muzolf 1998, s. 219, ryc. 5: 3), Gledzianówku (I. Jadczykowa 1977, tabl. III: 11) i Dubia (I. Jadczykowa 1990, tabl. III: 6) oraz z Cielec (A. Kufel–Dzierzgowska 1990, tabl. II: 2). Naczynia te można za wymienionymi autorami datować na przełom okresu halsztackiego i lateńskiego lub sam początek okresu lateńskiego.

Trudno precyzyjnie zakwalifikować dwa efektowne egzemplarze z grobu 13. Ukształtowanie brzuśca mają jak w typie 1a, a szyjki jak w typie 1b. W systematyce B. Chomentowskiej można je ogólnie zaliczyć do typu 2, a u T. Węgrzynowicz do typu I. Omawiane tu dwa lśniące, czarne naczynia zdobione są w sposób, który często spotyka się na ceramice kultury pomorskiej (I. Jadczykowa 1975, s. 181). Bardzo ciekawy element ornamentu posiada druga z popielnic. Jest to ucho umieszczone na zaakcentowanej tektonicznie granicy szyjki i brzuśca. Posiada ono dwa zwisające wąsy plastyczne. Analogie do tego rodzaju naczynia pochodzą z różnych stanowisk, m. in. z dwu znacznie oddalonych miejscowości: z Rembielina koło Płocka (B. Chomentowska 1970, tabl. VII: 9) i Krzemienicy z dawnego woj. rzeszowskiego (S. Czopek 1992, s. 168, tabl. XXII: 7), gdzie wąsy wystąpiły pod guzkiem w towarzystwie dołków i festonów. Również z Krzemienicy znamy misę z identycznym uchem, jak w popielnicy z Grabka (S. Czopek 1992, tabl. XXI: 6). Druga bardzo podobna misa pochodzi z cmentarzyska kloszowego z Janiny koło Stopnicy, z grobu 15 (S. Nosek 1946, s. 97; tabl. XXI: 16). Przysadziste formy omawianych popielnic zbliżone są do wielu naczyń z wczesnej fazy kultury pomorskiej w Polsce środkowej, zebranych przez I. Jadczykową w 1992 r. (np. do popielnic z Sarnówka, Kręcieszek i Janikowa B). Dalszą analogię stanowi klosz z symbolicznego grobu w Konstantynowie – Ignacewie, zaopatrzony w cztery naśladownictwa uszek z wąsami (B. Muzolf 1998, ryc. 4: 1). Najdalej w czasie i przestrzeni oddalone jest piękne naczynie z końca I w. n.e. z Nitzahn, pow. Rathenow z kręgu nadłabskich Germanów (A. Leube 1983, s. 330, taf. 30: a).

Grupa 1 c. Dwa naczynia z grobu 1 i z grobu 5, o chropowaconych brzuścach oddzielonych od gładzonej szyjki plastycznym wałkiem (w grobie 5 z karbowaniem i pseudouszkami), można zaliczyć do grupy 1c charakteryzującej się dość wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca. W klasyfikacji B. Chomentowskiej (1970, s. 207) zbliżone są one do typu 5, a u T. Węgrzynowicz (1984, s. 5) do typu V. Bardzo podobne jest także naczynie o chropowaconej i lekko obmazywanej palcami powierzchni brzuśca z grobu 6. S. Czopek (1992, s. 31, 35) zalicza podobne naczynia do grupy II. Analogie spotykamy w grobach podkloszowych w Piaskach (M. Gąsior 1976, s. 230, tabl. IV: 4, 6;

VIII: 2), Kościerzynie (A. Kufel–Dzierzgowska 1980, s. 168; tabl. V: 5), Leśniku, gm. Poddębice (J. Błaszczyk 1996, s. 36, ryc. 1: 5) oraz w Kamionaczu (zwłaszcza popielnica z grobu 1) i Kopaczu (A. Kufel–Dzierzgowska 1990, s. 180, tabl. V: 2, 4, 9, 10). Bardzo podobna do popielnicy z grobu 5 jest popielnica z Grzybowa koło Kozienic (S. Nosek 1946, s. 56, tabl. XI: 2). W starszej literaturze datowano takie naczynia na młodsze fazy kultury pomorskiej (J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1966, s. 223; B. Chomentowska 1970, s. 206 – 207). Nowsze badania umieszczają je na przełomie okresu halsztackiego i lateńskiego (S. Czopek 1985, s. 376).

Bardzo zbliżone do tej grupy jest także naczynie z grobu 6. Jego chropowacona i lekko obmazywana palcami powierzchnia brzuśca oraz tektonika doskonale mieści się w typologii B. Chomentowskiej, w grupie 5. Opisane cechy naczynia pozwalają na szerokie datowanie od I do III fazy wg S. Czopka, (1985, s. 376, 378; 1992, s. 58 – 59) tj. od Ha C do LT B.

Być może w tej grupie plasować należy część przydenną zniszczonej, chropowaconej popielnicy z grobu 5. Brak górnych partii uniemożliwia jednak przeprowadzenie analizy tego naczynia.

Naczynia grupy 1 d reprezentuje popielnica z grobu 4. I. Jadczykowa (1995, s. 147) definiuje tę grupę jako „naczynia przysadziste o wyraźnie wydzielonej szyjce i obłym brzuścu". Chyba najbliższą analogię do opisywanego naczynia stanowi popielnica z Krzepocinka (I. Jadczykowa 1975, tabl. III: 5), w której szyjka jest oddzielona od brzuśca ornamentem plastycznym dołków paznokciowych na listwie. Natomiast w typologii B. Chomentowskiej (1970, s. 206) naczynie to zbliża się do grupy 3B, „występującej zarówno w grobach kultury grobów kloszowych, jak i w grobach kultury pomorskiej". T. Węgrzynowicz (1984, s. 5) analogiczne naczynia umieszcza w typie Vc. Podobne naczynia na Mazowszu są datowane w przedziale I, czyli Ha D (M. Andrzejowska 1995, s. 136 – 137, ryc. 7: a; 9:d).

Naczynia jajowato – doniczkowate

Grupa 2 b – naczynie z karbowaną krawędzią i lekko chropowaconą powierzchnią z grobu 2, choć nie mieści się w klasyfikacji B. Chomentowskiej z 1970 r., to ma dobre analogie na cmentarzysku w Pabianicach (J. Fitzke 1934, s. 31; I. Jadczykowa 1975, tabl. II: 6), Zadowicach (A. Abramowicz 1956, s. 73, tabl. XXIX: 4) i Zdziechowie Starym (I. Jadczykowa 1992, s. 229) i można je zaliczyć do typu IIIc T. Węgrzynowicz (1984, s. 5). Jest to forma stosunkowo rzadka (I. Jadczykowa 1975, s. 181), datowana zarówno na przełom HD i okresu lateńskiego jak i na okres lateński (I. Jadczykowa 1992, s. 239; 1995, s. 148).

Trudne do zaklasyfikowania jest przysadziste naczynie z grobu 7. Wydaje się, że najlepiej postawić je na pograniczu naczyń doniczkowatych i wysokich mis, ograniczając się do ogólnego datowania na czas trwania kultury pomorskiej.

Misy

Jak wspomniano wyżej, prawie wszystkie pełniły funkcje pokryw popielnic, co jest typowe dla obrządku kultury pomorskiej (B. Chomentowska 1970, s. 209; I. Jadczykowa 1975, s. 182). Ich powierzchnie są starannie wygładzone, a nawet noszą ślady wyświecania.

Grupa 3 b obejmuje naczynia o półkulistym brzuścu i lekko wychylonej krawędzi, tak jak w typie 9C B. Chomentowskiej (1970, s. 209) lub typie IId T. Węgrzynowicz (1984, s. 10). Należą do niej dwa egzemplarze: głęboka misa z grobu 2 i nieco płytsza z grobu 4. Obie mają typowe dla tej grupy słabo wyodrębnione dna. Analogie są dość liczne i dla przykładu przytoczyć można misy z Gledzianówka (I. Jadczykowa 1977, tabl. V: 3; VII: 6), czy Witaszewic (I. Jadczykowa 1975, tabl. VI: 3). Czas występowania tego rodzaju naczyń przypada na początek i środkową fazę istnienia kultury pomorskiej w Polsce środkowej (I. Jadczykowa 1977, s. 54; A. Kufel–Dzierzgowska 1980, s. 175; S. Czopek 1992, s. 42, typ III1C).

Grupa 3 d. Misy łagodnie profilowane (typ 9A B. Chomentowskiej 1970, s. 209 i typ IIc T. Węgrzynowicz 1984, s. 10) najczęściej występowały w Grabku. Jest to typowy element wyposażenia grobów kultury pomorskiej znany z wielu cmentarzysk. Na uwagę zasługuje zdobiona równoramiennym krzyżem misa z grobu 13. Najbliższa terytorialnie analogia wystąpiła w Piaskach w grobie skrzynkowym z okresu wczesnolateńskiego (M. Gąsior 1976, s. 237, tabl. VII: 3). Naczynia z krzyżem na dnie znaleziono także na cmentarzysku w Kłobukowie – Patrzu pod Płockiem, datowanym na wcze-

sny okres lateński (J. Miśkiewicz 1957, s. 377; B. Chomentowska 1970, tabl. V: 1), w Warszawie – Zerzniu na cmentarzysku z początków okresu lateńskiego (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 18: g, 23:d, s. 99, 108). Krzyż na dnie mis spotykany jest już w kulturze łużyckiej (S. Jasnosz 1984, ryc. 201: 13; 210: 13). Motyw krzyża wpisanego w okrąg wystąpił także na unikatowym naczyniu z Kalisza–Wydartego z kultowego obiektu, datowanego na wczesny i środkowy okres lateński (E. Pudełko 1995, s. 292, ryc. 8: a).

Dzbanki

Te charakterystyczne dla kultury pomorskiej formy naczyń w klasyfikacji I. Jadczykowej (1995, s. 149 – 150) tworzą grupę 4, pełniąc przeważnie funkcję przystawek, rzadziej popielnic (S. Nosek 1946, s. 12; B. Chomentowska 1970. s. 212; I. Jadczykowa 1975, s. 183). Nasuwa się tu trudny problem rozróżnienia między kubkami a dzbankami, a szerzej doboru odpowiednich kryteriów podziału ceramiki, ponieważ I. Jadczykowa (1995, s. 149 – 150) zalicza do tej grupy, oprócz dzbanków, także kubki i czerpaki, zaś B. Chomentowska (1970, s. 207 – 208), wydziela typ 7 – dzbanki i 8 – kubki, różniące się tylko rozmiarami, podczas gdy T. Węgrzynowicz (1984, s. 5, 8, 10), wyraźnie rozróżnia kubki od dzbanków, stosując kryterium proporcji naczynia. Wydaje się, że mające długi rodowód nazewnictwo, jak pisze T. Węgrzynowicz (1984, s. 4), „ustalone w oparciu o domniemaną pierwotną funkcję użytkową", zastosowane i usystematyzowane przez Z. Durczewskiego (1939–1948), a rozwinięte przez R. Mikłaszewską–Balcer i J. Miśkiewicza (1968), może być nadal stosowane i akceptowane przez archeologów. Niemniej pilna jest potrzeba opracowania nowego systemu typologicznego ceramiki kultur łużyckiej i pomorskiej. Rozważania na ten temat wymagają oczywiście odrębnych studiów.

Grupa 4 a reprezentowana jest przez jeden, lekko przepalony egzemplarz z grobu 2. Jego proporcje odpowiadają dokładnie kryteriom przyjętym przez I. Jadczykową. Nie zdobiony dzbanek ma dość wysoką szyjkę i nisko umieszczony załom brzuśca. Takie dzbanki B. Chomentowska (1970, s. 208) zalicza do typu 7B. Analogie znajdujemy m.in. w Prusinowicach (A. Kufel–Dzierzgowska 1990, s. 181, 183, tabl. VII: 7) i Niechmirowie (I. Jadczykowa 1990, tabl. VII: 2). Trudno powiedzieć, czy brak ucha jest spowodowany fragmentarycznym stanem zachowania, wynikającym z przepalenia, czy jest to efekt zabiegów rytualnych, popularnych w kulturze pomorskiej na tym terenie (I. Jadczykowa 1975, s. 183; 1990, s. 49).

Grupa 4 b. W tym samym grobie 2 wystąpił mały dzbanuszek z lekko stożkowatą szyjką i ostro profilowanym brzuścem. Nasada szyjki jest podkreślona delikatnym, dookolnym nakłuwaniem. B. Chomentowska zalicza takie naczynia do kubków typu 8B (1970, s. 208). Nieco zbliżony do niego jest okaz z Łaskowic koło Łodzi (I. Jadczykowa 1975, tabl. VII: 4).

Trzeci kubek czy też dzbanuszek z grobu 2, jest tak zdeformowany w wyniku przepalenia, że trudno go poddać bliższej analizie.

Dzbanki w kulturze pomorskiej, jak już wspomniano, stanowią formę popularną, a ich datowanie rozciąga się na cały okres jej trwania, jednak największe egzemplarze, o nisko umieszczonym załomie brzuśca, są w tym zespole formą spotykaną już w okresie HD (B. Chomentowska 1970, s. 228).

Inne przedmioty

Ubóstwo wyposażenia grobów kultury pomorskiej w zabytki metalowe jest podkreślane przez wszystkich autorów zajmujących się tą kulturą. Podobnie rzecz się ma z cmentarzyskiem w Grabku. Z grobu 1 pochodzi dwuzwojowa spiralka z drutu brązowego, o kolistym przekroju, do której brak ścisłej analogii wśród materiałów kultury pomorskiej w Polsce środkowej. Natomiast wielozwojowe spiralki (sprężynki), datowane na koniec okresu halsztackiego i początek okresu lateńskiego, odkryto w Zadowicach (E. Kaszewska 1961, s. 235, tabl. XLII: 2). Kółka brązowe znaleziono ponadto w Konopnicy i Kościerzynie (I. Jadczykowa 1990, tabl. VIII: 5; A. Kufel–Dzierzgowska 1980, tabl. VIII: 8).

Paciorek szklany z Grabka z grobu 13 nie jest w Polsce środkowej znaleziskiem unikatowym w kulturze pomorskiej (L. J. Łuka 1979a, s. 166). Paciorki występują także na Pomorzu wschodnim, w Wielkopolsce i nielicznie w Małopolsce (T. Malinowski 1991, s. 33 – 34). Wśród tych znalezisk nie ma jednak paciorka ze szkła czerwono – białego. Mając powyższe na względzie, trudno precyzyjniej określić datowanie tego zabytku, jak tylko na czas trwania kultury pomorskiej.

Z wyrobów kościanych z grobu 13, trzeba najpierw omówić dwa fragmenty okładziny, zdobione umieszczonymi na powierzchni pojedynczymi rzędami kółek koncentrycznych z zaznaczonym środkiem. Bardzo podobny przedmiot znaleziono w Łagiewnikach w poznańskiem, datowany na koniec okresu halsztackiego (L. J. Łuka 1979b, ryc. 86: 7). Pusty w środku przedmiot, interpretowany jako okładzina, znaleziono w Zadowicach i datowano go na HD (A. Abramowicz 1956, s. 73, tabl. XXX: 6). Analogie znamy jeszcze z Dąbrowy pod Wieluniem i z Czernic niedaleko Piły (I. Jadczykowa 1995, s. 155) i z Warszawy – Henrykowa (B. Zawadzka 1964, tabl. VI: 13). Podobne kółka, lecz występujące jako element bardziej skomplikowanego ornamentu widoczne są na halsztackim wisiorku z osady kultury łużyckiej w Kruszwicy (U. Narożna–Szamałek 1986, s. 126, 127). Pewną analogię stanowi także kościana okładzina z trzema rzędami identycznych kółek, pochodząca z cmentarzyska prawdopodobnie kultury łużyckiej z okresu halsztackiego z Rembieszewa, pow. Zduńska Wola. Ten rodzaj zdobienia występuje także na innych wyrobach kultury pomorskiej (L. J. Łuka 1979b, s. 319).

Mały, zachowany w dwu częściach przedmiot rogowy ze śladem otworu mógł służyć być może jako oprawka. M. Andrzejowska i T. Węgrzynowicz (1995, s. 104) uważają, że podobne przedmioty ze stanowisk „kultury pomorskiej i grobów kloszowych" można interpretować jako okładziny czy oprawki noży. W rzeczywistości funkcja przedmiotu z grobu 13 jest trudna do określenia.

Odkrycie w grobie 13 rozcieracza kamiennego nie jest typowe dla omawianego stanowiska. Rozcieracz był z pewnością pierwotnie używany w którymś z domostw kultury pomorskiej w Grabku, podobnie jak użyte do obwarowania fragmenty żaren w grobach 1, 2. Analogie znajdujemy przede wszystkim w Polsce północnej (T. Malinowski 1969, s. 77). I. Jadczykowa (1975, s. 171 – 179) analizując konstrukcje grobów na terenie Polski środkowej, ani razu nie wymienia w materiale konstrukcyjnym rozcieraczy i żaren; również w nowszej literaturze brak analogii.

Do omówienia pozostał jeszcze ułamany wiórek krzemienny. Aczkolwiek zachodzi podejrzenie, że mógł być domieszką z licznych w Grabku materiałów neolitycznych, jak to sugerował w przypadku wiórka z Zaborowa nad Grabią M. Szukała (1988, s. 99), to trzeba się zastanowić, czy nie stanowił jednak rzeczywistego daru grobowego, co jest usprawiedliwione w świetle uwag J. Dąbrowskiego (1996, s. 177 – 179), zakładającego możliwość ich wtórnego użytkowania. J. Dąbrowski twierdzi także, że krzemienne wkładki do sierpów musiały być często używane. D. Piotrowska (2000, s. 309) obecność krzemieni w grobach uważa za przejaw „ówczesnej kultury symbolicznej". Najlepszym według tej badaczki przykładem jest 68 okazów z halsztackiego cmentarzyska kultury łużyckiej z Mąkolic, badanego przez M. Szukałę (1995, s. 210). Pod względem chronologicznym zbliżone są też inne materiały krzemienne grupy górnośląsko – małopolskiej, omówione przez M. Kurgan–Przybylską (1997) oraz krzemienie z Zakrzewa nad Wartą koło Sieradza (A. Krzyszowski 1997). Z powyższego wynika, że można z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć, iż krzemień z grobu 13 był rzeczywiście darem grobowym.

Chronologia

Formy grobów z Grabka są typowe dla obszaru Polski środkowej. Nie ma tu dużych grobów skrzynkowych czy kloszowych i choć zróżnicowanie grobów w sumie jest duże, (I. Jadczykowa 1975, s. 179) to zjawisko to jest powszechne w okresie lateńskim (I. Jadczykowa 1995, s. 155).

Przeanalizowany materiał z grobów, liczebnie dość skromny (22 naczynia i 6 innych przedmiotów), stanowi dość jednolity zespół pod względem chronologicznym. Omówione typy popielnic w większości występują od końca, względnie od przełomu okresu halsztackiego i lateńskiego, do początków środkowej fazy okresu lateńskiego, przy czym nieco starsze typologicznie są dwa naczynia zaliczone do grupy 1a z grobu 13. Węższą chronologię mają jedynie popielnice z grobu 1 i 5 (H/

LT) oraz 4 (HD). Wśród mis dominowały mało czułe chronologicznie formy grupy 3d z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego. Dwa egzemplarze z grupy 3b datujemy na koniec okresu halsztackiego i początek lateńskiego. Dzbanki stanowią mało czułą chronologicznie kategorię zabytków w materiałach kultury pomorskiej. Najczęściej stosuje się określenie, że „ich datowanie rozciąga się na cały okres jej trwania". Wydaje się jednak, że egzemplarz z wysoką szyjką jest typologicznie najstarszy (HD–LT).

O datowaniu pozostałych przedmiotów włożonych do grobów na stanowisku w Grabku, trudno coś powiedzieć bliższego. Brązowe spiralki należą bowiem do kategorii zabytków długotrwałych, podobnie jak kościane i rogowe oprawki. Wiadomo, że występują zarówno w okresie halsztackim jak i lateńskim.

Podsumowując powyższe dane, wydaje się, że małe cmentarzysko w Grabku funkcjonowało od przełomu okresu halsztackiego i lateńskiego do końca wczesnego okresu lateńskiego.

Podsumowanie

Cmentarzysko w Grabku niczym specjalnym nie wyróżnia się spośród innych cmentarzysk kultury pomorskiej w Polsce środkowej, których charakterystykę zamieściła w swojej pracy I. Jadczykowa (1995, s. 155). Posiada ono 9 z 11 wymienionych tam cech. Brak wyraźnych oznak asymilacji cech typowych dla kultury łużyckiej oraz stosunkowo wczesna pozycja chronologiczna pozwala przypuszczać, że być może są to groby jednych z pierwszych przedstawicieli ludności kultury pomorskiej, która znalazła się w okolicy Grabka (I. Jadczykowa 1992, s. 239). Na interesujące informacje natknął się autor niniejszego opracowania w 1999 r., w trakcie prac sondażowych na omawianym terenie . Z przeprowadzonego wówczas wywiadu z mieszkańcami wsi Kolonia Broszęcin, a zwłaszcza z Walerym i Anną Ciesielskimi wynika, że ok. 1987 r. podczas karczowania ich prywatnego lasu na Bożkowej Górce, spod kamieni z wykrotu wydobyli oni „urnę z gliny czarnego koloru, małe garnki, które ktoś wziął do Warszawy oraz „płacznice"". Z opisu i z autopsji w terenie wynika, że było to najprawdopodobniej cmentarzysko kultury łużyckiej i pomorskiej badane w 1986 r. przez Andrzeja Krzyszowskiego (1987). Najciekawszą informację przekazała jednak matka Anny Ciesielskiej, Anna Fic, mająca lat 90. Według niej, około 1910 roku jej ojciec wykopał tam „garnek z twarzą". Jeżeli to określenie jest prawdziwe, to byłby to najstarszy element kultury pomorskiej na badanym terenie. Niestety nie da się tego dziś stwierdzić, gdyż prace związane z budową kopalni węgla brunatnego doprowadziły do całkowitego zniszczenia wskazanego miejsca.

Błażej Muzolf

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE CMENTARZYSKO CIAŁOPALNE Z OBIEKTEM KULTOWYM

Uwagi wstępne

Cmentarzysko zostało odkryte w centralnej partii badanego kompleksu osadniczego w Grabku na st. 11 (ryc. 250). Jest ono pierwszym tego typu, całościowo przebadanym zespołem na ziemiach polskich, na który składa się 65 obiektów, a wśród nich obiekt kultowy (ob. 712), zajmujący pozycję centralną (ryc. 250).

Klasyfikacja grobów ciałopalnych i obiektów towarzyszących

Przy klasyfikacji obiektów wchodzących w skład cmentarzyska zastosowano podział dwustopniowy. O rozróżnieniu obiektów w pierwszym rzędzie decydowała zawartość ich wypełniska. Wyróżniono trzy rodzaje obiektów:

typ I stanowią jamy, w wypełnisku których stwierdzono obecność przepalonych szczątków kostnych wraz z węglami drzewnymi i niekiedy z dodatkowym inwentarzem archeologicznym;

typ II charakteryzuje zazwyczaj dość znaczna ilość węgli drzewnych, spalenizny jak i, w niektórych przypadkach, znikoma ilość bardzo drobnych przepalonych drobin kostnych. Niekiedy obiekty tego typu zawierają także dodatkowe wyposażenie w postaci fragmentów naczyń;

typ III to odosobnione jamy, w których nie stwierdzono szczątków kostnych, jak również węgli drzewnych, ale sporadyczną obecność inwentarza archeologicznego.

W drugim stopniu klasyfikacji uwzględniono formę rzutu poziomego jam, zaś w mniejszym zakresie formę profilu. Wyróżniono 4 podstawowe odmiany obiektów:

A – jamy o planie okrągłym z profilem nieckowatym;

B – jamy o rzucie owalnym z profilem generalnie nieckowatym lub też z przegłębieniami w partii dna (w niektórych przypadkach można dopuszczać możliwość, iż są to relikty dołów posłupowych);

C – to ogólnie jamy o formie czworobocznej, niekiedy lekko zdeformowanej, o zaokrąglonych narożnikach. W obrebie tej odmiany wyróżniono dwa warianty:

C1 – o planie zbliżonym do kwadratu lub kwadratowe, z profilem najczęściej nieckowatym;

C2 – z planem zbliżonym do czworoboku prostokątnego, o profilu zazwyczaj wannowatym lub nieckowatym;

D – to obiekty odnotowane nielicznie, o planie złożonym, nieregularnym i profilu nieckowatym.

Tabela 35. Zestawienie obiektów typu I (ryc. 233 – 237)

L.p.	Nr ob. /grobu	Szerokość /I średnica (w cm)	Długość /II średnica (w cm)	Głębokość (w cm)	Powierzchnia (w m²)	Typ obiektu	Obecność inwentarza
1.	712A/8A	55,0	-	20,0	0,40	IA	-
2.	732/16	220,0	-	60,0	3,80	IA	Oselka + fragm. przedmiotu z żelaza
3.	748A/	100,0	-	20,0	0,80	IA	-
4.	820/36	200,0	-	70,0	3,10	IA	Ceramika
5.	713/9	270,0	180,0	50,0	4,90	IB	-
6.	721/14	200,0	150,0	30,0	3,00	IB	-
7.	735/24	80,0	60,0	20,0	0,50	IB	Krzesiwo
8.	737/25	190,0	160,0	44,0	4,80	IB	-
9.	738/26	160,0	110,0	44,0	1,80	IB	-
10.	1003/22	200,0	130,0	30,0	2,60	IB	Ceramika
11.	727/15	190,0	150,0	50,0	2,80	IC1	-
12.	736/17	120,0	120,0	40,0	1,40	IC1	-
13.	804/28	290,0	280,0	56,0	8,10	IC1	Ceramika
14.	805/29	155,0	150,0	60,0	2,40	IC1	Ceramika
15.	806/30	170,0	160,0	40,0	2,70	IC1	Ceramika
16.	811/34	300,0	250,0	60,0	7,50	IC1	-
17.	812/35	200,0	175,0	40,0	3,50	IC1	-
18.	990/19	215,0	185,0	36,0	4,00	IC1	-
19.	1001/21	190,0	190,0	60,0	3,60	IC1	-
20.	717/10	220,0	150,0	50,0	3,30	IC2	Fragm. srebra
21.	718/11	250,0	120,0	60,0	3,00	IC2	Ceramika
22.	719/12	230,0	120,0	60,0	2,80	IC2	Ceramika + fragm. rogowych okładzin
23.	731/23	290,0	165,0	40,0	4,60	IC2	-
24.	803/27	300,0	150,0	50,0	4,50	IC2	Ceramika
25.	807/31	250,0	70,0	30,0	1,80	IC2	-
26.	808/32	200,0	130,0	30,0	2,40	IC2	Ceramika
27.	809/33	250,0	190,0	50,0	4,80	IC2	-
28.	918/39	240,0	100,0	34,0	2,40	IC2	-
29.	920/40	260,0	120,0	40,0	3,10	IC2	-
30.	921/41	260,0	130,0	30,0	3,40	IC2	-
31.	985/	130,0	80,0	20,0	1,00	IC2	Ceramika
32.	986/20	240,0	110,0	70,0	2,60	IC2	-
33.	823/37	380,0	220,0	56,0	8,40	ID	Ceramika
34.	825/38	220,0	120,0	60,0	2,60	ID	-

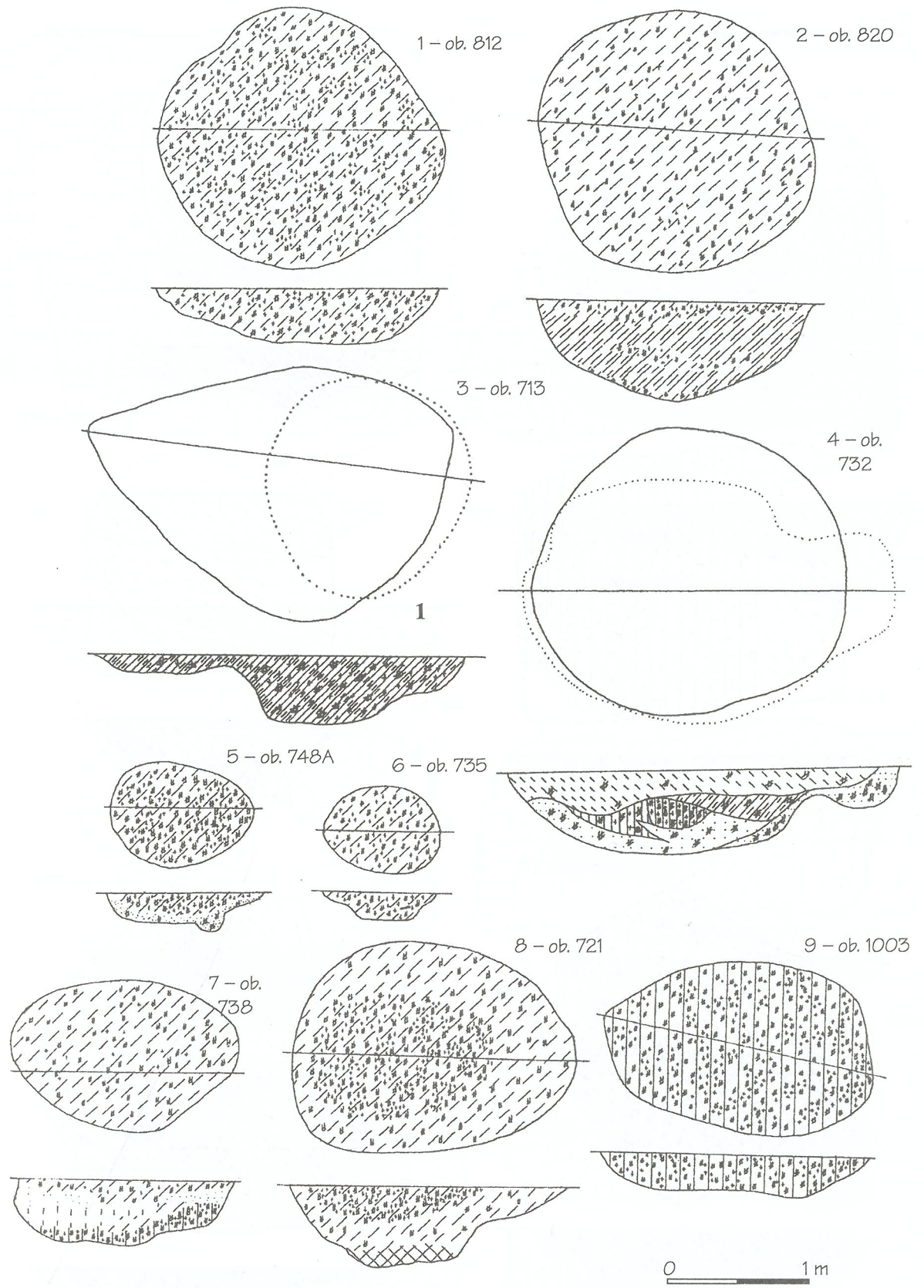

Ryc. 233 Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne. Obiekty typu I, zaliczone do grobów właściwych, plany i profile: odmiana okrągła IA (1–2), odmiana owalna IB (3–9).

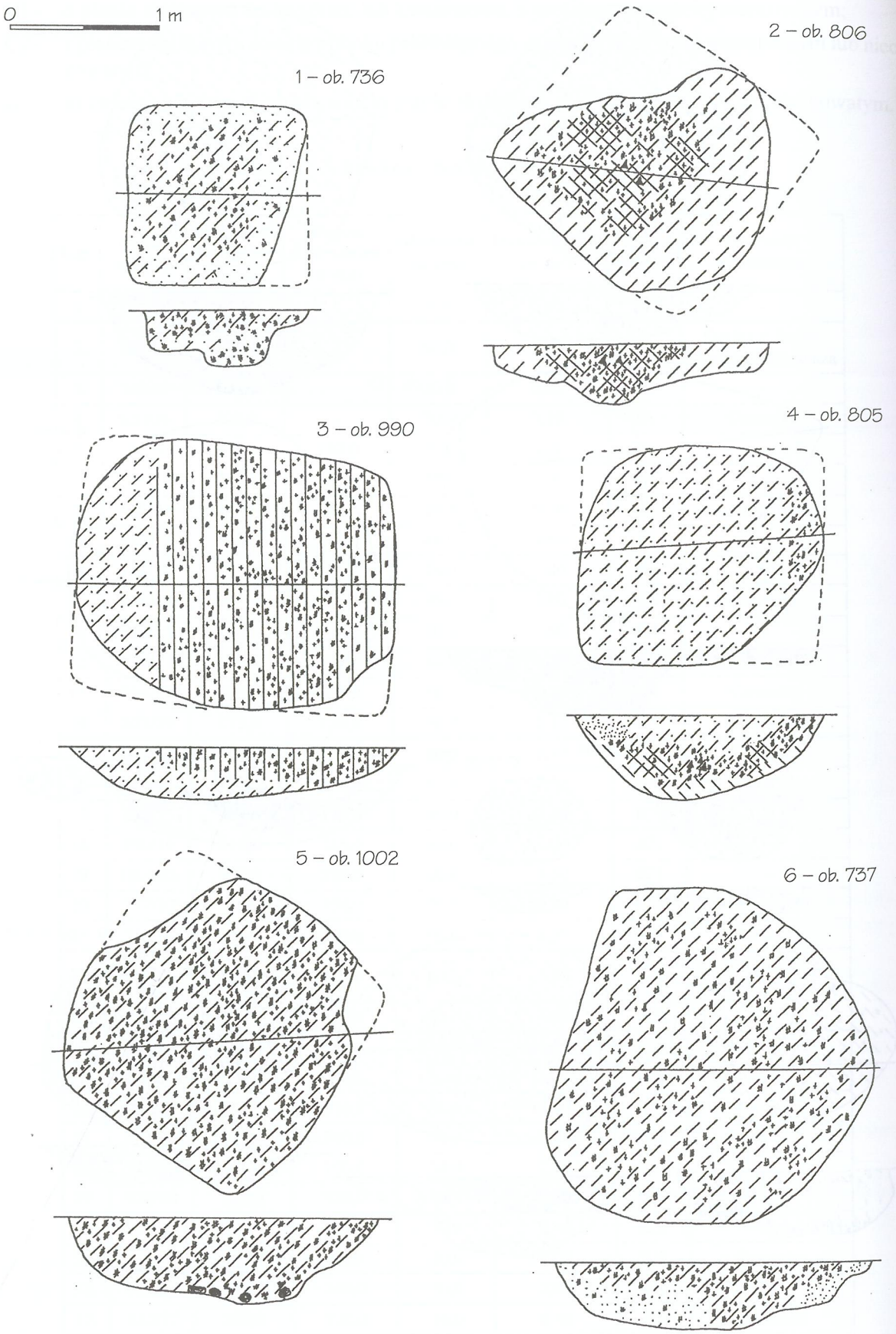

Ryc. 234. Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne. Obiekty typu I – groby właściwe, plany i profile. Odmiana „kwadratowa" IC1.

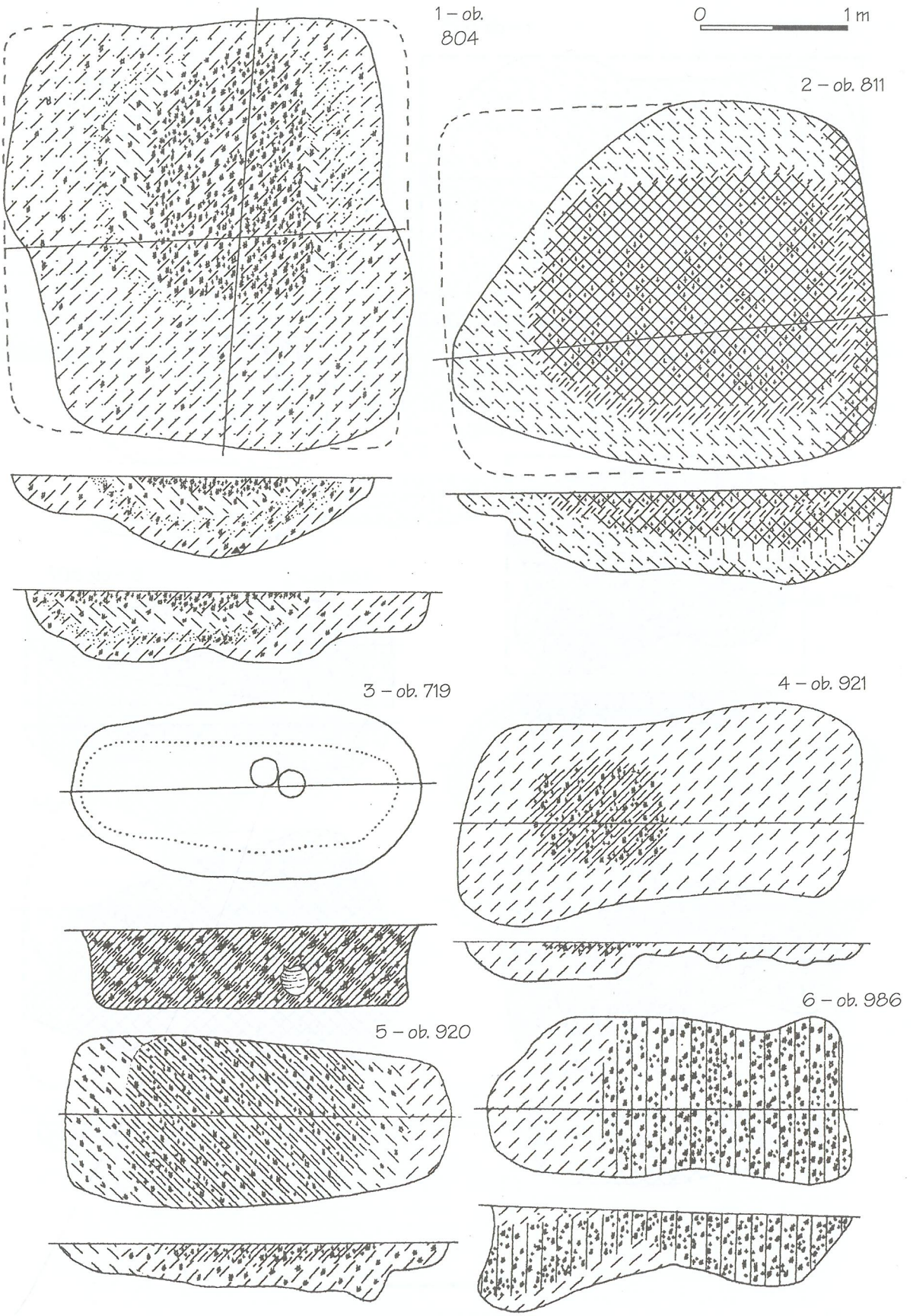

Ryc.235. Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne, obiekty typu I (groby właściwe) odmian czworobocznych, IC1(1–2) „kwadratowych" i IC2 „prostokątnych"(3–6).

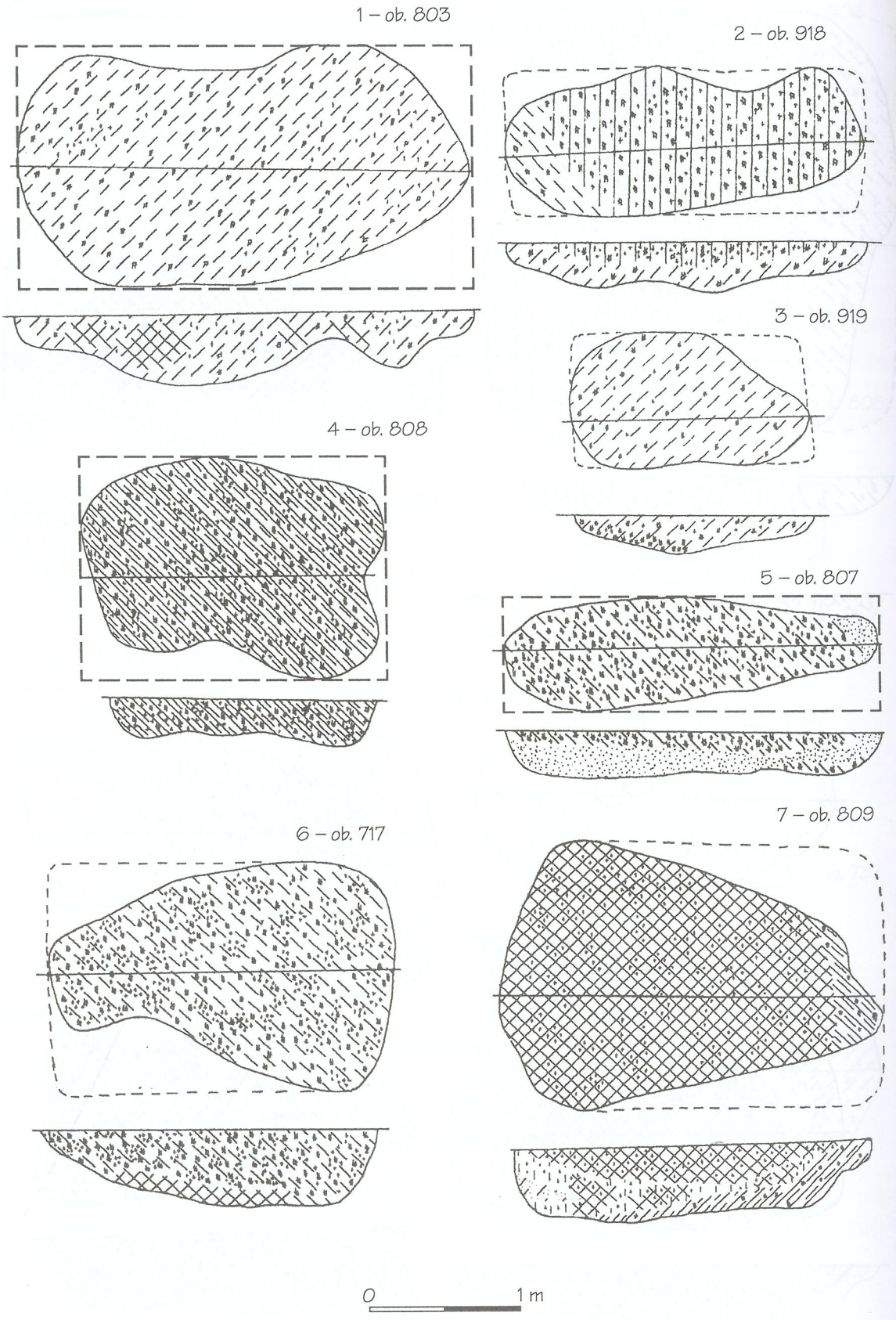

Ryc. 236. Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne, obiekty typu I, odmiany IC2 („prostokątnej").

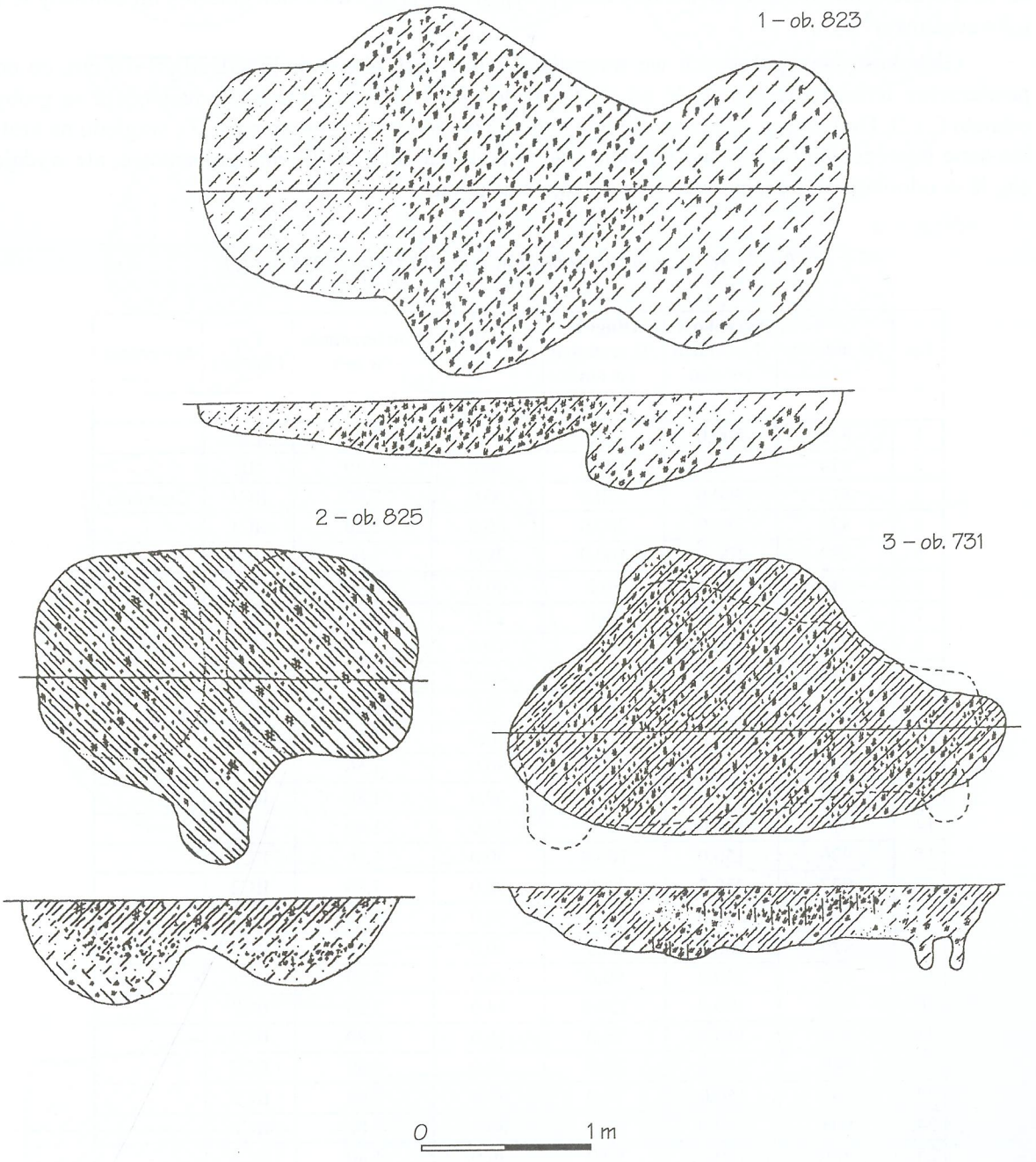

Ryc. 237. Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne, obiekty typu ID (nieregularne)

Analiza powyższych obiektów, wykazuje, że w każdej odmianie wystąpiły znaczne różnice wielkości. Sporządzony wykres liniowy wskazuje, że groby wszystkich odmian mieszczą się najczęściej w przedziale 2,40 – 4,00 m² (19 grobów), w pobliżu występuje nieliczna grupa składająca się z 5 grobów o powierzchniach rzędu 4,50–4,90 m². Sześć grobów, które można określić jako małe, ma powierzchnie od około 0,50 do 1,80 m². Groby bardzo duże, o powierzchni w przedziale 7,50 – 8,40 m² są rzadkie. Odnotowano jedynie trzy takie przypadki, w tym, dwa z nich należały do odmiany IC1 („kwadratowej").

Głębokość jam grobowych we wszystkich odmianach obejmuje przedział 20–70 cm, co od powierzchni terenu daje głębokość od około 60 do około 110 cm. Przeciętnie najgłębsze są groby odmian C i D. Dodatkowe wyposażenie odnotowano we wszystkich odmianach. Ze względu na krótkie serie poszczególnych typów i odmian, trudno podawać tutaj wyliczenia procentowe, ale wydaje się, iż w odmianie IC2 groby były wyposażane najczęściej.

Tabela 36. Zestawienie obiektów typu II i III (ryc. 238 – 241)

Lp.	Nr obiektu	Szerokość /I średnica (w cm)	Długość /II średnica (w cm)	Głębokość (w cm)	Powierzchnia (w m²)	Typ Obiektu	Inwentarz
Obiekty typu II							
1.	813	200,0	120,0	40,0	2,40	IIB	-
2.	814	190,0	120,0	30,0	2,30	IIB	-
3.	815	280,0	250,0	60,0	7,00	IIC1	Ceramika
4.	925	280,0	260,0	60,0	7,30	IIC1	-
5.	984	100,0	100,0	28,0	1,00	IIC1	-
6.	714	110,0	80,0	40,0	0,90	IIC2	-
7.	733	100,0	70,0	25,0	0,70	IIC2	-
8.	743	250,0	90,0	70,0	2,30	IIC2	-
9.	824	160,0	100,0	40,0	1,60	IIC2	-
10.	829	180,0	90,0	30,0	1,60	IIC2	-
11.	840	250,0	110,0	30,0	2,80	IIC2	-
12.	845	140,0	110,0	30,0	1,50	IIC2	-
13.	846	180,0	100,0	60,0	1,80	IIC2	-
14.	919	160,0	90,0	26,0	1,40	IIC2	-
15.	926	150,0	100,0	50,0	1,50	IIC2	-
16.	927	230,0	80,0	30,0	1,80	IIC2	-
17.	928	230,0	90,0	30,0	2,10	IIC2	-
18.	929	160,0	80,0	40,0	1,30	IIC2	-
19.	931	240,0	90,0	28,0	2,30	IIC2	-
20.	943	180,0	120,0	44,0	2,20	IIC2	-
21.	988	110,0	75,0	16,0	0,80	IIC2	-
22.	989	110,0	80,0	20,0	0,90	IIC2	-
23.	992	150,0	70,0	50,0	1,00	IIC2	-
24.	993	200,0	90,0	30,0	1,80	IIC2	-
25.	1004	150,0	90,0	40,0	1,40	IIC2	-
26	843	360,0	150/240	60,0/80,0	7,80	IID	-
Obiekty typu III							
1.	799	200,0	120,0	30,0	2,40	IIIC2	Ceramika
2.	816	200,0	100,0	50,0	2,00	IIIC2	-
3.	826	180,0	90,0	40,0	1,60	IIIC2	-
4.	987	165,0	90,0	30,0	1,50	IIIC2	-

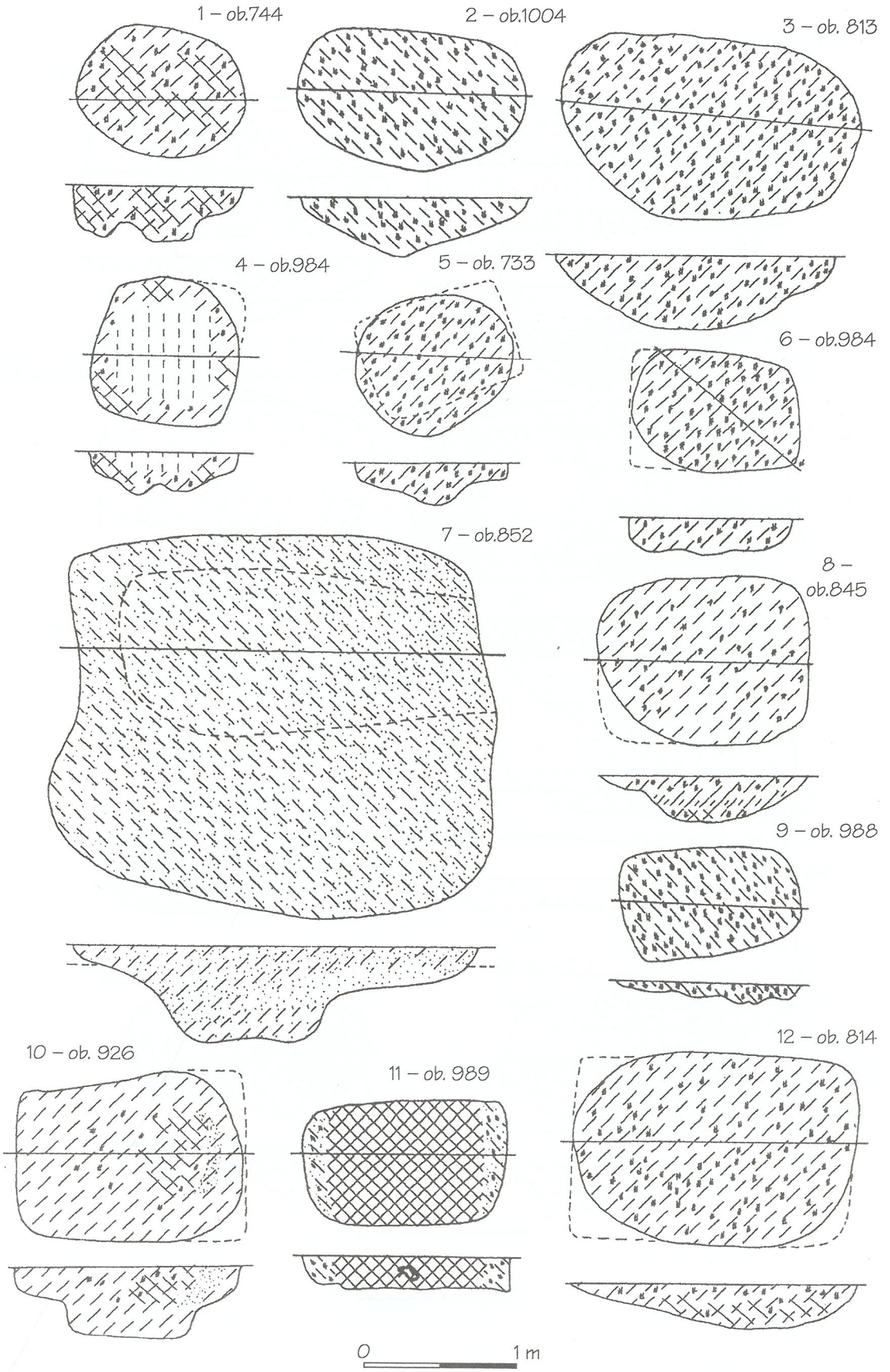

Ryc. 238. Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne, obiekty typu II, odmiany IIB (owalne, 1–3), IIC1 („kwadratowe", 4), IIC2 („prostokątne",8–12) oraz obiekt typu IIIC1 (7)

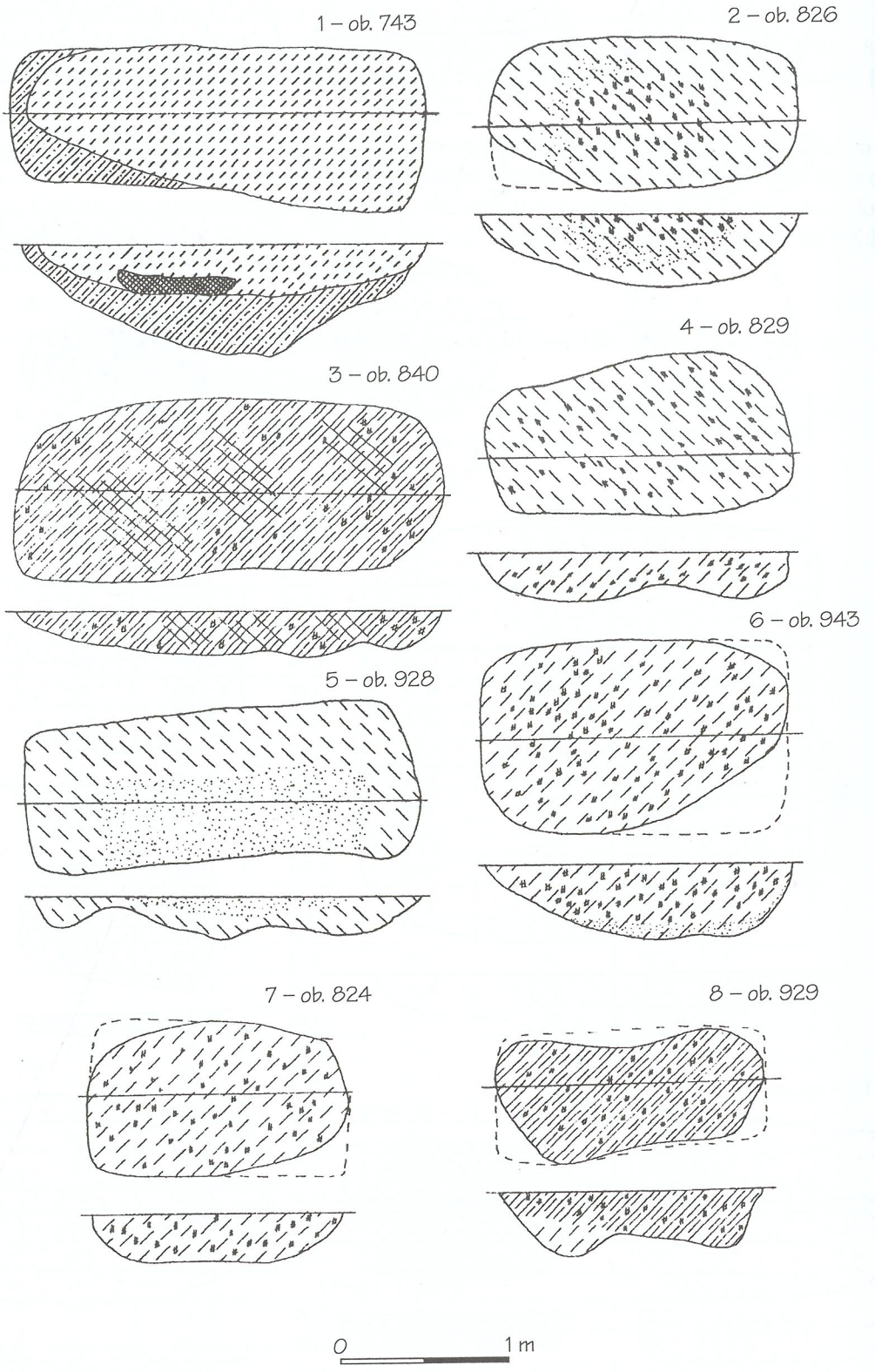

Ryc. 239. Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne, obiekty typu II, odmiany IIC2 (1–4, 6–8) oraz obiekt typu IIIC2 (5).

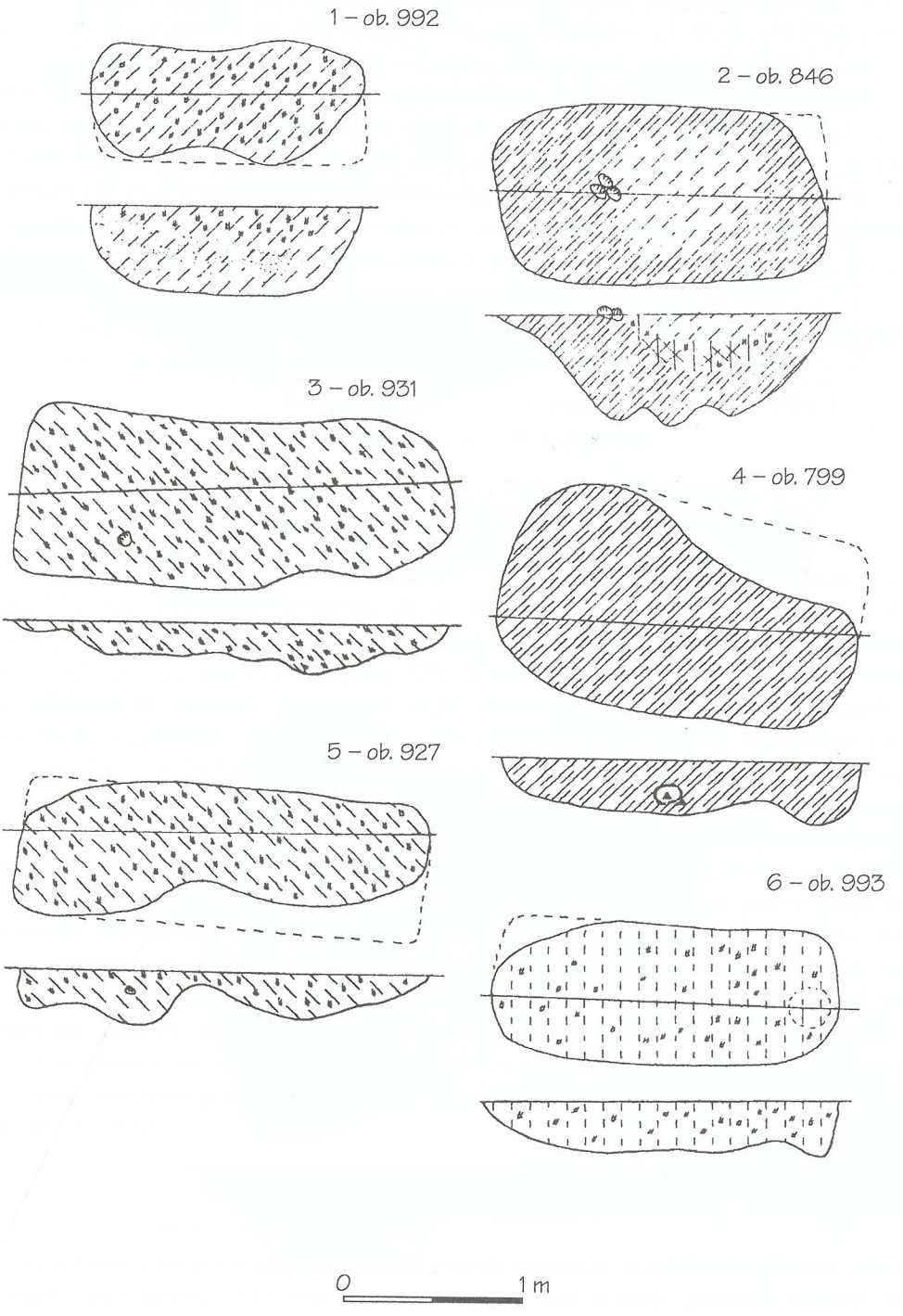

Ryc. 240. Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne, obiekty typu IIC2 (1–3,5–6) oraz typu IIIC2 (4).

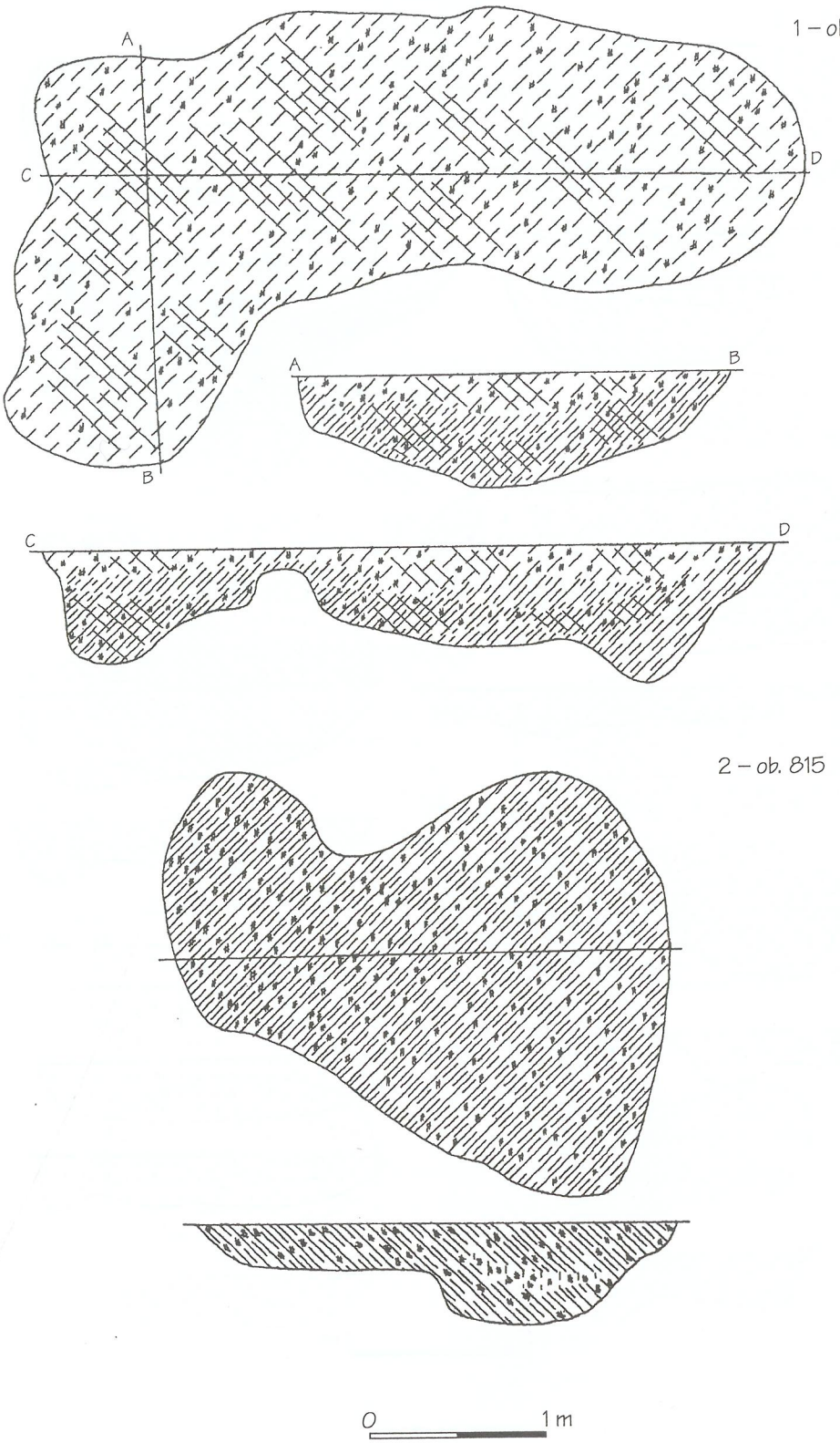

Ryc. 241. Grabek st. 11. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne,obiekty typu IID (nieregularne).

W przypadku obiektów typu II zdecydowanie dominuje odmiana C2 (w przybliżeniu prostokątna), zaś inne odmiany są sporadyczne. Jednak w bardzo nielicznej odmianie C1, na 3 obiekty, aż dwa należą do bardzo dużych, o powierzchni rzędu 7 – 7,30 m^2, a jedyny typu D ma powierzchnię 7,80 m^2. Wielkości te są zbliżone do przedziału wielkości powierzchni obiektów dużych zaliczonych do typu I, czyli grobów właściwych. Natomiast zupełnie odmiennie wygląda sytuacja z pozostałymi obiektami typu II. W zasadzie wszystkie mają powierzchnie mniejsze (0,70 – 2,40 m^2) w porównaniu z najliczniejszą grupą obiektów typu I (2,40 – 4,00 m^2). Uzyskane wielkości powierzchni obiektów typu II pokrywają się jedynie z powierzchniami nielicznych małych grobów typu I. Co prawda głębokości omawianych obiektów typu II, w swych skrajnych wartościach odpowiadają głębokością obiektom typu I (20–70 cm), jednak ich przeważająca liczba należy do obiektów płytkich, o głębokości rzędu 20–40 cm (20 z 26), co daje od powierzchni pierwotnej głębokość około 60–80 cm. Jedynie 6 obiektów ma głębokość, rzędu 50 – 70 cm (od pow. gruntu 90 –110 cm). Jak widać występują tutaj pewne podobieństwa, ale są także zasadnicze różnice, pomiędzy typem obiektów I i II. Na 26 obiektów typu II, jedynie w jednym odkryto fragmenty naczynia (ob. 815, ryc. 243:1).

Typ III, nieliczny, wielkością w pełni odpowiada przeważającej liczbie obiektów typu II. Na cztery obiekty, tylko w jednym (ob. 799) odkryto potłuczone naczynie (ryc. 242:8).

Jak wynika z analizy, wyposażenie występuje w ponad 41% obiektów typu I (w 14 z 34), a jedynie w jednym, w typie II, (na 26 obiektów) i III (na 4 obiekty).

Obiekt kultowy

Niewątpliwie pozycję centralną cmentarzyska, zajmuje obiekt określony mianem obiektu kultowego (ob. 712, ryc. 244; 245). Wyróżnia się on zdecydowanie swymi rozmiarami i formą. Jego pozostałością jest rów na planie czworoboku, o zaokrąglonych narożnikach, z dołem posłupowym w centrum, z jednoznaczą przerwą od strony SW. Wypełnisko rowu stanowiła przemieszana, warstwowana próchnica ze znaczną zawartością węgli drzewnych oraz przepalonych szczątków kostnych. Ponadto w wypełnisku obiektu odkryto dwa potłuczone naczynia, zlokalizowane w dwu skupiskach (ryc. 242:1,9; 245A), żelazny nóż (ryc. 243:5; 245A), fragment przepalonego, segmentowego paciorka szklanego barwy białawo – przeźroczystej (ryc. 243:6; 245B), fragment srebrnej ozdoby zdobionej granulacją (może fragment zausznicy lub paciora, (ryc. 243:7; 245B) oraz fragment rogowej okładziny, zapewne grzebienia, zdobionej przeplatającymi się na wzór warkocza liniami rytymi (ryc. 243:10; 245B). Eksploracja obiektu i jego profilów ujawniła możliwość pierwotnego osadzenia w rowie szeregu słupów (ryc. 244). Te ustalenia stały się podstawą do stworzenia dwu możliwych rekonstrukcji wyglądu obiektu kultowego. Pierwsza z nich przedstawia obiekt w formie dookolnej palisady z centralnym słupem (idolem, bóstwem) i wejściem od strony SW, druga zaś prezentuje obiekt zamknięty dachem, wspartym na środkowym słupie (ryc. 245; 245B). Istnieje ponadto i trzecia możliwość, zakładająca, że mamy tutaj do czynienia z grobem typu rowkowego, co jest najmniej prawdopodobne, zważywszy na znane analogie. Zewnętrzne wymiary obiektu, w I czy też II wersji, wynoszą około 8 x 8 m.

Wyposażenie obiektów

Na inwentarze odkryte w poszczególnych typach obiektów składają się głównie całe naczynia i ich fragmenty oraz sporadycznie inne wyroby, takie jak nóż żelazny, paciorek szklany, fragmenty ozdób srebrnych, żelazne krzesiwo, rogowe fragmenty okładzin (zapewne grzebieni) oraz osełka. Ze względu na stan zachowania ozdób metalowych i szklanych oraz ewentualnych okładzin grzebieni, trudno przeprowadzać ich analizę. Natomiast nóż oraz krzesiwo nie są precyzyjnymi wyznacznikami chronologicznymi. W takiej sytuacji pozostaje nam do dyspozycji jedynie zestaw kilkunastu naczyń oraz ich fragmentów pochodzących z obiektów oraz trzy fragmenty pozyskane z warstwy.

Wszystkie naczynia i ich fragmenty zostały wykonane z gliny żelazistej, schudzonej piaskiem i drobnym tłuczniem kamiennym. Wypalono je w atmosferze utleniającej, posiadają jasne powierzch-

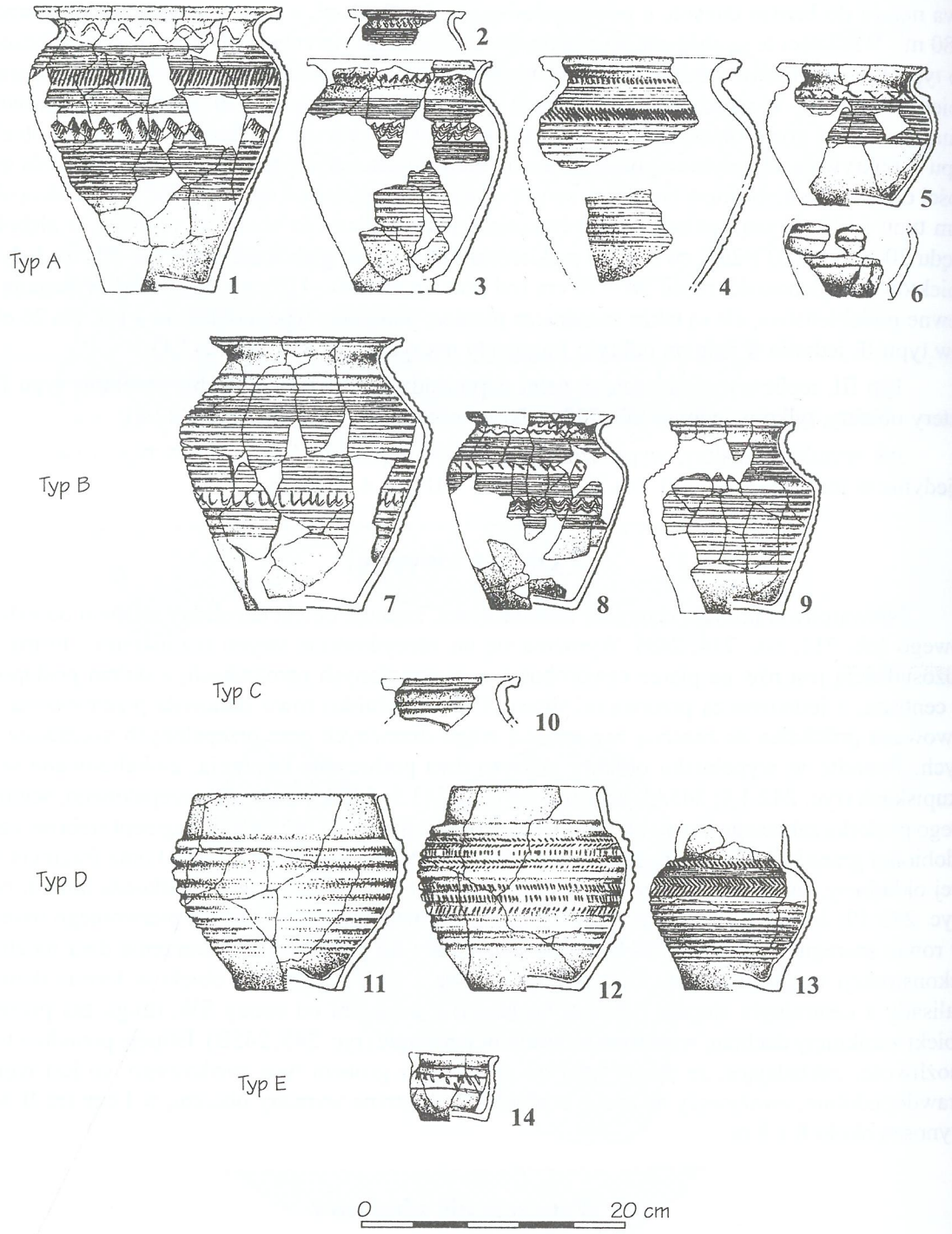

1, 9 – ob.712; 2 – ob. 823; 3 – ob. 803; 4 – ob. 806; 5 – ob. 985; 6 – ob. 1003, 7 – ob. 804; 8 – ob. 799; 10 – w –twa XI/44; 11, 12 – ob. 719; 13 – ob. 718; 14 – ob. 805.

Ryc. 242. Grabek st. 11. Zestawienie naczyń pozyskanych z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska ciałopalnego, z podziałami na typy i odmiany

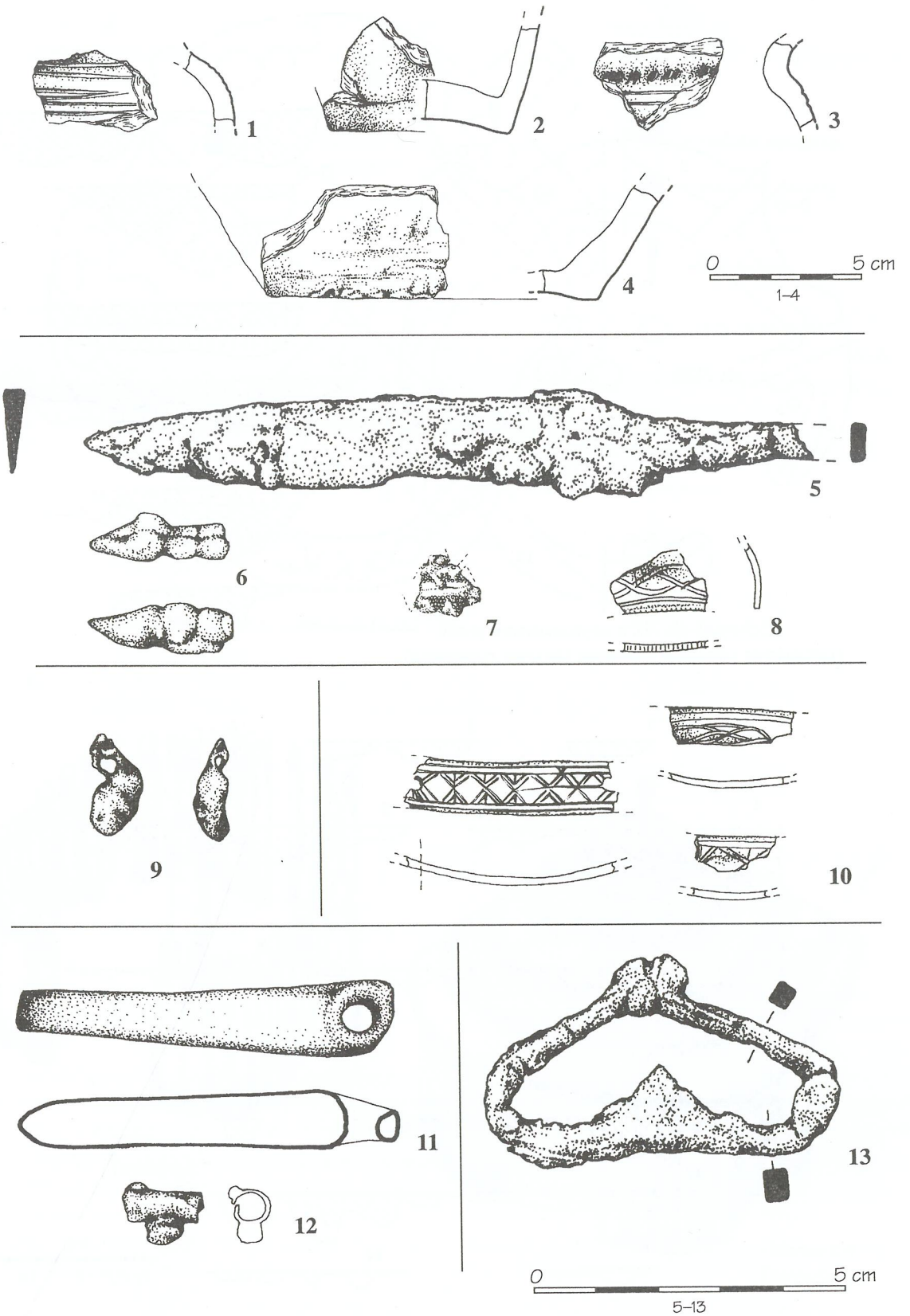

Ryc. 243. Grabek st. 11. Inwentarze obiektów cmentarzyska wczesnośredniowiecznego: 1 – 4 fragmenty naczyń,1– ob.815; 2 – ob. 820, 3,4 – w–twa XI/45; 6 – nóż, 7 – paciorek szklany, 8 – fragment srebrnej zausznicy?– obiekt 712; 9 – bryłka stopionego srebra, ob. 717; 10 – okładziny rogowe, ob. 719; 11– kamienna osełka, 12 – przedmiot żelazny, ob. 732; 13 – krzesiwo żelazne, ob. 735.

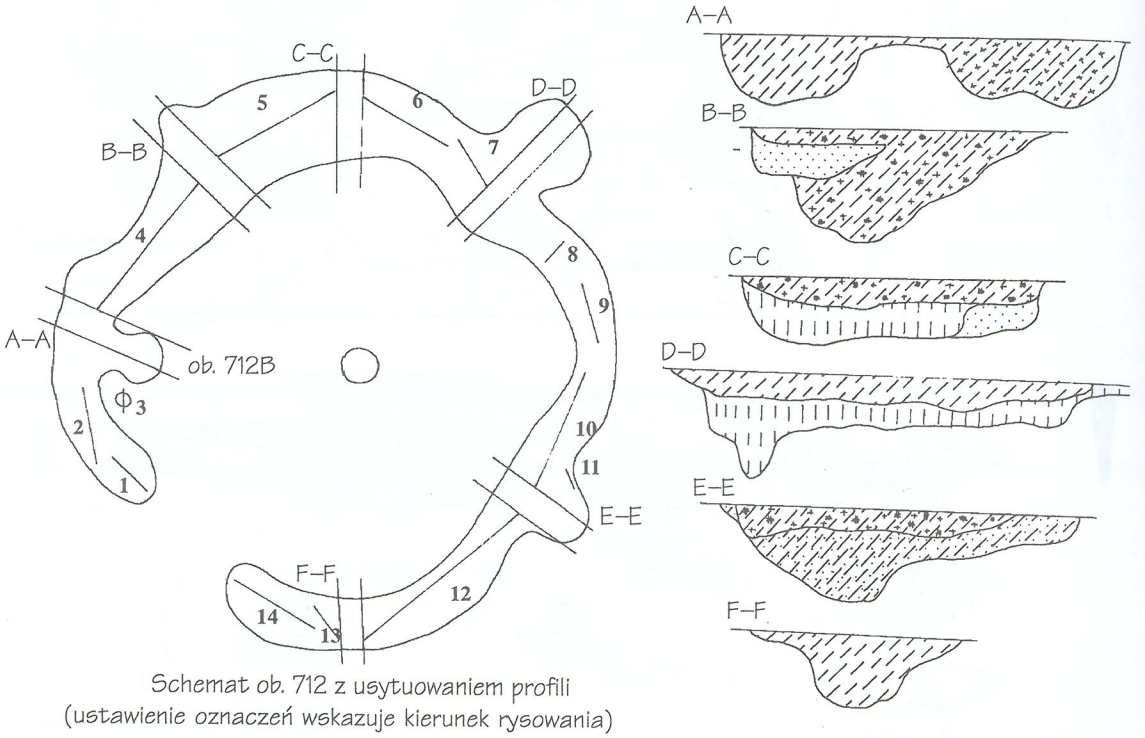

Schemat ob. 712 z usytuowaniem profili
(ustawienie oznaczeń wskazuje kierunek rysowania)

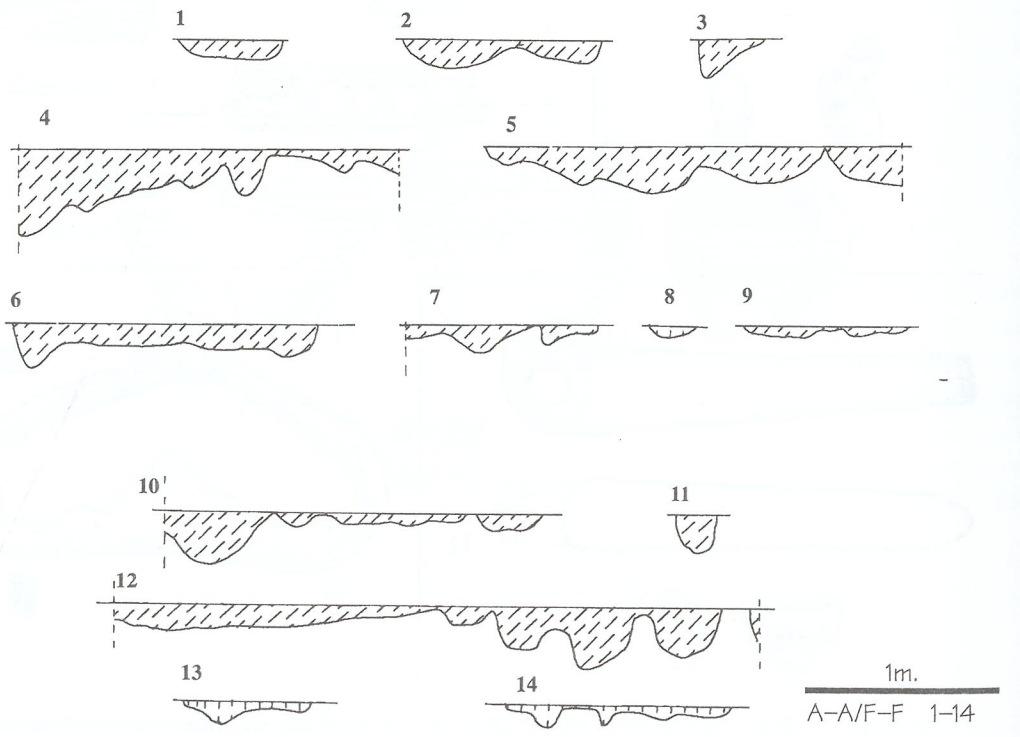

Ryc. 244. Grabek st. 11. Profile ziemne przez rów fundamentowy obiektu kultowego (ob.712) z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego
A–A profile poprzeczne, 1, 2, 3... profile wzdłużne, Ob. 712B – pochówek ciałopalny

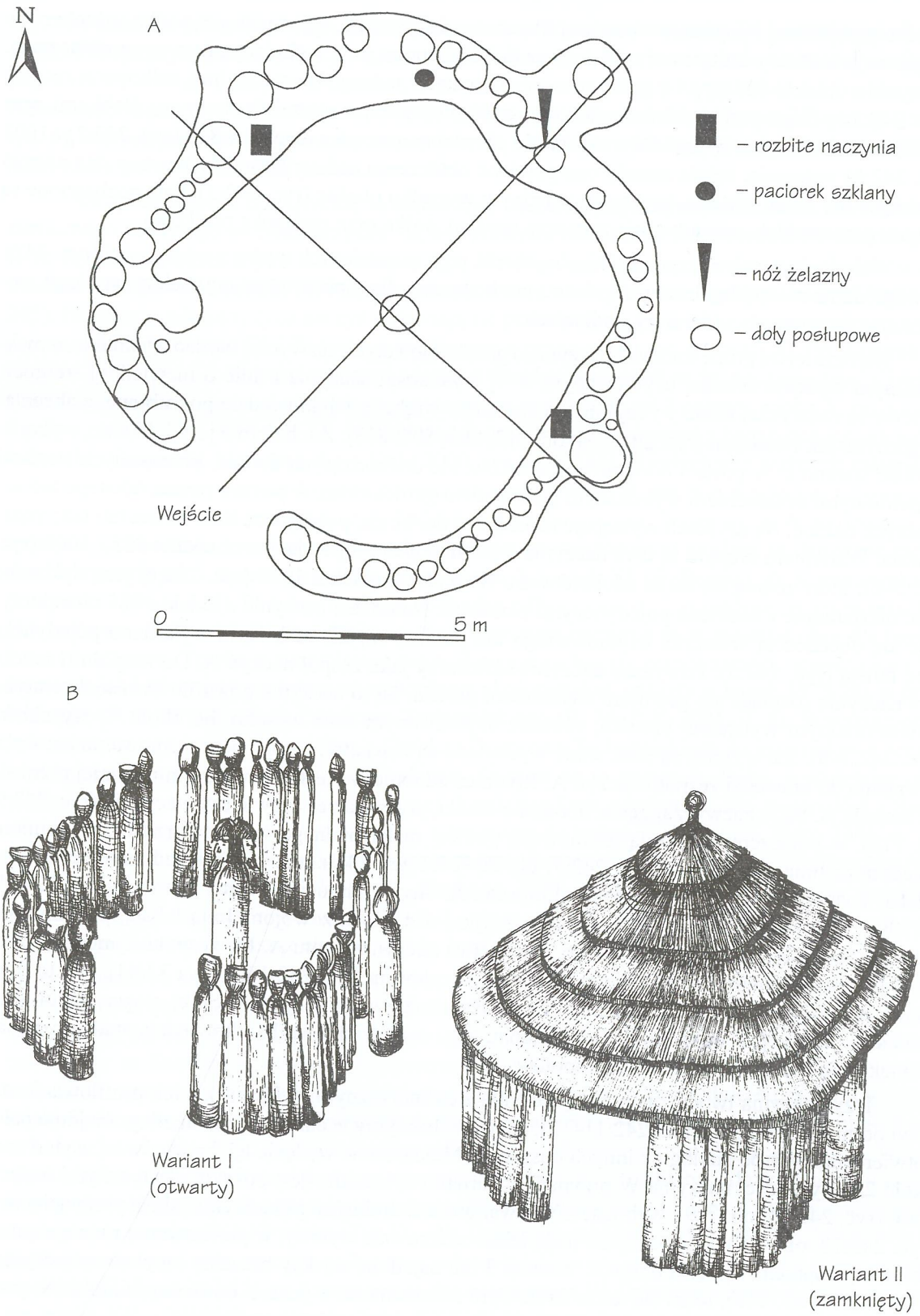

Ryc. 245. Grabek st. 11. Zgeneralizowany plan obiektu kultowego (A) wraz z wariantami jego hipotetycznego wyglądu (B).

nie barwy popielatej i popielato – beżowej. Przełomy dwubarwne, w jednym przypadku jednobarwne (fragment z warstwy kulturowej). W większości wykonano je w technice całkowitego obtaczania. Naczynie z obiektu 805 (typ I – grób) zostało wykonane z jednego kawałka gliny, całkowicie ręcznie (ryc. 242:14). Jego powierzchnie ozdobiono dość niestarannie rytymi dookolnymi żłobkami oraz krótkimi kreskami pionowymi. Również partie przydenne naczyń z obiektów 820 (ryc. 243:2) i 1003 (ryc. 242:6) wskazują, że nie zostały one poddane obtoczeniu całkowitemu. Zachowane dna naczyń są wklęsłe lub lekko wklęsłe, być może w jednym wypadku płaskie (ryc. 242:3). Dna pozbawione są znaków garncarskich, sporadycznie zaznacza się ślad wałka oraz podsypka piaskowa.

Wśród odkrytych naczyń możemy wyróżnić pięć zasadniczych typów z odmianami (ryc. 242). Ze względu na niewielką liczebność zbioru nie będziemy dla nich tworzyć oddzielnej typologii, poprzestając na znanych z literatury podziałach.

Najliczniejszą grupę stanowią naczynia o profilu esowatym, zazwyczaj bardzo wysmukłe, o maksymalnym wydęciu brzuśca usytuowanym w $^{3}/_{4}$ wysokości naczynia i dnie o niewielkiej średnicy. Wylewy są zazwyczaj silnie wychylone, pozbawione wrębu, a ich krawędzie pogrubione, z akcentami górnymi jak i dolnymi (ryc. 242:1–4; ob. 712, 803, 806, 823). Zdobnictwo jest delikatne, wykonane dość starannie, w postaci dookolnych żłobków, nie dochodzących do dna, przerwanych strefami wypełnionymi ornamentem wykonanym grzebieniem garncarskim, w postaci pasma falistego lub też skośnych nakłuć. Na szyjkach występuje najczęściej dookolna, pojedyncza linia falista lub też zygzakowata. Wariantem krępym są dwa naczynia o odmiennych proporcjach z obiektów 985 i 1003 (ryc. 242:5–6), które różnią się także zdobnictwem. Naczynie z obiektu 1003 (ryc. 242:6) jest wykonane dość niestarannie i zdobione pojedynczymi żłobkami. Natomiast naczynie z obiektu 985 charakteryzuje się obecnością wałeczka usytuowanego tuż poniżej szyjki, na którym wykonano pojedynczą linię falistą (ryc. 242:5). Powyższe naczynia określamy jako zespół naczyń A. Do zespołu B należą trzy naczynia różniące się pewnymi elementami profilu. Są to naczynia o profilu dwustożkowatym, z maksymalnym wydęciem brzuśca, również usytuowanym dość wysoko, bo około $^{2}/_{3}$ wysokości (ryc. 242:7–9). Ich wylewy są dość silnie wychylone na zewnątrz, a sposobem formowania krawędzi nawiązują do krawędzi zespołu naczyń A. Również zdobnictwo jest zbliżone, tym niemniej różni się od zespołu A. Są to zazwyczaj gęste, dookolne żłobki, pokrywające prawie całe naczynie (ryc. 242:9; ob. 712), w połączeniu ze strefą usytuowaną poniżej maksymalnego wydęcia brzuśca, wypełnioną pojedynczą linią zygzakową (ryc. 242:7; ob. 804) lub też z kilkoma strefami, zdobionymi wstęgą falistą, wykonaną grzebieniem garncarskim oraz skośnymi nakłuciami tegoż narzędzia (ryc. 242:8; ob.799). W przypadku ostatniego naczynia, szyjka, ozdobiona zdwojoną linią falistą, podobnie jak i jego zdobnictwo strefowe zbliża je do zdobnictwa naczyń zespołu A. Do zespołu C możemy zaliczyć jedynie fragment naczynia w postaci szyjki z wylewem (ryc. 242:10; w–wa XI/44). Jest to fragment charakterystyczny, o wyraźnie wydzielonej stożkowato – cylindrycznej szyjce ozdobionej żłobkami, wylew jest silnie wychylony, zaopatrzony w niewielki wrąb, z krawędzią analogiczną jak w większości naczyń poprzednich zespołów.

Trzy naczynia tworzą zespół D (naczynia z cylindrycznym wylewem), a ich profilowanie stanowi odmienne warianty (ryc. 242:11–13), co, jak zobaczymy w dalszym toku analizy, znajduje pełne potwierdzenie wśród analogii z innych obszarów. Maksymalne wydęcia ich brzuśców są usytuowane około 2/3 wysokości naczynia W przypadku wariantu 1, brzusiec jest pokryty plastycznymi wałeczkami (ryc. 242:11; ob. 719), wzbogacony w wariancie 2 drobnymi pionowymi i skośnymi nacięciami (ryc. 242:12; ob. 719). Oba naczynia mają lekko stożkowate wylewy, w profilowaniu różnią się między sobą stopniem wydęcia brzuśca. Wariant 3 ma najsilniej wydęty brzusiec i wylew cylindryczny (ryc. 242:13; ob. 718), różni się także strefowym ornamentem, w postaci dookolnych żłobków, przerwanych strefami wypełnionymi skośnymi nakłuciami grzebienia garncarskiego.

Ostatni zespół E tworzy, lepione ręcznie, pojedyncze, niewielkie naczynko o formie prawie cylindrycznej, z lekko pogrubionym i wychylonym wylewem. Powierzchnia brzuśca jest ozdobiona pojedynczymi, niestarannie wykonanymi żłobkami, na które nałożone są krótkie, drobne nacięcia (ryc. 242:14; ob. 805).

W zasadzie pełnych analogii do powyższych zespołów dostarcza praca W. Łosińskiego i R. Rogosza (1984), dotycząca klasyfikacji wczesnośredniowiecznych naczyń w oparciu o materiały ze Szczecina. Ona też posłuży nam przy wskazaniu analogii podstawowych typów materiałów z Grabka st. 11. Nasz zespół naczyń A odpowiada typowi G, naczyń określanych także mianem Vipperow (tamże, ryc. 6), których początki są datowane na przełom IX i X wieku, z maksymalnym jednak występowaniem około połowy wieku XI (tamże, ryc. 17).

Naczynia zespołu B z Grabka, są najbardziej charakterystycznym składnikiem inwentarza ceramicznego odkrytego na cmentarzysku. Są one późnymi odmianami odpowiedników naczyń grupy D ze Szczecina, określanych także nazwą typu Menkendorf/Szczecin (tamże, ryc. 4). Ich analizy dokonał ostatnio W. Łosiński (1996), prezentując zasięg występowania tego typu naczyń (tamże, il. 245). Najstarsze odmiany tych naczyń pojawiają się przed połową IX wieku, z maksymalnym występowaniem na przełomie IX i X wieku, i możliwością przeżywania się w wieku XI (W. Łosiński, R. Rogosz 1984, ryc. 17). Odpowiednikami naczyń z Grabka są również m. in. naczynia typu VI wg M. Łastowieckiego z Ostrowa Lednickiego, występujące przeważnie od 2 połowy wieku X, po początki 2 połowy wieku XI (1989, ryc. 5). Analogiczne formy pochodzą również z badań dna jeziora lednickiego (M. Grupa, W. Matuszewska – Kola 2000, ryc. 3, s. 164). Niesłychanie ważnych materiałów, będących jednoznacznymi analogiami do naszych zespołów A i B, tak pod względem taksonomicznym jak i ornamentacyjnym dostarczyły badania w Grzybowie, gm. Września, w Wielkopolsce. Materiały te, pochodzace z nawarstwień osady założonej na zniszczonym grodzie, są datowane metodą dendrologiczną jak i monetami na II połowę wieku X i wiek XI (O. Brzeski, Z. Kurnatowska, M. Tuszyński 1996, ryc. 4). Podobne analogie pochodzą z Daleszyna st. 2, o zbliżonych datowaniach (Z. Hilczerówna, 1960, tabl. III, ryc. 29,31 s. 70n). Tego typu naczynia są w zasadzie obce dla terenów Polski środkowej. Trzeba w tym miejscu zwrócić uwagę na bogaty zespół naczyń, nawiazujących tak formami, jak i zdobnictwem (również technologią i kolorystyką), odkryty w latach 1979–80, w przedlokacyjnych nawarstwieniach Piotrkowa Trybunalskiego (B. Muzolf, 2001, il. 4). Wskazuje on, na jednoznaczne nawiązania materiałów z Grabka i Piotrkowa Trybunalskiego do materiałów z centrum tworzącego się państwa wczesnopiastowskiego. Zwracał na to uwagę A. Buko, wydzielając odpowiedniki naczyń naszego zespołu B w swojej II rodzinie form odmiany C, dla materiałów z Sandomierza, datowanych na 2, połowę X wieku, z trwaniem do końca wieku XI (A. Buko 1981, s. 181). Przedłużeniem niejako szlaku występowania tego typu form na SE, są znaleziska z Żmijowiska (dawniej Chodlik st. 4) i Lublina (S. Hoczyk – Siwkowa 2000, s. 239, ryc. 3 i 4). Powyższe stanowiska układają się, jak można przypuszczać, wzdłuż jednego z głównych szlaków ekspansji wczesnopiastowskiego państwa na obszar obecnej Polski środkowej i dalej w kierunku SE.

Omawiany zespół D naczyń z cylindrycznym wylewem często jest w starszej literaturze określany mianem typu mazowszańskiego, aczkolwiek proweniencja tego typu naczyn nie jest do końca wyjaśniona. Mazowsze, bynajmniej, nie jawi się tak do końca jako jego kolebka. Również wśród materiałów ze Szczecina znajdujemy jednoznaczne analogie w rodzinie naczyń typu K. Nasze poszczególne warianty odpowiadają wyróżnionym tam odmianom, odpowiednio KI, KII i KV (W. Łosiński, R. Rogosz 1984, ryc. 10). Interesujące, że ich pojawienie się odnotowano w Szczecinie dopiero w końcu I ćwierci wieku XI, ze wzrostem udziału w wieku następnym (tamże, ryc. 17). W takim ujęciu, byłby to najmłodszy element na stanowisku w Grabku 11. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że w zespołach kruszwickich znacznie prymitywniejsze w formie i ornamentyce naczynia tego typu są datowane na przelom X i XI wieku (Typ IX – W. Dzieduszycki 1982, s. 41, Tabl. X). Zastanawia fakt, że fragmenty tego typu naczyń, najbardziej odpowiadające tak zdobnictwem jak i formą naszemu wariantowi 2 (ryc. 242:12), w Kruszwicy są datowane przez W. Dzieduszyckiego dopiero na 2 połowę wieku XII – XII/XIII w. (tamże, Tabl. XXXVII,5), co wydaje się nieporozumieniem. Natomiast interesującą analogię, zdobnictwa w postaci plastycznych wałków, ornamentowanych nacięciami, przystającą do naszego wariantu 2, publikuje W. Hensel z nawarstwień z Kłecka, określając je jako niespotykane, z analogiami z Kostrzyna nad Odrą i dalszymi z Brandenburgii (W. Hensel, ryc. 24, s. 399, 411,428). Niestety stanowisko to, datowane jest w szerokich granicach wieku X, po II poł. wieku XII. Brak jednoznacznych podobieństw do miniaturowego naczynia zaliczonego do zespołu E,

choć można wskazać szereg podobieństw z północnych i północno–zachodnich obszarów Polski pod względem sposobu formowania krawędzi. Jak się wydaje, ten element wskazuje na taki kierunek powiązań.

Podsumowując uwagi dotyczące związków przestrzenno – chronologicznych zespołów ceramicznych z cmentarzyska w Grabku st. 11, należy stwierdzić, że wszystkie podstawowe formy, a zwłaszcza zespołu B – wskazują na związki z obszarami północno zachodniej Polski, ze szczególnym uwzględnieniem centrum formującego się wczesnopiastowskiego państwa. Datowanie tych materiałów należy zamykać w ramach II połowy wieku X i początków wieku XI. Jest mało prawdopodobne, aby tego typu materiały mogły trwać w głąb wieku XI, zważywszy na charakter stanowiska, z którego pochodzą.

Analiza obrządku pogrzebowego. Rozplanowanie przestrzenne cmentarzyska

Odkryte na cmentarzysku obiekty należą do trzech typów, które scharakteryzowaliśmy już na wstępie. W wyniku przeprowadzonej pełnej analizy szczątków kostnych, odkrytych w obiektach typu I i w obiekcie kultowym (Aneks I), nie ulega wątpliwości, iż mamy tutaj do czynienia z grobami zawierającymi szczątki ludzkie. Niesłychanie ważnym stwierdzeniem jest ujawnienie wśród szczątków ludzkich także przepalonych kości zwierzęcych w 11 z 35 obiektów ze szczątkami kostnymi (groby: 713, 717, 718, 719, 732, 737, 811, 812, 820, obiekt kultowy 712). W tej sytuacji obiekty typu I możemy uznać jednoznacznie za groby ciałopalne, a ich charakter wskazuje, że mamy do czynienia z grobami jamowymi określanymi jako typ Alt Käbelich, od eponimicznego stanowiska w tej miejscowości (V. Schmidt 1996). Ich problematyką zajmowało się wielu badaczy, a ostatnio omówił ją W. Łosiński (1993, 1998), przeprowadzając charakterystykę i zasięg występowania takich grobów. Również ostatnio zagadnieniem tym zajął się M. Dulinicz (2001, s. 202–204). W oparciu o ustalenia W. Łosińskiego (1998, ryc. 2) można stwierdzić, że groby tego typu obejmują głównie obszar Meklemburgii i Pomorza zachodniego oraz, w rozproszeniu, występują także nad środkową Wisłą, a na południu po Konin i Dolne Łużyce. Zasięg ich występowania pokrywa się w zasadzie z zasięgiem występowania naczyń typu Menkendorf/Szczecin (W. Łosiński, 1996, il. 245). W młodszych grobach tego typu, występują także naczynia typu Vipperow i Teterow, co ma miejsce m. in. w Grabku st. 11. Po odkryciach w Grabku zasięg tego typu stanowisk z grobami omawianego typu i analogiczną ceramiką musimy przesunąć znacznie dalej na południowy wschód (ryc. 247), z tym, że nie należy, naszym zdaniem, tłumaczyć tego faktu opanowaniem nowego obszaru, lecz kierunkiem ekspansji populacji ludzkich, które chowały swoich zmarłych w sobie właściwym rytuale. Trzeba tutaj zwrócić uwagę, że obok odkrycia w Grabku doszło także do odkrycia nowego cmentarzyska z takimi grobami pod Koninem, w Bilczewie, st. 1, gm. Kramsk (K. Gorczyca 2001). Groby z tego ostatniego stanowiska są starsze i pochodzą zapewne z wieku IX – X, współwystępując z pochówkami szkieletowymi. Interesującą kwestią jest sprawa cmentarzyska we Wszemirowie, pow. Trzebnica, badanego przez J. Kaźmierczyka, gdzie miano odkryć około 200 grobów jamowych, ciałopalnych o formach analogicznych jak w Grabku, datowanych na VII–X wiek (J. Kaźmierczyk 1963, 1964, 1965, s. 35), choć, co należy podkreślić, w późniejszych pracach H. Zoll–Adamikowej (1988), czy też K. Wachowskiego (1975, 1997) brak na ten temat najmniejszej wzmianki. Na podstawie opisów należy liczyć się z tym, że odkryto tam m. in. groby interesujacego nas typu, które formą odpowiadają obiektom z Grabka. W wielu przypadkach groby typu Alt Käbelich są określane, ze względu na swoją formę i wielkość, jako tzw. domy śmierci (W. Łosiński 1993, s. 18, tam starsza literatura). W przypadku Grabka wydaje się, iż zbliżonymi odmianami mogą być m. in. groby typu IC1 (w rzucie zbliżone do kwadratu), które uważamy za jedne z najstarszych na omawianym cmentarzysku. Natomiast znacznie liczniejsze są grobu odmiany IC2 (prostokątne), które wymiarami bezpośrednio nawiązują do grobów szkieletowych. Najlepszy przykład stanowią tutaj groby 718 i 719 (ryc. 235:3), będące zapewne jednymi z najmłodszych na cmentarzysku, zlokalizowane na zapleczu obiektu kultowego. Jedynie w nich, naczynia o cylindrycznym wylewie (ryc. 242:11–13) były zachowane całkowicie i ustawione w okolicy piersi klasycznego pochówku szkieletowego. Niewątpliwie sprawa komplikuje się w przypadku

odmiany obiektów typu II, w których właściwie nie odkryto przepalonych kości. Jednak już na cmentarzysku w Koninie badanym przez Z. Pieczyńskiego (1967, s. 54), a później przez H. Kočkę – Krenz (1974, s. 224n.) odkrywano takie obiekty, które zaliczono do grobów. Ostatnio również W. Łosiński (1998, s. 478) przychyla się do uznania tego typu obiektów za specyficzny rodzaj grobów. Nie można wykluczyć takiej interpretacji, aczkolwiek, jak wykazywaliśmy wcześniej, ta grupa obiektów w Grabku dość mocno odbiega podstawowymi parametrami od jednoznacznie identyfikowanych grobów (typ I). Również na planie cmentarzyska (ryc. 250), typ II wyraźnie tworzy odrębne skupiska (w SE i SW strefie cmentarzyska oraz w pasie centralnym od strony południowej). Być może są to obiekty związane z obrzędami pogrzebowymi, w formie ognisk, podobnie może być z obiektami typu III.

W przypadku cmentarzyska w Grabku należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną sprawę. W trzech przypadkach wystąpiły skupienia po trzy obiekty (823 i 803 typu I + 789 typu III; 806, 807, 808 – typu I oraz 918 i 920 typu I + 919 typu II; ryc. 250).Ich regularny układ sugeruje, że mogły otaczać jakąś wyznaczoną przestrzeń, np. zajętą przez nasyp niewielkiego kurhanu. Wymiary boku tej domniemanej podstawy nasypu są we wszystkich trzech przypadkach zbliżone i mieszczą się w przedziale 3,30–3,70 m, co znajduje analogie w przypadku wymiarów grobów (ob. 804) i zbliża się do wymiarów obiektu 925 z typu II. Na przykładowym cmentarzysku kurhanowym z Izbicka w woj. opolskim stwierdzono czworoboczne kurhany otoczone z trzech stron przez tzw. doły przykurhanowe, w formie mniej lub bardziej owalno – czworoboczne (S. Pazda 1983, ryc. 5, 7, 18, 19, 26, itd.). Wymiary podstaw niektórych z mniejszych kurhanów z tej miejscowości miały 4,5 x 5,0 m, a innych 3,8 x 4,9 m. W dołach przykurhanowych wystąpiły przepalone kości i fragmenty wyposażenia, a co istotne, mamy tutaj do czynienia z naczyniami słabo obtaczanymi o formach zbliżonych, czy wręcz odpowiadających, formom dwustożkowatym rodziny typów Menkendorf/Szczecin (tamże, ryc. 16,2; 32,2). Datowanie tego cmentarzyska odnosi się do wieków VII– IX. Jak stwierdza autor, czworoboczny kształt nasypu tych kurhanów może być naśladownictwem domostwa lub zagrody z wejściem od strony południowo – zachodniej (tamże, s. 151). Jest to sytuacja analogiczna jak w przypadku wzmiankowanych skupisk grobów i obiektów towarzyszących z Grabka. Takich analogii jest więcej, m. in. z cmentarzyska kurhanowego w Puszczy Białowieskiej (H. Zoll–Adamikowa 1979, s. 126n, ryc. 47). Na obszarze cmentarzyska w Grabku owe potencjalne miejsca nasypów grupują się w części E i SE, również tutaj występują największe obiekty typu IC (grób/ob. 804) oraz IIC1 (ob. 925). Trzeba także przywołać analogie grobów i form naczyń odkrytych ostatnio na stanowisku Piaski – Rochy st. 1B. Znajdujące się tu cmentarzysko kurhanowe, pod niewielkimi nasypami kryło pochówki ciałopalne i szkieletowe, ale co najważniejsze, w pochówkach ciałopalnych stwierdzono domieszkę kości zwierzęcych, analogicznie jak w Grabku. Naczynia pozyskane na stanowisku odpowiadają m. in. naszym naczyniom z zespołu A, a po części może i B. Są tu jednoznacznie potwierdzone naczynia typu Vipperow (D. Kosiński 1991, ryc. 8, s. 94n)

Ostatnią kwestią jest określenie obiektu kultowego. Do tej pory z obszaru obecnej Polski znano jedynie zbliżone pod względem formy dwa obiekty, odkryte w latach 1931–33 w Trzebiatowie na Pomorzu (W. Filipowiak 1957). Były to owalne rowy o wymiarach 8x10m i 10x13 m, w których stwierdzono ślady po palonych ogniskach, i szczątki kostne. Jeden z tych rowów miał wejście od N, a w obszarze objętym rowami stwierdzono ślady dołów posłupowych, które zinterpretowano jako ślady po stojących tutaj posągach (tamże). Problem świątyń i miejsc kultu pogańskiego Słowian omówił ostatnio dogłębnie L. P. Słupecki (1994). W oparciu o tę pracę można stwierdzić, że, jak się wydaje, obiekt odkryty w Grabku łączy w sobie cechy obiektów rozpoznanych dotychczas na obszarze północno – zachodnich Słowian, głównie Połabia oraz Słowian Wschodnich z obszaru Rusi. Na obszarze Połabia odkrywane są świątynie w formie budowli czworobocznych, wznoszonych w różnych technikach, ale zazwyczaj w odmianach palisadowo – ramowych. Natomiast u Słowian wschodnich, najczęstszą formą są konstrukcje otwarte, zakładane na planie koła. Najlepszym przykładem tego typu obiektów są odkrycia dokonane m. in. w Peryni pod Nowogrodem (W. Siedov, 1953). Co istotne, w szeregu rozwiązaniach z obszarów Rusi w dookolnym rowie, niekiedy z przerwą w obwodzie, stwierdzano istnienie wielu śladów po słupach (m. in. w Tuszemli, Khodosovichach) oraz, co ważne, dość nagminne występowanie w owych rowach fundamentowych przepalonych kości ludz-

kich i zwierzęcych, a niekiedy także pochówków szkieletowych. Tak było w obiekcie kultowym na Górze Bogit nad Zbruczem, gdzie upatruje się pierwotnego miejsca usytuowania tzw. Światowita ze Zbrucza. Są to bezpośrednie nawiązania do sytuacji z Grabka, gdzie w rowie fundamentowym obiektu kultowego analiza antropologiczna wykazała obecność szczątków co najmniej dwóch skremowanych osobników.

W powyższej sytuacji trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, który kierunek wpływów odcisnął się silniej na formie cmentarzyska i obiektu kultowego z Grabka. Jeżeli opowiemy się za wersją otwartą naszego obiektu i jego palisadową konstrukcją ścian, to najwyraźniejsze analogie prowadzą na wschód, aczkolwiek odkrycia z Trzebiatowa, wskazują, że zbliżone rozwiązania występowały także i na zachodzie. Natomiast jeśli przyjmiemy, że obiekt z Grabka był budowlą zamkniętą, nakrytą dachem, to więcej analogii znajdziemy w strefie północno – zachodniej, skąd pochodzi większość znanych obecnie zamkniętych budowli świątynnych (Parchim, Gross Raden).

Trzeba jednak zwrócić jeszcze uwagę na całościową formę rozplanowania cmentarzyska w Grabku na st. 11. Naszym zdaniem cmentarzysko to było zakładane na planie zbliżonym do trójkąta, ze szczytem skierowanym na NE (ryc. 246), gdzie znajdował się obiekt kultowy z wejściem na osi trójkąta, jak sądzimy, nieprzypadkowo. Wielokrotnie przywoływane tutaj cmetarzysko w Alt Käblich ma układ analogiczny, a jego punktem centralnym jest wielka ustryna (V. Schmidt 1996, Abb. 1). Wymiary tego cmentarzyska są zbliżone do Grabka (ryc. 246). Również ilość stwierdzonych na nim pochówków (około 37) jest zbliżona do ilości z Grabka (około 33). Różnice polegają na tym, że cmentarzysko w Alt Käblich jest cmentarzyskiem birytualnym i starszym. Występują na nim w zasadzie wszystkie formy grobów wyróżnione w Grabku, może z przewagą dużych, zbliżonych do kwadratów, czyli tzw. domów śmierci (odpowiedniki naszego typu IC1).

Forma trójkąta, jaką chcielibyśmy widzieć w planie obu cmentarzysk, którą także można zaobserwować na innych cmentarzyskach, kryje w sobie wiele symboliki, stanowiąc odbicie trójpodzielnej natury świata, łączącej w sobie ziemię, niebo i człowieka. Trójkąt umieszczony wierzchołkiem ku górze stanowi męski znak solarny – życia, ognia i płomieni. Trójkąt związany jest z bóstwami grzmotu i burzy, jako zobrazowanie ich atrybutów – pioruna i błyskawicy (Kočka – Krenz 1993, s. 164). Powyższe atrybuty przypisuje się bogowi Perunowi (świątynia w Peryni pod Nowogrodem). Trzeba tutaj przypomnieć za Thietmarem z Merseburga, jego opis powstały około 1018 roku świętego grodu Redarów, wchodzących w skład związku Wieleckiego: „Jest w kraju Redarów pewien gród o trójkątnym kształcie[...] zwany Redgoszczą[...] w grodzie nic nie ma poza świątynią zbudowaną przemyślnie z drzewa . Wewnątrz zaś stoją bogowie ludzką zrobieni ręką[...]. Pierwszy pośród nich nazywa się Swarożyc i ponad innymi przez wszystkich pogan jest szanowany i czczony[...]". W tekście dodatkowo jest mowa o tym, że gród ma trzy bramy, a jedna, o specjalnym przeznaczeniu, jest usytuowana od wschodu. W oparciu o te dane można stworzyć plan takiego grodu ze świątynią w centrum. Być może wierzchołek trójkąta, będzie w takim wypadku skierowany, analogicznie jak na omawianych cmentarzyskach na NE. Stąd, wydaje się słusznym próba wnioskowania o związku trójkątnego grodu boga Swarożyca, tożsamego z Radogostem i dalej zapewne Świętowitem, czczonym tak na Połabszczyźnie, jak i na Rusi, z cmentarzyskami na planie trójkata. Nie można wykluczyć, że jest on tożsamy z głównym bóstwem Słowian Wschodnich (?) Perunem.

Datowanie i powiązania terytorialne cmentarzyska. Podsumowanie

W czasie badań wykopaliskowych z 9 obiektów związanych z okresem wczesnego średniowiecza pobrano próby węgli drzewnych do badań radiowęglowych. W sumie otrzymano serię trzynastu oznaczeń, z których pięć dotyczy obiektu kultowego. Analizę radiowęglową przeprowadzono w Pracowni Radiowęlowej Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi pod kierunkiem mgr Pawła Trzeciaka. Otrzymane wyniki analizy są trudne do interpretacji. Po kalibracji daty dla obiektu kultowego (ob. 712) obejmują przedział czasowy od wieku VI aż po wiek XVI i XVII. Z uwagi na wnioski wynikające z analizy odkrytych materiałów zabytkowych powyższe datowanie jest dla nas nie do przyjęcia. Również wątpliwe są dwa oznaczenia dla obiektów 737 (XIII-XIV w.) i 1002 (VI-

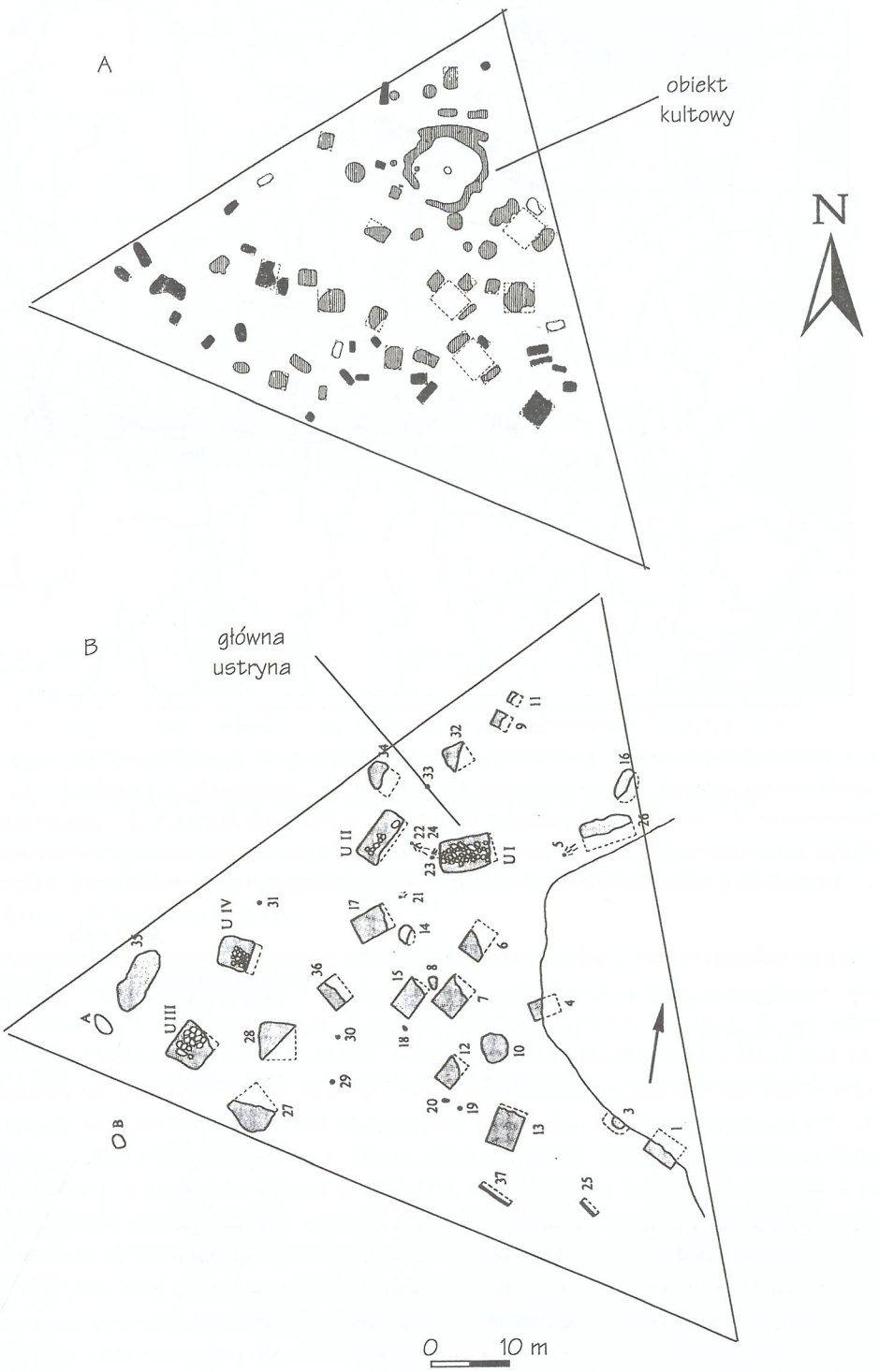

Ryc. 246. Porównanie rozplanowania przestrzennego cmentarzyska eponimicznego z Alt Käbelich (B) i cmentarzyska Grabek 11 (A).

VIII w.). Natomiast zgodne z materiałami ceramicznymi są daty z czterech grobów (ob. nr: 727, 731, 732 i 738). Potwierdzają one datowanie całego założenia na wiek X i XI. Naszym zdaniem na uzyskane wyniki oznaczeń radiowęglowych miały wpływ warunki badań terenowych. Należy podkreślić, że badane stanowisko położone jest na terenie piaszczystym, na obszarze którego zaobserwowano kilka-

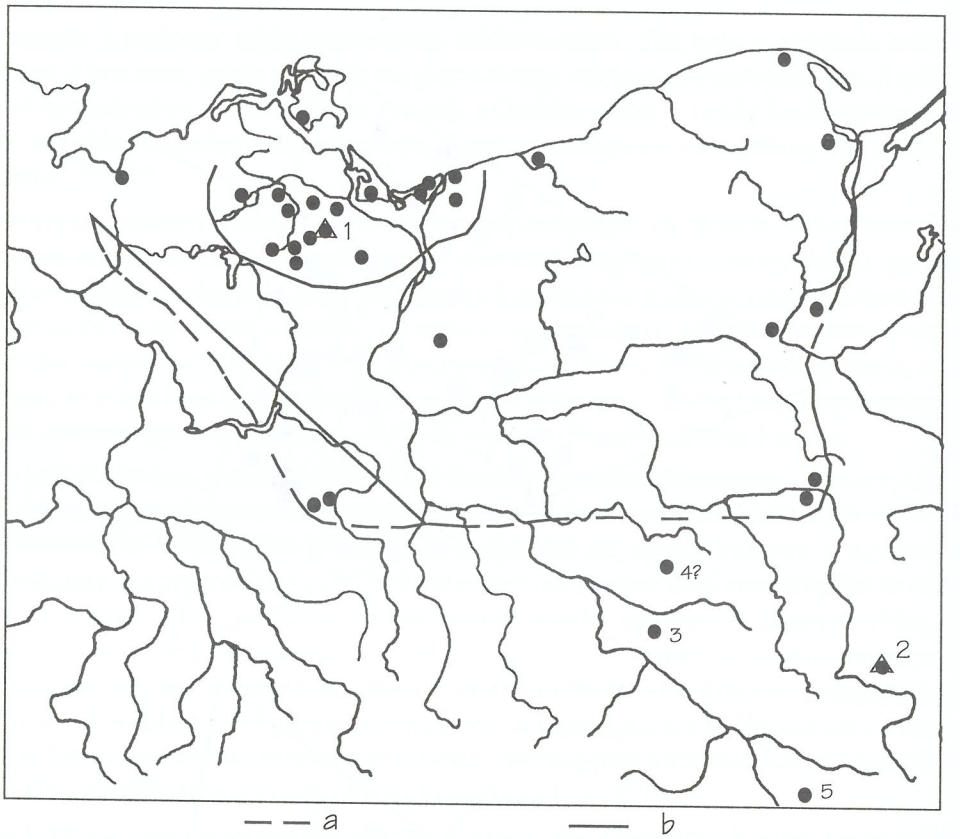

Ryc. 247. Stanowiska z pewnymi grobami typu Alt Käbelich (wg W. Łosińskiego 1998, ryc.2, z modyfikacjami i uzupełnieniami autora): 1– stanowisko w Alt Käbelich, 2 – stanowisko w Grabku 11, 3 – stanowisko we Wszemirowie, 4 – stanowisko birytualne kurhanowe w Piaskach Rochach, 5 – stanowisko hurhanowe i płaskie w miejscowości Izbicko, a – domniemana wschodnia i południowa granica ich występowania (wg W. Łosińskiego 1998, ryc. 2), b – zwarty zasięg występowania (wg B. Muzolfa)

Obiekt	Oznaczenie BP	Nr próby	Kalibracja 68,2% prawdopodobieństwa	Kalibracja 95,4% prawdopodobieństwa
712 (obiekt kultowy)	860±50 BP	Lod-929	1050-1240AD	1040-1260 AD
712 (obiekt kultowy	1440±50 BP	Lod-933	565-655AD	450-490 AD 520-680 AD
712 (obiekt kultowy)	450±50 BP	Lod-1022	1415-1485 AD	1390-1530 AD 1570-1630 AD
712 (obiekt kultowy)	640±50 BP	Lod-1023	1295-1330 AD 1345-1395 AD	1280-1410 AD
712 (obiekt kultowy)	1290±50 BP	Lod-1024	675-775AD	650-880 AD
727 (grób – ob. typu I)	980±50 BP	Lod-932	990-1160AD	960-1180 AD
731 (grób – ob. typy I	910±50 BP	Lod-1027	1030-1190AD	1020-1230 AD
732 (grób – ob. typu I)	1080±50 BP	Lod-930	890-1000AD	820-1030 AD
733 (ob. typu II)	570±50 BP	Lod-1029	1300-1420AD	1300-1440 AD
737 (grób – ob. typu I)	710±50 BP	Lod-1025	1250-1390AD	1220-1330 AD 1340-1400 AD
738 (grób – ob. typu I)	960±50 BP	Lod-1026	1020-1160AD	960-1210 AD
823 (ob. typu II)	1090±50 BP	Lod-1028	890-1000AD	780-800 AD 810-1030 AD
1002 (grób – ob. typu I)	1350±50 BP	Lod-931	630-760AD	600-780 AD

naście faz osadniczych. Uważamy, że mogło dojść w wyniku procesów naturalnych i zasypiskowych do wymieszania węgli z różnych poziomów chronologicznych. W takiej sytuacji nasze ostateczne datowanie cmentarzyska opieramy na analizie materiałów archeologicznych.

Podsumowując, należy przyjąć, że cmentarzysko w Grabku pochodzi z okresu II połowy (?) X wieku i początków wieku XI i jest jednoznacznym przejawem obecności grupy osadników pochodzących z Wielkopolski centralnej, o czym mogą świadczyć formy i zdobnictwo naczyń. W takiej sytuacji, miałoby to zapewne bezpośredni związek z ekspansją rozrastającego się państwa pierwszych Piastów.

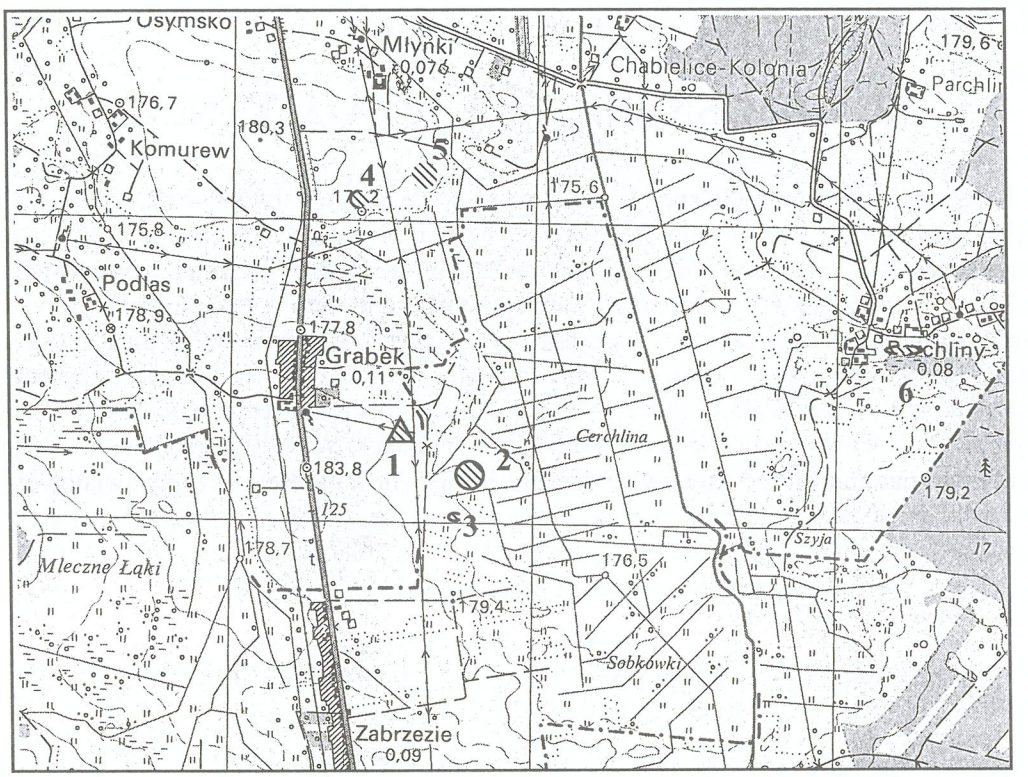

1– cmentarzysko , Grabek st.11; 2 – osada, Zabrzezie st. 4; 3 – osada ?, Zabrzezie st. 5; 4 – ślad osadniczy, Kolonia Chabielice 11; 5 – ślad osadniczy, Chabielice st.11; 6 – osada ?, Parchliny st.3.

Ryc. 248. Kompleks stanowisk wczesnośredniowiecznych w rejonie Grabka

Nie można jednak wykluczyć także i jeszcze innej możliwości, że była to, ze względu na stosowany tutaj obrządek pogrzebowy, grupa ludzka, która pochodziła z obszarów położonych jeszcze dalej na NW, z kręgu plemion wieleckich.

Ostatnim zagadnieniem jest powiązanie cmentarzyska w Grabku z innymi stanowiskami wczesnośredniowiecznymi najbliższej okolicy. W trakcie badań w 1999 roku, były prowadzone równolegle badania na stanowisku 4 w Zabrzeziu, gm. Rząśnia, położonym około 300 m na SE od odkrytego cmentarzyska. Na stanowisku tym zlokalizowano wczesnośredniowieczną osadę, datowaną na okres od I połowy wieku X po I połowę wieku XIII (w 5 fazach). Najistotniejsza dla nas jest wyróżniona tutaj faza II obejmująca 54 obiekty, datowana na 2 połowę wieku X – 1 połowę wieku XI (W. Dzieduszycki, A. Pelisiak, J. Skowron 2000, s. 21). Po tej fazie następuje znaczne osłabienie osadnictwa w fazie II (17 obiektów), a następnie wzrost w fazie IV, datowanej na koniec wieku XI – I połowę wieku XII (58 obiektów) i zanik w fazie V (tamże, s. 21–22). Niestety, w materiałach z tej osady brak większych nawiązań do materiałów pozyskanych na cmentarzysku. Formy z naszego zespołu A oraz zdobnictwo strefowe jest tutaj datowane głównie na fazę IV, co wydaje się w świetle naszych ustaleń nie do przyjęcia. Tym niemniej uważamy, że to ludność właśnie tej osady była potencjalnym użytkownikiem odkrytego cmentarzyska. Oprócz stanowiska w Zabrzeziu 4 rozproszone obiekty wczesnośredniowieczne o częściowo zbliżonej chronologii odkryto na stanowisku 5 w Zabrzeziu (M. Szukała, J. Ziętek 2000) oraz w Chabielicach st. 12 (P. Frąsiak, B. Gwóźdź, W. Siciński 2000). W wyniku badań sondażowych przeprowadzonych przez autora, stwierdzono także obecność niewielkiego stanowiska wczesnośredniowiecznego w miejscowości Parchliny st. 3. Powyższe odkrycia stanowią najbliższe zaplecze omawianego cmentarzyska, tworząc z nim być może niewielki kompleks osadniczy w środkowym biegu rzeki Krasówki (ryc. 248).

Badania wczesnośredniowiecznego ciałopalnego cmentarzyska w Grabku, co należy jeszcze raz podkreślić, zaowocowały przebadaniem całościowo pierwszego tego typu stanowiska w Polsce, z miejscem kultowym w jego obrębie. Z tych względów zajmuje ono szczególną pozycję, niosąc niesłychaną ilość informacji dotyczących zmian kulturowych oraz, jak się wydaje, także wydarzeń politycznych.

Błażej Muzolf

ŚLADY OSADNICTWA NOWOŻYTNEGO

Pozostałości takie są nieliczne i w wielu wypadkach trudno o dokładne określenie ich funkcji. Są to głównie materiały z przedziału XVII/XVIII wieku po wiek XX. Jedynie jeden obiekt zasługuje na uwagę (ob.1, ryc. 251). Są to relikty wkopu fundamentowego, dużej budowli, o wymiarach 10,5m. na 31,5 m. Z wypełniska wykopu fundamentowego obiektu, który uległ dokładnej rozbiórce, wydobyto fragmenty cegieł oraz zaprawy wapiennej. Powyższa budowla została zinterpretowana, jako pozostałość zabudowy podworskiej, w formie rozległej stodoły. Odkryty materiał zabytkowy nakazuje datować ją na XVII/XVIII wieku i wiek XIX. Inne obiekty nowożytne pochodzą z wieku XX, i są wynikiem działalności mieszkańców pobliskiej wsi Grabek. W partii zachodniej badanego stanowiska odkryto natomiast linię okopów, związanych zapewne z okresem I wojny światowej.

Stosowane skróty:

Alt T.	–	Alt Thüringen, Stuttgart;
AP	–	Archeologia Polski, Wrocław – Warszawa – Kraków;
AUNC (Arch)	–	Acta Universitatis Nicolai Copernici (Archeologia), Toruń.
FAP	–	Fontes Archaeologici Posnanienses , Poznań;
IA	–	Informator Archeologiczny, Warszawa;
KHKM	–	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Warszawa;
KZM	–	Koszalińskie Zeszyty Muzealne, Koszalin;
ŁSArch.	–	Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, Łódź;
MA	–	Materiały Archeologiczne, Warszawa;
MAN–H.	–	Materiały Archeologiczne Nowej Huty, Kraków;
Miscellanea...	–	Miscellanea archeologica Thaddaeo Malinowski dedicata, Słupsk – Poznań 1993;
Materiały do...	–	Materiały do prahistorii ziem polskich, Warszawa;
MS	–	Materiały Starożytne, Warszawa.;
MSW	–	Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, Warszawa;
PA	–	Przegląd Archeologiczny, Warszawa;
PMMAE, s . a.	–	Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, Łódź;
Pom. Ant.	–	Pomorania Antiqua, Gdańsk
RMO w Częstochowie	–	Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie, Archeologia, Częstochowa;
SRM.	–	Sieradzki Rocznik Muzealny, Sieradz;
Sil. Ant.	–	Silesia Antiqua, Wrocław;
Sl. Ant.	–	Slavia Antiqua, Poznań;
Spr. Arch.	–	Sprawozdania Archeologiczne, Kraków.
ŚPP	–	Śląskie Prace Prahistoryczne, Katowice;
ŚSA	–	Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław.
WA	–	Wiadomości Archeologiczne, Warszawa;
WlkpSA	–	Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, Poznań.

Literatura

Abłamowicz R., **Kubiak H.**, 1999, *Analiza osteologiczna szczątków zwierzęcych z cmentarzysk kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Katowice.

Abramek B., 1991, *Żelazna zapinka z Dzietrzkowic nad Prosną w województwie kaliskim*, SRM. t. 7. s. 171–176.

Abramowicz A., 1956, *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach pow. Kalisz*, PMMAE, s. a. nr 1, s. 61– 95.

Alfawicka M., 1970, *Ceramika malowana okresu halsztackiego w Polsce. Studium źródłoznawcze*, Poznań.

Andrzejowska M., 1995, *Ponowne spojrzenie na kwestię periodyzacji cmentarzysk kloszowych z Mazowsza i Podlasia* [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, s. 127 – 140.

Andrzejowska M, Węgrzynowicz T., 1995, *Osadnictwo z epoki brązu i cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Warszawie–Zerzniu*, WA, t. 53, z. 1 (1993 – 1994), s. 57–111.

Antoniewicz J., Okulicz J., 1958, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1951–1954 w Jeziorku, pow. Giżycko*, MA, t. 3, s. 7–69.

Arct J, A. Matoga, 1995, *Korytnica znana i nieznana* [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy Osobno?*, Warszawa.

Balcer B., 1963, *Wyniki prac wykopaliskowych 1959 roku na st. 4 w Biskupinie, pow. Żnin*, WA, t.. 29, s. 331 – 351.

– 1983, *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem polskich*, Wrocław – Łódź.

– 1989, *Z badań nad budownictwem w kulturze pucharów lejkowatych. Podziemia osady na wzgórzu „Gawroniec" w Ćmielowie, woj. tarnobrzeskie*, AP, t. 34, z.2, s. 265 – 367.

Bazielich M., 1992, *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie – Mogile na st. 62. Część I materiały*, MAN–H, t. 15, s. 73 – 136.

Ber W. J., 1938, *Zabytki z cmentarzyska popielnicowego w Sierpowie w pow. łęczyckim, „Światowit"*, t. 17 (1936 – 1937), s. 89 – 170.

Błaszczyk J., 1983, *Wilkowice, gm. Wartkowice, woj. sieradzkie. Stanowisko 2, IA, Badania* 1982, s. 124.

– 1996 *Materiały kultury pomorskiej z badań ratowniczych prowadzonych na terenie gminy Poddębice w Leśniku st. 1 i Bałdrzychowie st. 5*, ŁSArch., t. 2, s. 31 – 43.

Błaszczyk Z., 2000, *Archeologiczne Zdjęcie Polski w województwie piotrkowskim. Katalog stanowisk*, Piotrków Trybunalski.

Bolek Z., 1975a, *Małusy Wielkie, pow. Częstochowa*, IA, Badania 1974, s. 91 – 92.

– 1975b, *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Małusach Wielkich, pow. Częstochowa*, Spr. Arch., t. 27, s. 117 – 124.

– 1976, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Małusach Wielkich gm. Mstów, RMO w Częstochowie*, T. 4, s. 3 – 62.

Boroffka N., 1994, *Ausgrabungen bei Perwenitz, Kr. Havelland*, Veröffentlichungen des Brandenburgichen Museum für Vor– und Frühgeschichte, t. 29.

Bronowicki J., Bobak D., 1999, *Schyłkowopaleolityczna pracownia krzemieniarska z miejscowości Ślęza (stanowisko 12) pod Wrocławiem*, PA, t. 47, s. 7 – 25.

Brzeski O., Kurnatowska Z., Tuszyński M., 1996, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Grzybowie*, „Kronika Wielkopolska", t. 4.

Buck D.W., 1977, *Die Billendorfer Gruppe*, Teil I – Katalog „Veröffentlichungen des Museums für Vor– und Frühgeschichte Potsdam, t. 11.

Buko A., 1990, *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław.

– 1998, *Początki Sandomierza*, Warszawa.

Bukowski Z., 1959 – 1960, *Łużyckie osiedle obronne w Sobiejuchach, pow. Żnin*, WA, t. 26, s. 194–224.

– 1979, *Charakterystyka cmentarzysk i osiedli kultury łużyckiej*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4, Wrocław, s. 229–246.

– 1995, *Niektóre dyskusyjne problemy związane z rozwojem grupy górnośląsko –małopolskiej*, ŚPP, t. 4, s. 25 – 44.

– 1998, *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*, Gdańsk.

Cabalska M., 1966 – 1967, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Kuśmierkach w powiecie częstochowskim a zagadnienie początków i rozpowszechnienia się zwyczaju palenia zmarłych*, PA, t. 18, s. 122 – 150.

Chmielewska M., 1978, *Późny paleolit pradoliny Warszawsko–Berlińskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Chochorowski J., 1985, *Die Vekerzug – Kultur. Charakteristik der Funde*, Warszawa – Kraków.

Chomentowska B., 1970, *Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu, „Światowit"*, t. 31, s. 189 – 280.

– 1975, *Osada kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych w Szeligach, pow. Płock,* Światowit", t. 34, s. 293–318.

– 1989, *Osada kultury łużyckiej grupy tarnobrzeskiej w Zawadzie, gm. Połaniec, woj. tarnobrzeskie w świetle dotychczasowych badań.* [w:] *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej,* Rzeszów.

Chudziakowa J., 1974, *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy,* Warszawa.

Cnotliwy E., 1982, *Osada ludności kultury wejherowsko–krotoszyńskiej w Pomianowie koło Białogardu na st. 15*, KZM, t. 12, s. 3 – 11.

Cnotliwy E., Kamiński R., Rogosz R., 1975, *Osada z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Pomianowie, były powiat Białogard, st. 16*, KZM, t. 5, s. 37 – 85.

Cyrek K., 1983, *Późnopaleolityczne obozowisko i pracownia krzemieniarska w Kochlewie, województwo sieradzkie*, PMMAE, s. a. nr 30, s. 6 – 146.

– 1996, *Osadnictwo schyłkowopaleolityczne w Zakolu Załęczańskim doliny Warty*, Łódź.

Cyrek M., Cyrek K., 1987, *Schyłkowopaleolityczna pracownia ostrzy krzemiennych w Krzeczowie, województwo sieradzkie*, PMMAE, s. a. nr 34, s. 5 – 19.

Cyrek K., Grygiel R., Nowak K., *Mezolit ceramiczny w środkowej i północno–wschodniej Polsce i jego związki z neolitycznymi kulturami niżowymi*, PMMAE, s. a. nr 29, s. 5 – 70.

Czepas P., 2000, *Interwencyjne badania archeologiczne na st. 43 w Piaskach Bankowych gm. Bielawy, woj. łódzkie*, ŁSArch. T. 6, s. 67 – 72.

Czopek S., 1985, *Problematyka badawcza południowo – wschodniej strefy kultury pomorskiej*, AP, t. 30, z. 2, s. 367 – 410.

– 1987, *Ze studiów nad kulturą wejherowsko–krotoszyńską w kotlinie chodelskiej*, AP, t. 32, s. 93–138.

– 1991, *Grupa czerniczyńska jako wynik latenizacji wschodniej lubelszczyzny*, AP, t. 36, s. 93–111.

– 1992, *Południowo – wschodnia strefa kultury pomorskiej*, Rzeszów.

– 1993, *Elementy kultury pomorskiej z osady grupy tarnobrzeskiej w Białobrzegach, woj. rzeszowskie*, [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata*, Słupsk – Poznań.

– 1995, *Osady kultury pomorskiej – uwagi o stanie badań* [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, s. 273 – 280.

– 2001, *Pysznica, pow. Stalowa Wola stanowisko 1 – cmentarzysko ciałopalne z przełomu epok brązu i żelaza*, Rzeszów.

Dąbrowska E., 1968, *Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych na st. 1,2,4 i 7 w Chrobrzu, pow. Pińczów, w 1961 roku*, Spr. Arch. t. 19, s. 424 – 430.

Dąbrowska T., 1988, *Wczesne fazy kultury przeworskiej, chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa;

– 1989, *Z problematyki wczesnych faz kultury przeworskiej*, AP, t. 34, z. 2, s. 369 – 390.

– 1993, *Uwagi o genezie pokryw w kręgu przeworsko–oksywskim w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata*, Słupsk – Poznań.

Dąbrowski J., 1996, *Odtworzenie pełnego zestawu źródeł do poznania kultury łużyckiej,* [w:] *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Kraków, s. 175 – 186.

– 2001, *Osady ludności kultury łużyckiej jako obiekty kultowe*, PA, t. 49, s. 35 – 46.

Dąbrowski J., Mogielnicka–Urban M., 1981, *Materiały kultury łużyckiej z badań na stanowiskach 2–5 w Worytach w latach 1969–1974*, [w:] *Woryty. Studium archeologiczno – przyrodnicze zespołu osadniczego kultury łużyckiej*, Wrocław, s. 87–169.

Dąbrowski J., Gardawski A., *Wschodnia grupa terytorialna kultury łużyckiej*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 94–117.

Dernoga M. Fredrych A., 1985, *Osada ze schyłku okresu lateńskiego w Białośliwiu, woj. Piła*, FAP, t. 34, s. 66 – 76.

Die Germanen, 1983, *Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa*, red. J. Herrmann, Berlin.

Długopolska L., 1968, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Brudzewie, pow. Kalisz*, MS, t. 11, s. 259–302.

Dobrzańska E., 1961, *Późnohalsztackie cmentarzysko ciałopalne w Ziemięcicach w powiecie gliwickim*, PA, t. 13 (1960), s 150 – 175.

Domańska J., 1973, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Cieszkowie pow. Milicz*, Sil. Ant., t. 15, s. 133 – 207.

Domańska L., 1995, *Geneza krzemieniarstwa kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*, Łódź.

Dulinicz M., 2001, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno – Zachodniej*, Warszawa.

Durczewski Z., 1939 – 1948 *Grupa górnośląsko – małopolska kultury łużyckiej w Polsce, cz. I, II*, Warszawa – Kraków – Łódź – Poznań – Zakopane.

Durczewski D., Śmigielski W., 1965, *Materiały do osadnictwa ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce, część I*, FAP, t. 16, s. 139–238.

Dzieduszycki W., 1982, *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. po połowę XIV w.*, Wrocław.

Dzieduszycki W., Pelisiak, A. Skowron J., 2000, *Opracowanie archeologicznych badań wykopaliskowych na stanowisku 4 w Zabrzeziu, gm. Rząśnia*, Ośrodek Naukowo Konserwatorski PKZ Sp. z o.o., Poznań, mps.

Ebner K., 2001, *Eine Flachlandsiedlung der ausgehenden Bronze– und älteren Eisenzeit am Ostrand von Pößneck, Saale– Orla – Kreis*, Alt – T. Bd. 34, s. 135 – 173.

Encyklopedia Historyczna Świata, 1999, T. I, Kraków.

Fiedorczuk J., 1992, *Późnopaleolityczne zespoły krzemienne ze stanowiska Rydno IV 57 w świetle metody składanek*, PA, t. 39, s. 13 – 65.

Filipowiak W., 1957, *Słowiańskie miejsca kultowe z Trzebiatowa, pow. Gryfice*, MZP, t. 3, s. 75 – 97.

– 1979, *Wolińska kącina*, ZOW, t. 45/2, s.109 – 118.

Fitzke J., 1934, *Cmentarzysko młodszych grobów skrzynkowych i podkloszowych w Pabjanicach*, „Wiadomości Ludoznawcze", R. 3, s. 30 – 32.

Frąsiak P., Gwóźdź B., Siciński W., 2000, *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywki „Szczerców" KWB „Bełchatów" S.A. Na st. 12 w miejscowości Chabielice, gm. Szczerców, woj. łódzkie*, [w:] *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców" Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów" S.A.*, t. 1, s. 25 – 187.

Fudziński M., 1998, *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Głazicy, gm. Szemud stanowisko nr 3*, Pom. Ant., t. 17, s. 191 – 222.

Fudziński M., Rożnowski F., 1997, *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Zaworach gmina Chmielno*, Gdańsk.

Fudziński M., Gładykowska – Rzeczycka J. J., 2000, *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rątach gmina Somonino*, Gdańsk.

Galasińska – Hrebendowa W., 1989, *Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Będzinie – Łagiszy*, Bytom.

Gardawski A.,1979, *Zagadnienia wytwórczości*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4. Wrocław, s. 257–278.

Gaździk M., B. Jóźwiak., 2001, *Społeczności subneolityczne na niżu polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły (zarys problematyki)* [w:] *Od neolityzacji do początków epoki brązu*, Poznań.

Gądzikiewicz M., 1954, *Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych*, WA, t. 20, z. 1, s. 134 – 259.

Gądzikiewicz – Woźniak M., 1961, *Cmentarzysko łużycko – kloszowe Warszawa – Grochów stanowisko „Brylowszczyzna"*, MS, t. 7, s. 47 – 110.

Gąsior M., 1976, *Cmentarzysko ciałopalne kultury wschodniopomorskiej na st. 1 w Piaskach koło Sulejowa*, PMMAE, s. a. nr 23, s. 209 – 247.

Gediga B., 1967, *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku Środkowym*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

– 1979, *Sztuka ludności kultury pomorskiej a sztuka ludności kultury łużyckiej*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin s. 71 – 94.

Gedl M., 1959, *Zróżnicowanie terytorialne kultury łużyckiej na Górnym Śląsku*, Sil. Ant., t.1, s. 11 – 29.

– 1962, *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

– 1973, *Cmentarzysko halsztackie w Kietrzu, pow. Głubczyce*, Wrocław.

– 1982, *Periodyzacja i chronologia kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków

– 1991a, *Die Hallstatteinflüße auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*, Kraków.

– 1991b, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Zbrojewsku woj. częstochowskie, cz. IV*, MSW, t. 6, s. 191 – 245.

– 1993, *Zapinki krzyżowe w kulturze pomorskiej*, [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata*, Słupsk – Poznań.

– 1995, *Południowo – zachodnie peryferie zasięgu kultury pomorskiej*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa.

Gedl M, Szwed J., 1965, *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Starych Polaszkach, pow. Kościerzyna*, Pom. Ant. t. 1, s. 59 – 104.

Ginter B., 1969, *Z problematyki badawczej schyłkowopaleolitycznych pracowni krzemieniarskich cyklu mazowszańskiego w rejonie Wyżyny Wieluńskiej*, PMMAE, s.a. nr 16, s. 22 – 49.

– 1974, *Wydobywanie, przetwórstwo i dystrybucja surowców i wyrobów krzemiennych w schyłkowym paleolicie północnej części Europy środkowej*, PA, t. 22, s. 5 – 122.

Gładykowska–Rzeczycka J., 1965, *Materiał kostny z cmentarzyska ciałopalnego ludności kultury pomorskiej z okresu lateńskiego (V – II w. p.n.e.) ze Starych Polaszek (pow. Kościerzyna)*, Pom. Ant., t. 1, s. 105 – 146.

Głogowski Z, 1985, *Cmentarzyska ludności kultury pomorskiej z rejonu środkowego dorzecza rzeki Główna*, FAP, t. 34, s. 50 – 65.

Gorczyca K., 2001, *Wczesnośreniowieczne cmentarzysko birytualne w Bilczewie, stan 1, gm. Kramsk, pow. konin, woj. wielkopolskie. Informacja wstępna,* [w:] *Popiół i kość. Funeralia Lednickie.* Streszczenie z sesji 8–9 maja 2001 r., Lednica – Stęszewko.

Grygiel R., 1986, *The hausehold cluster as a fundamental social unit of the Lengyel Culture in the Polish Lowlands*, PMMAE, s.a. nr 31 (1984), s. 43–334.

– 1995, *Sytuacja kulturowa w późnym okresie halsztackim i wczesnym lateńskim w rejonie Brześcia Kujawskiego* [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy Osobno?*, Warszawa.

Hensel W., 1971, *Archeologia i prahistoria*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Hilczerówna Z., 1960, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Daleszynie (st. 2) w pow. gostyńskim*, Poznań.

– 1967, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

Hoczyk – Siwkowa S., 2000, *Małopolska północno–wschodnia około roku 1000*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, Wrocław.

Horst F., 1983, *Die gesellschaftlichen Verhältniße im nördlichen Mittel– und südlichen Nordeuropa vor Herausbildung der germanischen Stämme*, [w:] *Die Germanen, Geschichte und Kultur der germenischen Stämme in Mitteleuropa.* Berlin.

Inizan M. L., Roche H., Tixier J., 1992, *Technology of knapped stone*, Meudon.

Jadczykowa I., 1975, *Kultura wschodniopomorska i kultura grobów kloszowych w Polsce środkowej*, PMMAE, s. a. nr 25, s. 167 – 194.

– 1977, *Cmentarzysko ciałopalne kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych na stanowisku 1 i 2 w Gledzianówku, woj. płockie*, PMMAE, s. a. nr 24, s. 41 – 61.

– 1986, *Wczesnolateńskie cmentarzysko kultury łużyckiej na stanowisku 1 w Piaskach Bankowych, woj. skierniewickie*, PMMAE, s. a., nr 33, s. 207 – 242.

– 1988, *Ciałopalne cmentarzysko ludności kultury łużyckiej, okresu halsztackiego D z Zalewu II, województwo sieradzkie*, PMMAE, s. a. nr 35, s. 15 – 87.

– 1991, *Kultura pomorska na terenie województwa sieradzkiego*, SRM, t. 7, s. 35 – 67.

– 1992, *Najstarsze materiały kultury pomorskiej w Polsce Środkowej*, [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, s. 219 – 240.

– 1995, *Lateńska faza kultury pomorskiej w Polsce środkowej* [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, s. 141 – 157.

– 2001, *Późne stadia rozwoju kultury łużyckiej w Polsce środkowej (na podstawie wybranych cmentarzysk)*, PMMAE, s. a. nr 41 (1999 – 2001), s. 81 – 135.

Jadczykowa I., Łuczak B., Lorkiewicz W., 1993, *Grób skrzynkowy z Okołowic koło Łodzi* [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddeo Malinowski dedicata*, Słupsk – Poznań, s. 189 – 194.

Janocha M., 1975, *Wyniki badań archeologicznych na cmentarzysku kultury wschodniopomorskiej w Szczecinku na stanowisku 5*, KZM, t. 5, s. 87 – 121.

Jasnosz S., 1984, *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko–Rogozińskiej (Część III)*, FAP, t. 33 (1982 – 1984), s. 55 – 166.

Jażdżewski K.,1981, *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław.

Jażdżewska–Majdowa M., 1969, *Siemiechów, pow. Łask*, IA, Badania 1968, s. 128 – 129.

Kaczanowski P., Kozłowski J. K., 1998, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Wielka Historia Polski, t. I, Kraków.

Kadrow S., 1991, *Iwanowice stanowisko Babia Góra, cz. 1. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.

– 1995, *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.

Kaszewska E., 1961, *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach pow. Kalisz (część III)*, PMMAE, s. a. nr 6, s. 191 – 290.

Kaszewski Z. 1975, *Kultura łużycka w Polsce środkowej*, PMMAE, s.a. nr 22, s. 123–166.

Kasparova K.V., 1992, *O chronologii v svjazach zarubinieckoj kultury* [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, s. 289–302.

Kaźmierczyk J., 1963, *Tymczasowe sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznej osady i ciałopalnego cmentarzyska koło wsi Wszemirów, pow. Trzebnica*, ŚSA, t. 6, s. 29 – 34.

– 1964, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie i cmentarzysku ciałopalnym we Wszemirowie, pow. Trzebnica w 1964 r.*, ŚSA, t.. 7, s. 41 – 44.

– 1965, *Tymczasowe sprawozdanie z badań na cmentarzysku z VII – X w. w Wszemirowie, pow. Trzebnica*, ŚSA, t. 8, s. 33 – 37.

Kempisty E., 1973, *Kultura ceramiki grzebykowo–dołkowej na Mazowszu i Podlasiu*, WA, t. 38, z. 1, s. 3 – 76.

Kiełczewska – Zalewska M., 1978, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, wyd. III, Warszawa.

Kłosińska E., 1997, *Starszy okres epoki brązu w dorzeczu Warty*, Wrocław.

Kobyliński Z., 1986, *Koncepcja „terytorium eksploatowanego przez osadę" w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze*, AP, t. 31, s. 7 – 30.

– 1988, *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*, Wrocław.

Kočka – Krenz H., 1974, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza w Koninie, stan. B*, FAP, t. 24, s. 244 – 246.

– 1993, *Biżuteria północno–zachodnio–słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

Kogus A., 1984, *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie – Pleszowie. Część I*, MAN–H, t. 8, s. 7 – 123.

Kołodziejski A., 1971, *Kultura łużycka na Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Materiały do..., cz. IV, z. 1*, Warszawa.

Kołosówna Z., 1950, *Przedmioty kultu i zabawki z grodu kultury łużyckiej w Biskupinie*, [w:] *III Sprawozdania z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w pow. żnińskim za lata 1938 – 1939 i 1946 – 1948*, Poznań.

Kopacz J., Valde – Nowak P., 1987, *Episznurowy Przykarpacki Krąg Kulturowy w świetle materiałów krzemiennych*, AP, t. 32, z. 1, s. 55 – 92

Kosiński D.,1991, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy Piaski – Rochy*, „Studia Lednickie", t. 2, s. 87 – 99.

Kostrzewski J., 1933, *Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Dębówku Nowem w powiecie wyrzyskim i w Warszkowie III w pow. morskim*, WA, t. 12, s. 43–101.

– 1939, *Kilka osad kultury grobów skrzynkowych i zagadnienie przynależności etnicznej tej kultury*, PA, t. 6 (1937–1939), s. 273–292.

Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K., 1965, *Pradzieje Polski*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

Kośko A., 1981, *Udział południowo–wschodnio–europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych, Grupa mątewska*, Poznań.

– 2000, *Osadnictwo kultury pucharów lejkowatych (grupa wschodnia i radziejowska)* [w:] *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu trnazytowego, t. 3: Kujawy, cz. 4: Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok kamienia i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr.* Poznań

Kruk J., Milisauskas S., 1981, *Wyżynne osiedle neolityczne w Bronocicach, woj. kieleckie*, AP, t. 26, z. 1, s. 65 – 114.

– 1985, *Bronocice. Osiedle obronne ludności kultury lubelsko – wołyńskiej (2800 – 2700 p.n.e.)*, Wrocław.

Krzyszowski A., 1987, *Broszęcin, gm. Rząśnia, woj. piotrkowskie. Stanowisko 5*, IA, Badania 1986, s. 62 – 63.

– 1995, *Osadnictwo neolityczne na stanowisku 1 w Kucowie, gm. Kluszczów, woj. Piotrków Trybunalski*, PMMAE, s. a. nr 37 – 38 (1991 – 1992), s. 25 – 63.

– 1997, *Przedmioty krzemienne z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w miejscowości Zakrzew, gm. Warta, woj. sieradzkie, stanowisko 3* [w:] *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20 – 22 października 1994 r., red. J. Lech i D. Piotrowska*, Warszawa, s. 249 – 257.

Krzyżaniak L., 1971, *Ze studiów nad kulturą pomorską w Wielkopolsce*, [w:] *Materiały do... t. IV*, z.. 2.

Kufel–Dzierzgowska A., 1980, *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Kościerzynie, st. 1 w woj. sieradzkim (sprawozdanie z badań ratowniczych)*, PMMAE, s. a. nr 27, s. 167 – 184.

– 1991, *Materiały kultury pomorskiej w zbiorach Muzeum Okręgowego w Sieradzu*, SRM, t. 7, s. 77–192.

Kufel–Dzierzgowska A., Urbański M., 1986, *Cmentarzysko ciałopalne w Niechmirowie–Małej Wsi* st. 1 (74–45), woj. sieradzkie (część II), ŚRM, t. 2 (1985) s. 81–131.

Kunawicz–Kosińska E., 1980, *Nowa Cerekwia, woj. Opole*, Sil. Ant., t.22, s.282 – 284.

Kurgan–Przybylska M., 1997, *Problem interpretacji występowania wyrobów krzemiennych na stanowiskach grupy górnośląsko – małopolskiej kultury łużyckiej* [w:] *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20 – 22 października 1994 r.*, red. J. Lech i D. Piotrowska, Warszawa, s. 239 – 247.

Kurowicz P., Olędzki M., 2002, *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Charłupi Małej koło Sieradza*, Łódź.

Kurzawa J., 1999, *Tło genetyczne kultury pucharów lejkowatych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury ceramiki sznurowej międzyrzecza Odry i Wisły*, Poznań.

Lech J., 1981, *Górnictwo krzemienia społeczności wczesnorolniczych na Wyżynie Krakowskiej koniec VI tysiąclecia – 1 połowa IV tysiąclecia p.n.e.*, Wrocław.

Lis V., 2001, *Możliwości interpretacji znalezisk z łużycko – kloszowej osady we Władysławowie st. 2, woj. mazowieckie*, AP, t. 46, s. 67 – 84.

Leube A., 1983 *Gegenstände des täglichen Gebrauchs* [w:] *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa, t. 1*, Berlin, s. 330 – 336.

Łastowiecki M., 1989, *Stratygrafia i chronologia Ostrowa Lednickiego*, „Studia Lednickie", t. 1, s. 17 – 70.

– 2000, *Archeologiczne badania naziemne przyczółka mostowego na Ostrowie lednickim*, Biblioteka Studiów Lednickich, T. V.

Łaszczewska T., 1966, *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych w Skrzydlowie, grom. Rzęczyce, pow. Radomsko*, PMMAE, s. a. nr 13, s. 193 – 212.

Łonak W., Szybowicz B., Tomczak E., 1980, *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Pawłowicach namysłowskich*, woj. Opole, Sil. Ant., t. 22., s. 39 – 53.

Łosiński W., 1993, *Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem*, PA, t. 41, s. 17 – 34.

– 1996, *Menkendorf. Typ ceramiki* [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 8, cz. 2, Wrocław.

– 1998, *Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowszych badań*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań.

Łosiński W., Rogosz R., 1985, *Die Periodisierung der frühnittelalterlichen Keramik aus Szczecin*, PA, t. 32, s. 187 – 207.

Łuczak B., 1988, *Szczątki kostne z ciałopalnego cmentarzyska z okresu halsztackiego D w Zalewie II, województwo sieradzkie*, PMMAE, s. a. nr 35, s. 89 – 94.

Łuka L. J., 1966, *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, T.1, Wrocław.

– 1971, *Obrządek pogrzebowy i wierzenia u plemion kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim, cz. II*, Pom. Ant., t. 3, s. 21 – 100.

– 1979a *Kultura wejherowsko – krotoszyńska* [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 147 – 168.

– 1979b *Sztuka ludności kultury wejherowsko – krotoszyńskiej* [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 316 – 319.

Machnik J., 1978, *Wczesny okres epoki brązu* [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 3, Wrocław, s. 9 – 136.

Maciejewski F., 1950, *Paciorki z grodu „kultury łużyckiej" w Biskupinie,* [w:] *III Sprawozdania z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w pow. żnińskim, za lata 1938 – 1939 i 1946 – 1948*, Poznań, s. 111–113.

Madsen B., 1996, *Late Palaeolithic Cultures of South Scandinavia – Tools, Traditions and Technology*, [w:] *L. Larsson* [ed]: *The earliest settlement of Scandinavia and its relationchip with neighbouring areas, „Acta Archaeologica Lundensia"*, No. 24, s. 61 – 73.

Makarowicz P., 1998, *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego*, Poznań.

Malinowski A., 1966, *Szczątki kostne z grobów ciałopalnych z cmentarzyska w Robaczynie, pow. Kościan*, FAP, t. 17, s. 232 – 235.

Malinowski T., 1969, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

– 1978, *Kości zwierzęce w grobach kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, WA, t. 43, z. 2, s. 227 – 237.

– 1979a, *Wprowadzenie do problematyki kultury pomorskiej* [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 7 – 11.

– 1979b, *Problem genezy popielnic domkowych i twarzowych kultury pomorskiej*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin

– 1989, *Kultura pomorska* [w:] *Pradzieje ziem polskich,* red. J. Kmieciński, Warszawa – Łódź, s. 716 – 752.

– 1991, *Badania przedmiotów szklanych kultury łużyckiej i kultury pomorskiej*, AUNC (Arch.), t. 18, s. 31 – 42.

Marchelak I., **Matysiak J.**, **Moszczyński J.**, **Papiernik P.**, 2000, *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywki „Szczerców" KWB „Bełchatów"" S.A. na stan. 11 w miejscowości Kolonia Chabielice, gm. Szczerców, woj. łódzkie* [w:] *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców" Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów" S.A.*, t. 1, s. 201 – 316.

Matoga A., 1996, *Odkrycie w Bełku–Kwarkowie w woj. kieleckim,* [w:] *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Kraków.

Matoga B., **Matoga A.**, 1985, *Cmentarzysko halsztackie z Janowic Poduszowskich–Antoniowa w woj. kieleckim*, WA, t. 50, s. 95–145.

Meller H., 1999, *Eine Paukenfibel im Südraum Leipzig*, „Arbeits und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege", t. 41, s. 55 – 60.

Michalski J., 1983, *Zagadnienie systematyzacji i interpretacji obiektów nieruchomych (ze studiów nad osadami otwartymi kultury łużyckiej*, MSW, T. 5, s. 135 – 195.

Mikłaszewska – Balcer R., 1991, *Ceramika kultury łużyckiej ze st. 4 w Biskupinie*, [w:] *Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza*, Warszawa.

Mikłaszewska – Balcer R, **Miśkiewicz J**, 1968, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w miejscowości Podule, pow. Łask, stan. 1*, WA. t. 33, s, z. 1, s. 3 – 113.

Miśkiewicz J., 1962, *Materiały kultury łużyckiej z międzyrzecza Pilicy i środkowej Wisły*, MS, t. 8, s. 327 – 353.

– 1968, *Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły*, MS, t. 11, s. 129 – 208.

– 1957, *Cmentarzysko kultury pomorskiej w miejscowości Kłobukowo –Patrze, pow. Płock*, WA, t. 24, z. 4, s. 374 – 377.

Młodkowska – Przepiórowska I., 1993, *Cmentarzysko ciałopalne z najmłodszej fazy kultury łużyckiej w Mstowie, województwo Częstochowa*, RMO w Częstochowie, t. 6, s. 73 – 86.

– 1999, *Badania archeologiczne wielokulturowego stanowiska w miejscowości Kobielice stan. 1, gm. Zakrzewo, woj. pomorsko – kujawskie*, mps. w EuroPolGaz – Warszawa.

Mogielnicka–Urban M., 1993, *Figurki zwierzęce z cmentarzyska kultury łużyckiej w Maciejowicach, woj. Siedlce* [w:] *Miscellanea archaeologica Thadaeo Malinowski*, Słupsk – Poznań, s. 271 – 278.

Moszyński K., 1967, *Kultura ludowa Słowian*, Warszawa.

Muzolf B., 1994, *Badania na wielokulturowym stanowisku na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie w 1991 roku*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991–1992*, Katowice, s. 86–92.

– 1998, *Działania ratownicze Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo łódzkie w 1996 r.*, PMMAE, s. a. nr 40 (1997 – 1998), s. 215 – 228.

– 1999, *Badania archeologiczne wielokulturowego stanowiska w miejscowości Kobielice, stan. 1 (nr GAZ – 119) gm. Zakrzew, woj. pomorsko–kujawskie*, mps w Europol Gaz SA w Warszawie.

– 2001, *Piotrków „starożytny"*, „Spotkania z Zabytkami", nr 9.

Narożna– Szamałek U., *Osada ludności kultury łużyckiej w Kruszwicy, stan. K–2/4*, FAP, t. 35, s. 103 – 132.

Niesiołowska E., 1971., *Sprawozdanie z dotychczasowych badań na stanowisku 3 w Osjakowie, pow. Wieluń*, PMMAE, s. a. nr 18, s. 77 – 91.

Niesiołowska–Śreniowska E., 1990, *Zespół krzemienny tak zwanej kultury ceramiki grzebykowo–dołkowej ze stanowiska 2 w Stobnicy Trzymorgach, województwo piotrkowskie w kontekście materiałów z epoki kamienia*, PMMAE, s. a. nr 34, s. 47 –77.

Nosek S., 1946, *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo – zachodniej*, Kraków.

Okulicz Ł., 1970, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

Ostoja–Zagórski J., 1974, *Zespół osadniczy ludności kultury „łużyckiej" ze Smolna Wielkiego, pow. Sulechów*, FAP, t. 24 (1973), s. 33–47.

Owen L., 1988, *Blade and Microblade technology*, „BAR International Series", No. 441, s.1 – 222.

Pačkova S.P., 1992, *O sootnošenii počorsko–kleševoj i zarubinieckoj archeologičeskich kultur po keramičeskich materiałach* [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, s. 265–288.

Papiernik P., 2000, *Materiały krzemienne ze stanowiska nr 12 w Chabielicach, gm. Szczerców, woj. łódzkie. Aneks nr 1* [w:] *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców" Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów" S.A.*, t. 1, s. 189 – 200.

Pazda S., 1983, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Izbicku, woj. opolskie*, „Studia Archeologiczne", t. 13, s. 95 – 157.

Pelisiak A., *1985, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na osadzie kultury pucharów lejkowatych na stan. 1 w Dobroniu, woj. sieradzkie, w latach 1982 – 1983*, Spr. Arch. t. 37, s. 9 – 29.

– 1991, *Kultura pucharów lejkowatych w dorzeczu Grabi: terytorium eksploatowane przez osadę*, AP, t. 36, s. 73 – 109.

Pieczyński Z., 1963, *Osada ludności kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Szyszynie, pow. Konin*, FAP, t. 14, s.18 – 44.

– 1967, *Cmentarzysko z okresu wędrówek ludów i z wczesnego średniowiecza z Konina*, FAP, t. 18, s. 54 – 67.

Piotrowska D., 2000, *Krzemienie w grobach z pól popielnicowych: przypadek czy rytuał?* [w:] *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, red. B. Gediga i D. Piotrowska, Warszawa – Wrocław – Biskupin, s. 293 – 330.

Podgórski T. J., 1995, *Fazy cmentarzysk kultury łużyckiej i pomorskiej na Pomorzu Wschodnim*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy Osobno?*, Warszawa.

Prinke A, 1974, *Pochówki ludzkie i zwierzęce z cmentarzyska kultury pomorskiej w Kucharach, pow. Pleszew*, FAP, t. 24 (1973), s. 162 – 182.

Pudełko E., 1995, *Materiały kultury pomorskiej z badań ratowniczych lewobrzeża dolnej Prosny*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, s. 281 – 298.

Rachwaniec A., 1985, *Materiały archeologiczne ze starszego okresu epoki brązu oraz kultury łużyckiej z rejonu kopca Wandy w Nowej Hucie – Mogile*, MAN–H, t. 9, s. 89 – 191.

Rydzewski J., 1995, *Osadnictwo ludności grupy górnośląsko – małopolskiej kultury łużyckiej w rejonie Nowej Huty. Aspekt demograficzny*, ŚPP, t. 4, s.169 – 180.

Salewicz K., 1938, *Cmentarzysko ciałopalne w Małusach Wielkich (pow. częstochowski)*, WA, t. 15, s. 147 – 157.

– 1940, *Cmentarzysko łużyckie w Małusach Wielkich i zagadnienie związków między kulturą łużycką a tzw. kulturą grobów kloszowych*, WA, t. 16, s. 54 – 76.

Schild R., 1975, *Późny paleolit*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 1, *Paleolit i mezolit*, red. W. Chmielewski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 159 – 339.

– 1980, *Introduction to dynamic technological analysis of chipped stone assemblages, [w:] Unconventional Archaeology*, s. 57–86, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Schmidt V., 1996, *Ein slawisches birituelles Gräberfeld von Alt Käbelich, Lkr. Mecklemburg–Strelitz, „Bodendenkmalpflege in Mecklemburg – Vorpommern"*, t. 43 (1995), s. 83 – 113.

Seyer H., 1982, *Siedlung und archäologische Kultur der Germanen im Havel – Spree – Gebiet in den Jahrhuderten vor Beginn u. Z.* Berlin.

Siciński W., *Wstępne wyniki badań osady ludności kultury przeworskiej w Zadowicach na st. 16, woj. kaliskie*, PMMAE, s.a., nr 39 (1993–1996) s. 245–258.

Siedov V. V., 1953, *Drewnierusskoje jazyczeskoje swiatlišče w Peryni, „Kratkije soobščenija"*, t. 50, s. 92 –103.

Skarbek E., 1971, *Sztuka kultury pomorskiej*, [w:] *Materiały do...* t. IV, z. 2;

Skrzypek I., 1979, *Stan badań archeologicznych nad kulturą pomorską na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin – Słupsk.

– 1986, *Zespół osadniczy ludności kultury pomorskiej w Klukowie, gm. Złotów, woj. Piła, st. 2, część I cmentarzysko*, KZM, t. 16, s. 3 – 26.

– 1987, Zespół osadniczy ludności kultury pomorskiej w Klukowie, st. 2, gm. Złotów, woj. Piła, część II osada, KZM, t. 17, s. 3 – 46.

Słupecki L.P., 1993, *Słowiańskie posągi bóstw*, KHKM, R. 41/1, s. 33–69.

– 1994, *Slavonic Pagan sanctuaries*, Warszawa.

Sosnowska A., 1992, *Charakterystyka kulturowo – chronologiczna zespołów naczyń ceramicznych, pochodzących z badań stanowiska 1 w Mołtajnach, gm. Barciany, jako przyczynek do naświetlenia problemu powiązań kulturowych wschodniej części grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z terenami ościennymi we wczesnej epoce żelaza*, [w:], *Ziemie polskie....*;

Stankiewicz–Węgrzykowa A., 1972, *Badania cmentarzyska kultury łużyckiej w Świbiu, pow. Gliwice, w latach 1961–1967*, Spr. Arch. t. 24, s. 49–60.

Strzyżewski Cz., Żurowski Z., 1975, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na st. 3 w Dzierżęcinie, powiat Sławno w 1972 roku*, KZM, t. 3, s. 90–101.

Sulgostowska Z., 1989, *Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu*, Warszawa.

– 1997, *The phenomenon of chocolate flint distribution on the North European Plain during the Final Palaeolithic*, [w:] *Schild R., Sulgostowska Z.* [red.]: *Man and Flint. Proceedings of the VIIth international flint symposium: Warszawa – Ostrowiec Świętokrzyski, September 1995*, s. 313 – 318, Warszawa.

Szafrański W., 1938, *Ciężarki tkackie i przęśliki z grodu kultury łużyckiej w Biskupinie, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w latach 1936 i 1937 z uwzględnieniem wyników z lat 1934 –1935*, Poznań.

– 1950, *Ciężarki tkackie i przęśliki z grodu kultury łużyckiej w Biskupinie* [w:] *III sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w pow żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948*, Poznań, s. 132–160.

Szamałek K., 1987, *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź;

– 1992, *Zmiany w technologii i stylu ceramiki z osad kultury łużyckiej w świetle badań materiałów nadgoplańskich*, FAP, t. 37, s. 5 – 21.

– 1995, *Ślady osadnictwa ludności kultury pomorskiej z badań archeologicznych nad Gopłem*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa.

Szukała M., 1988, *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Zaborowie, województwo piotrkowskie. Materiały z badań ratowniczych*, PMMAE, s. a., nr 35, s. 95 – 102.

– 1995, *Cmentarzysko kultury łużyckiej z okresu halsztackiego w Mąkolicach, woj. Piotrków Trybunalski, stanowisko 3* [w:] *Dziedzictwo kulturowe epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na Górnym Śląsku i w Małopolsce, tzw. grupa górnośląsko – małopolska kultury łużyckiej*, ŚPP, nr 4, s. 203 – 214.

Szukała M, Ziętek J., 2000, *Wyniki archeologicznych badań ratowniczych na stanowisku nr 5 w Zabrzeziu, gm. Rząśnia, woj. łódzkie, mps. przechowywany w SOZ w Piotrkowie Trybunalskim.*

Szydłowska E., 1972, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie*, Bytom.

Szymczak K., 1992, *Północno–wschodnia prowincja surowcowa kultury świderskiej*, „Acta Universitatis Lodzinsis", Folia Archaeologica, t. 15.

Śmigielski W., 1965, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Karcu, p. Gostyń, cz. I*, FAP, t. 16, s. 10 – 78.

Tomaszewski A. J., 1988, *Wytwory kamienne i styl – przegląd problematyki*, AP, t. 33, s. 7 –60.

– 1999, *Masovian tanged points: toward a more behavioral approach. Some general remarks and issues*, [w:] Kozłowski S. K. i in. [red.]: *Tanged points cultures in Europe*, s. 169 – 175, Lublin.

Van den Boom H., 1992, *Heuneburg nad górnym Dunajem a chronologia późnego okresu halsztackiego* [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, s. 61–70.

Wachowski K., 1975, *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Wrocław.

– 1997, *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne*, Wrocław.

Walicka E., 1958, *Cmentarzysko halsztackie w Pajęcznie, pow. Radomsko*, MS, t. 3, s. 255 – 275.

Węgrzynowicz T., 1962, *Ślady dawnego osadnictwa na Targówku w Warszawie*, WA, t. 28, s. 103–119.

– 1963, *Cmentarzysko z późnej fazy kultury pomorskiej we wsi Wola Szydłowiecka – Kolonia, pow. Łowicz*, WA, t. 29, s. 83 – 85.

– 1973, *Kultura łużycka na wschodnim Mazowszu i Podlasiu*, MSW, t. 2, s. 7 – 126.

– 1979, *Kultura grobów kloszowych*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4, Wrocław, s. 169–178

– 1982, Szczątki *zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa.

– 1984, *Uwagi o kulturze grobów kloszowych na Mazowszu i Podlasiu w świetle próby typologicznej klasyfikacji ceramiki*, WA, t. 49, z. 1, s. 3 – 15.

Wieczorowski T., 1939, *Ceramika inkrustowana typu „łużyckiego" z wczesnej epoki żelaza w Polsce*, PA, t. 6, s. 113–177.

Wiklak H., 1972, *Późniejsze stadia rozwojowe środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej*, PMMAE, s. a.. nr 19, s. 15 – 172.

– 1980, *Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie grobowca 8 w Sarnowie w woj. włocławskim*, PMMAE, s. a. nr 27, s. 33 – 83.

– 1998, *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Różycach – Starej Wsi, woj. skierniewickie*, PMMAE., s. a. nr 39 (1993 – 1996), s. 221 – 237.

Wiślański T., 1969, *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno–zachodniej*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

– 1979, *Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo–hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 2, Wrocław, s. 165 – 260.

Wojtasik J.,1968, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na wzgórzu Młynówka*, Szczecin.

Wołągiewicz R., 1979, *Kultura pomorska a kultura oksywska*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin.

Woźniak Z., 1979, *Chronologia młodszej fazy kultury pomorskiej w świetle importów i naśladownictw zabytków pochodzenia południowego*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin.

– 1990, *Osada grupy tynieckiej w Podłężu, woj. krakowskie*, Wrocław.

Zakościelna A., 1996, *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko–lubelskiej ceramiki malowanej*, „Lubelskie Materiały Archeologiczne" t. 10.

Zawadzka B, 1964, *Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie – Henrykowie*, MS, t. 10, s. 229 – 321.

Ząbkiewicz – Koszańska H. A., 1956, *Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Lutomiersku – Wrzącej pow. Łask. Część I (Badania z 1940 roku)*, PMMAE, s. a. nr 1, s. 51–60.

– 1972, *Cmentarzysko kultury łużyckiej i kultury przeworskiej na st. 1 w Chojnem w pow. sieradzkim*, PMMAE, s. a. nr 19, s. 173 – 225.

Zeylandowa M., 1963, *Osada kultury łużyckiej w Turbi, pow. Tarnobrzeg*, MA, t. 4, s. 253 – 297.

– 1974, Otwarta *osada halsztacka ludności kultury łużyckiej w Kotlinie p. Jarocin*, FAP, t. 24 (1973), s. 50 – 131.

Zoll–Adamikowa H., 1988, *Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu*, PA, t. 35, s. 183–229.

Żaki A., 1950, *Początki rozwoju kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Wisły*, „Roczniki Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej w Lublinie", *T. III, dział F*, Lublin.